

สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พ .ศ. 2442 - 2458

นางสาวกวีระติกาญ์ ชื่อตรง

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญา อักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2545

ISBN 974-171-400-9

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE ECONOMY OF THE UPPER PASAK BASIN, 1899 -1915

Miss Keeratikan Suetrong

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2002

ISBN 974-171-400-9

กีระติกาณูณ์ ชื่อตรง : สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พ.ศ.2442-2458. (THE ECONOMY OF THE UPPER PASAK BASIN,1899-1915) อ. ที่ปรึกษา : รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทรวาณิชย์, จำนวน 245 หน้า. ISBN 974-171-400-9.

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มุ่งที่จะศึกษาถึงสภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่างปี พ.ศ.2442-2458 โดยประเด็นหลักของการศึกษาจะเน้นไปที่บทบาทของรัฐบาลและบรรดาข้าราชการในการพยายามบำรุงและส่งเสริมสภาพเศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์ ตลอดจนการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจภายในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนอันเป็นผลเนื่องมาจากการใช้นโยบายทางเศรษฐกิจต่างๆดังกล่าวในระหว่างปี พ.ศ.2442-2458 เป็นสำคัญ

ผลจากการศึกษาทำให้ทราบว่าโครงสร้างเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงก่อนปี พ.ศ.2442 นั้น ยังคงมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบพออยู่พอกินที่พึ่งพิงมาก การผลิตเพื่อขายยังไม่เกิดขึ้นมากนัก การค้าที่พอจะมีอยู่บ้างก็เป็นเพียงการค้าเล็กๆน้อยๆ โดยอุปสรรคสำคัญของการขยายตัวทางการค้าในภูมิภาคนี้ก็คือสภาพการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวย ต้องรอจนกระทั่งเมื่อรัฐได้จัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นในระหว่างปี พ.ศ.2442-2458 และได้พยายามส่งเสริมและบำรุงเศรษฐกิจด้วยการดำเนินมาตรการต่างๆจนส่งผลทำให้เศรษฐกิจในภูมิภาคนี้เริ่มปรับเปลี่ยนสภาพไป เศรษฐกิจแบบการค้าได้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมอย่างเห็นได้ชัดเจนในระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตาม การดำเนินการต่างๆของรัฐและบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ตลอดช่วงปี พ.ศ.2442-2458 นั้นก็ต้องพบกับปัญหาและอุปสรรคต่างๆมากมาย เช่น การขาดเงินทุนและบุคลากร ปัญหาสภาพดินฟ้าไม่เอื้ออำนวย ฯลฯ เป็นต้น ประกอบกับการขาดความสามัคคีของข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ในระยะหลังจึงส่งผลทำให้ความพยายามที่จะส่งเสริมระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าในภูมิภาคนี้ไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร รายได้ไม่คุ้มกับรายจ่ายในการจัดตั้งมณฑล และทำให้รัฐบาลตัดสินใจยุบยกเลิกมณฑลนี้ไปเมื่อปี พ.ศ.2458 ในท้ายที่สุด

ภาควิชาประวัติศาสตร์..... ลายมือชื่ออนิสิต.....
 สาขาวิชา.....ประวัติศาสตร์..... ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา
 ปีการศึกษา.....2545.....ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

4380103522 : MAJOR HISTORY

KEY WORD: XXX / XXX / XXX / XXX / XXX

MISS KEERATIKAN SUETRONG : THE ECONOMY OF THE UPPER PASAK BASIN. (1899-1915) THESIS ADVISOR : ASSOCIATE PROFESSOR CHALONG SOONTRAVANICH, 245 pp. ISBN 974-171-400-9.

This thesis is a study of the economy of the Upper Pasak Basin during 1899-1915 when it was under the administration of the Monthon Phetchabun. It focuses upon the role of the central government and its civil servants in the promotion and development of Monthon Phetchabun's economy, as well as on the impact of the government's policy on the economy of the Upper Pasak Basin during the period.

The research finds that the pre 1899 economy of the region under discussion was a self sufficient one, with little commercial production or commercial activity. The one single most important obstacle to trade expansion was transportation. It was only during 1899-1915 when the region was put under the administration of Monthon Phetchabun and economic promotion measures were enforced by the government that there appeared 'changes' in its economy. Trading activities expanded to a certain degree, for instance. However, the economic promotion effort of the government also confronted several other problems and hindrances, such as limited budget and personnel, and crop failures due to erratic climate. Emerging conflicts among civil servants of Monthon Phetchabun during the later years of its short existence further hindered the already slow progress of the region's economic growth. Subsequently, revenue from the region was far lower than the government's administrative expense for Monthon Phetchabun. It was partly due to this 'budget deficit' that Monthon Phetchabun was eventually dissolved for good in 1915.

Department.....HISTORY..... Student's signature

Field of study....HISTORY..... Advisor's signature.....

Academic year2002... Co-advisor's signature.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยความช่วยเหลือและการสนับสนุนของบุคคลหลายท่าน ซึ่งผู้เขียนใคร่ขอกราบขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้ ขอกราบขอบพระคุณ รศ.ฉลอง สุนทรทวารวณิชย์ อาจารย์ที่ปรึกษาเป็นอย่างสูงที่ได้กรุณาอ่าน ให้คำแนะนำและช่วยเหลือแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆอย่างละเอียดถี่ถ้วนอันเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงในที่สุด ขอกราบขอบพระคุณคณาจารย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ทุกท่านที่ได้กรุณาให้คำแนะนำที่มีประโยชน์ ให้ความรู้และความกรุณาอันเป็นพื้นฐานสำคัญของความสำเร็จในครั้งนี้ ขอกราบขอบพระคุณ รศ. ดร.พอพันธ์ อูยานนท์ เป็นอย่างสูงที่ได้กรุณาอ่านวิจารณ์และให้คำแนะนำ พร้อมทั้งชี้แนะแนวทางแก้ไขข้อบกพร่องต่างๆแก่ผู้เขียนด้วยความเมตตา และขอขอบพระคุณบัณฑิตวิทยาลัยให้ทุนอุดหนุนการวิจัยในครั้งนี้

ขอกราบขอบพระคุณ ผศ. ธาณี สุขเกษม แห่งสถาบันราชภัฏเพชรบูรณ์ที่ได้กรุณาให้ผู้เขียนพิมพ์เอกสารต่างๆพร้อมทั้งฝากคอยถามไถ่ ให้คำปรึกษาและคำแนะนำต่างๆด้วยความเต็มใจทุกครั้ง ขอขอบคุณพี่อาจารย์และเจ้าหน้าที่วิทยาลัยพลศึกษาจังหวัดเพชรบูรณ์ ที่ได้ให้ความช่วยเหลือและให้ความเมตตาแก่ผู้เขียนเป็นอย่างมาก ขอขอบคุณเป็นพิเศษสำหรับพี่มูม พี่ก๊วย และพี่เล็ง ที่ได้ให้ความเข้าใจและให้ความช่วยเหลือทั้งในการทำงานและการทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้เป็นอย่างดี และขอขอบคุณ พี่ก้อย และพี่หนึ่ง เป็นอย่างสูงสำหรับความรัก ความเข้าใจและความห่วงใยเอื้ออาทรที่พี่ทั้งสองมีให้น้องเสมอมา

ขอขอบคุณพี่สมพรและพี่ประสิทธิ์ ตลอดจนพี่ๆเพื่อนๆ และน้องๆ แห่งภาควิชาประวัติศาสตร์ทุกท่านที่ได้ทำให้วันเวลาของการเรียนปริญญาโทเป็นอีกช่วงเวลาพิเศษที่สุดสำหรับผู้เขียน ขอขอบคุณมากๆ สำหรับ พี่เล็ก พี่จิต พี่ท็อป พี่โก้ เอ๋ จิน ฝน เล็ก ใจ๋ น้อง แก้ว แปรม น้องต้อม น้องกอล์ฟ และหลายๆท่านที่อาจจะไม่ได้ระบุถึง เพื่อนๆทุกคนที่กล่าวมาทำให้ผู้เขียนเข้าใจและซาบซึ้งกับคำว่ามิตรภาพและเพื่อนแท้ เข้าใจถึงความรักและความปรารถนาดีที่เพื่อนมีให้กัน เข้าใจว่าทุกครั้งที่เรามีปัญหา ท้อแท้ และหมดกำลังใจ เพื่อนที่ดีและประเสริฐอย่างที่คุณคนเป็นนั้นมีความสำคัญกับผู้เขียนมากสักเพียงใด

ขอกราบขอบพระคุณสำหรับ “ครอบครัว” ของผู้เขียนทุกคน ทุกท่านเป็นกำลังใจสำคัญที่สุดที่ทำให้ผู้เขียนฝ่าพยายาจนมีวันนี้ได้ ในวันที่ผู้เขียนเหนื่อยและล้าจนถึงที่สุด ความรัก ความห่วงใย ความเข้าใจและพลอยทุกซี้ใจไปด้วยของแม่ พี่ๆ และหลายๆทุกคนเท่านั้นที่กลายเป็นพลังเติมเต็มให้ผู้เขียนฮึดสู้ขึ้นมาได้ ขอกราบขอบพระคุณแม่สุดที่รักที่ยอมอดตาหลับขับตานอนเพียงเพื่อจะมาอยู่เป็นเพื่อนผู้เขียนในวันที่ต้องทำงานดึกๆ ขอขอบคุณพี่สาวและพี่ชายทุกคนที่เสียสละทั้งกำลังกายและกำลังทรัพย์เพื่อให้น้องมีวันนี้ที่ดี ขอขอบคุณสำหรับการฝากคอยให้ความรัก ให้กำลังใจ และพยายามดูแลน้องเป็นอย่างดีมาตลอดชีวิต สำหรับผู้เขียนแล้วสิ่งที่มีค่าเหนือกว่าการได้รับปริญญาบัตร ก็คือ การได้รู้ว่าแม่และพี่ๆ เสียสละเพื่อผู้เขียนมากเพียงใด ท้ายสุดคุณความดีใดๆ ทั้งหมดที่จะพึงเกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้เขียนขออุทิศให้แก่คุณพ่อสง่า ซื่อตรง ผู้ล่วงลับ แทนความรักและอาลัยอย่างสุดหัวใจ และด้วยความเสียสละอย่างสุดซึ้งที่พ่อดีใจอยู่ความสำเร็จของลูกในวันนี้หวังว่าพ่อจะรับรู้และชื่นใจไปกับผู้เขียนได้ แม้วิญญานของพ่อจะสถิตอยู่ ณ สรวงสวรรค์อันแสนไกลก็ตาม.

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฎ
สารบัญภาพประกอบ.....	ฐ
บทที่	
1 บทนำ.....	1
2 สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก่อนการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ ในปี พ.ศ.2442.....	7
สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์.....	7
ที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศ.....	7
แม่น้ำป่าสัก.....	11
ลักษณะดิน.....	14
ลักษณะภูมิอากาศ.....	14
ทรัพยากรธรรมชาติ.....	16
สภาพการคมนาคม.....	17
ก. การคมนาคมทางน้ำ.....	17
ข. การคมนาคมทางบก.....	21
ประชากรและการประกอบอาชีพ.....	22
สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนช่วงก่อนปี พ.ศ.2442.....	24
เศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน.....	25
การผลิต.....	26
ภาวะความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของราษฎร.....	37
ก. ภาวะในการถูกเกณฑ์แรงงาน เกณฑ์ส่วย และการเสียภาษีอากรต่างๆ.....	37
ข. ปัญหาสภาพธรรมชาติไม่เอื้ออำนวยทำให้การผลิตได้ผลไม่เต็มที่.....	39
ค. ความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินอันเนื่องมาจากปัญหาโจรผู้ร้าย.....	39
ง. ปัญหาอันเกิดจากการซื้อราษฎรบังหลวงของเจ้าเมืองกรมการ.....	40
จ. ปัญหาการเอาไรต์เอาเปรียบของเจ้าภาษีนายอากร.....	42

	หน้า
การค้าขายแลกเปลี่ยน.....	43
ก. ผู้ประกอบการค้าและประเภทของสินค้า.....	43
1. พ่อค้าชาวพื้นเมือง.....	43
2. พ่อค้าชาวต่างชาติ.....	45
พ่อค้าชาวจีน.....	45
พ่อค้าชาวตองซู่.....	47
ข. เส้นทางการค้า.....	49
1. เส้นทางน้ำ.....	49
2. เส้นทางบก.....	49
ค. อุปสรรคสำคัญของการค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก่อนปี พ.ศ.2442..	55
1. ปัญหาเรื่องสภาพการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวย.....	55
2. ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายชุกชุม.....	55
3. ปัญหาความเคยชินในระบบเศรษฐกิจแบบพ่อค้าของราษฎร.....	56
3 การจัดการทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน	
ช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 ระหว่าง พ.ศ. 2442 – 2447.....	58
การก่อตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 ระหว่างปี พ.ศ.2442-2447.....	58
จุดมุ่งหมายของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2442.....	65
จุดมุ่งหมายทางการเมืองการปกครอง.....	65
จุดมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจ.....	66
สภาพทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน	
สมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 ระหว่างปี พ.ศ. 2442 – 2447.....	67
แนวคิดรัฐสมัยใหม่ในเรื่องเศรษฐกิจ.....	68
การจัดการทางด้านเศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ.2442-2447....	69
ก. การดำเนินการจัดระบบระเบียบทางการบริหารด้านเศรษฐกิจ	
ภายในมณฑล.....	70
ข. การส่งเสริมการผลิตโดยดัดเก็บเงินค่าส่วยและการประกาศลดหย่อน	
การเกณฑ์แรงงาน.....	71
ค. การส่งเสริมอาชีพของราษฎรโดยใช้มาตรการด้านการจัดเก็บภาษี.....	74
ง. ความพยายามในการปรับปรุงและพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งภายใน.....	75

จ.การปราบปรามโจรผู้ร้ายและการแก้ปัญหาคาการพนัน.....	81
ปัญหาและอุปสรรค/ปฏิกริยาจากข้าราชการหรือขุนนางท้องถิ่น.....	83
ผลการจัดการทางด้านเศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ.2442-2447 ..	88
4 การจัดการทางด้านเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน	
สมัยมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ระหว่าง พ.ศ.2450 – 2458.....	94
การบำรุงและส่งเสริมสภาพเศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์	
ระหว่างปี พ.ศ. 2450 – 2458.....	103
การบำรุงและส่งเสริมการเกษตรกรรม.....	104
การบำรุงและส่งเสริมอาชีพทางการค้าและการหัตถกรรม.....	110
การส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์.....	114
การบำรุงและส่งเสริมอาชีพทางการค้าและการพาณิชย์กรรม.....	117
การปรับปรุงและพัฒนาเส้นทางคมนาคมภายใน.....	118
ก.การสร้างทางเกวียนและการสนับสนุนให้ราษฎร	
ใช้เกวียนเป็นพาหนะเพิ่มขึ้น.....	119
ข.การสร้างถนน.....	125
ค.การสร้างสะพาน.....	126
การป้องกันและปราบปรามปัญหาโจรผู้ร้ายและ	
การก่ออาชญากรรมอื่นๆ.....	128
การจัดการทางการศึกษา.....	132
ปัญหาและอุปสรรค/ปฏิกริยาจากข้าราชการหรือขุนนางท้องถิ่น.....	138
5 วิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนระหว่างปี พ.ศ. 2442-2458	
สภาพการผลิต.....	145
ข้าว.....	145
ยาสูบ.....	160
หัตถกรรมการทอผ้าไหมและผ้าฝ้าย.....	178
ก.ผ้าไหม.....	179
ข.ผ้าฝ้าย.....	185
สินค้าประเภทของป่า,สัตว์ป่า และผลิตผลจากป่า.....	189
สภาพการค้า.....	195

สารบัญ

ญ

หน้า

เส้นทางการค้า.....	195
ก.เส้นทางการค้า.....	196
ข.เส้นทางการค้า.....	196
ประเภทของสินค้า.....	198
ผู้ประกอบการค้า.....	199
ปัญหาและอุปสรรคของการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก	
ตอนบน ระหว่าง พ.ศ.2442-2458.....	207
ปัญหาที่เกี่ยวกับสภาพทางการผลิต.....	207
ปัญหาความสามารถในการสะสมทุนหรือการเพิ่มทุนในระบบเศรษฐกิจ	
มีจำกัด.....	215
6 บทสรุป.....	217
รายการอ้างอิง.....	220
ภาคผนวก.....	232
ภาคผนวก ก.....	233
ภาคผนวก ข.....	235
ภาคผนวก ค.....	237
ภาคผนวก ง.....	240
ภาคผนวก จ.....	242
ประวัติผู้เขียน.....	245

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญตาราง

ฎ

หน้า

ตารางที่ 1 ระยะเวลาในการเดินทางชาล่อง จากบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน – กรุงเทพฯ.....	20
ตารางที่ 2 จำนวนคนจำแนกตามกลุ่มชาติพันธุ์ในมณฑลเพชรบูรณ์ เทียบ พ.ศ. 2449 และ พ.ศ. 2450.....	24
ตารางที่ 3 การเกณฑ์ผ้าขาวจากหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน เพื่อใช้ในการทำพระเมรุรัชกาลที่ 1 เมื่อปี พ.ศ. 2353.....	28
ตารางที่ 4 ถนนที่มีการก่อสร้างในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2442 – 2447	78
ตารางที่ 5 สะพานที่มีการก่อสร้างในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2442-2447.....	79
ตารางที่ 6 ภาษีเงินผลประโยชน์รวมทั้งสิ้นทุกแพนซึ่งเก็บได้ในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่างปี พ.ศ. 2445-2447.....	89
ตารางที่ 7 พันธุ์ข้าวจากมณฑลเพชรบูรณ์ที่ได้รับรางวัลในการแสดงกสิกรรมแลพานิชการ พ.ศ. 2453.....	107
ตารางที่ 8 จำนวนสัตว์พาหนะในมณฑลเพชรบูรณ์ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449-2458.....	116
ตารางที่ 9 จำนวนเกวียนในมณฑลเพชรบูรณ์ตั้งแต่ปี พ.ศ.2451-2458	124
ตารางที่ 10 ถนนที่มีการก่อสร้างในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ.2450-2458	126
ตารางที่ 11 สะพานที่มีการก่อสร้างในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ.2450-2458	127
ตารางที่ 12 ยอดความอาญา คัดจากบัญชีอัยการมณฑลเพชรบูรณ์ พ.ศ.2453	130
ตารางที่ 13 สถิติอาชญากรรมที่เกิดขึ้นในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ.2455-2458	131
ตารางที่ 14 การตัดสินโทษคดีความต่างๆในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ.2455-2458	132
ตารางที่ 15 เปรียบเทียบผลประโยชน์ที่จัดเก็บได้กับรายจ่าย ในการจัดการมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ.2454-2458	144
ตารางที่ 16 บัญชีรายชื่อเจ้าของพันธุ์ข้าวจากมณฑลเพชรบูรณ์ที่ได้รับรางวัล ในงานแสดง พิพิธภัณฑ์ข้าวที่กรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ.2451	147
ตารางที่ 17 ยอดน้ำฝนในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2449-2461	154
ตารางที่ 18 จำนวนพื้นที่ทำนาและผลผลิตข้าวที่ได้ในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่างปี พ.ศ.2455-2458	155
ตารางที่ 19 พื้นที่ปลูกข้าวของมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ.2454-245	156
ตารางที่ 20 สัดส่วนราษฎรที่ประกอบอาชีพทำนาเทียบกับจำนวนประชากรทั้งหมด ของมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงปี พ.ศ.2452-2458	157

สารบัญตาราง

ฎ

หน้า

ตารางที่ 21	จำนวนที่นาซึ่งเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวได้ผลระหว่างปี พ.ศ.2455 – 2458	159
ตารางที่ 22	ตลาดรองรับยาสูบจากมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2453	163
ตารางที่ 23	พื้นที่ปลูกยาสูบในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ตั้งแต่ปี พ.ศ.2452-2458	173
ตารางที่ 24	จำนวนราษฎรที่มีอาชีพทำไร่ยาสูบในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2452 – 2458	174
ตารางที่ 25	จำนวนราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์ที่มีอาชีพทอผ้าและเลี้ยงไหมชาย ระหว่างปี พ.ศ. 2452 – 2458	184
ตารางที่ 26	พื้นที่ปลูกฝ้ายในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ.2454-2458	188
ตารางที่ 27	เงินผลประโยชน์ที่รัฐได้จากการจัดเก็บผลผลิตจากป่าของราษฎร ในมณฑลเพชรบูรณ์ ในช่วงปี พ.ศ.2445- 2457	190
ตารางที่ 28	สินค้าต่างๆของมณฑลเพชรบูรณ์ที่มีการส่งออกไปขาย ในภูมิภาคอื่นๆใน พ.ศ.2452	191
ตารางที่ 29	ผลประโยชน์ประเภทค่าอนุญาตแลค่าอากรทำป่าเทียบกับผลประโยชน์ทั้งหมด ที่ได้จากมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ.2445-2457	193
ตารางที่ 30	จำนวนประชากรในมณฑลเพชรบูรณ์ที่มีอาชีพเกี่ยวกับการหาของป่า,สัตว์ป่า และผลประโยชน์จากป่าไม้ต่างๆ ระหว่างปี พ.ศ.2452 – 2458	194
ตารางที่ 31	การประกอบอาชีพที่เกี่ยวกับการค้าของราษฎรมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ.2442-2458	202
ตารางที่ 32	จำนวนชาวจีนในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ. 2446 – 2452	203
ตารางที่ 33	การกระจายตัวของคนจีนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ต่างๆในมณฑลเพชรบูรณ์ เมื่อปี พ.ศ.2452	206
ตารางที่ 34	จำนวนและความหนาแน่นของประชากรต่อพื้นที่ ของมณฑลต่างๆในปี พ.ศ.2454	208
ตารางที่ 35	เปรียบเทียบพื้นที่ที่ทำการเพาะปลูกกับพื้นที่ทั้งหมดของมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ. 2455 – 2458	212
ตารางที่ 36	จำนวนราษฎรที่ประกอบอาชีพแรงงานรับจ้างในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่างปี พ.ศ.2452 – 2458	213

สารบัญภาพ

ฐ

หน้า

รูปภาพที่ 1	แสดงลักษณะภูมิประเทศของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน (พื้นที่ส่วนใหญ่).....	10
รูปภาพที่ 2	แสดงแม่น้ำป่าสัก.....	13
รูปภาพที่ 3	แสดงอาณาบริเวณของมณฑลเพชรบูรณ์ สมัยที่ 1 ระหว่าง พ.ศ.2442-2447.....	63
รูปภาพที่ 4	พระยาเพชรรัตนราชสงคราม (เฟื่อง เฟื่องเพ็ชร) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ คนที่ 1 (พ.ศ.2442-2447).....	64
รูปภาพที่ 5	การเดินทางตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อปี พ.ศ.2447.....	91
รูปภาพที่ 6	สภาพบ้านเรือนและชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรชาวมณฑลเพชรบูรณ์ เมื่อปี พ.ศ.2447.....	92
รูปภาพที่ 7	ท่าเรือริมแม่น้ำป่าสัก ณ เมืองเพชรบูรณ์ เมื่อปี พ.ศ.2447.....	93
รูปภาพที่ 8	แสดงอาณาเขตของมณฑลเพชรบูรณ์สมัยที่ 2 ระหว่าง พ.ศ.2450-2458.....	100
รูปภาพที่ 9	ภาพพันเอกพระยาเทพาธิบดี (อิม เทพานนท์) ข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลเพชรบูรณ์คนที่ 2 (พ.ศ.2450-2454).....	101
รูปภาพที่ 10	ภาพพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เลื่อง ภูมิจิตน์) สมุหเทศาภิบาล มณฑลเพชรบูรณ์คนที่ 3 ระหว่าง พ.ศ. 2454-2458.....	102

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ลุ่มน้ำป่าสักเป็นลุ่มน้ำสาขาทางทิศตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่มีลักษณะรูปร่างแคบเรียวยาวคล้ายขนนก ครอบคลุมพื้นที่ในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ ลพบุรี สระบุรี และพระนครศรีอยุธยา มีความกว้างประมาณ 45 กิโลเมตร ความยาวของลุ่มน้ำประมาณ 350 กิโลเมตร และมีพื้นที่รวมของลุ่มน้ำทั้งหมดประมาณ 16,292 ตารางกิโลเมตร¹ สภาพภูมิประเทศของบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก ทางตอนบนจะมีเทือกเขาเพชรบูรณ์ล้อมรอบทั้งฝั่งตะวันออกและตะวันตกเป็นแนวขนานตลอดลงมาจนถึงอำเภอหนองไผ่ จังหวัดเพชรบูรณ์ ก่อนที่จะค่อยๆเปลี่ยนไปมีลักษณะเป็นเนินเขาเตี้ยๆสลับกับที่ราบเพียงเล็กน้อย ลงมาทางใต้จนเข้าเขตจังหวัดลพบุรี สระบุรี พื้นที่ส่วนใหญ่จึงจะเป็นที่ราบ และเมื่อแม่น้ำป่าสักไหลไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พื้นที่ก็จะเปลี่ยนเป็นที่ราบลุ่ม จากลักษณะความแตกต่างของพื้นที่ที่ทางตอนบนของต้นน้ำเป็นทิวเขาสูง แล้วเปลี่ยนเป็นที่ราบลุ่มทางปลายน้ำดังกล่าวนี้เอง จึงทำให้อาจแบ่งพื้นที่ของ ลุ่มน้ำป่าสัก (Pasak Basin) ออกได้เป็น 2 ตอน คือ บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน โดยเริ่มตั้งแต่อำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์ ลงไปจนถึงอำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี กับ ลุ่มน้ำป่าสักตอนล่าง ซึ่งเริ่มตั้งแต่อำเภอแก่งคอย อำเภอเมือง อำเภอเสาไห้ ในจังหวัดสระบุรี ลงไปจนถึงอำเภอท่าเรือ อำเภอนครหลวง และอำเภอเมือง ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา² ซึ่งในงานวิจัยนี้ผู้เขียนจะเน้นการศึกษาไปที่ บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน เท่านั้น ด้วยเหตุผลที่ว่าในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ. 2442-2458 อาณาบริเวณดังกล่าวนี้ได้เคยถูกจัดตั้งขึ้นเป็นมณฑลๆหนึ่ง ได้แก่ มณฑลเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นเรื่องที่อยู่ในความสนใจที่จะศึกษาของผู้เขียน ดังนั้นคำว่า “บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน” ที่ผู้เขียนใช้ในงานวิจัยนี้จึงมีความหมายเฉพาะเจาะจงถึงอาณาบริเวณที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ในช่วงปี พ.ศ. 2442-2458 เป็นสำคัญ ทั้งนี้โดยประเด็นที่ผู้เขียนต้องการจะศึกษาก็จะเน้นไปที่เรื่องของสภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พ.ศ. 2442-2458 เป็นหลัก

¹บุญยืน จิราพงษ์, การศึกษาข้อมูลและองค์ประกอบพื้นฐานทางนิเวศวิทยาของแม่น้ำป่าสัก (พิษณุโลก: คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2538), หน้าคำนำ - ไม่มีเลขหน้า .

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

จากการสำรวจงานวิจัยทางประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา โดยเฉพาะประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ พบว่ามีอยู่ไม่มากนัก ส่วนใหญ่มักจะให้ภาพการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในแต่ละช่วงเวลาของบริเวณดังกล่าวนี้อย่างกว้าง ๆ ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของบริเวณภาคเหนือตอนล่าง เช่น วิทยานิพนธ์ของขวัญเมือง จันทโรจณี เรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2394)” ซึ่งเป็นงานวิจัยที่ให้ภาพรวมในเรื่องความสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือ (ซึ่งก็รวมถึงเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนด้วย) ที่มีต่อรัฐส่วนกลางในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง และยุทธศาสตร์ ซึ่งได้รับการสานต่อทั้งในส่วนของลำดับเวลาและประเด็นของการศึกษาในเวลาต่อมาจากวิทยานิพนธ์ 2 เรื่อง คือ งานของสุภาพรรณ ขอผล เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่าง ในช่วงปี พ.ศ. 2448-2484” และงานของเพ็ญใจ เจริญโสพล เรื่อง “บทบาทชาวจีนทางการผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทย หลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ.2448-2484” ซึ่งวิทยานิพนธ์ทั้งสองเล่มนี้ได้เสนอภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงพ.ศ.2448-2484 ทั้งในด้านการผลิตและการค้า โดยให้ความสำคัญกับการเข้ามาของรถไฟสายเหนือและบทบาทของชาวจีนที่เข้ามาค้าขายในภูมิภาคนี้ ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอันนำมาซึ่งการขยายตัวของเมืองและชุมชนทางการค้าต่างๆในบริเวณภาคเหนือตอนล่างนี้ในที่สุด ซึ่งงานวิจัยทั้งสองเรื่องนี้ได้ให้ภาพในส่วนหนึ่งของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนว่ามีแนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจไปในทิศทางดังกล่าวด้วย แม้ว่าอาจจะเห็นได้ไม่ชัดเจนนักเมื่อเทียบกับเมืองหลักอื่นๆ เช่น นครสวรรค์และพิษณุโลก เป็นต้น ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากข้อจำกัดสำคัญ คือการที่รถไฟสายเหนือไม่ได้ตัดผ่านเมืองเพชรบูรณ์โดยตรงนั่นเอง³

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยของ สุรินทร์ จันทรงค์ เรื่อง “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านในลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน (พ.ศ.

³โปรดดูรายละเอียดจาก ขวัญเมือง จันทโรจณี, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325 - 2394),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,2534) และ เพ็ญใจ เจริญโสพล, “บทบาทชาวจีนทางการผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของประเทศไทย หลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายเหนือ พ.ศ.2448-2484,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2535) และ สุภาพรรณ ขอผล, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ.2448-2484,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,2534).

2535)”ซึ่งเป็นงานวิจัยที่มุ่งศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบริเวณ ลุ่มน้ำป่าสักตอนบนโดยตรง แต่ก็ยังเป็นเพียงการให้ภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงอย่างกว้างๆในแต่ละช่วงเวลาเท่านั้น โดยมีการกล่าวถึงบริบทต่างๆที่แวดล้อมและส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงนั้นๆน้อยมาก ทั้งนี้ อาจเนื่องมาจากการกำหนดระยะเวลาที่ศึกษาเป็นช่วงเวลาที่กว้างมากเกินไปก็ได้⁴

จากการศึกษา พบว่า ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2398 โดยทั่วไปสภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้จะมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพเป็นส่วนนใหญ่ แต่นับจากปี พ.ศ.2398 เป็นต้นไป เศรษฐกิจในภูมิภาคนี้ได้เริ่มมีการปรับเปลี่ยนสภาพ คือ เริ่มมีเศรษฐกิจเพื่อการค้าแทรกตัวเข้ามาในเศรษฐกิจแบบพอยังชีพเพิ่มขึ้นบ้าง อันเนื่องมาจากผลของสนธิสัญญาเบาริงที่เกิดขึ้นในสยาม แต่ด้วยเงื่อนไขในเรื่องของการคมนาคมที่ไม่สะดวกจึงทำให้ผลกระทบของสนธิสัญญาเบาริงที่มีต่อบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้เป็นไปอย่างจำกัด ต้องรอจนกระทั่งเมื่อมีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2442-2458 สภาพเศรษฐกิจของภูมิภาคนี้จึงจะเริ่มมีการปรับเปลี่ยนไปในลักษณะที่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าสามารถขยายตัวได้อย่างกว้างขวางมากขึ้นกว่าเดิม ทั้งนี้โดยอาจจะเป็นผลเนื่องมาจากการดำเนินนโยบายเศรษฐกิจต่างๆของรัฐบาลตามแนวคิดของ รัฐแบบใหม่ ที่มุ่งจะพัฒนาและสร้างความเจริญก้าวหน้าให้แก่ราษฎรแม้ในยามสงบสุข ดังจะเห็นได้จากจุดมุ่งหมายของ การปกครองอย่างใหม่ ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงกล่าวไว้ครั้งหนึ่งในพระนิพนธ์เรื่อง “เทศาภิบาล” ความว่า “...จะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองเป็นปกติ...”⁵ เป็นต้น

ดังนั้นรัฐจึงต้องเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นโดยมีระบบราชการแบบใหม่เป็นกลไกที่สำคัญ ซึ่งจะเห็นได้จากการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจต่างๆของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงเวลาดังกล่าว ไม่ว่าจะเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนการผลิตสินค้าทั้งทางเกษตรกรรมและหัตถกรรมด้วยการประกาศลดหย่อนการเกณฑ์แรงงานและการเก็บภาษี การอำนวยความสะดวกต่อการค้า การเข้าไปดูแลปรับปรุงและพัฒนาเส้นทางคมนาคมตลอดจนสาธารณูปโภคต่างๆอันจะเอื้อต่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจรวมทั้งการให้ความรู้และการศึกษาแก่พลเมืองที่มีบทบาทสำคัญในการผลิตสินค้าต่างๆอันจะนำมาซึ่งรายได้ของรัฐ เป็นต้น ซึ่งนับเป็นประเด็นที่น่าสนใจแต่ยังไม่มียานวิจัยใดที่เกี่ยวข้องโดยตรงมาก่อน ดังนั้น ผู้เขียนจึงได้เลือก

⁴โปรดดู สุรินทร์ จันทรคิด, ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านในลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2475 ถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2535)(เพชรบูรณ์: วิทยาลัยครูเพชรบูรณ์, 2535).

⁵สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกับพระยาราชนา, เทศาภิบาล (พระนคร: คลังวิทยา, 2495), หน้า 53 - 54.

“สภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พ.ศ. 2442-2458” มาเป็นหัวข้อในการวิจัยในครั้งนี้

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1.ศึกษาสภาพเศรษฐกิจโดยทั่วไปของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442
- 2.ศึกษานโยบายทางเศรษฐกิจของรัฐในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนสมัยที่จัดการบริหารเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ.2442-2458
- 3.ศึกษาสภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงปีพ.ศ.2442-2458

แนวเหตุผล ทฤษฎีสำคัญ หรือสมมติฐาน

- 1.สภาพภูมิศาสตร์และการคมนาคมที่ไม่สะดวก เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 ยังคงมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียงที่สูง การผลิตเพื่อการส่งออกและการค้ามีในปริมาณที่จำกัด
- 2.ในช่วงปี พ.ศ. 2442 - 2458 เมื่อมีการจัดการบริหารเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ รัฐได้ดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้ด้วยการส่งเสริมการเกษตรและเศรษฐกิจการค้า
- 3.ผลจากนโยบายทางเศรษฐกิจ และความพยายามของข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ได้ก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้ โดยการผลิตเพื่อการค้าได้เริ่มแทรกตัวเข้ามาในระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงของราษฎร

ข้อตกลงเบื้องต้น

พื้นที่ในการศึกษาวิจัยเรื่องนี้จะครอบคลุมบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ซึ่งเดิมเคยถูกก่อตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ในช่วงปี พ.ศ.2442-2458 เป็นสำคัญ โดยหากเทียบกับพื้นที่ในปัจจุบันก็จะพบว่าในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 ระหว่างปี พ.ศ.2442-2447 นั้น บริเวณที่อยู่ภายใต้การปกครองของมณฑลนี้ ก็จะได้แก่ พื้นที่ในเขตอำเภอด่านซ้ายและอำเภอวังสะพุงของจังหวัดเลยในปัจจุบัน พื้นที่ของจังหวัดเพชรบูรณ์ทั้งจังหวัด และพื้นที่บางส่วนของจังหวัดลพบุรี และจังหวัดสระบุรี อันได้แก่ชัยบาดาล บัวชุม และคำพราน เป็นต้น* ต่อมาในปี พ.ศ.2449 พื้นที่

* เมืองชัยบาดาล ปัจจุบัน ได้แก่ ตำบลและอำเภอหนึ่ง ขึ้นกับจังหวัดลพบุรี

เมืองบัวชุม ปัจจุบัน ได้แก่ ตำบลบัวชุม ขึ้นกับอำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี

เมืองคำพราน ปัจจุบัน ได้แก่ ตำบลคำพราน ขึ้นกับอำเภอมวกเหล็ก จังหวัดสระบุรี

บริเวณอำเภอด่านซ้ายและวังสะพุงถูกโอนไปขึ้นกับมณฑลอุดรแทน ดังนั้นในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ.2450 - 2458 จึงไม่ได้นับรวมถึงพื้นที่ในสองอำเภอนี้ด้วย

ส่วนในด้านระยะเวลา ผู้เขียนจะเน้นทำการศึกษาในช่วงปี พ.ศ.2442-2458 ซึ่งเป็นช่วงที่มีการจัดตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้น โดยจะมีการนำเสนอภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ทั้งในช่วงเวลาก่อนหน้าและหลังจากระยะเวลาที่กำหนดนี้ไว้บ้างตามข้อมูลที่ได้ เพื่อเป็นการชี้ให้เห็นถึงลำดับการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลา อันจะนำมาซึ่งความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้น

ข้อจำกัดของการวิจัย

ปัญหาในการศึกษาวิจัยเรื่องนี้คือเอกสารชั้นต้นของทางราชการที่เกี่ยวกับมณฑลเพชรบูรณ์นั้นมีอยู่ในปริมาณที่น้อยมากและมักจะให้ข้อมูลที่ไม่ละเอียดนัก นอกจากนี้ยังมักจะไม่ค่อยบ่งบอกถึงข้อมูลทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจน ส่วนใหญ่จะให้ความสนใจข้อมูลทางการเมืองการปกครองมากกว่า ยิ่งไปกว่านั้นเอกสารบางตอนก็ได้ชำรุดขาดหายไปบ้าง บางตอนเอกสารกรอบชำรุด บางตอนตัวหนังสือในเอกสารสีหมึกซีดจางจนอ่านไม่ได้ และรวมทั้งเอกสารบางแฟ้มชำรุดทั้งหมดจนไม่สามารถขออนุญาตยืมออกมาค้นคว้าได้ จึงนับว่าเป็นอุปสรรคที่สำคัญที่สุดต่อการค้นคว้าวิจัยของผู้เขียนในครั้งนี้ และอาจจะส่งผลทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ยังไม่มีคุณสมบัติเพียงพอเพราะสามารถทำการวิเคราะห์เหตุการณ์ต่างๆได้ตามหลักฐานเท่าที่จะค้นคว้าได้ดังกล่าวข้างต้นเท่านั้น

อักษรย่อที่ปรากฏในเชิงอรรถ

จ.ศ.	หมายถึง	จุลศักราช
จ.ศ.	"	รัตนโกสินทร์ศักราช
หจช.	"	หอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร
ร.	"	รัชกาลที่...
กค.	"	เอกสารของสำนักงานเศรษฐกิจและการคลัง
กษ.	"	เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ
กส.	"	เอกสารของกระทรวงเกษตร
ค.	"	เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
ม.	"	เอกสารกระทรวงมหาดไทย
ย.	"	เอกสารกระทรวงยุติธรรม

ยธ.	”	เอกสารกระทรวงโยธาธิการ
สป.	”	เอกสารส่วนบุคคล
ศธ.	”	เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ผลของการศึกษานี้จะทำให้สามารถเข้าใจถึงการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในช่วงเวลาที่ผ่านมาของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน โดยเฉพาะในช่วงที่มีการจัดตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ในช่วงปี พ.ศ. 2442-2458 ได้

วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีการศึกษาค้นคว้าและวิจัย จะใช้วิธีการวิจัยเอกสารโดยใช้แนววิธีวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และใช้ข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรองร่วมกัน เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์จะค้นคว้ามาจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติเป็นหลัก นอกจากนี้ยังมีเอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว ซึ่งบางส่วนถูกจัดเก็บในรูปเอกสารไมโครฟิล์มอยู่ที่ห้องไมโครฟิล์มหอสมุดแห่งชาติ และบางส่วนจะถูกจัดเก็บไว้ในรูปซีดีรอม ที่สำนักงานสถิติแห่งชาติ เป็นต้น

ส่วนเอกสารชั้นรองได้แก่ หนังสือ วิทยานิพนธ์และบทความจากวารสารต่างๆ ซึ่งหาได้จากหอสมุดแห่งชาติ หอสมุดสยามสมาคม หอสมุดประจำมหาวิทยาลัยและสถาบันราชภัฏต่างๆ เช่น จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และห้องสมุดกลาง สถาบันราชภัฏเพชรบูรณ์ จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นต้น

ส่วนการนำเสนอจะใช้การรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์เป็นหลัก โดยการเรียบเรียงลำดับเหตุการณ์ เพื่อให้มองเห็นขั้นตอนของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการเมืองของรัฐที่มีผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน โดยเฉพาะในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ (พ.ศ.2442 - พ.ศ.2458) ในลักษณะต่างๆ ในขณะที่เดียวกันก็พยายามวิเคราะห์หาความสัมพันธ์ระหว่างเหตุการณ์ต่างๆ เหล่านั้นโดยการใช้วิธีการเชิงปริมาณ เช่น การทำตาราง การคิดเปอร์เซ็นต์ และการคิดวิเคราะห์ตัวเลขเชิงสถิติมาช่วยอธิบายประกอบเพื่อให้เห็นภาพรวมได้ชัดเจนยิ่งขึ้นด้วย

บทที่ 2

สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก่อนการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2442

สภาพทั่วไปทางภูมิศาสตร์

ที่ตั้งและลักษณะภูมิประเทศ

“บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน” ในงานวิจัยนี้ หมายความถึง บริเวณที่เคยเป็นที่ตั้งของมณฑลเพชรบูรณ์มาก่อน ในระหว่างปี พ.ศ.2442 - 2458 ซึ่งจากเอกสารของทางราชการได้ระบุว่า ในปี พ.ศ.2442 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้น โดยได้โอนเมืองเพชรบูรณ์ เมืองวิเชียร เมืองไชยบาดาล และเมืองบัวชุมจากมณฑลลาวกลางหรือมณฑลนครราชสีมา มารวมกับเมืองหล่มสักและเมืองขึ้น ได้แก่เมืองหล่มเก่า เมืองด่านซ้าย และเมืองวังสะพุง จากมณฑลลาวฝ่ายเหนือหรือมณฑลอุดร แล้วจัดตั้งขึ้นเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ โดยมีพระยาเพชรรัตนราชสงคราม(เฟื่อง เฟื่องเพชร) ดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก แต่ต่อมาในปี พ.ศ.2447 มณฑลเพชรบูรณ์ก็ถูกยุบลงไปรวมกับมณฑลพิษณุโลก¹ และในปี พ.ศ.2449 ก็มีการตัดโอนเมืองวังสะพุงและเมืองด่านซ้ายไปขึ้นกับมณฑลอุดรตามเดิม² ดังนั้นเมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาใหม่อีกครั้งในปี พ.ศ. 2450 - 2458 พื้นที่ของมณฑลเพชรบูรณ์ในระยะนี้จึงมิได้กินความรวมถึงเมืองวังสะพุงและเมืองด่านซ้ายด้วย ดังจะเห็นได้จาก “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์” ของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์คนสุดท้าย (พ.ศ.2454-2458) ซึ่งได้เขียนขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2454 และระบุว่าอาณาเขตของมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่สองนั้น ได้แก่

ทางเหนือ พรมแดนที่ติดต่อกับเขตอำเภอด่านซ้าย มณฑลอุดร...

ตะวันออก พรมแดนจดภูเขาผาลา ต่อเขตอำเภอกงเขี้ยว มณฑลนครราชสีมา...

ตะวันออกเฉียงใต้ พรมแดนที่ช่องเขาวอกต่อเขตอำเภोजัตุรัส มณฑลนครราชสีมา

และพรมแดนที่ช่องสระผมต่อเขตอำเภอฟันชะนะ มณฑลนครราชสีมา...แ

พรมแดนที่กำพรานต่อเขตแดนอำเภोजันทีก มณฑลนครราชสีมา...

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ กับ พระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 167 - 168.

² กระทรวงมหาดไทย, "เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครวั," เทศาภิบาล, เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38

ทางใต้ พรมแดนที่ปากน้ำต่อเขตรอำเภอแก่งคอย มณฑลกรุงเก่า...และพรมแดนที่บ้าน
 ดิรั้งต่อเขตรอำเภอพระพุทธบาท มณฑลกรุงเก่า
ตะวันตกเฉียงใต้ พรมแดนที่บ้านสระโบก เขตรอำเภอสระโบก มณฑลกรุงเก่า...
 และพรมแดนที่สันเขาบรรทัดต่อเขตรอำเภอเขาพนมรอก มณฑลนครสวรรค์
ตะวันตก พรมแดนที่ภูคู้ต่อเขตรอำเภอนครไทย มณฑลพิษณุโลก...³ เป็นต้น

สำหรับลักษณะภูมิประเทศของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ในสมัยที่เป็นมณฑล
 เพชรบูรณ์นั้นอาจเห็นได้จากพระนิพนธ์เรื่อง “นิทานโบราณคดี เรื่องที่10 ความไข้เมืองเพชรบูรณ์”
 ในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงเล่าไว้ เมื่อครั้งที่เสด็จไปตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์
 ในปี พ.ศ. 2447 ตอนหนึ่งว่า

...ท้องที่มณฑลเพชรบูรณ์บอกแผนที่ได้ไม่ยาก ถीलำนน้ำแม่สักเป็นแนวแต่เหนือ
 ลงมาใต้ มีภูเขาสูงเป็นเทือกลงมา ตามแนวลำน้ำทั้งสองฟาก เทือกเขาข้าง
 ตะวันออกเป็นเขาบันน้ำต่อแดนมณฑลนครราชสีมา เทือกเขาข้างตะวันตกเป็น
 เขาต่อแดนมณฑลพิษณุโลก...เมืองหล่มสักอยู่ที่สุดลำน้ำสักทางข้างเหนือ...⁴

และในพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์”
 พระองค์ก็ทรงกล่าวพรรณนาถึงสภาพพื้นที่ของเมืองแต่ละเมืองในมณฑลเพชรบูรณ์ ดังนี้

...พื้นที่เมืองเพชรบูรณ์ ตอนริมน้ำสักเป็นที่ลุ่ม ฤดูน้ำท่วมแทบทุกแห่ง ถัดขึ้นไป
 ในระหว่างที่ลุ่มกับเชิงเขาบรรทัดเป็นโคกสลับแ่งเป็นหย่อมๆทั่วไป บนโคกเป็น
 ป่าไม้เต็งรังทำการเพาะปลูกอย่างอื่นไม่ได้ ในที่แ่งเป็นที่น้ำซับทำไร่นาเรียกสวน
 เพาะปลูกงอกงามดี เมืองเพชรบูรณ์ตั้งอยู่ที่ลุ่ม ได้อาศัยน้ำห้วยทำเป็นเหมืองไข
 น้ำเข้าเรียกสวนไร่นาได้สะดวก จึงบริบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร...⁵

³กระทรวงมหาดไทย,“รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,”เทศาภิบาล
 เล่ม 13 แผ่นที่ 74 (1 พฤษภาคม ร.ศ. 131): 42 - 43.

⁴สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,“ นิทานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์,” ใน นิทานโบราณคดี
 (ม.ป.ท.),2515,หน้า 95. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพนายสินธุ์ พรประภา ณ สุสานอำเภอท่าม่วง จังหวัด
 กาญจนบุรี เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2515).

⁵สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์,(ม.ป.ท.),
 2510, หน้า 4. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพรองอำมาตย์ตรี ชุนไมตรีประศาสน์ (มี มัยลาภ) เมื่อ
 ปี พ.ศ.2510).

...เมืองหล่มเก่า ตั้งอยู่ในที่แอ่งใหญ่มีภูเขาล้อมรอบ และมีห้วยผ่านกลางเมือง ห้วยนี้มาตกลำน้ำสักข้างใต้เมืองหล่มสัก ทำเลเมืองหล่มเก่าเป็นที่ทำเรือทอนไรรุ่นนาเพราะปลุกตลอดจนผสมโคกระบือดีมาก...⁶

...เมืองหล่มสัก อยู่ระหว่างเขาเหมือนกัน แต่ภูเขาอยู่ห่างไม่ล้อมรอบเหมือนเมืองหล่มเก่า ที่องที่เรือทอนไรรุ่นนาก็ดีคล้ายๆกัน เป็นที่สูงน้ำไม่ท่วมมากเหมือนเพชรบูรณ์..⁷

...เมืองวิเชียร อัดคัดเพราะอยู่ห่างเทือกภูเขา ไม่มีห้วยที่จะไขน้ำมาทำเรือทอนไรรุ่นนาเหมือนที่เมืองเพชรบูรณ์ เพราะฉะนั้นถึงเขตแดนกว้างใหญ่ก็เป็นป่าเปล่านั้นพื้นที่ดินทำไรรุ่นนาได้มีน้อย....⁸

...เมืองบัวชุมและเมืองไชยบาดาล ๒ เมืองนี้แต่ก่อนเป็นเมืองขึ้นเมืองวิเชียร เดียวนี้แยกออกเป็นอำเภอเรียกว่าอำเภอไชยบาดาล ขึ้นเมืองเพชรบูรณ์ ผู้คนมากกว่าอำเภอวิเชียร ด้วยพื้นที่ทำไรรุ่นนาดีและมีเสาไม้แดงทั้งใบลานและสีเสียด เป็นสินค้าหาผลประโยชน์ได้มาก เพราะขึ้นล่องไปมากับเมืองสระบุรีได้สะดวกไม่อัดคัดเหมือนตอนบน...⁹ เป็นต้น

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁶ เรื่องเดียวกัน , หน้า 8.

⁷ เรื่องเดียวกัน , หน้า 9.

⁸ เรื่องเดียวกัน , หน้า 13.

⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 17 - 18.

รูปภาพที่ 1 แสดงลักษณะภูมิประเทศของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน (พื้นที่ส่วนใหญ่)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ที่มา: ราชบัณฑิตยสถาน, “เพชรบูรณ์” อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ประเทศไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน (ป-ฤ ถา) เล่ม 4 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นของกระทรวงมหาดไทย, 2521), ไม่มีเลขหน้า.

แม่น้ำป่าสัก

แม่น้ำป่าสักเป็นแม่น้ำสายหลักในกลุ่มน้ำเพียงสายเดียว ไหลจากทิศเหนือลงสู่ทิศใต้ ต้นกำเนิดเกิดจากลำน้ำสักน้อยซึ่งเป็นลำธารเล็กๆในบริเวณตอนใต้ของเขานภพมาหอน ไหลลัดเลาะผ่านเทือกเขาสูงที่ราบในหุบเขามาบรรจบกับลำน้ำสายเล็กๆ อีก 2 สาย คือ ลำน้ำสักงา และห้วยป่าคาที่ไหลลงมาจากเทือกเขาครกภูชนในเขตพื้นที่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ลำน้ำทั้งสามไหลมารวมกันเป็นแม่น้ำป่าสักที่บริเวณบ้านศิลาและบ้านวังก้นหวด ในเขตอำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์ ความกว้างของลำน้ำประมาณ 110 เมตร ต่อจากนั้นจึงไหลลงสู่พื้นที่ราบในทิศทางเหนือ - ใต้ เริ่มจากอำเภอหล่มสัก อำเภอเมืองเพชรบูรณ์ อำเภอวิเชียรบุรี ในจังหวัดเพชรบูรณ์ แล้วจึงไหลต่อไปยังอำเภอชัยบาดาลในเขตพื้นที่จังหวัดลพบุรี ผ่านสระบุรี แล้วไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่บริเวณหน้าวัดพญานาง เตาบดป้อมเพชร ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา รวมความยาวทั้งสิ้นประมาณ 687 กิโลเมตร¹⁰

ในอดีต การล่องเรือมาตามลำน้ำป่าสักโดยเฉพาะในช่วงฤดูน้ำหลากนั้นถือเป็นเส้นทางการคมนาคมที่สำคัญที่สุดที่ประชาชนในภูมิภาคนี้ใช้ในการเดินทางติดต่อค้าขายไปมากับบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างโดยเฉพาะกับกรุงเทพฯ แม้ว่าจะมีขีดจำกัดในเรื่องระยะเวลาที่สามารถขึ้นล่องได้เพียง 3 - 4 เดือนใน 1 ปี อีกทั้งยังมีอุปสรรคและความยากลำบากนานาประการก็ตาม จวบจนเมื่อมีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์แล้วจึงเริ่มมีความพยายามที่จะพัฒนาเส้นทางการคมนาคมดังกล่าวอย่างเป็นรูปธรรมภายใต้การดำเนินการโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ ดังจะกล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

สำหรับชื่อของลำน้ำป่าสักนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์” ตอนหนึ่งว่า

“...แม่น้ำนี้เหตุไรจึงเรียกว่าน้ำสักหรือน้ำป่าสัก ชื่อนี้ข้าพเจ้ายอมจน สืบนักแล้วยังไม่ได้ความ ป่าไม้สักก็ไม่มี จะเอาเกณฑ์อันใดตั้งเป็นชื่อ เรียกว่าน้ำสัก ข้าพเจ้ายังรู้ไม่ถึง...”¹¹

ขณะที่ ใน “สาส์นสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมพระนราธิวาสราชนครินทร์” ทรงมีลายพระหัตถ์ทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2484 ตอนหนึ่ง พระองค์ทรงตั้งข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับเรื่องชื่อของแม่น้ำป่าสักไว้ด้วย ความว่า

¹⁰ บุญยืน จิวพงษ์, การศึกษาข้อมูลและองค์ประกอบพื้นฐานทางนิเวศวิทยาของแม่น้ำป่าสัก, หน้า 13 .

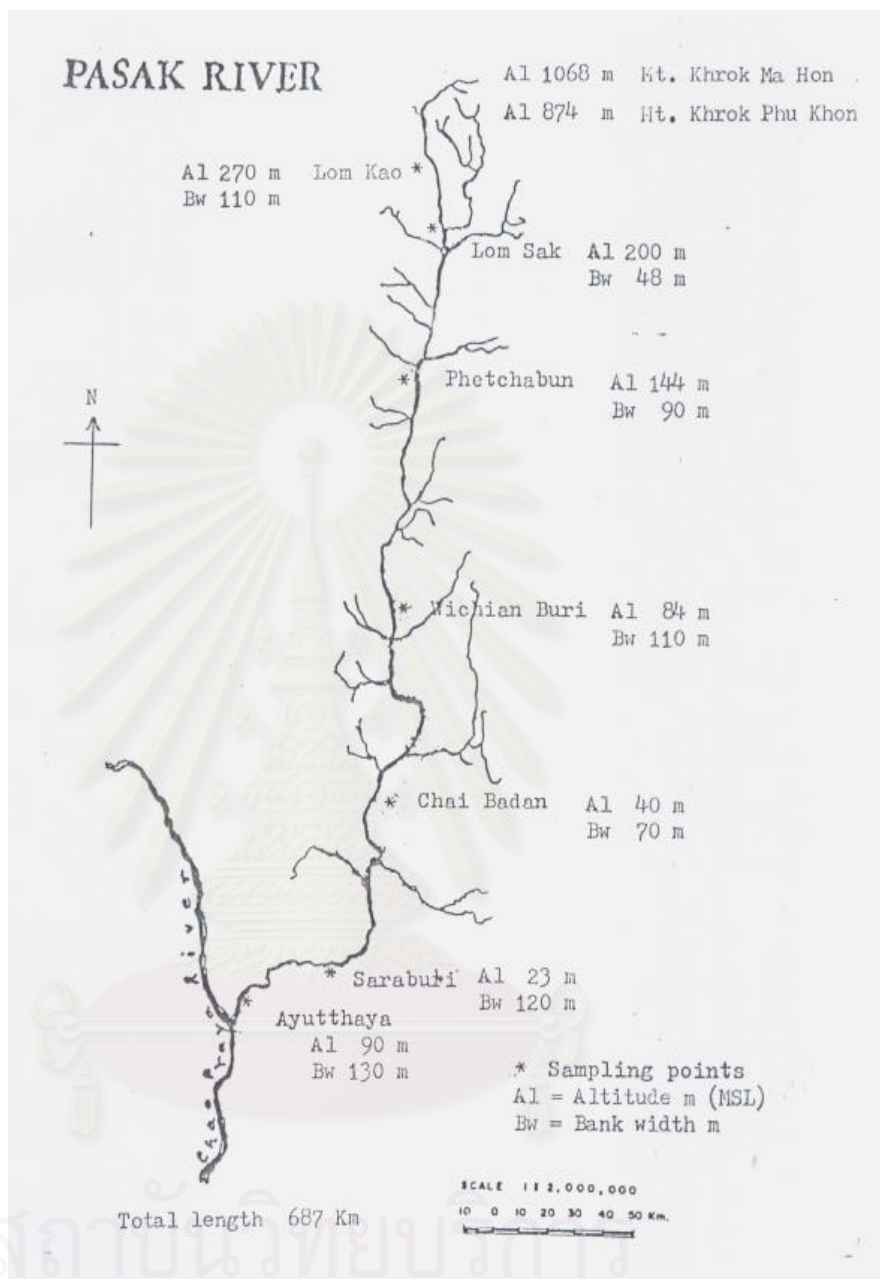
¹¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์, หน้า 9.

...แม่น้ำแควป่าสัก นี้กว่าเหนือขึ้นไปจะเต็มไปด้วยป่าต้นสัก...แต่ได้ฟังพระดำรัสว่าในถิ่นนั้นไม่มีต้นสักต้นเดียวก็ผิดคาดไป จึงเปลี่ยนเป็นคำว่า “สัก” นั้น เขาจะหมายถึงอื่นไม่ใช่ต้นสัก อันคำว่า “สัก” นั้น อาจหมายถึงได้หลายอย่าง ถ้าจะพูดเล่นๆแล้วจะเป็นว่าป่าของพระอินทร์(คือศักร)ก็ได้ เรียกกันว่า “แม่น้ำประสัก” ก็มี ไม่รู้ว่าผิดถูกอยู่ที่ไหน ถ้ายึดเอาเมืองหล่มอันเป็นกำลังจะเป็น “หล่มสัก” ไม่ได้เพราะที่หล่มที่ลุ่มไม่เป็นทำเลที่ต้นสักจะงอก ถ้าเอาเมืองหล่มศักดิ์เป็นประธาน แม่น้ำแควป่าสักก็ควรเป็น “ประศักดิ์” หรือจะเป็น “ป่าศักดิ์” หมายความว่า ทำเลอันเป็นกำลังซึ่งยังรกอยู่เป็นป่าสืบมาแต่เมืองหล่มศักดิ์ก็ได้... ความจริงจะเป็นอย่างไรก็ไม่ทราบ...¹²

โดยทัศนะส่วนตัว ผู้เขียนค่อนข้างจะเห็นด้วยกับข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระยามานุวโรดมวิจิตรวาทกิจ ทั้งนี้เพราะจากการอ่านเอกสารชั้นต้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 และสมัยรัชกาลที่ 6 เอกสารส่วนใหญ่ที่กล่าวถึง อำเภอหล่มสัก และแม่น้ำป่าสักนั้น มักจะเขียนเป็น “หล่มศักดิ์” และ “แควประศักดิ์”, “แควประศักดิ์” และ “แควป่าศักดิ์” เป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นความคลาดเคลื่อนที่ทำให้คนเข้าใจว่า “แม่น้ำป่าสัก” น่าจะได้ชื่อนี้มาเพราะเป็นแม่น้ำในบริเวณที่มีทรัพยากรป่าไม้ประเภทไม้สักอยู่มากนั้น เป็นไปได้ว่าอาจจะเกิดจากปัญหาของการใช้คำในภาษาไทย คือคำว่า “สัก” และ “ศักดิ์” เป็นสำคัญ แต่ทั้งนี้ ผู้เขียนเองก็ไม่สามารถที่จะค้นหาได้ว่าเมื่อไรและเหตุใดจึงมีการเขียนคำว่า “ป่าสัก” แทนแต่เดิมที่ใช้คำว่า “ประศักดิ์” หรือ “ป่าศักดิ์” และหากจะคิดว่าเป็นเรื่องของการเขียนคำให้ตรงตามตัวสะกดตามรัฐนิยมในสมัย จอมพล ป. พิบูลสงครามแล้ว สมเด็จพระยามานุวโรดมวิจิตรวาทกิจและสมเด็จพระยามานุวโรดมวิจิตรวาทกิจก็น่าจะทรงกล่าวถึงประเด็นดังกล่าวไว้บ้าง แต่จากหลักฐานข้างต้นจะพบว่าทั้งสองพระองค์ไม่ทรงกล่าวถึงไว้เลย ดังนั้นประเด็นปัญหาดังกล่าวนี้จึงยังไม่สามารถหาข้อสรุปได้แม้ในปัจจุบันนี้

¹² สมเด็จพระยามานุวโรดมวิจิตรวาทกิจและสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จพระเจ้า เล่ม

รูปภาพที่ 2 แสดงแม่น้ำป่าสัก

ที่มา: บุญยืน จิราพงษ์, การศึกษาข้อมูลและองค์ประกอบพื้นฐานทางนิเวศวิทยาของแม่น้ำป่าสัก (พิษณุโลก: คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2538), หน้า 4.

ลักษณะดิน

พื้นที่สองฝั่งของแม่น้ำป่าสักส่วนใหญ่เป็นที่ราบต่ำน้ำท่วมถึง ดังนั้น ในช่วงฤดูฝนที่มีฝนตกชุก น้ำจะขึ้นสูงสุดจนบางครั้งล้นตลิ่งออกไปท่วมพื้นที่เรือกสวนไร่นาทั้งสองฝั่ง พัดพา ดิน โคลนตม ตะกอนดิน และแร่ธาตุต่างๆ ไปทับถมในพื้นที่ที่น้ำท่วมเป็นประจำ เมื่อน้ำลดจึงเท่ากับเป็นการเพิ่มแร่ธาตุอาหารในดินให้แก่ผิวหน้าดินกลายเป็นดินที่เกิดใหม่ทุกปี ดินมีลักษณะเนื้อดินบนเป็นดินเหนียวหรือดินร่วนเหนียว เนื้อละเอียด สีน้ำตาลเข้ม สีเทาเข้มถึงสีดำ ส่วนดินล่างสีน้ำตาลอ่อน สีเทาปนน้ำตาลหรือสีเทาอ่อน มีจุดเหลืองปนน้ำตาลหรือสีน้ำตาลแดง ซึ่งถือเป็นพื้นที่ดินที่มีความอุดมสมบูรณ์และเหมาะต่อการเพาะปลูกทางการเกษตรในภูมิภาคนี้เป็นอย่างดี¹³ จะเห็นได้ว่าแม้ใน “รายงานตรวจการทำใหม่ ในมณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129” ที่มีสเตอร์โยโกตา ผู้อำนวยการกองช่างใหม่ และนายใหม่ รังตำแหน่งหัวหน้าแผนกช่างใหม่ มณฑลนครราชสีมา ได้เขียนเสนอต่อกระทรวงเกษตรธิการ เมื่อครั้งที่ได้รับคำสั่งให้ไปตรวจการทำใหม่ ในมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2453 ตอนหนึ่งทั้งสองได้กล่าวชมสภาพความอุดมสมบูรณ์ของพื้นดินในมณฑลเพชรบูรณ์ โดยเฉพาะดินในบริเวณเมืองเพชรบูรณ์ที่ทั้งสองระบุว่า เป็นเนื้อดินที่

...จะเพาะปลูกข้าวๆ กันตั้ง ๒๐ ปีได้โดยไม่ต้องใช้ปุ๋ย ถึงมณฑลอื่นๆ ในประเทศสยามที่ได้ไปตรวจมาแล้วหลายแห่ง ก็ยังไม่ได้พบที่ดินมณฑลใดซึ่งจะดีไปกว่าเนื้อดินในเมืองเพชรบูรณ์ และเมื่อได้ขุดดินที่อยู่ต่ำพื้นดินชั้นบนลงไปตั้ง ๑ วา ขึ้นมาตรวจดู อาหารของต้นไม้ก็ยังมีมากคล้ายกับดินชั้นบนทั้งเป็นดินปนทราย ร่วนดีด้วย...¹⁴ เป็นต้น

ลักษณะภูมิอากาศ

สภาพภูมิอากาศโดยทั่วไปของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พบว่าอยู่ภายใต้อิทธิพลของลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ และบางครั้งจะได้รับอิทธิพลจากลมพายุจร เช่น พายุไซนร้อน และ พายุดีเปรสชัน เป็นครั้งคราว ซึ่งจะเริ่มประมาณกลางเดือนพฤษภาคมจนถึงประมาณปลายเดือนตุลาคม ส่วนในระยะเวลาระหว่างเดือนพฤศจิกายนจนถึงประมาณกลางเดือนกุมภาพันธ์จะได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ จากอิทธิพลของลมมรสุมดังกล่าว จึงสามารถแบ่งฤดูกาลของลุ่มน้ำป่าสักออกได้เป็น 3 ฤดู คือ ฤดูฝนจะเริ่มประมาณกลางเดือนพฤษภาคมจนถึงเดือนตุลาคม ซึ่งในระยะเวลาจะมีฝนตกชุกเกือบทั่วไปในลุ่มน้ำ โดยจะมีฝนมากในเดือน

¹³ บุญยืน จิราพงษ์, การศึกษาข้อมูลและองค์ประกอบพื้นฐานทางนิเวศวิทยาของแม่น้ำป่าสัก, หน้า 15.

¹⁴ หจข., กส. 13/490 มีสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์ .

กันยายน ฤดูหนาวจะเริ่มประมาณเดือนพฤศจิกายนจนถึงกลางเดือนกุมภาพันธ์ ระยะเวลาอากาศจะแห้ง อุณหภูมิต่ำโดยจะมีอุณหภูมิต่ำสุดประจำปี ฤดูร้อนจะเริ่มประมาณปลายเดือนกุมภาพันธ์ และสิ้นสุดประมาณกลางเดือนพฤษภาคม ระยะเวลาอากาศร้อน มีฝนตกบ้างเป็นครั้งคราวแต่มีปริมาณน้อย และจะมีอุณหภูมิสูงสุดประจำปีในช่วงเดือนมีนาคมถึงเดือนเมษายน¹⁵

แต่เดิมในอดีตบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนโดยเฉพาะที่เมืองเพชรบูรณ์นั้น มักจะได้รับการกล่าวถึงว่าเป็นหัวเมืองที่มีความสุขชุมของไข้ป่าหรือไข้มาลาเรียเป็นอย่างมาก จนถือเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการที่รัฐบาลจะเข้ามาดำเนินการจัดการปกครองตามรูปแบบมณฑลเทศาภิบาล ในมณฑลนี้เพราะทำให้รัฐบาลหาคนที่มีความรู้ความสามารถและมีความเต็มใจที่จะมารับราชการ ในมณฑลเพชรบูรณ์ได้ยาก เนื่องจากบรรดาข้าราชการมักกลัวความไข้ในภูมิภาคนี้เป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากพระนิพนธ์เรื่อง “นิทานโบราณคดี นิทานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์” ใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงเล่าไว้ตอนหนึ่งว่า

...หัวเมืองที่ขึ้นชื่อลือเลื่องว่ามีความไข้ Malaria ร้ายกาจ...ที่หน่ยนคนไม่ครันคร้ามเท่าความไข้ที่เมืองเพชรบูรณ์ ดูเป็นที่เข้าใจกันทั่วไปว่าถ้าใครไปเมืองเพชรบูรณ์ เหมือนกับไปแสหากความตาย จึงไม่มีชาวกรุงเทพฯ หรือชาวเมืองอื่นๆ พอใจจะไปเมืองเพชรบูรณ์มาช้านาน แม้ในการปกครองรัฐบาลก็ต้องเลือกหาคนในท้องถิ่นตั้งเป็นเจ้าเมืองกรมการ เพราะเหตุที่คนกลัวความไข้...¹⁶

นอกจากนี้ กิตติศัพท์เรื่องความสุขชุมของไข้ปายังส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจภายในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเองเป็นอย่างมากอีกด้วย กล่าวคือ ทำให้ประชาชนและพ่อค้าทั่วไปหวาดกลัวต่อความไข้จนไม่กล้าที่จะเข้าไปตั้งหลักแหล่งและทำการค้าในภูมิภาคนี้เป็นต้น และสาเหตุที่ทำให้ไข้มาลาเรียสุขชุมในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนั้น ก็เนื่องมาจากการมีสภาพภูมิประเทศและสภาพภูมิอากาศที่เอื้ออำนวยต่อการก่อเกิดและแพร่กระจายของเชื้อโรคในพื้นที่ดังกล่าวนั่นเอง ดังจะเห็นได้จากใน “รายงานตรวจการทำไหมในมณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129” ของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ ซึ่งเขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2453 ตอนหนึ่ง ความว่า

¹⁵บริษัทรีซอสส์ เอนจิเนียริง คอนซัลแตนท์ จำกัด, โครงการศึกษาข้อมูลและศักยภาพการพัฒนา ลุ่มน้ำป่าสัก: รายงานฉบับสุดท้าย (กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี, 2537), หน้า 2-3.

¹⁶สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์,” ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 89.

...มณฑลเพชรบูรณ์อยู่ในระหว่างกลางแห่งภูเขา เพราะฉะนั้นจึงมีฝนตกมาก ซึ่งกระทำให้อากาศขึ้นมาก ตามยอดภูเขามีหมอกติดอยู่เสมอๆ จึงเป็นเหตุให้ต้นไม้งอกงามและเกิดมีมากขึ้น เมื่อต้นไม้มีมากขึ้น อากาศก็ยิ่งขึ้นมาก...อากาศจึงไม่โปร่งเป็นเหตุให้เกิดความชื้นมาก ยิ่งต่ำลที่อยู่ในพื้นที่ต่ำๆ ก็ยิ่งมีความชื้นมากขึ้น เพราะฉะนั้นในเมืองเพชรบูรณ์ ความชื้นจึงมีมากกว่าตำบลอื่นๆ ด้วยพื้นที่ต่ำ...¹⁷

ซึ่งปัญหาเรื่องความซุกซุมของไข้มาลาเรียในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ก็ได้ได้รับความสนใจจากรัฐบาลที่กรุงเทพฯ เป็นอย่างมาก เห็นได้จากการพยายามค้นหาสาเหตุและแนวทางวิธีป้องกันรักษาให้ ตลอดไปจนการแสวงหาแนววิถีปฏิบัติต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาต่างๆ อันเนื่องมาจากสภาพการณ์ดังกล่าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาหลังจากที่มีการยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.2447 ดังจะได้เสนอโดยละเอียดในบทต่อไป

ทรัพยากรธรรมชาติ

จากสภาพภูมิประเทศที่ประกอบไปด้วยภูเขาสูงล้อมรอบ จึงทำให้บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้เป็นแหล่งที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ อาทิ ป่าไม้และแร่ธาตุ เป็นต้น ป่าไม้เป็นป่าเบญจพรรณ และไม้ที่พบได้มากที่สุดในภูมิภาคนี้ก็ได้แก่ ไม้ยาง ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้กระยาเลย และไม้แดง เป็นต้น

ป่าไม้เหล่านี้ยังอุดมสมบูรณ์ด้วยของป่าต่างๆ เช่น ครั่ง กายาน ใต้ หวาย ชัน น้ำผึ้ง เร่ว รัก เขาสัตว์ หนังสือสัตว์ ตลอดจนจันสัตว์ป่าต่างๆ โดยของป่าเหล่านี้ถือเป็นสินค้าออกของภูมิภาคนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว ดังปรากฏในคำให้การของขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมที่กล่าวว่า

...เรือนกเหยี่ยว เมืองเพชรบูรณ์ นายยมบรรทุกครั้ง กายาน เหล็กหางกุ่ม เหล็กกลมเลย เหล็กน้ำพี ใต้ หวาย ชัน น้ำมันยาง ยาสูบ เขา หงษ์ หนองงา สรรพสินค้าตามเทศบ้านเมืองมาจอดเรือขายตามแนวปากคลองสวนพลู ตลอดมาจนหน้าวัดเจ้าพระนางเชิง...¹⁸ เป็นต้น

สำหรับทรัพยากรแร่ธาตุนั้น ปรากฏว่าแร่ธาตุที่พบมากในภูมิภาคนี้ ได้แก่ เหล็ก ทองแดง และทองคำมุก เป็นต้น

¹⁷ หจช., กส. 13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

¹⁸ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม,” แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี (31 มกราคม 2512):57.

สภาพการคมนาคม

ในช่วงก่อนหน้าที่จะมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2442 สภาพการคมนาคมในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเต็มไปด้วยความยากลำบาก ทั้งนี้เนื่องจากการมีสภาพภูมิประเทศที่มีเทือกเขาสูงชันล้อมอยู่โดยรอบกันขวางระหว่างเมืองต่างๆ และยังขนานลำน้ำป่าสักซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำสายหลักของภูมิภาคนี้ลงไปโดยตลอด จากทิศเหนือลงสู่ทิศใต้ ซึ่งลักษณะเช่นนี้นับว่าเป็นสภาพที่ไม่เอื้อต่อการค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าเป็นอย่างยิ่ง เพราะการขนย้ายถ่ายเทสินค้าและผลผลิตจากแห่งหนึ่งไปอีกแห่งหนึ่งทำได้ยากลำบาก ซ้ำยังต้องใช้เวลาในการเดินทางนานมาก การที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนมีสภาพการคมนาคมที่ไม่สะดวกนี้เองที่ถือเป็นปัจจัยกำหนดสำคัญที่สุดที่ทำให้การขยายตัวทางเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้ ดำเนินไปได้อย่างช้าๆ และไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงใดๆ ที่เห็นได้อย่างชัดเจนมากนัก ต้องรอจนเมื่อมีการตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ และมีความพยายามที่จะพัฒนาเส้นทางคมนาคมในภูมิภาคนี้อย่างต่อเนื่องตลอดช่วงปี พ.ศ. 2442-2458 จึงได้ส่งผลทำให้สภาพเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้เริ่มมีการปรับเปลี่ยนไปโดยเศรษฐกิจเพื่อการค้าสามารถแทรกตัวเข้ามาในภูมิภาคนี้ได้เพิ่มขึ้น

สำหรับเส้นทางคมนาคมในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ จะสามารถแบ่งได้เป็น 2 ทาง คือ การคมนาคมทางน้ำ และการคมนาคมทางบก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ก.การคมนาคมทางน้ำ

การคมนาคมทางน้ำในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ จะเป็นการเดินทางล่องเรือลงมาตามลำน้ำป่าสัก ถือเป็นเส้นทางคมนาคมหลักที่ราษฎรในภูมิภาคนี้ใช้ในการติดต่อค้าขายกับบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยเส้นทางจะเริ่มต้นจากเมืองหล่มสักที่อยู่ทางตอนเหนือสุดล่องลงมาทางเมืองเพชรบูรณ์, ท่าโรง (วิเชียรบุรี), บัวชุม, ชัยบาดาล, แก่งคอย, สระบุรี และไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่กรุงเก่าหรือพระนครศรีอยุธยาตามลำดับ อย่างไรก็ตาม การคมนาคมทางน้ำมาตามลำน้ำป่าสักนี้ก็เต็มไปด้วยความยากลำบากเป็นอย่างมากเพราะแม่น้ำป่าสักตอนบนนี้มีลักษณะแคบเล็กเรียวยาว อีกทั้งยังมีต้นไม้อกกีดทางและเป็นอุปสรรคต่อการเดินเรือของพ่อค้าและราษฎร ทำให้การเดินทางต้องใช้เวลา และการขนสินค้าก็ทำได้ในปริมาณที่จำกัด อีกทั้งในด้านระยะเวลาของการเดินทางก็ยังมีเงื่อนไขสำคัญคือจะสามารถใช้การขนส่งทางน้ำนี้ได้ก็เฉพาะในช่วงฤดูฝนที่มีปริมาณน้ำในแม่น้ำมากพอเท่านั้น ในขณะที่ในฤดูแล้งน้ำในแม่น้ำป่าสักก็จะแห้งขอดเป็นอย่างมาก จนไม่สามารถที่จะใช้ทำการสัญจรได้ตลอดปีดังเช่นลำน้ำอื่นๆ

ในปี พ.ศ.2435 เมื่อครั้งที่มิสเตอร์ ดับบลิว เจ.อาร์เซอร์ ซึ่งมีตำแหน่งเป็นผู้ช่วย
ชั้นเอกในสถานกงสุลสมเด็จพระราชินีแห่งอังกฤษประจำประเทศไทย และเป็นหนึ่งใน
คณะกรรมการร่วมอังกฤษ-สยามเพื่อทำการสำรวจและรังวัดเขตแดนทางประเทศพม่ากับประเทศ
สยามในระหว่างปี พ.ศ.2432-2435 ได้เดินทางสำรวจพื้นที่ต่างๆเริ่มตั้งแต่เชียงใหม่ตัดผ่านเข้า
พม่าและข้ามไปยังลาวแล้วผ่านมายังเส้นทางสายลำน้ำป่าสักตอนบนก่อนจะเดินทางไปยัง
กรุงเทพฯ และได้เขียนรายงานบันทึกการเดินทางไว้ด้วย โดยตอนหนึ่งเขาได้กล่าวถึงลักษณะของ
ลำน้ำป่าสัก ตลอดจนอุปสรรคต่างๆในการเดินทางคมนาคมตามลำน้ำสายนี้ใน ช่วงฤดูแล้ง
ว่า

แม่น้ำมีสภาพตื้นกว่าลำธารเล็กน้อย มีน้ำสูงประมาณ ๑ ฟุต ในหลายที่ ดังนั้น
แม้แต่เรือขนาดเล็กที่สุด ยังไม่สามารถล่องผ่านไปได้ในระยะเวลาช่วงนี้ของปี
นอกจากนี้บริเวณแม่น้ำยังมีพวกปล้นชุกชุม ประชาชนจึงกลัวไม่กล้าใช้เส้นทางนี้
...การเดินทางโดยทางเรือมีระยะทางเกือบจะไม่สั้นกว่าทางพื้นดิน ไม่ว่าจะเป็
นช่วงเวลาใดของปี...เป็นการเปรียบเทียบความไร้ประโยชน์ของแม่น้ำสัก ซึ่งทำให้
เส้นทางสายเพชรบูรณ์ไปทางเหนือสมควรจะถูกทะเลเลย อย่างไรก็ตาม การค้า
ขายในท้องถิ่นทั้งหมด มีการขนส่งทางเรือในช่วงฤดูฝน และสินค้าที่ส่งไปจาก
กรุงเทพฯ เมื่อเปรียบเทียบแล้ว แม้ว่าจะเป็นสินค้าธรรมดาสามัญ แต่ก็มีราคา
แพง ...¹⁹

ในปี พ.ศ. 2436 เมื่อพระพรหมภิบาล ซึ่งได้รับพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้ง
ให้เป็นข้าหลวงขึ้นมัจฉาราชการส่งเสบียงแก่ทัพที่จะไปรบที่เมืองหนองคายในปี พ.ศ. 2436 ท่าน
ได้เดินทางมาตรวจราชการตามบริเวณเมืองวิเชียรบุรีและเขตเมืองขึ้น และได้เขียนบันทึกเพื่อ
กราบทูลพระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีว่าการกระทรวงมหาดไทย โดย
ความตอนหนึ่งท่านได้กล่าวถึงสภาพการคมนาคมตามลำน้ำป่าสักตอนบนนี้ว่า

เรือที่จะบรรทุกสินค้าขึ้นล่องได้แต่ในระดุน้ำระดูเดียวเพราะเปนทางรก แลคดด้วย
พื้นตลิ่งชูด ต้นไม้เลื้อยลงมาในแม่น้ำจึงได้เปนการลำบากกับเรือ ในระดุน้ำแล้งก็น้ำ

¹⁹ ประมาณปลายเดือนเมษายน - ต้นพฤษภาคม พ.ศ. 2435 - ผู้เขียน .

¹⁹ ดับบลิว.เจ. อาร์เซอร์, “ประเทศไทย รายงานอันดับที่ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง,”
ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2, แปลโดย พรพวรรณ ทองตัน (พระนคร: กรม
ศิลปากร, 2535), หน้า 296.

แห่งเรือพายม้าสองแจวต้องเขนขึ้นล่องน้ำแควป่าศักดิ์ ลอดถึงเมืองหล่มสักก็ได้ยาก
ก็ยากเหลือประมาณ ...²⁰

ในพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์” ของ
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระองค์ทรงเล่าถึงสภาพลำน้ำป่าสักในช่วงฤดูแล้ง เมื่อครั้งที่
ทรงเสด็จไปมณฑลเพชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2447 ตอนหนึ่ง ความว่า

...ยังรู้สึกเสียใจอีกอย่างหนึ่ง เมื่อได้ไปเห็นลำน้ำสักที่เมืองเพชรบูรณ์เล็กและเลว
กว่าคาดหมายไว้เป็นอันมาก...ที่หลงเข้าใจว่าเรือล่องมาได้ในฤดูน้ำนั้น ที่จริงเมื่อ
ถึงฤดูน้ำท่วมตลิ่งเข้าไปไกล พวกที่ใช้เรือบรรทุกสินค้าขึ้นลง เขาแล่นเรือไปบน
ตลิ่งไม่ต้องอาศัยแม่น้ำสักเท่าใด เวลาที่ล่อง เขาเลือกเวลาน้ำหลากก็ล่องลงมา
ประมาณ 15 วันถึงกรุงเทพฯ ครั้นจำหน่ายสินค้าบรรทุกใหม่เสร็จแล้ว กลับขึ้นไป
2 เดือนจึงถึง พอถึงก็พอน้ำแห้งเอาเรือขึ้นคานคอยหน้่าน้ำปีหน้าใหม่ เป็นอันขึ้น
ล่องได้ปีละเที่ยวเดียวเท่านั้น...²¹

และในปี พ.ศ. 2453 มิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ ก็ได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับสภาพ
การคมนาคมทางเรือในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนที่เขาพบเห็นไว้ตอนหนึ่งว่า

...ส่วนทางเรื่อนั้นเล่า จะบรรทุกสินค้าขึ้นร่องตลอดปีดูจลำนน้ำอื่นๆไม่ได้ ในปี ๑
จะใช้เรือใหญ่เดินได้เพียง ๔ เดือนเท่านั้น คือ ในระหว่างเดือน ๙, -๑๐, -๑๑
และเดือน ๑๒ นอกจากเวลาที่กล่าวแล้ว ต้องใช้เรือพายม้าเล็กๆ...ถ้าเป็นเรือ
ใหญ่ทั้งขึ้นและร่องต้องใช้เวลาถึง ๓ เดือน โดยเหตุนี้ในปี ๑ จะมีเวลานำสินค้า
ขึ้นร่องได้แต่เพียงคราวเดียวเท่านั้น...²²

โดยสรุปการเดินทางล่องเรือลงมาตามลำน้ำป่าสักจากเมืองหล่มสักถึงกรุงเทพฯ
นั้นต้องใช้เวลาล่องเรือลงมาในฤดูน้ำหลากประมาณ 15 วัน²³ ดังตาราง

²⁰ หจข., กส.4/1125 ความเห็นเรื่องสินค้าต่างๆ ในเขตแขวงเมืองวิเชียรบุรี เมืองเพชรบูรณ์ แลเมือง
หล่มสักคดี.

²¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์, หน้า 11.

²² หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

²³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,เที่ยวที่ต่างๆภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์, หน้า 11.

ตารางที่ 1 แสดงระยะเวลาในการเดินทางขาล่องจากบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน - กรุงเทพฯ

ออกจาก / ปลายทาง	หล่มสัก	เพชรบูรณ์	วิเชียร	บัวชุม	ไชยบาดาล	ปากเพรียว (สระบุรี)	กรุงเทพฯ
หล่มสัก	-	-	9 - 10 ² วัน	9 วันขึ้นไป ¹	-	11 - 12 วัน ²	-
เพชรบูรณ์	-	-	6 วัน ³	9 วัน ³	10 วัน ³	14 วัน ³	15 วัน ³
วิเชียร	-	-	-	3 วัน ³	4 วัน ³	8 วัน ³	-
บัวชุม	-	-	-	-	1 วัน ³	5 วัน ³	-
ไชยบาดาล	-	-	-	-	-	4 วัน ³	-

ที่มา รวบรวมจาก

¹ดับบลิว เจ. อาร์เซอร์, “ประเทศไทย รายงานอันดับที่ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง” ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2, แปลโดย พรพรรณ ทองตัน (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร), 2535.

²หจข., กส.4/1125ความเห็นเรื่องสินค้าต่างๆ ในเขตแขวงเมืองวิเชียรบุรี เมืองเพชรบูรณ์ และเมืองหล่มสักดี.

³สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์,” ใน นิทานโบราณคดี (ม.ป.ท.), 2515, หน้า 103. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพนายสินธุ์ พรประภา ณ สุสานอำเภอกำแพง จังหวัดกาญจนบุรี วันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2515).

ในขณะที่การเดินทางโดยทางเรือในขาขึ้นจากกรุงเทพฯ ไปยังบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนั้นจะยิ่งเต็มไปด้วยความยากลำบากมากยิ่งขึ้นเพราะต้องทวนกระแสน้ำขึ้นไป จนทำให้การเดินทางขาขึ้นนี้ต้องใช้เวลาราว 2 เดือน²⁴ ซึ่งมากกว่าเวลาในการเดินทางขาล่องถึง 4 เท่าตัว ดังนั้น โดยรวมแล้วการเดินทางโดยต้องใช้เวลาทั้งขาขึ้นและขาล่องรวมกันนานถึง 3 เดือนโดยประมาณ²⁵ และจากหลักฐานทั้งหมดที่กล่าวถึงนี้ก็ล้วนแล้วแต่ให้ภาพความยากลำบาก อุปสรรคและข้อจำกัดต่างๆ ของการคมนาคมทางน้ำในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ได้เป็นอย่างดี

²⁴หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

²⁵เรื่องเดียวกัน.

ข. การคมนาคมทางบก

เนื่องจากสภาพพื้นที่ของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ มีเทือกเขาสูงชันล้อมรอบ จึงทำให้การคมนาคมระหว่างบริเวณต่างๆ ในลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับกรุงเทพฯและภูมิภาคอื่นๆ ของสยามนั้นเป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก เพราะต้องเดินทางข้ามภูเขาเหล่านี้ อีกทั้งยังทำให้เส้นทางการเดินทางนั้นก็มีลักษณะไม่ราบเรียบ เป็นที่สูงๆ ต่ำๆ และเป็นที่สูงชันหลายแห่ง จนทำให้สภาพพื้นที่ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนไม่สามารถที่จะใช้เกวียนเป็นพาหนะได้เลย ต้องรอจนถึงปี พ.ศ. 2452 จึงจะเริ่มมีเกวียนใช้ในบริเวณนี้เป็นครั้งแรก²⁶ แต่ก็ยังไม่สามารถที่จะใช้เกวียนตลอดเส้นทางได้แต่อย่างใด²⁷ และโดยทั่วไปแล้วบรรดาราชาภรรยา, พ่อค้า และผู้สัญจรไปมา จะต้องเดินทางบนหลังช้าง, ม้าต่าง, โคต่าง, ใช้วิธีมีลูกหาบคอยหาบหาม หรือแม้กระทั่งการเดินเท้าไปตามเส้นทางเดินบกเหล่านี้ ยิ่งไปกว่านั้นยังต้องเผชิญกับความเสี่ยงที่จะเป็นไข้ป่าหรือไข้มาลาเรีย อีกทั้งอันตรายจากสัตว์ป่าต่างๆที่มีอยู่ชุกชุม ตลอดจนปัญหาเรื่องโจรผู้ร้าย ซึ่งจะคอยดักรอปล้นในระหว่างการเดินทางทางบกอีกด้วย

สำหรับหลักฐานที่ได้กล่าวถึงความยากลำบาก ตลอดจนปัญหาและอุปสรรคต่างๆในการเดินทางทางบกในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ได้อย่างชัดเจนที่สุด ก็ได้แก่ บันทึกของมิสเตอร์ ดับบลิว เจ. อาร์เซอร์ ในปี พ.ศ. 2435 โดยเขาได้กล่าวถึงสภาพการเดินทางทางบกในเขตเมืองหล่มสัก ว่า “..ขณะนี้เรากำลังเดินทางเข้าสู่ภูมิภาคแห่งความแห้งแล้งและเกือบจะทนความร้อนในช่วงเวลากลางวันแทบไม่ได้...”²⁸

และได้บรรยายสภาพการเดินทางทางบกในเขต เมืองเพชรบูรณ์ โดยเปรียบเทียบ กับเมืองหล่มสักว่า

...เมื่อเดินทางไปถึงเมืองหล่มสัก คณะเราสามารถว่าจ้างช้างสำหรับขนส่งสิ่งของ แต่ตั้งแต่นี้เป็นต้นไป เราก็จะหาได้แต่เพียงลูกหาบ ซึ่งจะเป็นการขนส่งสิ่งของวิธีเดียวที่พอหาได้ ...แต่ต่อมาคณะเราก็ต้องระงับการเดินทางลงด้วยความทุลักทุเล

²⁶ หจข., ร.5 ยธ.9/74 ชุดคลอง ถนน ทำนบ สะพาน ในมณฑลเพชรบูรณ์ (11 มกราคม ร.ศ.120 – 23 สิงหาคม ร.ศ.129).

²⁷ หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

²⁸ ดับบลิว เจ. อาร์เซอร์, “ รายงานฉบับที่ 1 รายงานสำรวจดินแดนบริเวณลุ่มน้ำโขง, ” ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2, หน้า 293.

อย่างมากเพราะมีการเปลี่ยนตัวลูกหาบแทบจะทุกหมู่บ้าน...เป็นสาเหตุให้คณะ
ของเราเดินทางไปด้วยความตรากตรำ...²⁹ เป็นต้น

ประชากรและการประกอบอาชีพ

ประชากรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้มีหลายกลุ่ม แต่กลุ่มที่เป็นประชากร
ส่วนใหญ่ คือ ประชากรกลุ่มชาติพันธุ์ไทยและลาว โดยประชากรกลุ่มชาติพันธุ์ลาวนั้นมักจะ
อาศัยอยู่บริเวณอำเภอหล่มสักและอำเภอหล่มเก่า ในจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งแต่เดิมคือหัวเมืองลาว
เก่าที่ตั้งอยู่บนเทือกเขาเพชรบูรณ์ และถูกโอนมาขึ้นกับเพชรบูรณ์นับตั้งแต่ภายหลังการเกิดกฎ
เจ้าอนุวงศ์เป็นต้นมา ดังนั้นประชากรกลุ่มนี้จึงมักมีรูปร่างหน้าตา ภาษา วัฒนธรรมและ
ขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ที่คล้ายคลึงกับประชากรทางหลวงพระบางและล้านช้างเป็นอย่างมาก
ในบทความเรื่อง “กลุ่มชนในจังหวัดเพชรบูรณ์” ของ สุรินทร์ จันทกริต ได้ระบุว่าประชากร
กลุ่มนี้มีภาษาพูดที่จัดเป็นตระกูลภาษาทางหลวงพระบาง เรียกกันในท้องถิ่นว่าเป็น “กลุ่มภาษา
หล่ม” ซึ่งจะมีสำเนียงเพี้ยนไปจากภาษาไทยกลาง การออกเสียงค่อนข้างสูง คนในท้องถิ่นนี้จะ
สามารถพูดภาษาถิ่นอื่นๆ ได้ แต่คนท้องถิ่นอื่นจะพูดภาษาหล่มไม่ค่อยได้ แม้ว่าจะฟังรู้เรื่องบ้างก็
ตาม³⁰ นอกจากนี้ คนกลุ่มนี้ยังมีความพยายามที่จะรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมไว้เป็น
อย่างมาก ทั้งในด้านภาษาพูด การแต่งกาย ตลอดจนความเชื่อต่างๆ เช่น ด้านการแต่งกาย
ผู้ชายมักจะนุ่งกางเกงขาวครึ่งแข้งหรือนุ่งโสร่ง มีผ้าขาวม้าคาดพุง หรือพาดไหล่ นิยมสักลาย
ช่วงขาท่อนบนถึงเอว ส่วนผู้หญิงมักนุ่งผ้าซิ่นทอเองด้วยฝ้ายหรือไหม ที่เรียกว่าซิ่นหมี่ เป็นต้น แต่
สิ่งที่น่าสนใจก็คือในหมู่บ้านใหญ่ๆ มักจะมีศาลเจ้าพ่อ มีนางเทียม(เสื้อเมือง ทรงเมือง) โดย
ตำแหน่งเจ้าพ่อในศาลนั้นจะมีความลดหลั่นกันไป กล่าวคือ มีเจ้าพ่อใหญ่ เจ้าพ่อทหาร อุปฮาด
เมืองกลาง หลวงศรีหวงษ์ ลูกสมุนเลี้ยงช้างเลี้ยงม้ามีเครื่องศาสตราอาวุธ เช่น หอก ดาบ ขงจ้าว
ร่มฉัตร ฯลฯ ซึ่งชาวบ้านจะมีเคารพนับถือมาก ในระยะเดือนหกของทุกปีจะมีการทำบุญเลี้ยง
บ้านกันที่ศาลเจ้าพ่อเหล่านี้³¹ ซึ่งจากตำแหน่งชื่อของเจ้าพ่อเหล่านี้ถ้าเทียบกับตำแหน่งการ
ปกครองแต่เดิมของหัวเมืองลาวแล้วจะพบว่าแทบจะไม่แตกต่างกันเลย ซึ่งถือเป็นสิ่งที่สามารถ
สะท้อนถึงวัฒนธรรมและความเป็นมาของภูมิภาคนี้ได้เป็นอย่างดี

²⁹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 296 - 297 และ 299 .

³⁰ สุรินทร์ จันทกริต, “กลุ่มชนในจังหวัดเพชรบูรณ์,” ใน สมบัติเมืองเพชรบูรณ์ (เพชรบูรณ์: สถาบัน
ราชภัฏเพชรบูรณ์, 2543), หน้า 17.

³¹ เรื่องเดียวกัน , หน้า 15 - 16.

ประชากรในพื้นที่อื่นๆ นับจากอำเภอเมืองเพชรบูรณ์ลงมาส่วนใหญ่มักเป็นกลุ่มที่มีความผูกพันทางประวัติศาสตร์ ภาษา สังคมและวัฒนธรรมที่ใกล้ชิดมาทางวัฒนธรรมสยามที่อยู่ชานและกรุงเทพฯมากกว่า โดยประชากรกลุ่มนี้มักพูดภาษาไทยภาคกลางแต่อาจมีสำเนียงที่แตกต่างกันไปในแต่ละถิ่น กล่าวคือ ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตอำเภอเมืองเพชรบูรณ์ อำเภอวิเชียรบุรีและศรีเทพ ภาษาพูดเป็นภาษากลางสำเนียงถิ่นเพชรบูรณ์และสำเนียงโคราชปนกันไป ในขณะที่ประชากรในเขตพื้นที่จังหวัดลพบุรีและสระบุรี เช่น ชัยบาดาล บัวชุม กำพรวน บ้านมะนาวหวาน ฯลฯ จะพูดภาษากลางสำเนียงเฉพาะถิ่น ที่เรียกว่าภาษาไทยเบ็ง หรือภาษาไทยแดง (เนื่องจากมักลงท้ายประโยคด้วยคำว่า เบ็ง หรือ เด้ง) เป็นต้น³² ส่วนการแต่งกาย ผู้ชายนิยมนุ่งโจงกระเบนไม่ต่างจากทางหล่มสักนัก แต่ผู้หญิงในภูมิภาคนี้ส่วนใหญ่จะนุ่งผ้าโจงกระเบน ซึ่งต่างไปจากผู้หญิงทางเมืองหล่มสักและหล่มเก่าที่มักนุ่งผ้าซิ่น เป็นต้น ในพระนิพนธ์เรื่อง “นิทานโบราณคดี นิทานที่ 10 ความใช้เมืองเพชรบูรณ์” ในสมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ ตอนที่พระองค์ทรงกล่าวถึงความแตกต่างของประชากรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ที่พระองค์ทรงพบเห็นเมื่อครั้งเสด็จไปตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2447 ว่า

“...ราษฎรจังหวัดหล่มสักเป็นไทยล้านช้างที่เรียกกันแต่ก่อนว่า “ลาวพุงขาว” เหมือนอย่างชาวมณฑลอุดร ไม่เหมือนไทยชาวจังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นอย่างเดียวกับชาวมณฑลพิศณุโลก...”³³

ต่อมาในปี พ.ศ.2470 เมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้เสด็จมาตรวจราชการในภูมิภาคนี้ ตอนที่พระองค์ได้ทรงกล่าวถึงประชากรในพื้นที่บริเวณจังหวัดหล่มสักว่า

“...พลเมืองจังหวัดหล่มสักเป็นลาวเกือบจะทั้งหมด เหมือนอย่างทางภาคอีสาน ถ้าจะว่าให้ละเอียดลงไป สังเกตตามผิวพรรณมีคนผิวขาวแก้มแดงคล้ายๆพวกญไทยเมืองสกลนครอยู่เป็นอันมาก...”³⁴

³² ภูธร ภูมะธน(บรรณาธิการ),รายงานการศึกษาเรื่อง ลุ่มน้ำป่าสักในเขตที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนป่าสัก (ลพบุรี: ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบันราชภัฏเทพสตรี, 2541), หน้า17-18.

³³ สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ, “นิทานที่ 10 ความใช้เมืองเพชรบูรณ์ ” ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 97.

³⁴ หจข.,ส.บ.2.47/84 รายงานตรวจราชการจังหวัดหล่มสักดี,เลย, เพ็ชรบูรณ์ ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต.

นอกจากนั้นยังทรงกล่าวถึงประชากรในเขตพื้นที่จังหวัดเพชรบูรณ์ด้วย โดยมีรายละเอียดที่ต่างไปจากข้อสังเกตของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในปี พ.ศ. 2447 เล็กน้อย ดังนี้

“พลเมืองทั้งจังหวัดมีจำนวนเพียง ๓๐,๐๐๐ พันเป็นคนไทย มีพวกลาวหล่มสัก มาแซมบ้าง แต่เวลาเข้าหมู่บ้านไม่ได้ ไทยเพ็ชรบูรณ์นี้ฟังตามสำเนียงพูด ส่วนมาก เป็นอย่างไทยโคราช สำเนียงชาวเหนือเช่นอย่างไทยพิศณุโลกหาใครจะได้ยินไม่ ...”³⁵

นอกจากคนไทยและคนลาวแล้ว ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ยังมีประชากรเผ่าพันธุ์อื่นเข้ามาตั้งถิ่นฐานผสมปนเปกันอยู่ด้วย เช่น ชาวจีน เขมร มอญ ตองซู่ ละว้า และแขกมลายู เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากยอดการจำแนกคนตามสัญชาติเทียบศก 125 และ 126 (พ.ศ. 2449-2450)ในมณฑลเพชรบูรณ์ ดังนี้

ตารางที่ 2 จำนวนคนตามกลุ่มชาติพันธุ์ในมณฑลเพชรบูรณ์เทียบ พ.ศ. 2449 และ พ.ศ.2450

ชาติ	พ.ศ. 2449	พ.ศ. 2450	หมายเหตุ
ไทย	66,625	88,856	- 21,931
จีน	164	156	+ 8
แขกมลายู	2	-	+ 2
เขมร	4	4	-
มอญ	1	1	-

ที่มา : ดัดแปลงจาก กระทรวงมหาดไทย, “ การสำรวจทำบาญชีสำมะโนครัว, ” เทศาภิบาล, เล่ม 7 แผ่นที่ 38 วันที่ 1 พฤษภาคม ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452), หน้า 45-48.

อย่างไรก็ตามประชากรที่นับว่ามีบทบาทสำคัญในทางเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ (นอกเหนือไปจากชาวไทยและลาวแล้ว) อาจแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ พ่อค้าชาวจีน และพ่อค้าชาวตองซู่ ซึ่งจะกล่าวถึงโดยละเอียดในหัวข้อต่อไป

สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442

การศึกษาสภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ก่อนหน้าที่จะมีการจัดตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2442 เป็นสิ่งจำเป็น เพราะจะเป็นพื้นฐานให้เกิดความเข้าใจ

³⁵ เรืองเดียวกัน.

ที่ลึกซึ้งขึ้นเกี่ยวกับสภาพเศรษฐกิจที่จะปรับเปลี่ยนไป ภายหลังจากที่รัฐได้เข้ามาจัดการปกครอง ในบริเวณนี้โดยตรงเป็นครั้งแรก ด้วยการจัดตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงปี พ.ศ.2442-2458 ซึ่ง ในการศึกษาครั้งนี้จะเน้นไปที่เรื่องของการผลิต การค้าขายแลกเปลี่ยน การคมนาคมขนส่ง ตลอดจนสภาพความเป็นอยู่และวิถีการดำรงชีวิตต่างๆ ของราษฎรในภูมิภาคนี้ที่สัมพันธ์กับ กิจกรรมทางเศรษฐกิจเป็นหลัก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

เศรษฐกิจแบบพอยังชีพในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน

จากการศึกษาโดยทั่วไปพบว่า สภาพเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ก่อนการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2442 นั้น ยังคงมีโครงสร้างเป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ (self-sufficient economy) อยู่สูงมาก กล่าวคือ ในด้านการผลิต ราษฎรแต่ละครอบครัวจะมี จุดมุ่งหมายในการผลิตสิ่งต่างๆ เพื่อใช้บริโภคในครอบครัวเป็นหลัก และจะผลิตสิ่งของที่จำเป็นในการดำรงชีวิตหลายชนิดแต่ปริมาณของการผลิตนั้นจะมีไม่มากนัก เพราะมิได้มีจุดมุ่งหมายที่จะ นำไปแลกเปลี่ยน แต่จะผลิตเพียงเพื่อให้พอแก่ความต้องการในการบริโภคของสมาชิกใน ครอบครัวและส่งส่วยให้แก่รัฐเป็นส่วนใหญ่

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าระบบการผลิตในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก่อนปี พ.ศ. 2442 นี้จะเป็นระบบการผลิตแบบพอยังชีพ แต่การผลิตแบบพอยังชีพนี้ก็มิได้มีความหมายอย่าง เข้มงวดว่าจะไม่มีการแลกเปลี่ยนหรือการค้าขายใดๆ เลย ตรงกันข้าม จากการศึกษาค้นคว้า ภายใต การผลิตแบบพอยังชีพของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นี้ ก็มีการ ค้าขายแลกเปลี่ยนผลผลิตและสินค้าต่างๆ เกิดขึ้นทั่วไปด้วย เพียงแต่ว่าการค้าขายแลกเปลี่ยนใน ระยะนี้(โดยเฉพาะในช่วงก่อนปีพ.ศ.2398) มักจะเกิดขึ้นโดยไม่มีวัตถุประสงค์เพื่อมุ่งจะสร้างกำไร และสะสมทุนอย่างเฉพาะเจาะจงแต่อย่างใด หากแต่เกิดขึ้นเพียงเพราะมีผลผลิตที่เหลือจากการ บริโภคแล้วเท่านั้น หรือในบางกรณีก็อาจเกิดเนื่องมาจากความจำกัดของทรัพยากรธรรมชาติที่ทำ ให้บางท้องถิ่นต้องมีการแลกเปลี่ยนกันบ้าง เป็นต้น ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า การค้าขายแลกเปลี่ยน เช่นนี้เองที่ถือเป็นข้อสนับสนุนสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้การผลิตแบบพอยังชีพของราษฎรใน บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในระยะนี้ยังคงดำรงอยู่ต่อไปได้

อย่างไรก็ดี จากข้อมูลเท่าที่มีอยู่ พบว่าการค้าขายแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในบริเวณ ลุ่มน้ำป่าสักตอนบนช่วงก่อนปี พ.ศ.2442 นั้นมีอยู่อย่างจำกัดมาก ทั้งนี้ก็ด้วยปัญหาและอุปสรรค ต่างๆ โดยเฉพาะเรื่องของสภาพการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวยเป็นอย่างยิ่งต่อการเดินทางติดต่อไป มาระหว่างบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่นๆ ดังรายละเอียดที่จะนำเสนอต่อไปนี้

การผลิต

การผลิตแบบพอยังชีพของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงก่อนปี พ.ศ.2442 นั้นมีลักษณะเป็นการผลิตที่ใช้เทคนิคการผลิตแบบดั้งเดิมที่พึ่งพาธรรมชาติและอาศัยแรงงานคนหรือแรงงานสัตว์เป็นส่วนใหญ่ ราษฎรมักจะทำการผลิตสิ่งของที่จำเป็นในการดำรงชีวิตหลายชนิด ดังนั้นประเภทของผลผลิตจึงมีมากชนิด แต่ปริมาณของผลผลิตแต่ละประเภทจะมีไม่มาก ส่งผลทำให้การพึ่งพาผลผลิตจากภายนอกมีน้อย ราษฎรมักมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ และมีความพอเพียงในตัวสูง โดยทั่วไปราษฎรจะทำการเกษตรกรรมควบคู่ไปกับการทำหัตถกรรม นอกจากนี้ ราษฎรยังสามารถแสวงหาวัตถุดิบจากธรรมชาติเพื่อนำมาใช้เป็นได้ทั้งอาหาร ที่อยู่อาศัย ตลอดจนยารักษาโรคต่างๆได้โดยตรงอีกด้วย เช่น การเข้าป่าไปล่าสัตว์, หาอาหารและสมุนไพรรักษาโรค, การตัดไม้ในป่ามาสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยและใช้จักสานเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ และการจับปลาน้ำจืดนานาพันธุ์ในลำน้ำป่าสักมาเป็นอาหาร ฯลฯ เป็นต้น

การผลิตที่สำคัญที่สุดของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก็คือ การทำนาปลูกข้าว โดยพื้นที่ที่มีการปลูกข้าวนั้นก็แค่บริเวณที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำป่าสัก และประเภทของนาที่ราษฎรมักจะทำนั้นก็คือ นาฟางลอย ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือ เป็นการทำนาข้าวป่า ข้าวไร่ และเป็นการทำนาที่อาศัยธรรมชาติ คือ น้ำฝน เป็นส่วนใหญ่ ดังจะเห็นได้จากสารตราในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่มีข้อความระบุไว้อย่างชัดเจนตอนหนึ่งว่า

“...ราษฎรทำนา ณ แขวงเมืองเพชรบูรณ์ วิเชียร นั้น เป็นน่าน้ำฝนฟางลอย หาเหมือนคูโคไถหว่านไม่...”³⁶

โดยทั่วไป การทำนาในบริเวณนี้มีเทคนิคการผลิตง่ายๆ ไม่ซับซ้อน และพึ่งพาธรรมชาติคือ น้ำฝน เป็นปัจจัยสำคัญ และจะใช้แรงงานคนรวมทั้งแรงงานสัตว์ในการไถนา ดำนา เก็บเกี่ยวและนวดข้าว และเนื่องจากจุดมุ่งหมายของการผลิต คือเพื่อพอยังชีพ ดังนั้นความพยายามที่จะแสวงหาเทคนิคการผลิตใหม่ๆ เช่น การชลประทาน, การคัดเลือกพันธุ์ ฯลฯ มาใช้ในการทำนาจึงยังไม่เกิดขึ้น อีกทั้งยังส่งผลทำให้ผลผลิตข้าวที่ได้ในภูมิภาคนี้มักจะไม่แน่นอนสูงด้วย กล่าวคือถ้าปีใดสภาวะอากาศเหมาะสม การทำนาก็จะได้ผลผลิตเต็มที่ แต่ถ้าปีใดเกิดภาวะฝนแล้งหรือฝนตกมากเกินไปก็จะเกิดความเสียหายมาก ดังปรากฏหลักฐานระบุว่าในปี พ.ศ.

³⁶ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 , จ.ศ. 1212 (พ.ศ. 2393) , เลขที่ 4 โบบอกเมืองเพชรบูรณ์, อ้างถึงใน ขวัญเมือง จันทโรจณี , “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือ ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394),” หน้า 314.

2377 ที่เมืองเพชรบูรณ์นั้น “...เดือนสิบ น้ำป่าไหลลงมาท่วมข้าวกล้า หลายตำบลฝนตกชุกมาก ข้าวกล้าเน่าเปื่อย...”³⁷ เป็นต้น

นอกเหนือจากการปลูกข้าวแล้ว ราษฎรแต่ละครอบครัวอาจจะปลูกผักและผลไม้เพื่อใช้บริโภคในครอบครัว หรืออาจจะออกไปหาปลาในแม่น้ำป่าสักเพื่อนำมาทำกับข้าว เป็นต้น

ในส่วนของเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม เข้าใจว่าราษฎรทั่วไปมักจะทำการทอผ้าไว้ใช้เอง โดยวัตถุดิบสำคัญที่ใช้ในการทอผ้าของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนั้นก็ ได้แก่ ฝ้าย ซึ่งปลูกขึ้นเองและ ไหม ที่เลี้ยงไว้ แต่เข้าใจว่า โดยปกติราษฎรทั่วไปน่าจะทำการทอผ้าฝ้ายเพื่อนำมาใช้เป็นเครื่องนุ่งห่มในชีวิตประจำวันมากกว่าผ้าไหม เพราะกรรมวิธีการผลิตและการเก็บรักษาผ้าฝ้ายนั้นยุ่งยากน้อยกว่า อีกทั้งยังมีความทนทานไม่แพ้กันด้วย ยกเว้นแต่ในช่วงที่มีกิจกรรมพิเศษๆ เช่น มีงานบุญต่างๆ ราษฎรจึงจะนำเอาผ้าไหมมาสวมใส่ เพราะโดยทั่วไปมักจะนิยมกันว่าผ้าไหมเป็นผ้าที่มีราคาแพงและมีความสวยงามเป็นพิเศษ ดังนั้นราษฎรจึงมักจะสวมใส่เพื่อความสวยงามและเพื่อเป็นการแสดงถึงฐานะของผู้สวมใส่ด้วยนั่นเอง แต่โดยทั่วไปแล้วเข้าใจว่าราษฎรในภูมิภาคนี้มักจะมีทำการปลูกไร่ฝ้ายและนำมาเป็นวัตถุดิบในการทอผ้าเป็นเครื่องนุ่งห่มไว้ใช้ในครัวเรือนกันเป็นส่วนใหญ่ และบางส่วนก็จะส่งฝ้ายเป็นส่วยให้แก่รัฐด้วย ดังจะเห็นได้จากจดหมายเหตุประจำรัชกาลที่ 2 เรื่องบัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในปี พ.ศ. 2353 ที่ได้ระบุว่ารัฐได้มีการเกณฑ์ผ้าขาวจากหัวเมืองต่างๆ ทั้งหมดจำนวน 32 เมือง โดยมีเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนรวมอยู่ด้วย ซึ่ง “ผ้าขาว” ในที่นี้ก็น่าจะหมายถึง ฝ้ายทอมือ นั่นเอง โดยผ้าขาวที่ถูกเกณฑ์มาในครั้งนั้น รัฐจะนำไปย้อมเพื่อทำเป็นสบงจีวรถวายพระในพระราชพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1³⁸ ดังรายละเอียดในตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁷ กทช., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1196, เลขที่ 4 โบบอกเมืองเพชรบูรณ์, อ้างถึงใน สุภาพรรณ ขอบผล, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ.2448 - 2484,” หน้า 31.

³⁸ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การแต่งกายสตรีกับหัตถกรรมทอผ้าในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 42. (จัดพิมพ์โดยเงินทุนจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี).

ตารางที่ 3 การเกณฑ์ผ้าขาวจากหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน เพื่อใช้ในการทำพระเมรุ
รัชกาลที่ 1 เมื่อปี พ.ศ. 2353

เมือง	จำนวนผ้าขาวที่ถูกเรียกเกณฑ์ (ฝืน)
ไชยบาดาล	20 ¹
บัวชุม	30 ¹
ท่าโรง	20 ¹
เพชรบูรณ์	700 ¹
หล่มสักดี	2,000 ²

ที่มา ดัดแปลงจาก

¹B.J. Terwiel , THROUGH TRAVELLERS' EYES - An Approach to Early Nineteenth - Century Thai History(Asian History Centre the Australian National University, Editions Duang Kamol 1989), p.138.

²กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 บัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จ.ศ.1172(พ.ศ.2353), อ้างถึงใน สุภาพรรณ ขอมผล, "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปีพ.ศ.2448-2484," (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534), หน้า 44-45.

เข้าใจว่า บรรดาเมืองต่างๆ ทั้ง 32 เมืองที่ถูกเกณฑ์ผ้าขาวในครั้งนั้น น่าจะเป็นเมืองที่มีการทำไร่ฝ้ายด้วยกันทั้งนั้น และเมืองใดที่ถูกเรียกเกณฑ์มากก็น่าจะหมายความว่าเมืองนั้นต้องมีการทำไร่ฝ้ายมากด้วย ซึ่งถ้ายึดตามเกณฑ์ที่กล่าวมานี้ ก็จะพบว่าเมืองต่างๆ ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้น่าจะถือเป็นแหล่งปลูกฝ้ายที่ใหญ่ที่สุดในช่วงเวลานั้นทีเดียว โดยเฉพาะเมืองหล่มสักและเมืองเพชรบูรณ์ เพราะปรากฏว่าตัวเลขการถูกเกณฑ์ผ้าขาวของเมืองต่างๆ ในครั้งนั้น หากนำมาเรียงตามลำดับแล้วจะพบว่าเมืองอันดับต้นๆ ที่ถูกเรียกเกณฑ์มากที่สุดนั้นคือเมืองหล่มสัก (ถูกเกณฑ์ 2,000 ฝืน) ถัดมาคือเมืองราชบุรี (1,000 ฝืน) เพชรบูรณ์ (700 ฝืน) พิษณุ (700 ฝืน) และพิษณุโลก (400 ฝืน) เป็นต้น³⁹

³⁹กทข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 , บัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จ.ศ. 1172 (พ.ศ.2353), อ้างถึงใน สุภาพรรณ ขอมผล, "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448-2484, หน้า 44-45. และใน ชัย เรืองศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านเศรษฐกิจ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522), หน้า 106.

นอกเหนือจากอาหารและเครื่องนุ่งห่มซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานแล้ว พบว่า ราษฎรยังมีความเพียงพอในการดำรงชีวิตประจำวันอื่นๆ อีกด้วย เช่น ในการปลูกที่พัทลุง ราษฎรก็อาจใช้ไม้จากป่าที่หาตัดเอาเอง โดยเฉพาะไม้ไผ่ซึ่งมีความสำคัญมาก เพราะนอกจากจะเอามาปลูกสร้างบ้านแล้วยังเอามาจักสานเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ในครัวเรือนอื่นๆ ได้อีกด้วย นอกจากนั้นแล้ว ราษฎรยังสามารถตัดไม้อื่นๆ เช่น ไม้ยาง ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้กระยาเลย และไม้แดง ซึ่งมีมากในภูมิภาคนี้ มาใช้ทำเป็นอุปกรณ์ในการต่อเรือต่างๆ เพื่อใช้เป็นพาหนะในการเดินทางไปมาทางแม่น้ำป่าสักได้ด้วย เป็นต้น

นอกเหนือไปจากอาชีพทางการเกษตรแล้ว พบว่า อาชีพสำคัญอีกอย่างหนึ่งของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ก็คือ การหาของป่า ซึ่งมักทำกันในหน้าแล้งมากกว่าหน้าฝน อาชีพนี้ทำให้ราษฎรในภูมิภาคนี้มีผลผลิตส่วนเกินจากที่ผลิตพอยังชีพ แต่ก็เป็นส่วนเกินที่มักจะต้องส่งเป็นส่วยให้แก่รัฐเป็นส่วนใหญ่ โดยโดยของป่าเหล่านี้ก็ได้แก่ ครั่ง, ชีฝิ่ง, กายาน, ใต้, หวาย, น้ำฝิ่ง, เร่ว, รัก, ชัน, น้ำมันยาง, เขาสัตว์, หนังสัตว์ ตลอดจนสัตว์ป่าต่างๆ เป็นต้น และสำหรับหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นถึงการส่งส่วยประเภทของป่าจากภูมิภาคนี้ไปยังกรุงเทพฯ นั้น อาจจะได้เห็นได้อย่างชัดเจนตามข้อความที่ปรากฏอยู่ในรายงานของสังฆราชปาลเลกัวซ์ ซึ่งเขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2377 ตอนหนึ่ง ที่ได้กล่าวถึงผลผลิตของป่าจากเมืองหล่มสักว่า "...ส่งเครื่องบรรณาการไปถวายทุกปี มีแร่ทองแดง, เบลาน, ชีฝิ่ง, กายาน, ครั่ง..."⁴⁰ เป็นต้น

จากข้อมูลทั้งหมดที่นำเสนอมาแล้วนี้ จึงอาจสรุปโดยย่อได้ว่าการผลิตแบบพอยังชีพของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ก่อนหน้าปี พ.ศ. 2442 นั้น มีลักษณะเป็นการผลิตที่พึ่งอยู่กับธรรมชาติเป็นหลัก ราษฎรสามารถหาอาหารจากธรรมชาติโดยตรง หรือปลูกข้าวโดยพึ่งน้ำฝน ใช้แรงงานคนและสัตว์โดยไม่มีเครื่องจักรกลช่วย ทำหัตถกรรมสำคัญคือทอผ้าใช้เองในแทบทุกครัวเรือน มีความพอเพียงในตัวเองสูง และโดยปกติราษฎรก็มักจะไม่ต้องอดอาหาร ยกเว้นแต่ในปีที่สภาพธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย เช่น เกิดภาวะฝนแล้งหรือน้ำท่วมเท่านั้น

อย่างไรก็ดี ในท่ามกลางสภาพการผลิตแบบพอยังชีพดังกล่าวนี้ พบว่า มีการผลิตสำคัญที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างไปจากการผลิตอื่นๆ อยู่ 2 ประเภท ได้แก่ ยาสูบ และการเลี้ยงสัตว์พาหนะ ซึ่งความพิเศษของผลผลิตทั้ง 2 ประเภทนี้ก็คือ เป็นผลผลิตที่ราษฎรในภูมิภาคนี้นิยมผลิตโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อขายเป็นสินค้าเพิ่มขึ้นมาจากการผลิตเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือนเป็นหลักดังเช่นผลผลิตอื่นๆ อย่างเห็นได้ค่อนข้างชัดเจน ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

⁴⁰ปาลเลกัวซ์ ฌอง แบบติสต์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520), หน้า 44.

ก. ยาสูบ

ยาสูบนับเป็นผลผลิตที่สำคัญของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน โดยเฉพาะที่เมืองเพชรบูรณ์นั้นนับว่าเป็นแหล่งเพาะปลูกยาสูบที่สำคัญและขึ้นชื่อมากที่สุด ทั้งนี้เพราะมีสภาพพื้นที่ที่เป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วมถึงเสมอทุกปี จึงเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์สูงและเหมาะแก่การปลูกยาสูบเป็นอย่างยิ่ง จนเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า ยาสูบเมืองเพชรบูรณ์นั้นมีความบริสุทธิ์ที่สุด ดังจะเห็นได้จากรายงานของมิสเตอร์ดับบลิว เจ.อาร์เซอร์ ในปี พ.ศ. 2435 ที่กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

“...ผลผลิตส่วนใหญ่ของเพชรบูรณ์ คือ ยาสูบ ซึ่งมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันกว้างขวางว่าเป็นยาสูบที่ดีที่สุดของสยาม...”⁴¹ เป็นต้น

การปลูกยาสูบในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ ราษฎรจะทำการเพาะปลูกกันหลังจากฤดูน้ำหลากในเดือนกันยายนหรือตุลาคม และจะมีการเก็บเกี่ยวสองครั้ง ครั้งแรกเก็บในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ และครั้งที่สองจะทำการเก็บใบยาในช่วงประมาณต้นเดือนพฤษภาคม⁴² โดยทั่วไป ราษฎรจะปลูกยาสูบเพื่อการบริโภคในครอบครัวเป็นหลัก แต่เนื่องจากยาสูบถือเป็นสินค้าที่เหมาะสมที่สุดสำหรับสภาพการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวยของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน เพราะเป็นสินค้าที่มีน้ำหนักเบา เก็บไว้ได้นาน และมีราคา จึงส่งผลให้ยาสูบค่อนข้างจะเป็นผลผลิตกรณีพิเศษที่ราษฎรนิยมปลูกเพื่อการค้ามากกว่าผลผลิตอื่นๆในบริเวณนี้

ยาสูบนับเป็นสินค้าออกที่สำคัญของภูมิภาคนี้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว ดังจะเห็นได้จาก “คำให้การของขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม” ที่ระบุว่า ยาสูบ เป็นสินค้าประเภทหนึ่งที่เมืองเพชรบูรณ์ได้ส่งล่องเรือมาขายที่กรุงศรีอยุธยา⁴³ เป็นต้น และสภาพดังกล่าวนี้ก็คงมีอยู่อย่างต่อเนื่องเรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นด้วย คาดว่ายาสูบเมืองเพชรบูรณ์นี้น่าจะเป็นสินค้าอีกชนิดหนึ่งที่มีความนิยมอย่างสูงในเวลานั้น จะเห็นได้ว่าแม้หลักฐานประเภทวรรณกรรม คือ “เสภาขุนช้างขุนแผน” ซึ่งแต่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ได้มีการกล่าวถึงยาสูบเพชรบูรณ์ไว้หลายตอน อันเป็นร่องรอยสำคัญที่ชี้ให้เห็นได้ว่า ยาสูบเมืองเพชรบูรณ์นี้เป็นสินค้าที่

⁴¹ ดับบลิว.เจ. อาร์เซอร์, “ประเทศสยาม รายงานฉบับที่ 1 การเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง,” ในรวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2 , หน้า 298 .

⁴² เรื่องเดียวกัน , หน้า 298.

⁴³ “คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม,” แฉลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี (31 มกราคม 2512):

ได้รับความนิยมน้อยลงมาตั้งแต่ในช่วงเวลานั้นแล้ว เช่น ในตอนที่ขุนแผนเตรียมตัวที่จะไปรบทัพที่เชียงใหม่ นั้น นางพิมก็ได้จัดสิ่งของต่างๆเตรียมไว้ให้รวมทั้งยาสูบเพชรบุรณด้วย ดังนี้

นางพิมยิ้มทั้งน้ำตาตก	อย่าว่าพอกเลยมันคงจะลงนวม
หมากพลูดูหยิบบริบรวบรวม	ใส่ล่วมเหล้อยด้อมตะเคียว
พ่อขุนหัวยังคืบมาสมสู่	อย่าให้พลูของพิมทันแห้งเหี่ยว
บุหรี่ยาเพชรบุรณคุณเจียว	ใบตองขอให้เขียวเมื่อคืนมา ⁴⁴

และในอีกบทหนึ่ง ซึ่งกล่าวถึงตอนที่นางแก้วกิริยาได้ติดตามขุนแผนมาอยู่ที่อยุธยา และต่อมาขุนแผนต้องจอบจำ นางแก้วกิริยาจึงต้องหนีไปทำการค้าขายเพื่อเลี้ยงชีพ โดยสินค้าที่นางเลือกขายนั้นก็ ได้แก่

ซื้อขายววยล่องแต่ของถูก	ลูกไม้ขนมส้มลิ้นจี่
ร้านชำทำเลมากหมากผาดดี	ยาบุหรี่ปะชรรณใบตองนวล ⁴⁵ เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังปรากฏหลักฐานว่า ในยามที่ราษฎรในภูมิภาคนี้ไม่สามารถหาผลผลิตมาส่งเป็นส่วยให้แก่รัฐได้ครบตามจำนวนที่กำหนดไว้ ราษฎรก็มักจะใช้วิธีการนำเอายาสูบมาส่งมอบแทนเพื่อให้รัฐนำไปขายและเก็บเงินที่ได้นั้นชำระแทนค่าส่วยที่ราษฎรติดค้างอยู่ ดังจะเห็นได้จากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ในปี พ.ศ.2386 ความว่า

“...ไพบร์มีชื่อจัดหาปานส่ง หาไม่ได้ ไพบร์มีชื่อจัดได้ยาสูบมอบให้หลวงวัง เอาลงมาขายเอาเงินใช้ค่าปานคิดเป็นเงิน ๑๑ ตำลึง ๑ เฟื้อง...”⁴⁶

ซึ่งจากกรณีดังกล่าว ได้สะท้อนให้เห็นถึงประเด็นสำคัญ 2 ประเด็น คือ

ประเด็นแรก สะท้อนให้เห็นว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวราษฎรในภูมิภาคนี้มี “ความคุ้นเคย” กับการปลูกยาสูบโดยมีจุดประสงค์เพื่อการค้าอยู่บ้างแล้ว เห็นได้จากการที่ราษฎรเป็นผู้นำเสนอผลผลิตยาสูบที่ได้ให้รัฐนำไปขายเพื่อให้ได้เงินมาชำระแทนค่าส่วยอื่นๆ ที่ตนไม่สามารถหามาตอบสนองความต้องการของรัฐได้ทัน เป็นต้น

⁴⁴ ขุนช้างขุนแผน (พระนคร: คุรุสภา, 2493), หน้า 171.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 430.

⁴⁶ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3, จ.ศ. 1205 (พ.ศ. 2386), เลขที่ 139 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงเมืองลพบุรีเรื่องให้ผู้ร้ายที่ฆ่าจีนเขียวตายไปชำระ, อ้างถึงใน ขวัญเมือง จันทโรจณี, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394),” หน้า 195.

ประเด็นที่สอง สะท้อนว่า ในเวลานั้น ยาสูบเพชรบูรณ์ น่าจะเป็นสินค้าที่มีสภาพคล่อง (Liquidity) สูงในระดับหนึ่ง กล่าวคือ เป็นสินค้าที่มีการซื้อขายกันอยู่บ้างแล้ว มีอุปสงค์ (Demand) หรือ ปริมาณความต้องการของผู้ซื้ออยู่ในบางระดับแล้ว รัฐจึงสามารถยอมรับการนำเอายาสูบมาจำหน่ายแทนการเก็บส่วยป่าจากราชกรเมืองเพชรบูรณ์ได้นั่นเอง ในระยะต่อมา โดยเฉพาะนับจากที่สยามมีการทำสนธิสัญญาเบาริง ในปี พ.ศ. 2398 แล้ว เข้าใจว่า การขยายตัวของเศรษฐกิจเพื่อการค้า น่าจะส่งผลกระทบต่อ การปลูกยาสูบเพื่อขายในภูมิภาคนี้อยู่บ้างเช่นกัน แม้ว่ายาสูบจากภูมิภาคนี้อาจจะมีส่วนแบ่งทางการตลาดที่เทียบไม่ได้กับแหล่งผลิตสำคัญอื่น ๆ อันเนื่องมาจากความห่างไกลและสภาพการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวยเท่า แต่จากหลักฐานต่างๆ ที่ปรากฏกลับสะท้อนถึงแนวโน้มที่ว่านับจากช่วงปี 2398 เป็นต้นมา ราชกรในภูมิภาคนี้ น่าจะทำการเพาะปลูกยาสูบเพิ่มมากขึ้น เพราะ

...ยาสูบที่เพชรบูรณ์มีชื่อเสียงในท้องถิ่นว่าเป็นยาสูบที่สามารถเก็บรักษาไว้ขายได้ในอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่ในประเทศสยาม...ทางตอนใต้ของเมืองเพชรบูรณ์เป็นพื้นที่ทุ่งโล่ง มีหมู่บ้านที่ใหญ่และเจริญมั่งคั่งซึ่งผู้คนที่นี่เกือบทั้งหมดทำไร่ยาสูบ...⁴⁷

นอกจากนี้ปริมาณการส่งออกยาสูบไปขายยังนอกภูมิภาคก็น่าจะขยายตัวเพิ่มขึ้นด้วย โดยผู้ที่เข้ามาทำการค้ายาสูบนั้นก็จะมีหลากหลายกลุ่มมากขึ้น นับตั้งแต่พ่อค้าที่เป็นราชกรชาวท้องถิ่นเอง และพ่อค้าต่างชาติทั้งหลาย เช่น พ่อค้าชาวจีน เป็นต้น โดยในส่วนของตลาดที่มารองรับก็มีจะทั้งตลาดในท้องถิ่น, ตลาดในที่ราบภาคกลาง โดยเฉพาะกรุงเทพฯ ฯ และ ตลาดในหัวเมืองทางตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนเส้นทางการค้าที่สำคัญ ก็จะมีทั้งทางบกและทางน้ำ โดยการค้าทางบกจะเป็นการนำยาสูบบรรทุกโคต่างหรือม้าต่างไปขายยังหัวเมืองใกล้เคียงและหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนการค้าทางน้ำก็จะได้แก่การบรรทุกยาสูบใส่เรือล่องลงมาขายที่กรุงเทพฯ เห็นได้จากหลักฐานที่กล่าวถึงการค้ายาสูบของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ในช่วงหลังปี พ.ศ. 2398 ดังนี้

การค้ายาสูบโดยพ่อค้าท้องถิ่น จะเห็นได้จากใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2433 ความว่า “...นายเทศพักภวภนายเทศ รวมห้าคนภากันเอายาสูบบันทุกโคต่างไปเที่ยวค้าขายศรีสเมืองฝ่ายตะวันออก...”⁴⁸

⁴⁷ ดับบลิว, เจ. อาร์. เซอร์, “ประเทศไทย รายงานอันดับที่ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง,” ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2, หน้า 299.

⁴⁸ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/2 [222] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

ส่วนการค้ายาสูบโดยพ่อค้าชาวจีนนั้น อาจเห็นได้จากใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ในปี เดียวกันว่า "...จีนคงเมืองๆเพชรบูรณ์มีจีนหกคน ล่องลงมาขายยาสูบที่เมืองสระบุรี..."⁴⁹ เป็นต้น

ส่วนราคาขายและตลาดสำคัญที่รองรับอาจเห็นได้จาก "รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง" ของมิสเตอร์ด็บบลิท เจ. อาร์เซอร์ ในปี พ.ศ. 2435 ที่ระบุว่า

...ยาสูบที่มีคุณภาพดีที่สุดจะขายกันในราคาบั้ง^{*} ละ ๓ บาท หรือห่อขนาด ๑๘ นิ้ว x ๑๔ นิ้ว x ๓ นิ้ว ราคาห่อละ ๑ บาท ๒ สลึง ส่วนยาสูบที่มีคุณภาพธรรมดาทั่วไปขายราคาบั้งละ ๒ บาท กล่าวกันว่า เมื่อส่งไปขายที่กรุงเทพฯ ราคาจะเพิ่มเป็น ๒ เท่า...⁵⁰

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการผลิตยาสูบเพื่อขายของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ยังอยู่ภายใต้กรอบโครงสร้างของสภาพเศรษฐกิจแบบพอเพียงซึ่งที่ยังคงตัวอยู่ในภูมิภาคนี้สูงมาก จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้พบว่าในระยะเวลาดังกล่าวแม้ยาสูบจะเป็นสินค้าออกที่สำคัญที่สุด แต่กลับปรากฏว่าราษฎรเองยังไม่ได้มีการพัฒนาเทคนิคในการผลิตยาสูบนี้ให้เป็นพิเศษและแยกตัวออกมาอย่างสิ้นเชิงจากการผลิตเพื่อการยังชีพโดยปกติแต่อย่างใด ราษฎรยังคงทำการปลูกต้นยาสูบสลับกันไปกับต้นข้าวในพื้นที่ดินแปลงเดียวกัน โดยมีได้ทำการปลูกยาสูบแต่เพียงอย่างเดียวในพื้นที่การเพาะปลูกแต่ละแปลง ซึ่งน่าจะให้ผลผลิตต่อไร่ได้มากกว่าการปลูกยาสูบแซมไปกับการทำนาข้าว ดังความที่ปรากฏในรายงานของมิสเตอร์อาร์เซอร์ว่า

...ข้าพเจ้ารู้สึกประหลาดใจที่พบว่า ยาสูบที่นี้เจริญงอกงามในพื้นที่ค่อนข้างเปียกชื้นเรียงสลับต้นไปกับต้นข้าว สิ่งนี้เป็นตัวอย่างของความไม่ได้คิดถึงภาระงานของประชาชน ที่ปลูกข้าวในพื้นที่ซึ่งสามารถปลูกยาสูบคุณภาพดีและราคาแพงให้เจริญงอกงามได้...⁵¹

ต้องรอจนถึงช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2442-2458 ลักษณะการเพาะปลูกยาสูบของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนจึงจะมีการปรับเปลี่ยนไปมากขึ้น โดยผู้เขียนจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทต่อไป

⁴⁹ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/2 [217] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

* 1 บั้ง = 1/2 เกวียน.

⁵⁰ ด็บบลิท,เจ.อาร์เซอร์, "ประเทศสยาม รายงานอันดับที่ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง," ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2, หน้า 298.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 299.

ในการเสียอากรยาสูบแก่รัฐนั้น พบว่ารัฐได้เริ่มจัดเก็บอากรยาสูบอย่างจริงจังเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยอากรยาสูบเป็น 1 ใน ภาษีอากร 38 อย่างที่รัฐได้ประกาศตั้งขึ้นใหม่ในรัชสมัยนี้⁵² อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาดังกล่าวก็ไม่ปรากฏหลักฐานที่ระบุถึงอัตราการจัดเก็บและจำนวนการจัดเก็บอากรยาสูบในเมืองเพชรบูรณ์และเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนนี้แต่อย่างใด⁵³ ต่อเมื่อเข้าสู่สมัยต้นรัชกาลที่ 5 แล้วจึงเริ่มปรากฏถึงรายละเอียดดังกล่าวว่าในระยะเวลานี้ รัฐได้จัดให้มีการประมูลผูกขาดการจัดเก็บอากรยาสูบในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักในระบบเจ้าภาษีนายอากร อีกทั้งยังพบว่านายอากรที่ประมูลผูกขาดการจัดเก็บอากรยาสูบของรัฐได้ในแต่ละปีนั้นมักจะมีอำนาจผูกขาดการจัดเก็บอากรยาสูบในจำนวนหลายๆเมืองรวมกัน เช่น 25 เมืองบ้าง 28 เมืองบ้าง ดังนั้นจึงทำให้ยากต่อการที่จะตรวจสอบได้ว่าในแต่ละปีนั้น เมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้มีจำนวนเงินที่จัดเก็บได้เท่าใด แต่ทั้งนี้ก็สามารถตรวจสอบได้ว่าการจัดเก็บอากรยาสูบในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้มีอัตราการจัดเก็บคือ 10 เก็บ 1⁵⁴ และยังพบว่าโดยทั่วไปแล้ว เจ้าภาษีนายอากรที่เข้ามาประมูลจัดเก็บอากรยาสูบในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงก่อน พ.ศ. 2442 นั้น มักจะเป็น ชาวจีน ดังนี้

ปี จ.ศ. 1247 (พ.ศ. 2428) เจ้าภาษีคือ จีนขำ เป็นที่ขุนศรีสมบัตร⁵⁵

ปี จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2429) เจ้าภาษีคือ จีนเอี่ยม เป็นที่ขุนศรีสมบัตร⁵⁶

ปี จ.ศ. 1249 (พ.ศ. 2430) เจ้าภาษีคือ นายอวม เป็นที่หมื่นทิพสมบัตร⁵⁷

ปี จ.ศ. 1250 (พ.ศ. 2431) เจ้าภาษีคือ จีนยงหัว เป็นที่หมื่นทิพสมบัตร⁵⁸

⁵²สุภาภรณ์ จรัสพัฒน ,“ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ.2367 - 2468,”(วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , พ.ศ. 2523) ,หน้า 15-16.

⁵³โปรดดูรายละเอียดได้ใน ขวัญเมือง จันทโรจณี,“ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394),” หน้า 347-349 .

⁵⁴หจข., ร.5 เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการ ชุดสารตรา เล่ม 2 เรื่องที่ 52 นำตั้งเงินขำเป็นที่ขุนศรีสมบัตรเจ้าภาษีเรียกภาษีฝ้ายยาสูบแก่ราษฎรลูกค้า 10 เกบหนึ่ง.

⁵⁵เรื่องเดียวกัน.

⁵⁶หจข., ร.5 เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการ ชุดสารตรา เล่ม 2 เรื่องที่ 195 นำตั้งเงินเอี่ยมเป็นที่ 1 ขุนศรีสมบัตรเจ้าภาษียาสูบ.

⁵⁷หจข., ร.5 เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการ ชุดสารตรา เล่ม 8 เรื่องที่ 253 นำตั้งนายอวมเป็นที่หมื่นทิพสมบัตรนายอากรยาสูบ.

⁵⁸หจข., ร.5 เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการ ชุดสารตรา เล่ม 14 เรื่องที่ 253 นำตั้งเงินยงหัวเป็นที่หมื่นทิพสมบัตรนายอากรสมภักษรยาสูบจำนวนปีชวดสัมฤทธิ์ศก.

ปี ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) เจ้าภาษีคือ จินลัว เป็นที่หมื่นทิพสมบัตร⁵⁹

ปี ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434) เจ้าภาษีคือ จินยฺสูง เป็นที่ขุนศรีทิพสมบัตร⁶⁰

ข. การเลี้ยงสัตว์

ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ส่วนใหญ่จะเลี้ยงสัตว์ควบคู่ไปกับการทำนา ทำไร่ ทำสวน โดยโคและกระบือนับเป็นสัตว์เลี้ยงที่สำคัญที่สุด เพราะนอกจากจะใช้เป็นแรงงานในการไถนาแล้ว ยังถือเป็นสินค้าที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งของภูมิภาคนี้ด้วย จะเห็นได้ว่าการค้าสัตว์พาหนะเช่นนี้เหมาะสมกับสภาพการคมนาคมในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในเวลานั้นเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะนอกจากสัตว์เหล่านี้จะเป็นสัตว์ที่มีความทนทานต่อการเดินทางไกลและความลำบากทุรกันดารได้เป็นอย่างดีแล้ว ยังถือเป็นสินค้าที่สามารถเดินไปได้เองอีกด้วย อีกทั้งหลังจากจำหน่ายวัวควายหมดแล้ว พ่อค้าท้องถิ่นเหล่านี้ยังมักจะซื้อสิ่งของซึ่งเป็นสินค้าสำเร็จรูปกลับขึ้นมายังท้องถิ่นของตนด้วย

การค้าโคกระบือของพ่อค้าท้องถิ่นในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน มีความสัมพันธ์กับการขยายพื้นที่ปลูกข้าวในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ภายหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริ่งในปี พ.ศ. 2398 อย่างใกล้ชิด กล่าวคือนับจากปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา เมื่อชาวนาในภาคกลางมีการขยายพื้นที่ปลูกข้าวเพื่อเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้น ความต้องการโคกระบือในการทำนาก็เพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย ก่อให้เกิดการขาดแคลนโคกระบืออยู่เสมอจนต้องทำการสั่งซื้อโคกระบือจากที่อื่นๆ เข้าไป ซึ่งก็รวมถึงในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ด้วย เห็นได้จากใบบอกเมืองหล่มสักในปี พ.ศ. 2425 ที่ได้สะท้อนให้เห็นถึงความคึกคักของการค้าสัตว์ดังกล่าว ความว่า

ด้วยข้าพเจ้าแลกรมการ ได้รับพระราชทานฎีกาพิมพ์ขึ้นฉบับขึ้นไปไว้สำหรับจ่ายให้ลูกค้าซื้อขายทั้งช้างม้าโคกระบือตามท้องตราซึ่งโปรฎเกล้าฯขึ้นไปนั้น ข้าพเจ้าแลกรมการได้จ่ายไป ยังเหลืออยู่แต่น้อยเห็นจะไม่พอจ่ายให้ลูกค้าซื้อขายทั้งช้างม้าโคกระบือต่อไป...⁶¹ เป็นต้น

⁵⁹ หจข., ร.5 เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการ ชุดสารตรา เล่ม 28 เรื่องที่ 27 นำตั้งจินลัวเป็นที่ขุนศรีสมบัตรเจ้าภาษีฝ่าย-ยาสูบจำนวนวรรตนศก 109.

⁶⁰ หจข., ร.5 เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการ ชุดสารตรา เล่ม 34 เรื่องที่ 138 นำตั้งจินยฺสูงหัวแปนที่ขุนศรีสมบัตรเจ้าภาษีฝ่ายยาสูบ จำนวน ร.ศ. 110.

⁶¹ หจข., ร.5 ม.2.12ก/1 [4] ใบบอกเมืองหล่มสักดี.

อย่างไรก็ตาม ปัญหาและอุปสรรคสำคัญของการค้าโคกระบือในระยเวลา ดังกล่าวนี้ก็คือ การลักขโมยโคกระบือของโจรผู้ร้ายต่างๆที่มีอยู่อย่างรุนแรงมากในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ดังจะเห็นได้จากใบบอกเมืองหล่มสัก เมื่อปี พ.ศ. 2432 ที่ระบุว่า

...ตั้งแต่ปัจจุอัฐศกมาถึงปัจจุเอกศก เปนม้ากระบือเมืองหล่มสักที่อายผู้ร้ายลักไป รวมม้าภูเมียบเจดลิมม้า กระบือภูเมียบเผือกดำสามร้อยกระบือ เหลือสติกำลังข้าพเจ้ากรมการจะป้องกันรักษาบ้านเมืองแลคิดจับเอาตัวโจรคนผู้ร้าย พวกเพื่อนผู้ร้าย เป็นที่ขัดสนอยู่ณนี้ ราษฎรได้ความเดือดร้อนนัก...⁶²

และในใบบอกเมืองเพชรบูรณ์เมื่อปี พ.ศ. 2432 ที่ระบุว่า

...อ้ายผู้ร้ายทั้งนี้ลักม้าโคกระบือในแขวงเมืองเพชรบูรณ์ปีชวดปีฉลูสองปีนี้ รวมประมารได้สี่ร้อยรายเศษ แล้วอนึ่งราษฎรผูกมัดโคกระบือไว้ในคอกแล่งมีอ้ายผู้ร้ายเอาปืนยิงโคกระบือตายบ้าง ป่วยบ้าง เจบใช้การไม่ได้บ้าง รวมสองปีประมารสองร้อยรายเศษหาได้ตัวผู้ร้ายไม่...⁶³

ในบันทึกของมิสเตอร์ดับบลิว เจ. อาร์เซอร์. ซึ่งเขียนขึ้นในปีพ.ศ. 2435 ก็ได้กล่าวถึงปัญหาการลักขโมยช้างม้าโคกระบือในบริเวณเมืองหล่มสักที่มีอยู่ชุกชุมมากเช่นกัน ความว่า

...เขตตำบลของคนลาวตามชายแดนประเทศสยาม ได้รับความเดือดร้อนอย่างหนักจากนักขโมยวัวควายและช้างที่มีชุกชุมในประเทศสยามตอนล่าง จนถึงขีดที่น่าเศร้าใจและน่าประหลาดใจ...ขโมยเหล่านั้น ครึ่งหนึ่งเป็นคนลาวและอีกครึ่งหนึ่งเป็นชาวสยาม ไม่ต้องสงสัยเลยว่าพวกเขาเดินทางมาจากทางใต้และหลบหนีกลับไปทางใต้...ผลที่ตามมาก็คือ แต่ก่อนเคยมีวัวควายและช้างเป็นจำนวนมากในสถานที่ต่างๆเช่นเมืองหล่ม แต่ในทางตรงกันข้าม เมื่อเทียบแล้วปัจจุบันนี้กลับหาสัตว์พวกนี้ได้ยาก และประชาชนก็ไม่กล้าที่จะซื้อเข้ามาเพิ่มอีก...⁶⁴ เป็นต้น

⁶² หจข., ร.5 ม.2.12 ก/1[57] ใบบอกเมืองหล่มสักดี.

⁶³ หจข., ร.5 ม.2.12ก/2 [167] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

⁶⁴ ดับบลิว เจ. อาร์เซอร์, “รายงานฉบับที่ 1 รายงานสำรวจดินแดนบริเวณลุ่มน้ำโขง” ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2, หน้า 294 - 295.

ภาวะความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก่อน พ.ศ. 2442

จากการศึกษาพบว่า ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 นั้น ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนได้ประสบกับปัญหาและอุปสรรคสำคัญๆ ที่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนและทำให้ราษฎรไม่สามารถทำการผลิตได้อย่างเต็มที่อันส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจในบริเวณนี้ในช่วงก่อนที่จะมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2442 ดังนี้

ก.ภาระในการถูกเกณฑ์แรงงาน เกณฑ์ส่วย และการเสียภาษีอากรต่างๆ

ภายใต้สังคมศักดินาของสยามในยุคก่อนปี พ.ศ. 2448 นั้น เป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า ราษฎรแต่ละคนจะไม่มีอิสระในแรงงานของตนทั้งหมด หากแต่ต้องผูกพันกับรัฐในรูปของแรงงานเกณฑ์หรือการส่งส่วยซึ่งมีทั้งส่วยสิ่งของและส่วยเงิน รวมทั้งต้องผูกติดกับภูมิลำเนาเดิมของตน ไม่มีอิสระในการเคลื่อนย้ายไปประกอบอาชีพตามที่ต่างๆ ด้วยเหตุนี้ไพร่หรือราษฎรในสยามซึ่งก็รวมถึงในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ด้วย จึงไม่สามารถที่จะใช้แรงงานในการสร้างผลผลิตต่างๆทางเศรษฐกิจของตนเองได้อย่างเต็มที่เพราะต้องถูกจำกัดด้วยการควบคุมดังกล่าว ยิ่งไปกว่านั้นในคราวที่บ้านเมืองเกิดศึกสงคราม ราษฎรก็ยังคงถูกเกณฑ์ไปในการนั้นด้วย ดังจะเห็นได้จาก กรณีที่ราษฎรแถบเมืองวิเชียรและเมืองขึ้นถูกเกณฑ์ให้สร้างตำหนักที่ประทับของพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เมื่อครั้งที่จะเสด็จไปว่าราชการการเมืองพวน ในปี พ.ศ. 2427 โดยจะทรงเสด็จผ่านเส้นทางเมืองต่างๆซึ่งขึ้นกับเมืองวิเชียรด้วย ดังนี้

“...มีหมายเกณฑ์ขุนหมื่นไพร่สมไพร่ส่วยคงเมืองวิเชียร เมืองบัวชุม เมืองไชบาดารเมืองขึ้นและเลขสังกัดฯพรออยู่ในกองทัพที่ทำอุเทนจางวางกองช้าง ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ บ้านหนองบัว แขวงเมืองกำพรานให้ช่วยกันรดมทำตำหนักที่ประทับร้อนประทับแรมรับเสด็จพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม แลข้าราชการพลทหารตามเสด็จตำบลบ้านหนองบัวท่าฤท แขวงเมืองกำพรานเมืองขึ้นตำบลหนึ่ง ท่าลาวแขวงเมืองไชบาดารตำบลหนึ่ง เมืองไชบาดารตำบลหนึ่ง ทับจำปาดำบลหนึ่ง ทับแก่งไก่อตำบลหนึ่ง ประทับแรมริมลำพระยากลาง

แขวงเมืองไซบาดารต่อพรมแดนแขวงเมืองนครราชสีมาตำบลหนึ่ง รวมหก ตำบลตามตัวเลขมากแล่น้อย...”⁶⁵

และในขณะเดียวกัน ก็มีตราให้กรมการจัดซื้อข้าวของราษฎรในภูมิภาคนี้มาใช้ ในการนี้ด้วย แต่ปรากฏว่าในปีนั้นเกิดฝนแล้งและผลผลิตข้าวมีน้อยทำให้เกิดปัญหาคือ

“...กรมการขุนหมื่นไพร่เมืองวิเชียร เมืองบัวชุม เมืองไซบาดาร เมืองกำพราน เมืองขึ้นร้องแจ้งความตักกันว่า เมื่อ ณ ปีรัตนโกสินทรศกร้อยเก้ามาจน ณ วัน เดือนมิถุนายนฝนแล้ง กรมการขุนหมื่นไพร่หลวงบ้าน ก็รับพระราชทานเข้าเจ็มนัน ปนกลอยทุกบ้านทุกตำบล มาแต่ ณ วันเดือนเมษายน รัตนโกสินทรศกร้อยเก้ามา จนเทาทุกวันนี้ ข้าพเจ้ากรมการขุนหมื่นไพร่ทหาเลขยังหาอาหารหามาที่จะซื้อ ขายแก่กันไม่...ข้าพเจ้ากรมการ ให้กำนันเรียรายเข้าเปลือกเข้าสารเจ็จจาร์ หลวงขัดสนหาใครจะกอไม่ ครั้นข้าพเจ้ากรมการจัดขุนหมื่นอำเภอออกจัดซื้อเข้า แก่ราษฎรในท้องแขวงเมืองวิเชียรบุรีเมืองขึ้น ที่มีเข้าน้อยก็ขึ้นซื้อจำใจขายเข้า ให้ข้าหลวง...กอเป็นกำลังราชการ...ราษฎรได้ความเดือดร้อนเป็นอันมาก...”⁶⁶

อีกทั้งในเวลาเดียวกันนั้น ทางเมืองหล่มสักเองก็ถูกเรียกเกณฑ์ให้

“...กระแสในท้องตราโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ช้างเมืองหล่มสักดีเจดลิบช้าง โคต่างสอง ร้อยโคไปเข้ากองทัพอพระเจ้ากรุงยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม และพระอมรพิ ไสยสรเดชพระราชชนรินทร์ แม่ทัพนะเมืองพิษณุโลกย์...ข้าพเจ้าและกรมการได้ แต่งให้ท้าววรบุตร ท้าวสานเพี้ยเมืองแพน ขุนเทพภักดี คุณช้างโคต่างหมอบความ ลงมารับแม่ทัพนะเมืองพิษณุโลกย์ตามกำหนดท้องตราซึ่งโปรดเกล้าฯ ขึ้นไปด้วย แล้ว...”⁶⁷ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ภาระในการถูกเกณฑ์แรงงานและผลผลิตจากรัฐทั้งในยามปกติและ ยามเกิดศึกสงครามนั้นถือเป็นความทุกข์ยากประการหนึ่งของราษฎรในภูมิภาคนี้ และหากจะ พิจารณาในเชิงเศรษฐศาสตร์แล้ว ก็คงต้องกล่าวว่าการเกณฑ์แรงงานและผลผลิตจากราษฎร ดังกล่าวนั้นก็เท่ากับเป็นการดึงเอาส่วนเกินจากราษฎรเข้าสู่ภาครัฐในทุกๆด้าน ไม่ว่าจะ เป็น แรงงานส่วนเกิน (คือ การเกณฑ์แรงงาน) ผลผลิตส่วนเกิน (ส่วย) หรือแม้กระทั่งมูลค่าส่วนเกิน

⁶⁵ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/17 [276-277] ไบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม.

⁶⁶ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/17 [276-279] ไบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม.

⁶⁷ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/1 [7] ไบบอกเมืองหล่มสักดี.

(ภาษี ซึ่งถูกจัดเก็บในรูปของตัวเงิน) ก็ตาม ฯลฯ ซึ่งเมื่อพิจารณาจากการที่ราษฎรต้องสูญเสียผลผลิตส่วนเกินและแรงงานส่วนเกินดังกล่าวนี้ ไปประกอบเข้ากับการมีระบบการผลิตแบบพอเลี้ยงตัวเองของราษฎร จึงถือได้ว่าเป็นสาเหตุสำคัญที่สุดที่ทำให้สภาพเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้ ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 ยังคงมีลักษณะเป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพสูงมาก

ข. สภาพธรรมชาติไม่เอื้ออำนวยทำให้การผลิตได้ผลไม่เต็มที่

ดังได้กล่าวไว้แล้วว่า การผลิตของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเป็นการผลิตที่พึ่งพิงอยู่กับธรรมชาติเป็นหลัก ดังนั้น ถ้าปีใดที่ธรรมชาติไม่เอื้ออำนวยก็จะถือเป็นภาวะที่ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเป็นอย่างมาก เห็นได้จากหลักฐานร่วมสมัยที่ระบุว่าในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 นั้น หลายต่อหลายครั้งที่ในภูมิภาคนี้ได้เกิดปัญหาสภาพธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย การผลิตไม่ได้ผล จนทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนอย่างหนักถึงขนาดที่ต้องทนรับประทานข้าวปนเผือกมันกลอยไปจนกระทั่งถึงกรณีที่ราษฎรทนไม่ไหว และต้องอพยพหนีไปอยู่ที่อื่น ในขณะที่บรรดาพ่อค้าต่าง ๆ ก็ถึงกับต้องล่องเรือเลยไปค้าขายยังที่อื่น ดังจะเห็นได้จากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ในปี พ.ศ. 2392 ที่ระบุว่า “...ด้วยเมืองเพชรบูรณ์อาหารรับประทานแต่มันกลอย จิ้นลูกค้าเรือลอยก็เลยขึ้นไป ณ เมืองหล่มสักหาอยู่เพชรบูรณ์ไม่...”⁶⁸ เป็นต้น

ค. ความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินอันเนื่องมาจากปัญหาโจรผู้ร้าย

บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 ถือเป็นบริเวณที่มีปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายชุกชุมมากอีกแห่งหนึ่ง โดยเฉพาะในช่วงหลังจากปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา เมื่อปรากฏว่า โศกภัยจากภูมิภาคนี้เป็นที่ต้องการของตลาดในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาที่มีการทำนาเพิ่มมากขึ้น ปัญหาการลักขโมยโค กระบือของราษฎรก็มีเพิ่มขึ้นตลอดเวลา อีกทั้งยังรวมถึงการโจรกรรมจี๋ปล้นต่าง ๆ ด้วย ความรู้สึกไม่มั่นคงและปลอดภัยอันเนื่องมาจากปัญหาโจรผู้ร้ายที่ชุกชุมมากนี้เองที่ส่งผลอย่างสำคัญต่อการผลิตของราษฎรเพราะโจรมักจะปล้นโคกระบือซึ่งเป็นทั้งสินค้าสำคัญและเป็นแรงงานหลักในการผลิตของราษฎรไป และเมื่อเกิดคดีความฟ้องร้องขึ้นมากลับปรากฏว่าโจรผู้ร้ายมักเป็นคนของบรรดาเจ้าหน้าที่รัฐในระดับต่างๆ เป็นส่วนมาก การปราบปรามของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองจึงไม่เข้มงวดพอ และบางครั้งก็ถึงกับเรียกเอาเงินค่าธรรมเนียมตามจับโจรจากราษฎรอีกด้วย ท้ายสุดเมื่อราษฎรทนไม่ไหว ทางเลือกก็คือการยอมเข้าร่วมกับกลุ่มโจร ให้ที่

⁶⁸ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211, เลขที่ 52 ใบบอกพระยาเพชรรัตนสงครามส่งค่าแรงจิ้น, อ้างถึงใน ขวัญเมือง จันทโรจณี, “ การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394),” หน้า 163.

พ่่านักอาศัย เพื่อแลกกับการที่โจรจะไม่ทำร้ายและปล้นฆ่าตน กับอีกวิธีหนึ่งคือการอพยพหนีไปอยู่ที่อื่น ซึ่งการแก้ปัญหาทั้งสองวิธีนั้น นอกจากจะไม่ทำให้ปัญหาโจรผู้ร้ายเบาบางลงแล้ว ยังทำให้ปัญหานี้มีความรุนแรงเพิ่มขึ้นด้วย ซึ่งในท้ายที่สุดก็จะส่งผลสร้างความลำบากให้ราษฎรอย่างต่อเนื่องต่อไป แต่ทั้งนี้ก็ต้องเข้าใจด้วยว่าในช่วงเวลาดังกล่าว ราษฎรเองก็มีทางเลือกที่จำกัดอยู่เพียงเท่านั้นเพราะราษฎรไม่สามารถช่วยเหลือตนเองได้ ในขณะที่สาเหตุที่แท้จริงของปัญหานั้น อยู่ที่การปฏิบัติตัวของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองระดับต่างๆ ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนมากกว่า ทั้งนี้อาจจะเห็นได้จากใบบอกพระยาเพชรรัตน์ เจ้าเมืองเพชรบูรณ์ ฉบับหนึ่งที่ระบุถึงปัญหาดังกล่าวในบริเวณเมืองวิเชียรและเมืองขึ้นในปี พ.ศ.2434 ความว่า

...ราษฎรถูกค่าไถเงิน พม่า ต้องชุกูลาไปร้องแก่ข้าพเจ้ากรมการว่า บ้านโพชนบ้านกองทุนแขวงเมืองบัวชุม โจรผู้ร้ายคบหากันเปนพวกเปนเหล่า...เจ้าเมืองกรมการหาเอาใจช่วยขับถ่ายผู้ร้ายไม่ เจ้าเมืองกรมการกลับลงเอาเงินกับราษฎรว่าไม่จับเอาตัวถ่ายผู้ร้ายให้จงได้ ราษฎรบ้านโพชนบ้านกองทุนเหลือกำลังจับถ่ายผู้ร้ายไม่ได้ ราษฎรต้องเสียเงินได้ความเดือดร้อน แล้วพากันยกครอบครัวหนีขึ้นไปตั้งอยู่แขวงเมืองเพชรบูรณ์ประมาณสี่สิบห้าสิบครัว...⁶⁹ เป็นต้น

ง. ปัญหาอันเกิดจากการฉ้อราษฎ์บังหลวงของเจ้าเมืองกรมการ

บ่อยครั้งที่ปรากฏหลักฐานระบุว่า ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนได้รับความเดือดร้อนและทุกข์ยาก อันเนื่องมาจากการที่บรรดาเจ้าเมืองกรมการต่างๆประพฤติมิชอบ มีการฉ้อราษฎ์บังหลวงและเบียดบังผลประโยชน์ของรัฐ ด้วยการกดขี่ข่มเหงเอาเปรียบราษฎรในด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของการออกเดินประเมินนาและการจัดเก็บอากรค่านา ซึ่งมักจะพบว่า มีหลายต่อหลายครั้งที่เจ้าหน้าที่มักจะใช้อำนาจหน้าที่และเล่ห์เหลี่ยมต่างๆในการเก็บอากรค่านาเพื่อหวังส่วนแบ่งมากๆ จนสร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรในภูมิภาคนี้เป็นอย่างมาก ดังเช่นในปี พ.ศ. 2433 ที่มีการระบุไว้ในใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ว่า

...ขุนวิเศษเสนาหลวงอินกรมการกำนัน เก็บเงินค่านาแก่ราษฎรไม่เปนยุติธรรม ครั้นราษฎรเอาเงินมาเสียให้ขุนวิเศษเสนาหลวงอินกรมการกำนันแล้ว ขุนวิเศษเสนาหลวงอินกรมการกำนัน ให้ใบบงแถมแก่ราษฎรบ้างมิให้บ้าง เนื้อนามากปิดแถมแต่น้อย หากครบตามจำนวนเนื้อนาไม่ แล้วทำใบบงแถมให้แก่ราษฎรด้วยกระดาศเปลาหาปิดตราแถมตามทำเนียมไม่ มีอยู่หลายราย ข้อหนึ่งขุนวิเศษ

⁶⁹ หจข., ร.5 ม.2.12ก/2 [271-272] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

เสนาหลวงอินกรมการกำนัน บังคับให้ราษฎรจูงนา...เป็นเงินตราใบละสองบาท
เพื่อ รวมเป็นเงินค่าจูงนาทั้งแขวงเมืองเพชรบูรณ์เป็นเงินตราสามสิบเก้าข้างเสศ
ครั้งขุนวิเศษเสนา หลวงอิน กรมการกำนันคบคิดกันกับพรปลัดเก็บเงินค่าจูงแล้ว
ว่าเป็นพระราชทรัพย์ของหลวง พรปลัดหลวงอินกรมการขุนวิเศษเสนา ก็หาได้บอก
ลงไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายไม่...⁷⁰

นอกจากนี้ ราษฎรยังได้รับความเดือดร้อนจากพฤติกรรมการณ์ของราษฎรบังหลวง
ของเจ้าหน้าที่รัฐในด้านอื่นๆอีก เช่นในกรณีเมื่อราษฎรเกิดคดีความใดๆขึ้นมา พฤติกรรมการณ์ของ
ราษฎรของเจ้าเมืองกรมการเมืองเหล่านี้ก็จะปรากฏในรูปการโกงเงินของโจทก์ การรับสินบนพวก
โจรผู้ร้ายและการข่มขู่ราษฎรให้สารภาพผิดเพื่อจะบีบบังคับเอาเงิน เป็นต้น ทั้งนี้เพราะการตัดสิน
คดีความในช่วงนั้นเมื่อทางราชการจับโจรผู้ร้ายได้จะทำการไต่สวนว่ามีความผิดจริงหรือไม่ หาก
พบว่ามีความผิดจริงและถ้าจำเลยและโจทก์ยอมความกัน จำเลยต้องเสียเงินให้โจทก์และ
เจ้าหน้าที่ทางราชการ⁷¹ จากกรณียอมความและจำเลยต้องเสียเงินนี้เองเป็นช่องทางหาเงินทาง
หนึ่งของเจ้าเมืองกรมการเมืองที่ทุจริตด้วยวิธีการต่างๆ กล่าวคือ โดยการโกงเงินที่เป็นส่วนแบ่งแก่
โจทก์, การรับสินบนจากโจรผู้ร้ายและการข่มขู่ใส่ร้ายราษฎรให้มีความผิดเพื่อหวังชุดริตเงิน ฯลฯ
เป็นต้น บางครั้งราษฎรทนการบังคับข่มเหงดังกล่าวไม่ได้ก็ต้องหลบหนีไปอยู่ที่อื่น ดังจะเห็นได้
จากใบบอกเมืองวิเชียรเมื่อปี พ.ศ. 2428 ที่กล่าวถึงคำฟ้องร้องของขุนอาต ขุนวิเสฏ ขุนหมื่นคนมี
ชื่อ ฟ้องร้องกล่าวโทษพระบัวชุม หลวงปลัดหลวงยกกระบัตร และพรรคพวกว่า

...ขุนอิน นายมิตร ภากันเอาไข่กุญแจจำกฏชี้คุมเหงราษฎรที่ไม่มีความผิดให้เสีย
เงินให้หลวงยกกระบัตร ขุนอินคนมีชื่อคลสามบาท คละตำลึง คลสามตำลึง คละ
ตำลึงสามบาท คลเจตตำลึง คลซึ่งสิบตำลึง รวมกันสิบสองคนเป็นเงินตราหกข้าง
สี่ตำลึง แต่พระบัวชุมคนนี้ว่าราชการบานเมือง ราษฎรในแขวงเมืองบัวชุมหา
มีความผาศุกไม่ ราษฎรภากันอพยพลบหนีจากแขวงเมืองบัวชุมไปตั้งอยู่แขวง
เมืองครสะวัน แขวงเมืองภูม แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองวิเชียรบุรี ... ประมาณ
ร้อยครัวเสฏ ก็เป็นเหตุด้วยพระบัวชุมกรมการเจ้าอำเภอชี้ต้อทวยราษฎรให้ได้
ความยากแค้นเดือดร้อนนัก...⁷² เป็นต้น

⁷⁰ หจข., ร.5 ม.2.12ก/2 [199-200] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

⁷¹ วรณี จันทวงศ์, "นโยบายรัฐบาลในการพัฒนาเศรษฐกิจของจังหวัดที่ติดแม่น้ำแม่กลอง ระหว่าง
พ.ศ. 2398-2475," (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2535), หน้า 50-51.

⁷² หจข., ร.5 ม.2.12ก/17 [15] ใบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม.

จ.ปัญหาการเอาผิดเอาเปรียบของเจ้าภาษีนายอากร

การเก็บภาษีอากรก่อนการประกาศยกเลิกพระราชบัญญัติเจ้าภาษีนายอากร ตั้งแต่วันที่ 1 เมษายน พ.ศ.2436 นั้น รัฐบาลได้ดำเนินการเก็บภาษีโดยใช้แบบผูกขาดภาษีมีผู้ประมูลภาษีอากรไปจากรัฐบาล เจ้าภาษีนายอากรจะไปเรียกเก็บจากราษฎรอีกทีหนึ่ง เมื่อถึงกำหนดส่งภาษีต่อรัฐบาล เจ้าภาษีนายอากรจะนำเงินที่เก็บได้รวบรวมส่งรัฐบาลโดยมีส่วนแบ่งเป็นรายได้ ดังนั้นเพื่อผลประโยชน์ของตนเอง เจ้าภาษีนายอากรจึงได้พยายามเอาผิดเอาเปรียบสร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎร เช่น การเก็บภาษีเกินพิกัดที่รัฐบาลกำหนด, ข่มเหงรังแกราษฎร และเข้าไปมีอิทธิพลในการประกอบอาชีพเพื่อควบคุมการเก็บภาษีอากร เป็นต้น สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในพื้นที่ทางเมืองหล่มสักในช่วงต้นรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งพบว่ามีกรวดขี่ข่มเหงราษฎรโดยเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนจีนอยู่หลายครั้งหลายครา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่เกี่ยวข้องเนื่องจากปัญหาการผูกขาดขายฝิ่น เช่น กรณีหนึ่งที่เกิดขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2431 ตามความในใบบอกเมืองหล่มสัก ดังนี้

...จีนจ่ายพวกหุ้ม๙ คน ไปลอบเรื่อนนายคำอำแดงจันชาวเมืองหล่มสักก็ดี ว่านายคำอำแดงจันขายยาฝิ่นเถื่อน ได้ยาดิบหนักห้าบาทสลึงกับกลางบ้าน นายคำมาอาศัยต่อข้าพพุทธิเจ้าและกรมการ นายคำว่าไม่ใช่ยาของนายคำ จีน^{จำ}จ่าย } ว่าให้นายคำยอมทำซารภาพว่าเป็นยาของนายคำแล้วจึงไม่ให้เสียเงิน ถ้าไม่ยอมรับว่าเป็นของนายคำฯจผู้ต่อไปแล้วจะให้นายคำเสียเงินสองพันบาท นายคำจึงยอมรับทำซารภาพให้ จีน^{จำ}จ่าย } แล้วเอาตัวนายคำษาบาบฏฯ แล้วเอาเงินกับนายคำ...แต่จีนอำจันรับเอาท้องตราขึ้นไปตั้งโรงขายยาฝิ่นนั้น บุตรหลานทำวเพี้ยกรมการและราษฎรก็พากันเอิกกะเริก สูบฝิ่นกินฝิ่นเปนอันมาก ช่างโจรผู้ร้ายก็เกิษชุกชุมขึ้นมากกว่าแต่ก่อน เอาเพลิงเผาข้าวเรือนเรือราษฎร และลักข้างน้ำโคกระบืออยู่เนืองๆ...⁷³

จะเห็นได้ว่า การแพร่หลายของฝิ่นในภูมิภาคนี้ นอกจากจะนำมาซึ่งปัญหาการเอาผิดเอาเปรียบราษฎรโดยเจ้าภาษีนายอากรแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อราษฎรผู้สูบฝิ่นโดยตรงอีกด้วย ทำให้ราษฎรขาดประสิทธิภาพทางการผลิตไปเพราะการสูบฝิ่นมักบั่นทอนสุขภาพของราษฎร

⁷³ หจข., ร.5 ม.2.12ก/1 [41-49] ใบบอกเมืองหล่มสักดี.

ทั้งทางกายและทางจิต อีกทั้งยังเสียเวลา, เสียทรัพย์สิน และยังเป็นสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดปัญหา อาชญากรรมและการโจรกรรมต่างๆ เพิ่มขึ้นอีกด้วย ดังความในตอนท้ายของใบบอกรี้ เป็นต้น

การค้าขายแลกเปลี่ยน

แม้ว่าเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก่อนปี พ.ศ. 2442 จะมีสภาพโดยรวมเป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ แต่การค้าขายแลกเปลี่ยนผลผลิตก็มีอยู่บ้าง โดยในการศึกษาเรื่องการค้าขายแลกเปลี่ยนในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในระยะดังกล่าวนี้ ผู้เขียนจะแบ่งทำการศึกษาใน 3 ประเด็นหลัก คือ ผู้ประกอบการค้าและประเภทของสินค้า เส้นทางการค้า และอุปสรรคสำคัญของการค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก่อนปี พ.ศ. 2442 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ก.ผู้ประกอบการค้าและประเภทของสินค้า

ผู้ประกอบการค้าภายในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ จะประกอบไปด้วยคน 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือ กลุ่มแรกได้แก่ พ่อค้าชาวพื้นเมือง และ กลุ่มที่สองก็ได้แก่ พ่อค้าชาวต่างชาติ ซึ่งได้แก่ พ่อค้าชาวจีน และพ่อค้าชาวตองซู่ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. พ่อค้าชาวพื้นเมือง

ดังได้กล่าวแล้วว่า ลักษณะสำคัญของการผลิตในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพนั้นคือการผลิตเท่าที่คิดว่าจะพอสำหรับการบริโภคในครอบครัว แต่บางครั้งก็อาจเกิดความขาดแคลนขึ้นมาได้ เช่น ในปีที่เกิดทุพภิกขภัยต่างๆ เป็นต้น และในบางปีก็อาจมีผลผลิตส่วนเกินที่เหลือจากการบริโภคแล้วก็ได้ ประกอบกับการที่มีผลผลิตบางอย่างที่สามารถผลิตได้เฉพาะในบางหมู่บ้านหรือบางพื้นที่เท่านั้น หรือแม้ที่อื่นๆจะผลิตได้แต่คุณภาพก็อาจจะไม่ดีเท่า เช่น เกลือทะเล มีดอรัญญิก ปลาร้าพิมาย หรือแม้กระทั่งยาสูบเมืองเพชรบูรณ์ เป็นต้น การค้าขายแลกเปลี่ยนของราษฎรทั่วไปในฐานะพ่อค้าแม่ค้าท้องถิ่นจึงเกิดขึ้น อย่างไรก็ตามการค้าดังกล่าวนั้นก็มักเป็นเพียงกิจกรรมที่มีขนาดเล็ก ในลักษณะการค้าระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้านหรือชุมชนที่อยู่ไม่ไกลกันเกินไปนักเป็นส่วนใหญ่ อีกทั้งยังมิได้มีลักษณะของการค้าที่หวังสร้างผลกำไรและสะสมทุนโดยเฉพาะแต่อย่างใดอีกด้วย โดยปกติ การค้าเช่นนี้มักจะถูกควบคู่ไปกับการผลิตแบบพอยังชีพของราษฎรเป็นหลัก ด้วยเหตุนี้จึงอาจกล่าวได้ว่า การค้าที่เกิดขึ้นในลักษณะดังกล่าวนี้เองที่ถือเป็นปัจจัยสนับสนุนสำคัญที่ทำให้หมู่บ้านในแต่ละพื้นที่ยังคงมีความพอเพียงในการยังชีพอยู่ได้ และส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพยังคงดำรงอยู่ได้สูงในภูมิภาคนี้นั่นเอง

นอกจากนี้ ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 ยังมีการค้าโดยพ่อค้าท้องถิ่นในอีกลักษณะหนึ่ง ได้แก่ การค้าทางไกล ซึ่งเป็นการค้าระหว่างเมือง ที่ราษฎรมักจะใช้เวลาว่างหลังเสร็จสิ้นฤดูการทำนาแล้ว นำผลผลิตที่เหลือจากการบริโภคนี้ไปขายยังเมืองต่างๆที่อยู่ไกลออกไป โดยใช้พาหนะโคต่าง ม้าต่าง ช้างต่าง เป็นสำคัญ ซึ่งการค้าในลักษณะนี้น่าจะมีมาช้านานแล้วและน่าจะเป็นกิจกรรมที่ราษฎรในภูมิภาคนี้นิยมทำกันอยู่พอสมควร เพราะปรากฏว่ารัฐในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงกับต้องมีคำสั่งว่า “...อนึ่งให้เกณฑ์ไพร่เมืองเพชรบูรณ์ เมืองหล่มสัก เมืองเลย เมืองแก่นท้าวไว้กับบ้านเมือง กลัวจะไปเที่ยวค้าขายเสียต่างเมือง...”⁷⁴

อย่างไรก็ตาม เชื่อว่านับจากปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา การค้าขายทั้งในลักษณะระหว่างหมู่บ้านและการค้าทางไกลของพ่อค้าท้องถิ่นในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ น่าจะมีเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะการค้าทางไกล ดังปรากฏในใบบอกเมืองต่างๆ ในช่วงหลังปี พ.ศ. 2398 ที่ต่างก็ให้ภาพว่าราษฎรในภูมิภาคนี้ได้เริ่มประกอบการค้ามากขึ้นโดยเฉพาะการค้าระหว่างเมือง ทั้งการค้าทางบกและการค้าทางน้ำ อีกทั้งยังเป็นการค้าที่ค้ำจุนถึงผลกำไร ต้นทุน และการขาดทุน เพิ่มมากขึ้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าเป็นกิจกรรมที่ราษฎรเริ่มประกอบขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการค้าโดยตรงอย่างเด่นชัดแล้ว ดังเช่น จากใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2433 ที่ระบุว่า

“...นายเทศพักภวภณนายเทศรวมห้าคน ภากันเอายาสูบบันทุกโคต่างๆไปเที่ยวค้าขายศรีสเมืองฝ่ายตะวันออก...”⁷⁵

ขณะที่จากใบบอกเมืองหล่มสัก ในปี พ.ศ. 2431 ก็ได้ระบุว่า

“... นาย^{วงษ์}บุณ } ชาวเมืองนำปาด เมืองลมศักดิ์พวกหมุ่หมกคนเอายาฝิ่นดิบหนัก ๒๑ ชั่ง บันทุกช้างมาขายให้เงินอำ, จ่าย , เงินทริบๆต่อซื้อคิดราคาน้ำหนักยาชั่งหนึ่งเปนเงินห้าบาท นาย^{วงษ์}บุณ } พวกหมุ่ฆาษทุนไม่ขาย...”⁷⁶ เป็นต้น

ในขณะที่เมื่อพิจารณาจากท่าทีของฝ่ายรัฐแล้วก็จะพบว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวรัฐก็ค่อนข้างจะให้การสนับสนุนให้ราษฎรประกอบอาชีพการค้าขายเพิ่มมากขึ้นด้วย ดังจะเห็นได้จากความในใบบอกเมืองหล่มสัก ในปี 2432 ฉบับหนึ่งที่ระบุว่า

⁷⁴ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1196, เลขที่ 4 ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์, อ้างถึงใน ขวัญเมืองจันทโรจณี, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394),” หน้า 192.

⁷⁵ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/2 [222] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

⁷⁶ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/ 1 [47] ใบบอกเมืองหล่มสักดี.

⊗หนังสือมีนตำรงราชานุกาปเจ้ากรมพระเจ้าน้องยาเธอกรมมีนตำรงราชานุกาปที่บันชาการทหารบก มายังพระยาศรียะวงษา ผู้สำเร็จราชการเมืองหลมคัก และพระรามริษ ที่ผู้สำเร็จราชการเมืองแก่นท้าว และพระหลวงกรมการแก่นท้าว ผู้รักษาเมืองทั้งสองนี้ได้ทราบ ด้วยนายดำอำแดงถา ๑ นายพุทอำแดงบุง ๑ นายสีมาอำแดงคำ ๑ นายเชียงสีมาอำแดงแสน ๑ นายที่อำแดงมี ๑ นายบุนตราไสษ ลวมหกคน บ้านอยู่โจะโจะแขวงเมืองหลมคักได้ถวายตัวอยู่ในกรมแล้ว ถ้าและคนทั้งหกที่มีชื่ออยู่ในนี้จะไปมาค้าขายทางฟลายเหนือ ถ้าจะไปถึงด่านด้อยแขวงเมืองกรมการตำบล^{นี้}ใด ก็ให้ผู้นั่งด่านกลวดูสิ่งของที่ต้องห้ามตามกฎหมาย^{นี้}ใหม่ ถ้ามีพรบของที่ต้องห้ามก็ให้ปอຍไปอย่าให้วงเหนียวเกาะกุมไว้ให้เนิ่นช้า ให้ปอຍไปมาค้าขายโดยฉดวก ถ้าและมีคดีประการ^{นี้}ใด ขอให้เจ้าเมืองกรมการด่านแขวงจงเหนแก่ไม้ตรี ให้ส่วยตัดสินโดยสุจระริษยุตริทำนั้นเทิต ...⁷⁷ เป็นต้น

นอกจากนี้ การค้าโคกระปือของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนที่ผู้เขียนได้กล่าวถึงไว้แล้วในหัวข้อก่อนหน้านี้ ก็ถือเป็นการค้าทางไกลโดยพ่อค้าท้องถิ่นอีกประเภทหนึ่ง

2. พ่อค้าชาวต่างชาติ

ในขณะที่พ่อค้าท้องถิ่นในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ มีอุปสรรคสำคัญคือการขาดอิสระที่จะทำการค้าอย่างเต็มที่อันเนื่องมาจากพันธะที่มีต่อรัฐในรูปของการเกณฑ์แรงงานและการเกณฑ์ส่วยต่างๆ อีกทั้งยังมีความจำเป็นในการทำนา ฯลฯ ซึ่งส่งผลให้ราษฎรที่เป็นพ่อค้าท้องถิ่นของภูมิภาคนี้สามารถที่จะทำการค้าได้เพียงบางครั้งบางคราวเท่านั้น และลักษณะดังกล่าวนี้เองที่ทำให้บรรดาพ่อค้าต่างชาติต่างๆ ที่สำคัญคือ พ่อค้าชาวจีน และ พ่อค้าชาวตองซู่สามารถก้าวเข้ามาสู่ช่องว่างในระบบเศรษฐกิจการค้าในภูมิภาคนี้ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะในช่วงเวลาหลังจากสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ดังรายละเอียดต่อไปนี้

พ่อค้าชาวจีน

ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่า ชาวจีนได้เริ่มอพยพเข้ามาสู่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนตั้งแต่เมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าน่าจะเริ่มอพยพเข้ามามากในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และยิ่งเพิ่มจำนวนขึ้นภายหลังจากที่มีสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ. 2398 โดยเส้นทางที่พ่อค้าชาวจีนเหล่านี้ใช้เคลื่อนย้ายเข้ามาในภูมิภาคนี้ก็น่าจะอาศัยเส้นทางลำน้ำป่าสักเป็นสำคัญ โดยเฉพาะใน

⁷⁷หจข., ร.5 ม.2.12 ก/1 [51] ใบบอกเมืองหลมคักดี.

ลักษณะที่กลุ่มพ่อค้าชาวจีนได้นำสินค้าจากหัวเมืองในที่ราบลุ่มภาคกลางเช่น กรุงเทพฯและสระบุรีเข้าไปค้าขายในภูมิภาคนี้ และขากลับก็นำจะรับซื้อสินค้าที่มีในภูมิภาคนี้กลับมาขายยังกรุงเทพฯ อีกต่อหนึ่งด้วย ดังเช่นที่ปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ที่ระบุว่า ในปี พ.ศ. 2382 นั้น “...มีพ่อค้าชาวจีนนำฝิ่นจากกรุงเทพฯผ่านเมืองสระบุรีขึ้นไปค้าขายที่เมืองหล่มสัก...”⁷⁸ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม คาดว่าชาวจีนในกลุ่มหัวเมืองลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้น่าจะมีจำนวนค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับหัวเมืองอื่นๆ ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากเส้นทางคมนาคมตามลำน้ำป่าสักที่ไม่สะดวกเท่าที่ควรและประกอบกับการมีไข้มาลาเรียชุกชุม เป็นต้น แม้ว่าจะมีหลักฐานการบันทึกของชาวต่างชาติ คือ มัลลอค (Malloc)^{*} ในปี พ.ศ.2370 ที่ระบุว่า มีชาวจีนอาศัยอยู่ในเมืองเพชรบูรณ์ถึง 150 คนก็ตาม ทั้งนี้เพราะเหตุผลสำคัญคือการไม่สามารถหาหลักฐานขั้นต้นใดๆมาสนับสนุนการกล่าวอ้างของมัลลอคได้นั้นเอง⁷⁹ มีเพียงจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ในปี พ.ศ. 2392 ที่ระบุว่าปีนั้น เมืองเพชรบูรณ์สามารถผูกปี้เงินได้เพียง 4 คนเท่านั้น ดังความว่า “...เงินเบา เงินมันเงินกก เงินซ้อย เป็นลูกค้ำมาซื้อขายนี่ของ ณ เมืองเพชรบูรณ์ เป็นจำนวนเงิน ๔ ตำลึง...”⁸⁰

นอกจากนี้ เชื่อว่านับจากปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา บรรดาพ่อค้าชาวจีนน่าจะเข้าไปทำมาค้าขายและตั้งหลักแหล่งในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้เพิ่มขึ้นอยู่บ้างเหมือนกัน แม้อาจจะไม่สามารถเทียบกับภูมิภาคอื่นๆในช่วงเวลาเดียวกันได้เลยก็ตาม อีกทั้งจำนวนคนจีนที่เข้ามาประกอบการค้าและตั้งหลักแหล่งในภูมิภาคนี้ก็ยังไม่แน่นอนสูงมากด้วย ทั้งนี้อาจจะเห็นได้จากจำนวนการผูกปี้เงินในภูมิภาคนี้ในช่วงหลังปี พ.ศ.2398 เช่น ไบบอกเมืองเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2428 ได้ระบุว่ามีการผูกปี้เงินคงเมืองได้ทั้งหมด 7 คน⁸¹ แต่ต่อมาในปี พ.ศ. 2433 กลับปรากฏข้อมูลว่าที่เมืองเพชรบูรณ์นั้นมีการผูกปี้เงินคงเมืองเหลือเพียง 6 คนเท่านั้น⁸²

⁷⁸ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201, เลขที่ 260 สำเนาแปลหนังสือพระสุริยวงษากรมการเมืองหล่มสัก, อ้างถึงใน ขวัญเมือง จันทโรจณี, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394),” หน้า 162.

^{*} Malloc เป็นพ่อค้าชาวอังกฤษที่เคยเดินทางมากรุงเทพฯ 2 ครั้งในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยเข้ามาครั้งแรก ในปี พ.ศ. 2370 และครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2392.

⁷⁹ โปรดดู ขวัญเมือง จันทโรจณี, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394),” หน้า 162 - 163 , 363.

⁸⁰ กหข., จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1211, เลขที่ 52 ไบบอกเมืองเพชรบูรณ์ส่งเงินค่าแรงเงิน, อ้างถึงใน ขวัญเมือง จันทโรจณี, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394),” หน้า 363.

⁸¹ หข., ร.5 ม.2.12ก/2 [75] ไบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

⁸² หข., ร.5 ม.2.12ก/2 [217] ไบบอกเมืองเพชรบูรณ์

เช่นเดียวกับการผูกปี้จิ้นในเมืองหล่มสัก ที่ปรากฏความในใบบอกเมืองหล่มสัก เมื่อ ปี พ.ศ. 2428 ว่าได้มีการผูกปี้จิ้นในแขวงเมืองหล่มสักทั้งหมด 25 คน แต่แล้วในอีก 6 ปี ต่อมา คือปี พ.ศ.2434 เมืองหล่มสักก็กลับสามารถผูกปี้จิ้นได้ทั้งหมดเพียง 11 คน⁸³

สำหรับในส่วนของพื้นที่ทางเมืองวิเชียรและเมืองขึ้นนั้น ก็ได้ปรากฏหลักฐานการผูกปี้จิ้นในปี พ.ศ. 2429 ว่ามีการผูกปี้จิ้นในปีนั้นได้ทั้งหมด 10 คน⁸⁴ ต่อมาในปี พ.ศ. 2430 ก็ได้มีการผูกปี้จิ้นได้ทั้งหมด 18 คน⁸⁵ เป็นต้น จะเห็นได้ว่าการที่ภูมิภาคนี้มีพ่อค้าชาวจีนมาประกอบการค้าน้อยนั้นถือเป็นสาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่ง ที่ทำให้เศรษฐกิจเพื่อการค้าสามารถขยายตัวได้ในระยะเวลาดังกล่าวน้อยมาก

นอกจากการประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าแล้ว ยังมีชาวจีนอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้เคลื่อนตัวเข้าสู่ระบบราชการส่วนท้องถิ่นในบริเวณดังกล่าวนี้ เช่น "...จีนแพได้เป็นขุนพิเศษเสนาแห่งเมืองเพชรบูรณ์ และได้ทำหน้าที่เป็นผู้เชิญท้องตราจากท่านกรมเกษตรราธิการให้ไปจัดเก็บค่านาที่เมืองเพชรบูรณ์..."⁸⁶ เป็นต้น

ยิ่งไปกว่านั้น ยังมีชาวจีนอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้เข้ารับประมุขผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากรต่างๆโดยเฉพาะ อากรน้ำสุรา อากรฝิ่น และอากรบ่อนเบี้ย ฯลฯ กระจายอยู่ทั่วไปในเมืองต่างๆ ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ เช่น "...จีนซังสี่...เปนที่ขุนพัฒน์ ทำอากรบ่อนเบี้ยไปในเมืองวิเชียรเมืองขึ้น..."⁸⁷ และ

"...จีนอังมอ เปนเจ้าภาษีสุราเมืองวิเชียรบุรีเมืองขึ้นๆมาตั้งเตาต้มกลั่นน้ำสุราจำหน่ายขาย..."⁸⁸ เป็นต้น

พ่อค้าตองซู้

ตองซู้ หรือ ต้องสู้ (Taung Thu) นั้น สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง "จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก" ตอนหนึ่งว่า คำว่า ตองซู้ หรือ ต้องสู้ นั้นเป็นคำพม่า แปลว่า "คนเขา" เป็นชนเผ่าเดียวกับพวกกะเหรี่ยง มีลักษณะต่างๆไม่สู้

⁸³ หจข., ร.5 ม.2.12ก/1 [59] ใบบอกเมืองหล่มสักดี.

⁸⁴ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/17 [49-50] ใบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม.

⁸⁵ หจข., ร.5 ม.2.12ก/17 [5] ใบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม.

⁸⁶ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/2 [213] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ .

⁸⁷ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/17 [213] ใบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม.

⁸⁸ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/17 [273] ใบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม.

ผิดเพี้ยนกับกะเหรี่ยงนัก ทั้งภาษาก็มีเค้าคล้ายคลึงกันจึงจัดได้ว่าเป็นกะเหรี่ยงสาขาหนึ่ง⁸⁹ ตองซู่ เป็นประชากรอีกกลุ่มหนึ่งที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ทั่วไปในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นชนกลุ่มน้อยได้กลุ่มหนึ่ง เพราะชอบเร่ร่อนไปค้าขายตามเมืองต่างๆ อย่างไรก็ตาม ตองซู่บางคนก็ได้เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน และมีบทบาทอย่างมากในฐานะของพ่อค้าที่นำสินค้าจากภูมิภาคนี้ไปเร่ร่อนค้าขายแลกเปลี่ยนกับสินค้าจากภูมิภาคอื่นๆ ในลักษณะของการค้าข้ามพรมแดน ทั้งนี้โดยพ่อค้าตองซู่บางส่วนจะได้เข้าไปเป็นคนในบังคับอังกฤษด้วย ดังจะเห็นได้จาก “ใบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม” ในปี พ.ศ.2431 ฉบับหนึ่งที่ระบุว่า

...ตองซู่มีบุตรพรยา ตั้งทำมาหากินอยู่บาลนำร้อนแขวงเมืองวิเชียรบุรีเคยคลหนึ่ง สุริยตองซู่สัพเยกรองต่อข้าพเจ้ากรมการว่าเปนคลมาแต่เมืองเชียงมอย เปนลูก รอยตองซู่เที่ยวค้าขายมา มีบุตรพรยาตั้งบาลเรื่อนอยู่ ณ บาลนำร้อน แขวงเมือง วิเชียรบุรีย กลาแก้วตองซู่ คลสัพเยกดัษมม แปลงเปนไทย มีบุตรพรยาตั้งบาล เรื่อนอยู่ ณ บาลนาสนุน ชรวงที่นาทำมาหากิน คลหนึ่งอยู่บาลนองบัวแห่งคลหนึ่ง แขวงเมืองวิเชียรบุรี... พรบัวชุม พรไชบาดาล มีใบบอกไปยถึงข้าพเจ้ากรมการ คลฉบับใจความว่า ตองซู่คลลสัพเยกตางประเทศเปนทาชลูกนี้จันมีชื่อเมือง บัวชุมคลหนึ่ง แต่เขตแขวงอำเภอนอกจากเมืองบัวชุมหามีไม่ เมืองไชบาดานมี ตองซู่คลสัพเยกตางประเทศชื่อรอยม่อ มีบุตรพรยาตั้งบาลเรื่อนทำมาหากินอยู่บา ลมนาวหวาน แขวงเมืองไชบาดานคนหนึ่ง ตองซู่ถูกรอยคลหนึ่งรวมสองคน รอยม่อ พะมาตองซู่ไททอยคำว่ายู่ในยกงซุนอังกฤษกรุงเทพพระมหานคร...⁹⁰

สินค้าที่พ่อค้าชาวตองซู่มักจะทำการค้าขาย เท่าที่ปรากฏหลักฐานร่วมสมัย กล่าวถึงไว้อย่างชัดเจนที่สุดนั้น ก็ได้แก่ การค้าช้างม้าโคกระบือ ดังจะเห็นได้จากรายงานของ มิสเตอร์ ดับบลิว. เจ. อาร์เซอร์ ในปี พ.ศ. 2435 ตอนหนึ่งที่ระบุว่าที่เมืองหล่มสักนั้นมีชาวตองซู่ ซึ่งเป็นคนใต้บังคับของอังกฤษอาศัยอยู่ประมาณ 100 คน โดยคนเหล่านี้มีอาชีพนำช้างจากเมือง ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนและที่เมืองภูเขียว ชัยภูมิ และที่เมืองนครราชสีมาต่างๆ ไปขายยัง เมืองเชียงใหม่และพม่า ดังนี้

⁸⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายเหตุระยะทางไปพิษณุโลก (พระนคร: โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2506), หน้า 55, อ้างถึงใน นฤมล วัฒนพานิช, “ระบบเทศาภิบาลกับผลกระทบ ต่อสภาพเศรษฐกิจมณฑลพิษณุโลก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), หน้า 36.

⁹⁰ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/17 [127-128] ใบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม .

...ศูนย์กลางใหญ่ของการซื้อขายช้างอยู่ที่ภูเขียว ชัยภูมิ และเขตตำบลอื่น ขึ้นไปทางเหนือของโคราชเล็กน้อย...มีจำนวนมากที่ซื้อกันทั่วไปโดยชาวตองซู่ เป็นคนใต้บังคับของอังกฤษ ซึ่งจะนำช้างเหล่านั้นไปขายยังเชียงใหม่หรือแม้แต่ที่พม่า ผู้คนเหล่านั้นมีประมาณ ๑๐๐ คน ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเมืองหล่ม...⁹¹ เป็นต้น

ข. เส้นทางการค้า

เส้นทางการค้าที่บรรดาพ่อค้าใช้เดินทางไปมาค้าขายระหว่างเมืองต่าง ๆ นั้น ได้แก่

1. เส้นทางน้ำ

เส้นทางน้ำที่สำคัญที่สุดก็คือเส้นทางตามลำน้ำป่าสัก ซึ่งถือเป็นเส้นทางคมนาคมหลักที่ราษฎรในภูมิภาคนี้ใช้ในการติดต่อค้าขายกับบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง โดยเริ่มต้นจากเมืองหล่มสักที่อยู่ทางเหนือสุด ล่องลงมายังเมืองเพชรบูรณ์,ท่าโรง(วิเชียรบุรี),บัวชุม,ชัยบาดาล ,แก่งคอย ,สระบุรี และไปบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาที่พระนครศรีอยุธยา⁹² ตามลำดับ นอกจากนี้แล้ว ราษฎรและพ่อค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนยังได้ทำการค้าทางน้ำกับหัวเมืองทางลำน้ำอื่นๆ เช่น ลำน้ำน่าน ด้วย เห็นได้จากใบบอกเมืองหล่มสัก ในปี พ.ศ.2431 ดังนี้

“... ณ วันเดือนแปดปีมะเสงเบญศก หลงจูงายได้เอาน้ำสุรา ๔๐ เท...บันทึกเรือให้อ้ายทองเที่ยวจำหน่ายขายน้ำสุราในแขวงเมืองพิจิตร...”⁹³ เป็นต้น

2. เส้นทางบก

เส้นทางการค้าทางบกในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้อาจแบ่งเป็นเส้นทางการค้าระหว่างเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนด้วยกันและเส้นทางการค้าทางบกระหว่างบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่นๆ ดังนี้

⁹¹ ดับบลิว, เจ. อาร์เซอร์, “ประเทศไทย รายงานอันดับที่ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง,” ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2*, หน้า 295 - 296 .

⁹² หอสมุดแห่งชาติ, ห้องวิจัย, *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3*, จ.ศ. 1201 เลขที่ 260 และเลขที่ 139 จ.ศ. 1205, อ้างถึงใน ขวัญเมือง จันทโรจณี, “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - พ.ศ. 2394),” หน้า 169 - 170 .

⁹³ หจข., ร.5 ม.2.12ก/1 [38] ใบบอกเมืองหล่มสักดี.

เส้นทางการค้าทางบกระหว่างเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนด้วยกัน

เส้นทางการค้านี้ จะเชื่อมโยงเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเข้าด้วยกัน ได้โดยตลอด และการค้าที่เกิดขึ้นนี้ก็จะมึลักษณะเป็นการค้าขายเล็กๆน้อยๆระหว่างหมู่บ้านหรือเมืองต่างๆเป็นหลัก ซึ่งในการเดินทางจากเมืองหนึ่งไปอีกเมืองหนึ่งจะใช้ระยะเวลาในการเดินทาง ดังนี้

จากเมืองเพชรบูรณ์ถึงเมืองเลย	ใช้เวลาเดินทาง	6-7	คืน ⁹⁴
จากเมืองเพชรบูรณ์ถึงเมืองแก่นท้าว	ใช้เวลาเดินทาง	6	คืน ⁹⁵
จากเมืองเพชรบูรณ์ถึงเมืองหล่มสัก	ใช้เวลาเดินทาง	2	คืน ⁹⁶
จากเมืองเพชรบูรณ์ถึงเมืองบัวชุม	ใช้เวลาเดินทาง	5-6	คืน ⁹⁷
จากเมืองหล่มสักถึงเมืองเลย	ใช้เวลาเดินทาง	4	คืน ⁹⁸
จากเมืองหล่มสักถึงเมืองแก่นท้าว	ใช้เวลาเดินทาง	3	คืน ⁹⁹

เส้นทางการค้าทางบกระหว่างบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่นๆ

การศึกษาเส้นทางการค้าทางบกระหว่างลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่นๆ ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 โดยจะอาศัยเฉพาะหลักฐานที่ปรากฏในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นถือเป็นเรื่องยากและแทบจะไม่มีความเป็นไปได้เลยสำหรับผู้เขียน เพราะหลักฐานต่างๆ ไม่ว่าจะป็นสารตรา ใบบอก หรือบันทึกชาวต่างชาติในช่วงเวลาดังกล่าวมีอยู่น้อย และไม่ค่อยจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับเส้นทางการค้าดังกล่าวมากนัก ด้วยเหตุนี้ในการศึกษา ผู้เขียนจึงได้พยายามอนุมานเส้นทางการค้าทางบกที่มีระหว่างภูมิภาคนี้กับภูมิภาคอื่นๆ จากหลักฐานที่ปรากฏในสมัยหลังจากปี พ.ศ. 2442 มาพิจารณาร่วมด้วย กระนั้นก็ดี พบว่า ข้อมูลที่รวบรวมมาได้นั้น แม้จะบอกได้ว่ามีเส้นทางการค้าเชื่อมโยงระหว่างลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคต่างๆได้ แต่ก็ยังคงมี

⁹⁴ หจข.,ร.5 บ.1.2/4 เอกสารเบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวดพระราชหัตถเลขา.

⁹⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁹⁶ ดับบลิว,เจ. อาร์เซอร์, "ประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง," ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2, หน้า 297 .

⁹⁷ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/2 [271] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

⁹⁸ หจข.,ร.5 บ.1.2/4 เอกสารเบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวดพระราชหัตถเลขา.

⁹⁹ เรื่องเดียวกัน.

บางประเด็นที่อาจเป็นปัญหาอยู่บ้าง เช่น ข้อมูลเหล่านี้มักไม่ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับสภาพเส้นทางและปริมาณการค้าที่ไหลผ่านเส้นทางต่างๆดังกล่าวแต่อย่างใด อีกทั้งผู้เขียนยังเห็นว่าการมีเอกสารกล่าวถึงเส้นทางที่สามารถเชื่อมโยงไปถึงภูมิภาคอื่นๆได้นั้น ก็ไม่ได้หมายความว่า จะต้องมีคนใช้เส้นทางดังกล่าวด้วยแต่อย่างใด หรือถ้าจะมีก็ระบุไม่ได้เช่นกันว่ามากหรือน้อยเพียงใด ยิ่งไปกว่านั้น แม้จะมีเอกสารหลายต่อหลายชิ้นกล่าวหาตบตีกันว่า มีการค้าข้ามแดนระหว่างภูมิภาคหนึ่งไปยังอีกภูมิภาคหนึ่งโดยใช้เส้นทางบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเป็นเส้นทางผ่าน แต่ก็ไม่ได้ให้ข้อมูลว่ามีพ่อค้าจากภูมิภาคนี้เข้าร่วมในกระบวนการค้าดังกล่าวด้วยหรือไม่ และอย่างไร เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในขั้นนี้ผู้เขียนก็ขอขออนุญาตในเบื้องต้นว่าเส้นทางการค้าทางบกที่เชื่อมระหว่างลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่นๆ นั้นมีอยู่ 3 เส้นทางใหญ่ๆ คือ

1) เส้นทางบกติดต่อกับหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและอาณาจักรลาวที่หลวงพระบางและเวียงจันทน์

เส้นทางการค้าทางบก ที่ติดต่อระหว่างหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และอาณาจักรลาวที่หลวงพระบางและเวียงจันทน์นี้มีแยกย่อยได้หลายจุดมาก เพราะแทบจะทุกเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้มักจะมีเส้นทางเชื่อมโยงติดต่อกับเมืองต่างๆในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและอาณาจักรลาว ดังอาจจะเห็นได้จากความในลายพระหัตถ์ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีถึง สมเด็จพระนารายณ์วชิราวุฒติวงศ์ ลงวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2483 ตอนหนึ่งความว่า

...เมื่อหม่อมฉันไปเมืองเพชรบูรณ์ เคยสืบถามถึงช่องทางต่างๆอันเป็นทางขึ้นไปสู่แผ่นดินสูงที่ตั้งมณฑลนครราชสีมา ตั้งแต่เมืองหล่มสักลงไปจนถึงแดนเมืองเขมรได้ความว่ามี ๑๒ ช่อง ...ตอนเมืองเพชรบูรณ์มีช่องเรียกว่า ช่องจอม ช่อง ๑ ตอนเมืองชัยบาดาล มีช่อง ๑ เรียกว่า ช่อง(ดง)พญากลาง...แต่ช่องที่สำคัญที่คนเดินทางไปมาค้าขายมากนับแต่ตะวันตกไปหาตะวันออกคือ ช่อง(ดง)พญากลางว่าทางนี้ขึ้นเขายาวหน่อยแต่เดินสะดวก...¹⁰⁰

ซึ่งสอดคล้องกับที่พระพรหมภิกษบาลกราบทูลพระองค์ในปี พ.ศ. 2436 ที่ว่า

¹⁰⁰ สมเด็จพระนารายณ์วชิราวุฒติวงศ์และสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงมีถึง สมเด็จพระนารายณ์วชิราวุฒติวงศ์ , สาส์นสมเด็จพระนารายณ์ เล่ม 20 (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา , 2505), หน้า 56 - 58.

“...เมืองวิเชียรบุรีแลเมืองบัวชุมนั้น เป็นทางสินค้าลูกค้าต่างก็ได้ขึ้นล่องเสมอ โค กระบือที่ลูกค้าไถ่ลงมาจากเมืองลาวมาขายทางเมืองบัวชุมนั้นเป็นโคฝูงกระบือ ฝูง ฤดูหนึ่งประมาณกระบือ ๑๕๐๐...”¹⁰¹

ขณะที่ในงานเขียนเรื่อง “จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467” ของ พระยาเพชรบูรณ์ ท่านได้ระบุไว้ตอนหนึ่งว่า

...ช่องดงพระยากลาง หรือที่เรียกกันว่า ช่องนางสระผม อยู่ในอำเภอด่านขุนทด เป็นทางลงไปไชยบาดาล ราษฎรที่ซื้อขายโคกระบือขึ้นลงทางช่องนี้เป็นส่วนมาก แต่ใช้เกวียนไม่ได้ทางหนึ่ง...ช่องเขาตาบัว อำเภोजันทักและ ช่องกระบอก อำเภोजตุรัสเป็นทางลงไปไชยบาดาล ช่องสามพันลาน อำเภोजตุรัสเป็นช่องทางลงไป เพชรบูรณ์ มีคนเดินขึ้นลงบ้างในฤดูแล้ง แต่ใช้เกวียนไม่ได้...¹⁰² เป็นต้น

นอกจากนี้ในคราวที่กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเสด็จไปปราบฮ่อ ในปี พ.ศ. 2428 ท่านก็ใช้เส้นทางบกผ่านจากเมืองนครไทยเดินมาทางเมืองหล่มสัก ไปเมืองเลย และต่อขึ้นไปถึงเมืองแก่นท้าว ก่อนจะล่องเรือตามลำน้ำโขงไปจนถึงเมืองหนองคายในที่สุด¹⁰³ แสดงว่านี่ก็เป็นอีกเส้นทางหนึ่งที่น่าจะมีการเคลื่อนย้ายสินค้าผ่านไปมา ระหว่างเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนไปยังเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและต่อไปถึงเมืองลาวได้ ในขณะที่ในปี พ.ศ. 2435 เมื่อครั้งที่มิสเตอร์อาร์เซอร์ได้เดินทางสำรวจดินแดนต่างๆในสยามนั้น เขาก็ได้ใช้เส้นทางทางบกผ่านมาจากเชียงใหม่ เดินทางต่อมายังเมืองหลวงพระบางและเมืองปากลาย ของราชอาณาจักรลาว เข้ามาสู่เมืองเชียงคานซึ่งปัจจุบันอยู่ในจังหวัดเลย ข้ามเข้าทางเมืองหล่มสัก ต่อมาเพชรบูรณ์ วิเชียรบุรี บัวชุม ไชยบาดาล และคำพราน ก่อนจะลงเรือเดินทางต่อเข้ามายังกรุงเทพมหานครในที่สุด¹⁰⁴ ซึ่งเส้นทางดังกล่าวนี้ก็น่าจะเป็นอีกเส้นทางหนึ่งที่ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนสามารถใช้ติดต่อค้าขายกับเมืองหลวงพระบางของลาวได้

¹⁰¹ หจข., กส.4/1125 ความเห็นเรื่องสินค้าต่างๆ ในเขตแขวงเมืองวิเชียรบุรี เมืองเพชรบูรณ์ แลเมืองหล่มสักดี.

¹⁰² พระยาเพชรบูรณ์, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467 (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 3-4 .

¹⁰³ อรรถวรณ์ นพดารา, “การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดรระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2453,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร , 2520), หน้า 11.

¹⁰⁴ โปรดดูรายละเอียดได้ใน ดับบลิว, เจ. อาร์เซอร์, “ประเทศสยาม รายงานอันดับที่ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง,” ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2 , หน้า 216-303.

โดยสรุป เข้าใจว่าเส้นทางการค้าทางบกระหว่างรัฐในบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก ตอนบนกับหัวเมืองในราชอาณาจักรลาวและเมืองต่างๆในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ไม่ว่าจะ เป็นเมืองในมณฑลอุดรหรือมณฑลนครราชสีมาก็ตามนั้นน่าจะมีความชำนาญแล้ว และน่าจะเป็นเส้นทางที่ราษฎรคุ้นเคยอยู่ไม่น้อย ดังจะเห็นได้จากใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2433 ที่สะท้อนให้เห็นถึงการค้าขายของพ่อค้าต่างๆ โดยเฉพาะพ่อค้าท้องถิ่นของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนที่มักมาค้าขายทางแถบนี้ เช่น “...นายเทศพักภวภนายเทศรวมห้าคน ภากันเอายาสูบบันทุกโคต่างๆ ไปเที่ยวค้าขายศรีสเมืองฝ้ายตัวนอก...”¹⁰⁵ เป็นต้น

2) เส้นทางการบกติดต่อกับหัวเมืองฝ้ายเหนือ ล้านนาและพม่า

เส้นทางการบกติดต่อกันระหว่างหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน กับหัวเมืองฝ้ายเหนือ เท่าที่ปรากฏหลักฐานกล่าวถึงอย่างชัดเจนนั้น มี 2 ทาง คือเส้นทางผ่านจากเมืองหล่มสักเข้าสู่เมืองนครไทยต่อไปทางเมืองพิษณุโลกเส้นทางหนึ่ง กับอีกเส้นทางหนึ่งคือเส้นทางจากเมืองเพชรบูรณ์ไปยังท้องที่อำเภอบางมูลนากในจังหวัดพิจิตรปัจจุบัน แล้วต่อไปยังเมืองทางฝ้ายเหนืออื่นๆต่อไป ซึ่งเส้นทางดังกล่าวนี้เป็นเส้นทางที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพใช้เสด็จมาตรวจราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2447 นั้นเอง

ยิ่งไปกว่านั้น เส้นทางทั้งสองนี้ยังอาจเชื่อมโยงการค้าระหว่างเมืองต่างๆระหว่างเมืองในลุ่มน้ำป่าสักตอนบน และหัวเมืองลาว ผ่านเข้าไปถึงเมืองต่างๆในล้านนาและพม่าได้ด้วย เข้าใจว่า พ่อค้าชาวตองซุ่นน่าจะเป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญในการค้าข้ามแดนในลักษณะดังกล่าวนี้ ดังอาจจะเห็นได้จากใบบอกเมืองวิเชียรบุรี เมื่อปี จ.ศ.1250 หรือ พ.ศ. 2431 ตอนหนึ่งที่ระบุว่า

“...สุริยตองซู้สัพเพกรองต่อข้าพเจ้ากรมการว่าเปนคนมาแต่เมืองเชียงมอย เปนลูกรอยตองซู้เที่ยวค้าขายมามีบุตรพรยาตั้งบาลเรือนอยู่ ณ บาลนำร้อนแขวงเมืองวิเชียรบุรี...”¹⁰⁶

หรือจากรายงานของมิสเตอร์ อาร์เซอร์ ในปี พ.ศ. 2435 ที่กล่าวว่าพ่อค้าชาวตองซู้ซึ่งเป็นคนไต้บังคับอังกฤษ และมาตั้งบ้านเรือนที่หล่มสักนั้นมักจะทำการซื้อขายช้างจาก

¹⁰⁵ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/2 [222] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

¹⁰⁶ หจข., ร.5 ม.2.12 ก/17 [127-128] ใบบอกเมืองต่างๆ วิเชียรบุรี บัวชุม .

เมืองภูเขียวและชัยภูมิแล้วนำไปขายต่อยังเชียงใหม่และพม่า¹⁰⁷ ดังที่ได้เคยกล่าวอ้างถึงไว้แล้ว เป็นต้น

ขณะที่ในพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาค 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมาอุดรและร้อยเอ็ด” ในสมเด็จพระยาตำราพระราชานุญาต ตอนหนึ่งทรงกล่าวว่า

“...เมืองรัตนนคร...ชาวบ้านมีฝีมือทอผ้าดี ก็มีการผสมโคกระบือนำไปขายถึงเมืองมรแมน เดินทางช่องสระผมนผ่านไปทางมณฑลเพชรบูรณ์ ขากลับซื้อสินค้าจากเมืองมรแมนมาขาย ที่นี้จึงมีผ้าด้ายไหมเครื่องแต่งตัวแปลกๆ...”¹⁰⁸ เป็นต้น

3) เส้นทางบกติดต่อกับหัวเมืองในที่ราบภาคกลางและกรุงเทพฯ

การค้าสำคัญที่ต้องอาศัยเส้นทางดังกล่าวนี้ก็คือ การค้าโคกระบือ ที่ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนทำกับราษฎรที่อาศัยในที่ราบภาคกลางและกรุงเทพมหานคร ตามที่ผู้เขียนได้กล่าวถึงโดยละเอียดไว้แล้วในหัวข้อก่อนหน้านี้ นั่นเอง อย่างไรก็ตาม เชื่อว่านอกจากการค้าโคกระบือดังกล่าวแล้ว น่าจะมีการค้าผลผลิตชนิดอื่นๆอยู่ด้วยเช่นกัน เพียงแต่ในเวลานี้ผู้เขียนยังไม่อาจค้นพบหลักฐานที่กล่าวถึงได้นั่นเอง

โดยสรุป จะเห็นว่าเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้มีเส้นทางการค้าที่พอจะเชื่อมโยงไปยังภูมิภาคอื่นๆได้อยู่บ้างเช่นกัน แต่ทั้งนี้เส้นทางที่จะมีประสิทธิภาพช่วยหนุนให้การค้าเกิดขึ้นได้มากนั้นต้องมีสภาพที่เอื้ออำนวยด้วย แต่จากข้อมูลเท่าที่ปรากฏนั้นกลับพบว่าเส้นทางต่างๆเหล่านี้มีความโน้มเอียงไปในทางที่จะขาดคุณสมบัติดังกล่าวอยู่มาก ดังนั้นศักยภาพของการที่จะช่วยสนับสนุนและเอื้ออำนวยให้การค้าขายเกิดขึ้นได้จึงมีอยู่ค่อนข้างน้อย ด้วยเหตุนี้เมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นในระหว่างปี พ.ศ.2442-2458 จึงพบว่ากิจกรรมสำคัญที่สุดที่บรรดาข้าราชการมณฑลเพชรบูรณ์ ได้พยายามดำเนินการเพื่อจะช่วยเหลือให้เศรษฐกิจเพื่อการค้าเจริญขึ้นได้ในภูมิภาคนี้ ก็คือ การพัฒนาเส้นทางคมนาคม โดยเฉพาะเส้นทางคมนาคมทางบก ดังจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในบทที่ 3 และบทที่ 4 ต่อไป

¹⁰⁷ ดับบลิว.เจ.อาร์เซอร์, “ประเทศสยาม รายงานอันดับที่ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง,” ใน รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2, หน้า 295 - 296.

¹⁰⁸ สมเด็จพระยาตำราพระราชานุญาต, เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 47. (พิมพ์ครั้งที่ 2 เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพสนองคุณหม่อมขาว บุณนาค).

ค.อุปสรรคสำคัญของการค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ก่อน พ.ศ.2442

1. ปัญหาเรื่องสภาพการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวย

ปัญหาสภาพการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวย จนส่งผลกระทบต่อสภาพการค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 นั้น อาจจะได้เห็นได้จากใบบอกเมืองวิเชียรที่กล่าวถึงคำร้องทุกข์ของขุนอินสมบัติ นายอากรเตาสุราและอากรบ่อนเบี้ยเมืองวิเชียรบุรีและเมืองขึ้น ที่มีต่อหลวงมหาดไทยกรมการเมืองบัวชุม ในปี พ.ศ. 2432 ซึ่งมีเนื้อความตอนหนึ่งว่า

...บ้านเมืองขึ้นเมืองวิเชียรบุรียกก่อนเป็นบ้านเล็กเมืองน้อย หารายะทางห่างไกล ประมาณ^๓ } ๑ คืบ บังเทศการรุดนำขึ้นเดินทางเรือก่อไมยตลอดรั้วแขวงอำเภอ ด้วยราษฎรตั้งบารเรือนอนอยู่ไกลกันประมาณลำนำประคักประมาณ^๒ } คืบบัง ไปยเรือหาโดยไมย หระดูแล้งขจัดเรือเรือแจวบันทุกน้ำสุราไปยจำหน่ายนำก่อแห่งแก่ง พุดไปยหาโดยไมย บันทุกโดย เล็ก } แต่เรือภายก่อหาสมควนกับรายะทางห่างไกล...เหลือสติกำลังกายข้าพเจ้ารับทำอากรบ่อนเบี้ย...¹⁰⁹ เป็นต้น

2. ปัญหาเรื่องโจรผู้ร้ายชุกชุม

อุปสรรคประการหนึ่งของการขยายตัวทางการค้า ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ก่อนการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ก็คือ ปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่มีการปล้นสดมภ์และฆ่าขบวนพ่อค้าต่างๆ บรรดาพ่อค้าจึงไม่ยอมเข้ามาทำการค้าในภูมิภาคนี้ เพราะมีความเสี่ยงสูงทั้งในด้านชีวิตและทรัพย์สิน ยิ่งไปกว่านั้น การปล้นฆ่าแย่งชิงทรัพย์ของโจรผู้ร้ายในภูมิภาคนี้ยังมีทั้งทางบกและทางเรืออีกด้วย ดังจะเห็นได้จากคำร้องทุกข์ของขุนอินสมบัติ นายอากรเตาสุราและอากรบ่อนเบี้ยเมืองวิเชียรบุรีและเมืองขึ้น ในปี พ.ศ. 2432 ตอนหนึ่งว่า

“...ตามๆบลบ้านทุกวันนี้ โจรผู้ร้ายก่อชุกชุมตีปลนบานเรือนและลูกฆ่าวนิตขึ้น ลงทางบกทางเรืออยู่เนื่องมิได้ซาฯ...”¹¹⁰ เป็นต้น

ซึ่งทางฝ่ายรัฐบาลเองก็ได้ให้ความสำคัญกับปัญหานี้ไม่น้อยเช่นกัน เห็นได้จากสารตราแต่งตั้งพระยาประเสริฐสงครามเจ้าเมืองวิเชียรบุรีคนใหม่ในปี พ.ศ. 2430 ตอนหนึ่งซึ่งมีข้อความที่สะท้อนถึงความประสงค์ของรัฐบาลในเวลานั้นอย่างชัดเจนว่า

¹⁰⁹ หจข., ร.5 ม.2.12ก/1 [183] ใบบอกเมืองหล่มสักดี.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน.

...เมืองวิเชียรบุรี ราชการสำหรับบ้านเมืองและลูกค้าต่างประเทศมักไปมาค้าขาย
 ใจผู้ร้ายชุกชุมมาก ที่พระยาประเสริฐสงครามก็เป็นผู้ว่าราชการเพื่อจะได้ระวัง
 รักษาตรวจตราใจผู้ร้าย จะให้ที่พระยาประเสริฐสงครามผู้ว่าราชการเมืองจาก
 ว่างอยู่นั้นไม่ควร...ได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระเทพสงครามปลัดเป็นที่พระ
 ยาประเสริฐสงครามผู้ว่าราชการเมืองวิเชียรบุรี...¹¹¹

ยิ่งไปกว่านั้น รัฐยังได้มีคำสั่งให้บรรดาเจ้าเมือง กรมการเมืองต่างๆในบริเวณลุ่ม
 น้ำป่าสักตอนบนนี้ ทำการตั้งด่านสกัดจับและปราบปรามบรรดาใจผู้ร้ายเหล่านี้ให้ครบทุกพื้นที่
 ด้วย เห็นได้จากความในใบบอกเมืองเพชรบูรณ์ฉบับหนึ่งที่มีข้อความระบุว่า

...ด้วยมีท้องตราพระราชศรีให้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมขึ้นไปถึงข้าพเจ้ากรมการ
 มาให้ข้าพเจ้ากรมการปราบปรามอ้ายผู้ร้ายสิ้นหนามแผ่นดินให้ราบคาบ อย่า
 ให้เกิดใจผู้ร้าย ปล้นตีฉกฉกทรัพย์สิ่งของพระหลวงขุนหมื่นราษฎรนั้น...ข้าพเจ้า
 ได้หมายออกตั้งด่านทุกตำบลทุกกำนันในแขวงเมืองเพชรบูรณ์แล้ว...¹¹² เป็นต้น

อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าเสียดายว่าผู้เขียนไม่สามารถค้นหาจำนวนด่านจับผู้ร้าย และ
 กำลังคนที่ใช้ในการดังกล่าวในพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในระยะเวลานี้ได้ แต่เชื่อว่าอย่าง
 น้อยที่สุดข้อความในใบบอกข้างต้นก็น่าจะชี้ให้เห็นถึงความพยายามแก้ไขปัญหามีใจผู้ร้ายชุก
 ชุมในภูมิภาคนี้ของรัฐในเวลานั้นได้ระดับหนึ่ง นอกจากนี้ยังพบด้วยว่าภายหลังเมื่อมีการตั้งเป็น
 มณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นแล้ว สิ่งหนึ่งที่ข้าหลวงเทศาภิบาลได้พยายามกระทำอยู่ตลอดเวลาเพื่อที่จะ
 ส่งเสริมระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าในมณฑลนี้ ก็คือ การพยายามแก้ไขปัญหारेื่องใจผู้ร้ายที่มีอยู่
 อย่างชุกชุมในภูมิภาคนี้นั่นเอง

3. ปัญหาเกี่ยวกับความเคยชินในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพของราษฎร

ปัญหาเรื่องการที่ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนยังคงเคยชินและยึดติดกับ
 ระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพอยู่สูงมากในช่วงก่อนปี พ.ศ.2442 นั้น อาจถือเป็นอุปสรรคประการ
 หนึ่งของการขยายตัวทางการค้าในภูมิภาคนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเป็นการมองผ่านจากสายตา
 ของข้าราชการของรัฐที่มีความเคยชินกับระบบเศรษฐกิจแบบการค้ามากกว่าราษฎรทั่วไปในเวลา

¹¹¹ หจข., บัญชีสำรวจเอกสารเย็บเล่ม กรมราชเลขาธิการ ร.5 ชุดกระทรวงมหาดไทย (มท.) จ.ศ. 1249
 เล่ม 34, เรื่องที่ 101 วิเชียรบุรี ตั้งพระเทพสงครามปลัดเป็นที่พระยาประเสริฐสงครามเจ้าเมืองไชยบาดาน , ตั้ง
 หลวงประสิทธิพิณคุณเป็นที่พระปรินทร์ภักดีเจ้าเมือง.

¹¹² หจข., ร.5 ม.2.12 ก/2 [271] ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

นั้น ข้าราชการเหล่านี้มักจะเห็นว่าการที่ราษฎรในภูมิภาคนี้ยังคงทำการผลิตแบบพอยังชีพและไม่กระตือรือร้นที่จะทำการค้าเท่าใดนั้น ถือเป็นความ “อ่อนด้อยและล้าหลัง” อย่างเห็นได้ชัด ดังที่ปรากฏในข้อราชการที่พระพรหมภิบาลได้กราบทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อราวปี พ.ศ. 2436 ความว่า

...อนึ่งราษฎรเมืองวิเชียรบุรี เมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาล ไม่ใคร่จะทำมาหาผลขายเพราะเป็นคนคร้านกับการค้าขาย ไม่สู้จะหาผลประโยชน์ใส่ตน หาแต่พอรับประทานครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง เหตุด้วยถือลัทธิต่างๆ เป็นต้นว่า สิ่งใดที่คนแต่ก่อนไม่เคยทำสิ่งของขึ้นใช้แลซื้อขายแล้วก็หาทำต่อไปไม่ ถือเสียว่าเป็นการผิดๆไปมักถือลัทธิดังนี้โดยมากซุกซุม¹¹³

เช่นเดียวกับ ทักษคติของพระยามหาเทพที่มีต่อการผลิตในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพของราษฎรชาวหล่มสัก เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2436 ที่ว่า

...ราษฎรก็เต็มที การทำมาหากินก็ไม่เห็นที่จะทำอะไร ถึงนานาก็ทำนาไว้พอรับพระราชทาน ถ้าสิ้นฤดูนาแล้วก็ปลูกยาบ้าง ที่มีประโยชน์อยู่ก็แต่ยาสูบเท่านั้น นอกนั้นจะหาสิ่งใดที่เป็นสินค้าซื้อขายกันก็ไม่มี...”¹¹⁴ เป็นต้น

และด้วยทัศนคติและมุมมองของบรรดาข้าราชการจากส่วนกลางในลักษณะเช่นนี้เอง ที่ส่งผลให้บุคคลเหล่านี้มีสำนึกว่าตนเป็นผู้ที่มีหน้าที่ที่จะต้องกระทำการพัฒนารัฐในบริเวณนี้ให้เจริญขึ้นภายใต้บริบทของการก่อรูปของสภาพสังคมแบบใหม่ ระบบราชการแบบใหม่ และแนวคิดแบบใหม่ ทั้งทางการเมืองการปกครองและทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องเป็นลำดับมาในช่วงเวลานั้นนั่นเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่มีการก่อตั้งมณฑลเพชรบูรณ์แล้ว ยิ่งจะเห็นได้อย่างชัดเจน ถึงความพยายามของบรรดาข้าราชการที่ได้เข้ามาปฏิบัติหน้าที่ในมณฑลนี้ในการที่จะเร่งรัดให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใหม่ๆ ในภูมิภาคนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในทางเศรษฐกิจ จนส่งผลทำให้สภาพเศรษฐกิจในบริเวณนี้ เริ่มมีการปรับสภาพจากเศรษฐกิจแบบพอยังชีพไปเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้ามากยิ่งขึ้น ตลอดช่วงระยะเวลาที่มีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ ในระหว่างปี พ.ศ. 2442 - 2458 ซึ่งในรายละเอียดของการปรับเปลี่ยนดังกล่าวนี้ ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

¹¹³ หจข., กส.4/1125 ความเห็นเรื่องสินค้าต่างๆ ในเขตแขวงเมืองวิเชียรบุรี เมืองเพชรบูรณ์ แลเมืองหล่มสักดี.

¹¹⁴ หจข., ร.5 ม.51/1 รายงานจัดราชการต่างๆ ในมณฑลพิษณุโลก , สำเนาจดหมายไปรเวตพระยามหาเทพกราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 4 ตุลาคม ร.ศ.112.

บทที่ 3

การจัดการทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ครั้งที่ 1 ระหว่าง พ.ศ. 2442-2447

ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 ว่าสภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนได้เริ่มมีการปรับเปลี่ยนไปบ้างแล้วในช่วงหลังจากที่มีสนธิสัญญาเบาริงเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ผลจากสนธิสัญญาเบาริงนั้นได้กระตุ้นให้เกิดการปรับเปลี่ยนทางด้านการผลิตและการค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ค่อนข้างเป็นค่อยไป อย่างไรก็ตาม ภาพการปรับเปลี่ยดังกล่าวนี้ก็ยังคงเห็นได้ไม่ชัดเจนนักเมื่อเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่นๆของสยามในช่วงเวลาเดียวกัน ตรวจจับกระทั่งเมื่อมีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2442-2458 ภาพการปรับเปลี่ยนทางด้านเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้จึงจะเริ่มมองเห็นได้อย่างชัดเจนมากขึ้น โดยในการศึกษาผู้เขียนจะแยกพิจารณาสภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ออกเป็น 2 ช่วงเวลา คือ ช่วงแรกได้แก่สภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 ระหว่างปี พ.ศ.2442-2447 ซึ่งจะกล่าวถึงโดยละเอียดในบทที่ 3 นี้ และ ช่วงที่ 2 ได้แก่ สภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ.2450-2458 ซึ่งจะยกไปกล่าวถึงในบทที่ 4 ต่อไป ดังรายละเอียดที่จะเสนอต่อไป

การก่อตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 ระหว่างปี พ.ศ. 2442-2447

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ในสยามได้มีการปฏิรูปการปกครองในส่วนภูมิภาคต่างๆ โดยรัฐได้นำเอาระบบการปกครองแบบใหม่ที่เรียกว่า “ระบบเทศาภิบาล ” มาใช้ ด้วยการแบ่งอาณาเขตของสยามออกเป็นมณฑลๆ และให้อยู่ในความดูแลของกระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียว เว้นแต่กรุงเทพมหานครที่เป็นหน้าที่ของกระทรวงนครบาลดูแล โดยรัฐได้เริ่มมีการนำเอาระบบนี้มาใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2437 เป็นต้นไป หลักการสำคัญของ การปกครองในระบบเทศาภิบาลนั้น อาจจะได้เห็นได้จากคำจำกัดความของการเทศาภิบาลซึ่งพระยาราชเสนา(ศิริ เทพหัสดินทร์ ณ อยุธยา) อดีตปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้น ได้บันทึกไว้ตอนหนึ่งว่า

การเทศาภิบาล คือการปกครองโดยลักษณะที่จัดให้หน่วยบริหารราชการอันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและเป็นทีไว้วางใจของรัฐบาลของพระองค์ รับแบ่งเบาภาระของรัฐบาลกลางซึ่งประจำแต่เฉพาะในราชธานีนั้น ออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาคอันเป็น

ที่ใกล้ชิดติดต่อกันอาณาจักร เพื่อให้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขและความเจริญทั่วถึงกัน...อันเป็นวิธีนำมาซึ่งความเป็นระเบียบเรียบร้อยรวดเร็ว และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง รัชชูปการ บำรุงสุขด้วยความเพียงพอรอบแก่อาณาประชาราษฎร์...¹

ในการแบ่งอาณาเขตของสยามออกเป็นมณฑลต่าง ๆ นั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่าทรงใช้ลำน้ำที่เป็นเส้นทางการคมนาคมเป็นหลักในการแบ่ง² เช่นแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือฝั่งตะวันตกตั้งเป็นมณฑลนครสวรรค์ และอีกฝั่งหนึ่งตั้งมณฑลพิษณุโลกเป็นต้น แต่สำหรับบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนั้นทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง “นิทานโบราณคดี นิทานที่ 10 ความไข้เมืองเพชรบูรณ์” ตอนหนึ่งว่า

...เมื่อแรกฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ต้องปล่อยให้เมืองเพชรบูรณ์กับเมืองอื่นๆ ในลุ่มแม่น้ำสักทางฝ่ายเหนือ คือเมืองหล่มสักและเมืองวิเชียรเป็นอยู่อย่างเดิมหลายปี เพราะจะรวมเมืองเหล่านั้นเข้ากับมณฑลพิษณุโลกหรือมณฑลนครราชสีมาที่เขตต่อกันก็มีเพื่อเอากันสมุหเทศาภิบาลจะไปตรวจตราลำบากทั้ง 2 ทาง อีกประการหนึ่งเมื่อแรกฉันจัดการปกครองหัวเมืองมณฑลต่างๆ ขอคนออกไปรับราชการ ฉันยังหาส่งไปให้ไม่ทัน เมืองทางลำน้ำสักก็มีเมืองเพชรบูรณ์เป็นต้น ไม่มีใครสมัครไปด้วยกลัวความไข้ดังกล่าวมาแล้ว จึงรอมมา...³

อย่างไรก็ตาม พบว่าบรรดาชนชั้นปกครองทั้งหลายต่างก็มีความเห็นว่ารัฐควรจะไปจัดการปกครองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเสียใหม่มาตั้งแต่ในราวปี พ.ศ. 2436 แล้ว กล่าวคือ ในปีนั้นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้มีบัญชาให้พระยามหาเทพเป็นแม่ทัพไปเกณฑ์คนจากหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนไปสมทบกับกองทัพที่หนองคายในคราวที่เกิดวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 และเมื่อพระยามหาเทพได้ไปปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าว ท่านก็ได้ออกสำรวจดูสภาพการปกครองในเมืองหล่มสักพร้อมทั้งได้สั่งให้พระพรหมภิบาล ซึ่งไปราชการทัพในครั้งนั้นด้วย ออกไปสำรวจพื้นที่ในเมืองวิเชียรและเมืองขึ้นแล้วให้ทำรายงานส่งต่อกระทรวงมหาดไทยพร้อมกัน ปราบกฏว่าทั้งพระยามหาเทพและพระพรหมภิบาลต่างก็พบว่าทั้งเมืองหล่มสักและเมืองวิเชียรนั้นต่างก็มีสภาพการปกครองที่ขาดระเบียบเป็นอย่างมาก

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาราชเสนา , เทศาภิบาล, หน้า 114-115.

² เรื่องเดียวกัน , หน้า 79.

³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์,” ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 89.

ดังจะเห็นได้จากข้อความที่พระยามหาเทพได้นำขึ้นกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตอนหนึ่ง ความว่า

“...ข้าพเจ้าได้สังเกตดูกิจการของเจ้าเมืองและกรมการในพื้นที่ได้ประพฤติการนั้น อยู่ข้างจะกดขี่ราษฎรเต็มที จะทำการสิ่งใดหาเอาไครยโดยความยุติธรรมไม่ จะทำการสิ่งใดก็เอาแต่ไว้แสวงหาทางมุ่งเข้าพกห่อด้วยกันทั้งนั้น...”⁴

ขณะเดียวกัน ในรายงานของพระพรหมภิบาลที่ได้กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเกี่ยวกับสภาพการปกครองในเขตเมืองวิเชียรที่ท่านได้ออกสำรวจมานั้น ก็พบว่า มีลักษณะที่ไม่แตกต่างจากทางเมืองหล่มสักนัก ดังความว่า

ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูภูมิประเทศบ้านเมืองแลความประพฤติการของผู้ว่าราชการเมืองแลกรมการไม่ตรงกับราชการในบัดยบนี้โดยมาก จะมีราชการสิ่งใดเกิดขึ้นแล้วก็เกณฑ์ราษฎรทั่วไปไม่ว่าผู้หนึ่งผู้ใด สิ่งของที่เกณฑ์เอามานั้นก็เอาไว้เป็นอาณานิคมของตนเสียโดยมาก...จะบำรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญนั้น ก็ถือว่าบ้านเมืองหาเคยทำเคยมีไม่ กว่าจะผิดกันไปกับคนแต่ก่อนเคยนับถือแลทำมาในพื้นที่บ้านเมืองแต่ก่อน...⁵

ต่อมาเมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงรับทราบข้อความในหนังสือราชการของบุคคลทั้งสองแล้ว พระองค์ก็ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

“...ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ตามความที่ได้ทราบนี้ก็เป็นอันเห็นได้ว่าหัวเมืองเหล่านี้ยังต้องการความแก้ไขเปลี่ยนแปลงอีกมาก จำต้องคิดอ่านต่อไปในภายหน้า...”⁶ เป็นต้น

⁴หจข., ร.5 ม.51/1 รายงานจัดราชการต่างๆในมณฑลพิษณุโลก, สำเนาจดหมายไปรเวตพระยามหาเทพกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 4 ตุลาคม ร.ศ.112.

⁵หจข., ร.5 ม.99/30 พระพรหมภิบาลรายงานเรื่องผู้ว่าราชการกตขี่ราษฎรเมืองวิเชียรบุรี, ไปบอกพระพรหมภิบาลกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 25 มกราคม ร.ศ.112.

⁶หจข., ร.5 ม.51/1 รายงานจัดราชการต่างๆในมณฑลพิษณุโลก, หนังสือไปรเวตที่ 791/871 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 18 พฤศจิกายน ร.ศ.112.

อย่างไรก็ตาม ในระยะแรกของการนำเอาระบบเทศาภิบาลมาใช้ นั้น รัฐบาลก็ยัง ไม่อาจที่จะจัดตั้งเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนขึ้นเป็นมณฑลหนึ่งได้โดยตรง เนื่องด้วย ข้อจำกัด คือ การขาดทั้งงบประมาณและบุคลากรที่เต็มใจมารับหน้าที่ในภูมิภาคนี้⁷ ดังนั้นในระยะแรกๆ รัฐจึงได้ใช้วิธีการแยกเมืองหล่มสักและเมืองขึ้น เช่น เมืองหล่มเก่าและเลย ไปขึ้นกับมณฑลอุดร ในขณะที่ตั้งแต่เมืองเพชรบูรณ์ลงมาให้ยกไปขึ้นกับมณฑลนครราชสีมาแทน

ต่อมาในปี พ.ศ.2440 ปรากฏว่าตำแหน่งผู้รั้งราชการจังหวัดเพชรบูรณ์ว่างลง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงแต่งตั้งให้พระสงครามภักดี(เฟื่อง เฟื่องเพ็ชร์)นายอำเภอเมืองน้ำป่าไปเป็นผู้รั้งราชการเมืองเพชรบูรณ์ ซึ่งพระสงครามภักดีเมื่อมาอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์ก็ได้จัดรูปแบบการปกครองตามแบบมณฑลพิษณุโลก จนทำให้เมืองเพชรบูรณ์เจริญขึ้นมากและท่านก็ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นที่พระยาเพชรรัตนสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบูรณ์เต็มตำแหน่งเมื่อ พ.ศ. 2442 ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงเล่าว่า

....การที่พระยาเพชรรัตนสงคราม (เฟื่อง) สามารถจัดระเบียบแบบแผนปกครองเมืองเพชรบูรณ์สำเร็จนั้น เป็นมูลให้ต้องปรารถนาต่อไปถึงเมืองหล่มสักและเมืองวิเชียรบุรีที่อยู่ลุ่มลำนํ้าสักด้วยกัน เห็นว่าถึงเวลาที่จะจัดการปกครองให้เข้าแบบแผนด้วย แต่จะเอาหัวเมืองทางลำนํ้าสักไปเข้ามณฑลใดก็ขัดข้องด้วยทางคมนาคมดังกล่าวมาแล้ว จะปกครองได้สะดวกอย่างเดียว ก็แต่รวมหัวเมืองในลุ่มนํ้าสัก 3 เมืองแยกเป็นมณฑลหนึ่งต่างหาก จึงตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้น...⁸

และในปี พ.ศ.2442 นั้นเอง พระองค์จึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

ด้วยบัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นโอกาสจะจัดการมณฑลเพชรบูรณ์เป็นมณฑลหนึ่งเพื่อให้เรียบร้อยในการปกครองสืบไป...และควรยก

⁷โปรดดูรายละเอียดใน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 65 - 66. ประกอบกับ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์,” ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 89.

⁸ แต่จากเอกสารร่วมสมัยอื่นๆ มักจะใช้ตำแหน่งว่า “พระยาเพชรรัตนราชสงคราม” เป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นนับจากนี้เป็นต้นไป ในงานวิจัยนี้ ผู้เขียนก็จะใช้ “พระยาเพชรรัตนราชสงคราม” ด้วยเช่นกัน

⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์,” ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 90.

เมืองหล่มสักตั้งที่ซึ่งบัดนี้อยู่ในมณฑลฝ่ายเหนือ นั้นมารวมอยู่ในมณฑลเพชรบูรณ์ ด้วย เพราะเป็นเมืองที่อยู่ในลำน้ำเดียวกัน แลใกล้ชิดติดต่อกับเมืองเพชรบูรณ์... ส่วนตัวข้าหลวงมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ให้พระยาเพชรรัตนราชสงครามเป็นผู้ว่าการ แทนข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาล ไปพลางก่อน ...⁹

ด้วยเหตุนี้ มณฑลเพชรบูรณ์จึงได้ก่อกำเนิดขึ้นมานับแต่ปี พ.ศ.2442 เรื่อยไป จนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2447 โดยมีพระยาเพชรรัตนราชสงครามเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล* และได้ดำรงตำแหน่งจนจบจนถึงแก่อนิจกรรม และเมื่อรัฐบาลไม่สามารถหาผู้ที่จะมาดำรงตำแหน่ง ข้าหลวงเทศาภิบาลในมณฑลนี้แทนพระยาเพชรรัตนราชสงครามได้ รัฐจึงได้ประกาศยกเลิก มณฑลเพชรบูรณ์นี้ไปในปี พ.ศ.2447 ซึ่งจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในลำดับต่อไป

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁹หจช.,ร.5 ม.2.1/6 เรื่องตั้งมณฑลเพชรบูรณ์และยกเมืองหล่มสักดีมารวมด้วย, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 หนังสือเลขที่ 119/4128 ลงวันที่ 19 กันยายน ร.ศ.118.

* ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้เปลี่ยนมาใช้คำว่า “สมุหเทศาภิบาล” แทน.

รูปภาพที่ 3 แสดงอาณาบริเวณของมณฑลเพชรบูรณ์ สมัยที่ 1 ระหว่าง พ.ศ.2442-2447

ที่มา: ดัดแปลงจาก

วีรยุทธ วงศ์อุ้ย, ภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์จังหวัดเพชรบูรณ์(เพชรบูรณ์: ดิถีการพิมพ์, 2545), หน้า 142.

รูปภาพที่ 4 พระยาเพชรรัตนราชสงคราม (เฟื่อง เฟื่องเพชร)
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ คนที่ 1 (พ.ศ.2442-2447)

ที่มา : หอพระสมุดวชิรญาณ,กรมศิลปากร.

ภ.001 หนวญ.46/87 เพ็ชรรัตนสงคราม,พระยา(เฟื่อง).

(ได้รับมอบจาก กพช. กย. 2520).

จุดมุ่งหมายของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2442

หากจะพิจารณาถึงจุดมุ่งหมายของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาในปี พ.ศ. 2442 โดยละเอียดแล้ว รัฐน่าจะมีจุดมุ่งหมายสำคัญทั้งในทางการเมืองการปกครองและทางเศรษฐกิจ ดังนี้

จุดมุ่งหมายทางการเมืองการปกครอง

สำหรับจุดมุ่งหมายทางการเมืองการปกครองของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2442 นั้นน่าจะมีทั้งในส่วนของการเมืองภายในประเทศ และการเมืองระหว่างประเทศ ดังนี้

ในส่วนของจุดมุ่งหมายทางการเมืองการปกครองภายในประเทศนั้น พบว่า รัฐค่อนข้างที่จะมีเป้าหมายชัดเจนว่า ต้องการจะปฏิรูปการปกครองในส่วนภูมิภาคของสยามทั้งหมด ด้วยการนำเอารูปแบบมณฑลเทศาภิบาลมาใช้ แต่เนื่องจากการขาดงบประมาณและการมีข้าราชการที่จะส่งไปปฏิบัติงานในภูมิภาคต่างๆไม่พอเพียง รัฐจึงไม่สามารถจัดรูปแบบการปกครองในพื้นที่ต่างๆได้อย่างครบถ้วนพร้อมกันหมด ดังนั้นในระยะแรกรัฐจึงต้องรวมพื้นที่ต่างๆ จัดตั้งเป็นมณฑลขนาดใหญ่ๆ ครั้งละ 2 – 4 มณฑลไปก่อนสุดแต่โอกาสจะอำนวย¹⁰ อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมารัฐก็พบว่าปัญหาของการจัดการปกครองโดยการตั้งมณฑลที่มีขนาดใหญ่ๆนั้นคือ การขาดความคล่องตัวและมีประสิทธิภาพในการดำเนินการน้อย ในบางท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกลข้าหลวงเทศาภิบาลก็ไม่อาจที่จะเข้าไปดูแลได้อย่างทั่วถึง อีกทั้งสภาพการคมนาคมต่างๆในระยะนั้นก็ยังไม่ใช่เอื้ออำนวยอีกด้วย ดังนั้น รัฐจึงได้พยายามซอยแบ่งพื้นที่ของมณฑลขนาดใหญ่ๆลงแล้วจัดตั้งมณฑลเล็กๆเพิ่มขึ้นมาแทน ซึ่งในกรณีของการแบ่งพื้นที่เมืองเพชรบูรณ์และวิเชียรจากมณฑลนครราชสีมา มารวมกับพื้นที่เมืองหล่มสักในมณฑลอุดร แล้วจัดตั้งขึ้นเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2442 นั้น ก็เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามแก้ปัญหาเรื่องประสิทธิภาพในการจัดการปกครองระบบเทศาภิบาลของรัฐในช่วงเวลาต่างๆได้เป็นอย่างดี และนี่ก็คือเหตุผลสำคัญของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาทั้งในปี พ.ศ. 2442

นอกจากจุดมุ่งหมายทางการเมืองการปกครองภายในประเทศแล้ว เข้าใจว่ารัฐน่าจะมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองระหว่างประเทศอยู่ด้วย กล่าวคือ การคุกคามจากฝรั่งเศสในเวลานั้นน่าจะมีส่วนกระตุ้นให้รัฐตัดสินใจจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2442 อยู่บ้างเช่นกัน ดังที่เศษ บุณนาคได้ตั้งข้อสังเกตว่าเมื่อพิจารณาในแง่ยุทธศาสตร์แล้วจะเห็นว่าทั้งมณฑลพิษณุโลก

¹⁰ สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี และ พระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 121-122.

และมณฑลเพชรบูรณ์นั้นถือเป็นมณฑลที่รัฐตั้งขึ้นมาเพื่อ "...เปิดช่องว่างทางพรมแดนด้าน ตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งอยู่ติดต่อกับอาณาจักรหลวงพระบางของฝรั่งเศส..."¹¹ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี ในขั้นนี้ผู้เขียนก็ยังไม่อาจค้นพบหลักฐานทางราชการที่ได้ระบุถึง จุดมุ่งหมายดังกล่าวไว้อย่างเด่นชัดได้แต่อย่างใด

จุดมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจ

จุดมุ่งหมายโดยทั่วไปของการที่รัฐได้นำเอาระบบมณฑลเทศาภิบาลมาใช้ในการ ปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นในช่วงเวลานั้น นอกจากจะเป็นในเรื่องของการเมืองการปกครองทั้งใน ส่วนของการเมืองภายในประเทศและการเมืองระหว่างประเทศแล้ว จุดมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจก็ มีความสำคัญต่อการที่รัฐได้จัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลด้วย กล่าวคือ ตั้งแต่เริ่มแรก ของการจัดตั้งการปกครองระบบเทศาภิบาลนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงตระหนักดี ว่าเป็นงานที่ต้องใช้จ่ายสูง ในขณะที่เงินรายได้แผ่นดินนั้นมีไม่มากนัก ดังนั้น การเทศาภิบาลจึงมี ความจำเป็นที่จะต้องเข้าไปจัดเก็บผลประโยชน์ในบริเวณหัวเมืองต่างๆ เพื่อนำมาใช้จ่ายในกิจการ มณฑลเทศาภิบาลดังกล่าวด้วย ยิ่งไปกว่านั้นยังมีประเด็นสำคัญที่ต้องพิจารณาประกอบด้วยอีก ข้อหนึ่ง นั่นก็คือ ประเด็นที่ว่านับจากที่รัฐได้ทำสนธิสัญญาเบาริงกับประเทศตะวันตกในปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา แหล่งที่มาของรายได้ของรัฐก็ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่รัฐเคยมีรายได้หลักมา จากการค้าผูกขาดการค้าก็เปลี่ยนเป็นรายได้อันเกิดจากการเก็บภาษีจากราชฎาแทน ดังนั้นรัฐจึงต้อง เข้าไปบำรุงการทำมาหาเลี้ยงชีพของราษฎร โดยเฉพาะในด้านการผลิตเพื่อการค้าต่างๆให้มากขึ้น เพื่อที่ว่าราษฎรจะได้มีรายได้มากพอและสามารถนำมาเสียภาษีอากรให้กับรัฐได้มากขึ้น ด้วยเหตุ นี้ จุดมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจของรัฐจึงมีบทบาทสำคัญเป็นอย่างมากต่อการที่รัฐพยายามจัดตั้ง มณฑลต่างๆขึ้นมาเพื่อที่จะได้เข้าไปดูแลจัดการในเรื่องดังกล่าวได้อย่างทั่วถึงมากขึ้น ซึ่งก็รวมไป ถึงการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์นี้ด้วย ทั้งนี้ จุดมุ่งหมายดังกล่าวของรัฐในเวลานั้น อาจจะได้เห็นได้จาก พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ที่ทรงแถลงถึงนโยบายการ ปฏิรูปการบริหารและการปกครองแบบใหม่ เมื่อวันที่ 18 มกราคม พ.ศ. 2439 ความว่า

¹¹ เตช นุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 - 2458, แปลโดย ภรณ์ กาญจนันธุ์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และ มนุษยศาสตร์, 2532), หน้า 140.

...ถ้าไม่จัดการปกครองให้เรียบร้อย ทุนซึ่งจะเป็นที่ตั้งให้มีกำลังพอรักษาความสงบเรียบร้อยได้นั้นก็จะไม่พบ การซึ่งจะให้กำลังบริบูรณ์ได้ ต้องอาศัยความปกครองให้ราษฎรได้ทำมาหากินโดยสะดวก ได้รับผลประโยชน์อันเกิดขึ้นจากแผ่นดินซึ่งจะได้มาเสียภาษีอากรจึงจะเป็นกำลังบ้านเมืองได้ เพราะฉะนั้น การที่จะปกครองรักษาบ้านเมืองให้แข็งแรงเรียบร้อย และบำรุงประโยชน์ในทางหากิน ค้ำขายของราษฎรพลเมืองจึงเป็นหัวใจ เป็นยอดของความตั้งมั่นแห่งพระราชอาณาเขตรนี้...¹²

และในพระนิพนธ์เรื่อง "เทศาภิบาล" ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพนั้น พระองค์ก็ทรงระบุไว้อย่างชัดเจนถึงความจำเป็นอีกประการหนึ่ง ที่ทำให้การจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลนั้นต้องมีจุดมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจ หรือในการที่เกี่ยวข้องกับการแสวงหารายได้แผ่นดินควบคู่ไปกับการจัดระเบียบการปกครองแบบใหม่ ดังความว่า

...เรื่องเงินซึ่งโปรดให้ข้าพเจ้าปรึกษากับกรมพระนครฯ นั้น ข้าพเจ้าเคยพูดท่านตั้งแต่แรกเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า จัดหัวเมืองจะต้องใช้เงินมาก ถ้ากระทรวงพระคลัง ฯ ไม่ให้เงินพอแก่การก็จัดไม่สำเร็จ ท่านตรัสว่าได้ทรงคิดคาดอยู่แล้ว แต่เงินรายได้แผ่นดินยังน้อยนัก ถ้ารายได้ไม่มีเพิ่มขึ้นก็ยากที่จะจ่ายเงินให้พอแก่การกระทรวงมหาดไทยได้ เพราะฉะนั้นเมื่อข้าพเจ้าจัดการปกครองหัวเมือง ขอให้คิดบำรุงผลประโยชน์แผ่นดินไปด้วยกัน ถ้าสามารถทำให้เงินรายได้เพิ่มขึ้นเท่าใด จะช่วยให้กระทรวงมหาดไทยใช้มากกว่ากระทรวงอื่นๆ ข้าพเจ้าก็รับจะช่วยคิดหาผลประโยชน์แผ่นดินด้วยตามพระประสงค์...¹³ เป็นต้น

สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 ระหว่าง พ.ศ. 2442-2447

สภาพเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนระหว่างปี พ.ศ. 2442 - 2447 หรือช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 นั้น อาจกล่าวโดยรวมได้ว่า มีการปรับเปลี่ยนสภาพไปจากช่วงก่อนหน้าปี พ.ศ. 2442 ในระดับหนึ่ง กล่าวคือ มีความพยายามของรัฐและบรรดาข้าราชการ

¹²กระทรวงมหาดไทย, อนุสรณ์เนื่องในงานฉลองวันที่ระลึกสถาปนากระทรวงมหาดไทยครบรอบ 60 ปี บริบูรณ์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นของกระทรวงมหาดไทย, 2495), หน้า 194-195.

¹³สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ พระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 89.

ทั้งหลาย ในการที่จะส่งเสริมให้เกิดการขยายตัวของการค้าและการผลิตเพื่อขายของราษฎรในภูมิภาคนี้เพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมโดยส่วนหนึ่งอาจถือได้ว่าเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่รัฐบาลในเวลานั้น ได้มีนโยบายทางเศรษฐกิจที่มุ่งหวังจะสร้างความเจริญแก่พื้นที่ต่างๆ ของสยามอย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง นโยบายในการส่งเสริมและสนับสนุนการผลิตและการค้าของราษฎร ตลอดจนไปจนถึงการอำนวยความสะดวกในด้านต่างๆ เป็นต้น แต่ก่อนที่จะทำการศึกษาถึงนโยบายทางเศรษฐกิจต่างๆ และผลกระทบที่มีต่อบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงปี พ.ศ. 2442 - 2447 นั้น ควรจะทำการศึกษาถึงที่มาและลักษณะของการเกิดแนวคิดทางเศรษฐกิจของรัฐในเวลานั้นก่อน ดังนี้

แนวคิดรัฐสมัยใหม่ในเรื่องเศรษฐกิจ

ผลจากการปฏิรูปทางการเมือง การปกครองและสังคมครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นการสร้าง “รัฐแบบใหม่” ที่มุ่งเน้นการพัฒนาและสร้างความเจริญก้าวหน้าให้กับดินแดนส่วนต่างๆ ที่อยู่ใต้อาณาจักรขององค์พระมหากษัตริย์ โดยมี “ระบบราชการแบบใหม่” เป็นกลไกของรัฐในการบังคับใช้กฎหมายและการจัดการด้านต่างๆ เช่น การรักษาความสงบทั้งภายในและภายนอกประเทศ การเก็บภาษีอากร การจัดการศึกษา รวมไปถึงการจัดการด้านการผลิต การค้าและการสาธารณูปโภคต่างๆ เช่น การรถไฟ ถนน และคลองต่างๆ เป็นต้น ซึ่งแนวคิดของรัฐแบบใหม่นี้จะเห็นได้จากพระอริยาบถของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือ “เทศาภิบาล” ตอนหนึ่ง ความว่า

...ความมุ่งหมายของการปกครองทั้งอย่างใหม่และอย่างเก่าก็อยู่ในจะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขด้วยกัน แต่เข้าใจอธิบายคำอยู่เย็นเป็นสุขนั้นผิดกัน อย่างเก่าถือว่าถ้าบ้านเมืองปราศจากภัยต่างๆ เช่น โจรผู้ร้าย เป็นต้น ก็เป็นสุข... ความคิดที่ว่าจะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองเป็นปกติ เป็นคติที่เกิดขึ้นใหม่ ดูเหมือนจะเริ่มเกิดขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๔ และมาถือเป็นข้อสำคัญในรัฐสภาภิบาลนโยบายต่อรัชกาลที่ ๕ สืบมา...¹⁴

และด้วยแนวความคิดทางการปกครองของรัฐแบบใหม่ดังกล่าวนี้เองที่ได้ส่งผลให้รัฐพยายามสร้างความเจริญให้แก่ราษฎรทุกคน แม้ในท้องถิ่นที่อยู่ห่างไกลโดยอาศัยระบบราชการภายใต้การปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาลเป็นกลไกการดำเนินการที่สำคัญ จะเห็นได้ว่าแนวคิดหลักของรัฐแบบใหม่นั้น ได้ให้ความสำคัญต่อการที่รัฐจะต้องเข้าไปมีบทบาทในทาง

¹⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระยาราชเสนา , เทศาภิบาล , หน้า 53-54.

เศรษฐกิจโดยเฉพาะในเรื่องของการพยายามส่งเสริมและสนับสนุนการประกอบอาชีพของราษฎร ทั้งในส่วนของการผลิตและการค้า ทั้งนี้โดยผ่านการดำเนินตามนโยบายเศรษฐกิจต่างๆที่รัฐได้ กำหนดไว้ในแต่ละพื้นที่ที่หัวพระราชอาณาจักร ซึ่งก็รวมทั้งในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ด้วย อย่างไรก็ดี นโยบายทางเศรษฐกิจที่รัฐได้กำหนดขึ้นมานั้น จะสัมฤทธิ์ผลหรือไม่ย่อมต้องขึ้นอยู่กับ การนำเอานโยบายดังกล่าวไปใช้จริงในทางปฏิบัติเป็นสำคัญ ซึ่งจากการศึกษาพบว่า ในช่วงปี พ.ศ.2442-2447 บรรดาข้าราชการทั้งหลายในมณฑลเพชรบูรณ์ต่างก็ได้มีความกระตือรือร้นที่จะ ปฏิบัติตามนโยบายเศรษฐกิจที่รัฐส่วนกลางได้กำหนดไว้เป็นอย่างดี ยิ่งไปกว่านั้นยังได้มีความ พยายามที่จะแก้ไขปัญหาเฉพาะของท้องถิ่น ที่เป็นอุปสรรคต่อการขยายตัวของเศรษฐกิจเพื่อ การค้าในลักษณะต่างๆด้วย อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จหรือไม่สำเร็จในขั้นท้ายสุดของการ พยายามดำเนินตามนโยบายทางเศรษฐกิจใดๆของรัฐ ที่ได้เกิดขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน หรือมณฑลเพชรบูรณ์ทั้งที่เป็นสมัยแรก ระหว่างปี พ.ศ.2442-2447 และสมัยที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2450-2458 นั้นก็มีไต่ประเด็นหลักที่ผู้เขียนมุ่งเน้นที่จะศึกษา ทั้งนี้เพราะผู้เขียนเห็นว่า เป็นการ ยากที่จะระบุลงไปว่าการดำเนินงานตามนโยบายทางเศรษฐกิจใดๆ ของข้าราชการในมณฑล เพชรบูรณ์ในเวลานั้นประสบความสำเร็จหรือว่าล้มเหลว ทั้งนี้เพราะผลงานบางอย่างไม่อาจจะ ประเมินได้อย่างเป็นรูปธรรม ในขณะที่ผลงานอีกไม่น้อยก็ไม่อาจจะมองเห็นผลได้โดยเร็ว ยิ่งไป กว่านั้นยังมีปัจจัยกำหนดอีกมากมายที่ต้องพิจารณาร่วมด้วย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาภายในมณฑล เพชรบูรณ์เอง หรือแม้กระทั่งปัญหาและอุปสรรคโดยรวมของรัฐบาลในเวลานั้นก็ตาม ด้วยเหตุนี้ ขอบเขตสำคัญของประเด็นที่ผู้เขียนต้องการจะศึกษาในหัวข้อนี้จึงจำกัดอยู่แต่เพียงการเน้นที่จะ ศึกษาว่าในช่วงเวลาดังกล่าวรัฐมีนโยบายทางเศรษฐกิจอย่างไร และบรรดาข้าราชการในมณฑล เพชรบูรณ์มีความกระตือรือร้นที่จะปฏิบัติตามนโยบายดังกล่าวหรือไม่ เพียงใด และได้ก่อให้เกิด ผลที่ตามมาในช่วงเวลานั้นๆอย่างไรเป็นสำคัญเท่านั้น แม้ว่าในท้ายที่สุดแล้วผลของการปฏิบัติ ตามนโยบายทางเศรษฐกิจนั้นๆอาจจะไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่รัฐต้องการก็ตาม และในลำดับ ต่อไปนี้ ผู้เขียนจะทำการศึกษาถึงการดำเนินงานตามนโยบายทางเศรษฐกิจที่รัฐกำหนดไว้ของ ข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ ที่ตั้งขึ้นในครั้งแรก ระหว่างปี พ.ศ. 2442 - 2447 และการ ปรับเปลี่ยนของสภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนอันเป็นผลมาจากการพยายามดำเนิน มาตรการทางเศรษฐกิจเหล่านั้น

การจัดการทางด้านเศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2447

เมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2442 แล้ว พระยาเพชรรัตนราช สงคราม(เฟื่อง เฟื่องเพชร) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์และบรรดาข้าราชการทั้งหลายใน

มณฑลนี้ต่างก็ได้พยายามดำเนินการปกครองตามที่รัฐได้วางแนวทางไว้ ส่วนในทางเศรษฐกิจก็ได้มีความพยายามที่จะดำเนินการในเรื่องต่างๆอันจะนำมาซึ่งการสร้างความสำเร็จก้าวหน้าและสร้างความเป็นระบบระเบียบทางการบริหารด้านเศรษฐกิจให้กับมณฑลนี้ อีกทั้งยังเป็นการรวบรวมผลประโยชน์ต่างๆส่งมอบให้กับรัฐได้อย่างครบถ้วนมากขึ้นด้วย ทั้งนี้เพื่อเป็นการปฏิบัติตามกรอบโครงสร้างนโยบายหลักทางเศรษฐกิจที่รัฐได้กำหนดไว้อย่างกว้างๆ ไม่ว่าจะเป็นจากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวทรงกล่าวแถลงการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินเมื่อปี พ.ศ. 2439 หรือจากพระดำรัสของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงกล่าวไว้แต่เมื่อเริ่มแรกการนำเอาระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลมาใช้ในสยาม ดังที่ผู้เขียนได้ยกมากล่าวอ้างถึงไว้แล้วในหัวข้อจุดมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจของการก่อตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ที่ผ่านมา ทั้งนี้ ในการศึกษาผู้เขียนจะขอกล่าวแยกถึงกิจกรรมต่างๆ ที่มีการดำเนินการไว้ในช่วงปี พ.ศ. 2442 - 2447 ดังนี้

ก. การดำเนินการจัดระบบระเบียบทางการบริหารด้านเศรษฐกิจภายในมณฑล

เมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาในปี พ.ศ. 2442 เป็นต้นมา พบว่า พระยาเพชรรัตนราชสงคราม(เฟื่อง เฟื่องเพชร)ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์และบรรดาข้าราชการต่างก็ได้พยายามทำการส่งเสริมและบำรุงเศรษฐกิจของภูมิภาคนี้ โดยมาตรการเริ่มแรกสุดนั้นก็ คือ ความพยายามที่จะสร้างความเป็นระบบระเบียบทางการบริหารด้านเศรษฐกิจให้กับมณฑลนี้ เห็นได้จากการเข้าไปจัดระเบียบการเก็บเงินส่วยในบริเวณเมืองต่างๆ ให้อยู่ในอัตราเดียวกันหมด ทั้งนี้เพราะแต่เดิมนั้น พื้นที่ทางเมืองเพชรบูรณ์ ราษฎรจะถูกจัดเก็บเงินส่วยในอัตราคนละ 4 บาท ในขณะที่พื้นที่ทางเมืองหล่มสัก ราษฎรจะถูกจัดเก็บเงินส่วยในอัตราเพียงคนละ 3 บาท ทั้งที่โดยสภาพแล้ว พื้นที่ทางเมืองหล่มสักนั้นถือเป็นพื้นที่ที่มีเศรษฐกิจแบบการค้ามากกว่าทางเมืองเพชรบูรณ์และราษฎรก็น่าจะมีฐานะความเป็นอยู่ดีกว่าราษฎรทางเมืองเพชรบูรณ์ ดังนั้นท่านจึงขอให้รัฐบาลมีประกาศจัดเก็บเงินส่วยจากราษฎรในอัตราคนละ 3 บาทเท่ากันทั่วทั้งมณฑล ซึ่งเมื่อพระยาเพชรรัตนราชสงครามมีใบบอกกราบเรียนสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพแล้ว พบว่าพระองค์ทรงมีทัศนะว่า

...การเก็บส่วยเป็นพิคัดอัตราสองอย่าง ในเมืองซึ่งอยู่ในความปกครองเดียวกัน นั้น เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่ายังเปนการขัดขวางอยู่ แลทั้งไม่เป็นระเบียบในการเก็บ

เงินส่วย...ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเก็บเงินส่วยในพิกัดอัตราคนละ
๓ บาท...ตลอดทั้งมณฑลเพชรบูรณ์...¹⁵

ต่อมาในปี พ.ศ. 2443 พระยาเพชรรัตนราชสงครามก็ได้เข้าไปจัดการดูแลในส่วน
ของการเร่งรัดจัดเก็บเงินส่วยต่างๆที่ยังคงค้างอยู่กับบรรดานายหมวดนายกองต่างๆ เพื่อที่จะได้
รวบรวมผลประโยชน์รายได้กลับคืนให้แก่รัฐ ดังจะเห็นได้จากหนังสือที่พระยาศรีสหเทพ ราชปลัด
ทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ความว่า

...เมื่อศก ๑๑๘ พระยาเพชรรัตนได้เรียกตัวหลวงภักดีชุมพลมาเร่งรัดให้ส่งเงินส่วย
ที่ค้าง...แล้วให้ทำผิดส่งไว้ ๑๐๐ ละ ๑๐ คือเงินค้าง ๑๒ ชั่ง ๑๒ บาท ๕๖ อัฐ
คงต้องให้ส่งปีละ ๒๕๗ บาท ๑๘ อัฐ ๕๐ เบี้ย เสมอทุกปีไปนับแต่ศก ๑๑๙
เป็นต้นไป ...ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นการสมควรแล้ว...¹⁶ เป็นต้น

ข. การส่งเสริมการผลิตโดยดเก็บเงินค่าส่วย และการประกาศลดหย่อนการเกณฑ์แรงงาน

ดังได้กล่าวไว้ข้างแล้วว่า ความเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในสยาม
นับแต่ปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมานั้น ได้ทำให้รัฐตระหนักดีว่า แหล่งที่มาของรายได้ที่สำคัญที่สุด
ของรัฐนั้นก็คือภาษีอากรที่รัฐเรียกเก็บจากราษฎรนั่นเอง ดังนั้นรัฐจึงมีความจำเป็นที่จะต้องบำรุง
ส่งเสริมการประกอบอาชีพของราษฎร และนโยบายหนึ่งที่รัฐได้เลือกนำมาใช้ในเวลานั้นก็คือ
การออก “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง ร.ศ.119” ขึ้นบังคับใช้ในมณฑลต่างๆทั่วพระ
ราชอาณาจักร โดยมีหลักเกณฑ์สำคัญระบุว่า นับจากปี ร.ศ.119 หรือ พ.ศ.2443 เป็นต้นไป รัฐ
จะลดค่าส่วยหรือเงินค่าราชการ ตามอัตราค่าเกณฑ์จ้างที่ราษฎรต้องนำมารับใช้ราชการให้แทน
เงินค่าจ้างลงไป ซึ่งก็เท่ากับเป็นการลดภาระการเกณฑ์แรงงานของราษฎรลงเพื่อให้ราษฎรมีเวลา

¹⁵ หจข., ร.5 ค 13.2 /17 เรื่องเก็บเงินส่วยทำพรมแสลงหนึ่ไปอยู่ฝั่งซ้าย, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 219/7004 ลง
วันที่ 27 มกราคม ร.ศ.118.

¹⁶ หจข., ร.5 ค 13.2/15 เรื่องเงินส่วยปานที่ค้างหลวงภักดีชุมพล, พระยาศรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลอง
กระทรวงมหาดไทย กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เลขที่ 481/4970 ลงวันที่ 1 ตุลาคม
ร.ศ.119.

สำหรับทำการผลิตมากขึ้นนั่นเอง¹⁷ ยิ่งไปกว่านั้นในปีต่อมา คือ พ.ศ. 2444 รัฐก็ได้ออกประกาศเพิ่มเติมในพระราชบัญญัติเกณฑ์จ้างดังกล่าวด้วยว่ารัฐอนุญาตให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะออกตัวคุ้มเกณฑ์ให้แก่ราษฎรตลอดเวลาตั้งแต่ 3 เดือน 6 เดือน จนถึง 1 ปีได้อีกด้วย หากว่า

...ถ้าข้าหลวงเทศาภิบาลพิจารณาเห็นว่า ราษฎรคนใดได้ทำมาหากินโดยเต็มกำลังของตน เป็นต้นว่า ได้ทำเรือกสวนไร่นาเต็มเนื้อที่แลกำลังพาหะนะที่จะทำได้ก็ดี หรือได้ลากถางโกนสร้างที่ทำเรือกสวนไร่นาโดยเต็มกำลังพาหะนะของตนก็ดี หรือได้ทำการอย่างใด อันเป็นประโยชน์โดยเต็มเวลาแลกำลังอุสาหะก็ดี ก็ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจที่จะออกตัวคุ้มเกณฑ์การจ้างให้ผู้นั้นไป...¹⁸

เหตุผลที่รัฐได้ออกพระราชบัญญัติกฎหมายลักษณะเกณฑ์จ้างทั้งสองฉบับนั้นมาบังคับใช้อาจเห็นได้จากข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อปี พ.ศ. 2444 ความว่า

...มีอุบายอยู่อย่างหนึ่งซึ่งควรจะใช้เป็นวิธีอุดหนุนความอุสาหะของราษฎรในการทำไร่นาค้าขาย คือ ยกเว้นการกะเกณฑ์แรงงานที่มีความอุสาหะประกอบกรการทำไร่นาค้าขาย เกณฑ์ใช้แต่พวกที่เกียจคร้าน ราษฎรไม่ยอมยกกะเกณฑ์คงจะหันเข้าทำการค้าขายมากขึ้น...ให้ข้าหลวงเทศาภิบาล มีอำนาจที่จะออกตัวคุ้มเกณฑ์ให้ราษฎรได้เป็นครั้งเป็นคราว...¹⁹

อย่างไรก็ดี ดังที่ผู้เขียนได้กล่าวไว้แล้วว่า การกำหนดนโยบายเศรษฐกิจต่างๆของรัฐนั้นจะสัมฤทธิ์ผลได้ก็ต่อเมื่อได้มีการนำเอานโยบายนั้นๆไปใช้จริงในทางปฏิบัติ ซึ่งในมณฑลเพชรบูรณ์ก็พบว่าพระยาเพชรรัตนราชสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลนั้นก็ได้นำเอาแนวคิดดังกล่าวไปใช้ในมณฑลด้วย ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อพระยาเพชรรัตนราชสงครามได้พิจารณาเห็นว่า มณฑลเพชรบูรณ์ยังมีพื้นที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าอยู่เป็นจำนวนมาก ขณะที่จำนวนราษฎรกลับมีอยู่อย่างเบาบาง อีกทั้งราษฎรจำนวนมากยังมิได้ตั้งหลักแหล่งในพื้นที่ดินที่เหมาะสมนัก ท่านจึงมีทัศนะว่าควรจะมีมาตรการในการชักจูงให้ราษฎรเข้ามาประกอบอาชีพและตั้งหลักแหล่งในทำเลที่

¹⁷ หจข.,ร.5 ม.1.3/16 พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์จ้าง, พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 266/10224 ลงวันที่ 19 มกราคม ร.ศ.120.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน..

เหมาะสมโดยจะใช้วิธีการลดหย่อนการเก็บเงินส่วยให้ ดังจะเห็นได้จากข้อความที่สมเด็จพระยา
 ยาดำรงราชานุภาพทรงกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เมื่อปี พ.ศ.2445 ความว่า

...ด้วยข้าพระพุทธเจ้า ได้รับโบบอกพระยาเพชรรัตนราชสงครามแทนข้าหลวง
 เทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลเพชรบูรณ์ว่า ... พื้นที่ดินที่เป็นประโยชน์แก่การ
 เพาะปลูกยังว่างมีอยู่เป็นอันมาก แลราษฎรแยกย้ายตั้งภูมิลำเนาอยู่ในที่ไม่มี
 ประโยชน์ คือ ตั้งอยู่ตามชอกเขาทำไร่เข้ารับพระราชทาน แลไม่ประจำเป็นปกติ
 ย้ายไปย้ายมาเสมอ ไม่เป็นหลักถาวรประโยชน์แก่บ้านเมืองอย่างใด อนึ่งพลเมือง
 ในมณฑลเพชรบูรณ์ก็มีน้อย เมื่อราษฎรไปตั้งทำมาหากินอยู่ในที่ไม่สมควรก็ยั้ง
 น้อยลงไป พระยาเพชรรัตนราชสงครามเห็นควรต้องจัดการเกลี้ยกล่อมให้ราษฎรที่
 อยู่ตามชอกธารเขาให้มาตั้งอยู่ในแขวงเมืองเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นที่อุดมเพื่อเป็น
 ประโยชน์ต่อบ้านเมืองในภายหน้า ... จะไม่เกณฑ์สิ่งใดและยกเงินส่วยไม่ให้เก็บ
 ๓ ปี... ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่าเป็นการดี ควรให้จัดลงดูได้...²⁰

ซึ่งความพยายามดังกล่าวนั้น ก็เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความมุ่งมั่นที่จะบำรุง
 เศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์ของพระยาเพชรรัตนราชสงครามได้เป็นอย่างดีด้วยเช่นกัน และ
 การที่พระยาเพชรรัตนราชสงคราม มีความพยายามที่จะชักจูงให้ราษฎรพากันอพยพเข้ามาตั้ง
 หลักแหล่งในพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์นั้น ก็สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าพระยาเพชรรัตนราช
 สงครามตระหนักดีถึงปัญหาที่สำคัญมาก ในการที่จะบำรุงสภาพเศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์
 ขณะนั้นและมีความพยายามที่จะจัดการแก้ไขปัญหานั้นให้เข้าไปถึงระดับรากฐานทีเดียว ที่
 ผู้เขียนกล่าวเช่นนี้ ก็เพราะหากจะพิจารณาแล้วจะพบว่าในโครงสร้างทางการผลิตของราษฎรใน
 บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนหรือมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้น ที่ดินและแรงงานถือเป็นปัจจัยการ
 ผลิตที่สำคัญที่สุด แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นในเวลานั้นคือ ที่ดินและแรงงานมีปริมาณที่ผกผันกันอย่าง
 มาก กล่าวคือ ในขณะที่มีที่ดินว่างเปล่ามากมายแต่จำนวนแรงงานนั้นกลับมีอยู่อย่างเบาบาง
 ดังนั้น ปัญหาที่เกิดขึ้นก็คือการขาดความสามารถในการใช้ประโยชน์จากปัจจัยการผลิตประเภท
 ที่ดินที่มีอยู่อย่างมากมายได้ ยิ่งไปกว่านั้น แรงงานที่มีอยู่น้อยก็กลับไม่ได้เข้ามาทำการผลิตใน
 พื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์นัก ดังนั้น ประสิทธิภาพของแรงงานหรือผลิตผลส่วนเพิ่มที่แรงงาน
 แต่ละคนจะสามารถสร้างขึ้นได้จึงยิ่งเกิดการลดน้อยถอยลงไปอีก ซึ่งเงื่อนไขข้อนี้เองที่พระยา

²⁰ หจข., ร.5 ม.52/4 เรื่องมณฑลเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคม
 ทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 272/10628 ลงวันที่ 27 มกราคม ร.ศ.121.

เพชรรัตนราชสงครามได้ให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก เห็นได้จากการที่ท่านถึงกับมีใบบอกกราบทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพตอนหนึ่งว่า

...ถ้าหากว่าราษฎรที่อยู่ชั้นนอกยืนดีพากันเข้ามาอยู่ เงินส่วยคงจะตกประมาณ ๑๕๐๐ บาท อย่างมาก ๓๐๐๐ บาท...แต่พระยาเพชรรัตนราชสงครามเห็นว่าถึงเงินส่วยจะตกก็ควรยอมให้ ดีกว่าให้ราษฎรที่ยาวอยู่ตามความพอใจ ซึ่งไม่เป็นประโยชน์ต่อราชการบ้านเมือง...²¹ เป็นต้น

ค. การส่งเสริมอาชีพของราษฎรโดยใช้มาตรการด้านการจัดเก็บภาษี

เนื่องจากพื้นที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนมีทรัพยากรมาก ทำให้ประชาชนในบริเวณนี้ประกอบอาชีพภายในครอบครัวหลายอย่าง และมักจะมีลักษณะเป็นอาชีพเล็กๆ น้อยๆ แต่ว่าอาชีพเหล่านี้ทุกอาชีพต้องเสียภาษีให้กับรัฐ และบางครั้งอาชีพหนึ่งก็อาจต้องเสียภาษีหลายชั้นด้วย การที่ราษฎรต้องเสียภาษีในลักษณะดังกล่าวนี้เอง ที่ทำให้ราษฎรประสบกับความเดือดร้อนและยากจน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้น ทรงตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวนี้ดี พระองค์จึงทรงพยายามนำมาตรการในด้านการจัดเก็บภาษีมาใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ทั้งนี้อาจจะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่พระยาเพชรรัตนราชสงครามได้มีใบบอกเข้ามากราบทูลพระองค์เพื่อขออนุญาตดำเนินการจัดเก็บภาษีเบ็ดเตล็ดขึ้นในมณฑลเพชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2445 นั้น ปรากฏว่าพระองค์ไม่ทรงเห็นด้วย และทรงประทานคำแนะนำว่าทางมณฑลควรจะยกเลิกการเก็บภาษีกระจุกกระจิกจากราษฎร แต่หันมาเก็บเงินส่วยเพิ่มขึ้นจากเดิม 3 บาทเป็น 4 บาทแทนน่าจะดีกว่า อีกทั้งในส่วนของการเก็บเงินค่าราชการที่รัฐได้ประกาศใช้ในมณฑลต่างๆ แล้วนั้น ในมณฑลเพชรบูรณ์ก็น่าจะงดเว้นให้ เพราะมณฑลนี้ยังไม่เจริญและราษฎรก็ยังคงยากจนขัดสนอยู่มาก นอกจากนี้พระองค์ยังทรงมีความเห็นต่อไปด้วยว่า

...เห็นว่า จำเป็นรัฐบาลจะต้องคิดการบำรุงมณฑลเพชรบูรณ์อันยังไม่เจริญ บริบูรณ์ให้เจริญบริบูรณ์ขึ้น เป็นต้นว่า อย่าเก็บภาษีอากรให้หนักนัก และควรที่จะใช้วิธีเก็บเงินภาษีอากรอย่างง่าย ๆ ไปก่อน...อีกประการหนึ่งควรจะคิดบำรุงทางบกทางน้ำเพื่อให้พวกพ่อค้าขึ้นล่องไปมาได้สะดวก เมื่อการสำเร็จดังคาดหมาย

²¹ หจข., ร.5 ม.52/4 เรื่องมณฑลเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 272/10628 ลงวันที่ 27 มกราคม ร.ศ.121.

แล้วหวังด้วยเกล้าฯ ว่าการค้าขายหรือการเพาะปลูกที่ยังไม่เจริญคงจะเจริญขึ้น
ได้เหมือนมณฑลอื่น...²² เป็นต้น

ซึ่งปรากฏว่าพระยาเพชรรัตนราชสงครามก็ได้โน้มรับแนวพระดำริดังกล่าวไปใช้
ปฏิบัติในมณฑลต่อมาตลอดช่วงของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 นี้

ง.ความพยายามในการปรับปรุงและพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งภายใน

นโยบายในด้านการพัฒนาเส้นทางคมนาคมขนส่งภายในของรัฐบาล ในระยะ
นี้ พบว่า รัฐได้กำหนดนโยบายในเรื่องดังกล่าวให้อยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทย
เป็นหลัก โดยกระทรวงมหาดไทยจะมอบหมายให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ดำเนินการและให้
กรมการเมือง อำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ขอแรงชาวบ้านช่วยกันதாகทางหนทาง สร้างสะพาน
สร้างถนน สร้างทางเกวียน ฯลฯ ในหมู่บ้านของตน หรืออาจจะเกณฑ์แรงงานโทษเป็นหลัก สำหรับ
ในส่วนของมณฑลเพชรบูรณ์ พบว่า พร้อมๆกับการพยายามชักจูงให้ราษฎรเข้าไปตั้งหลักแหล่งทำ
มาหากินในพื้นที่ที่เหมาะสม เพื่อที่จะได้มีการใช้ประโยชน์จากที่ดินที่มีอยู่เป็นจำนวนมากนั้นแล้ว
ด้านหนึ่ง พระยาเพชรรัตนราชสงครามและบรรดาข้าราชการทั้งหลายต่างก็ได้พยายามพัฒนาและ
ปรับปรุงเส้นทางคมนาคมต่างๆ เพื่อเป็นการรองรับและเอื้ออำนวยให้เกิดการติดต่อไปมา
ค้าขายของราษฎรให้เป็นไปอย่างสะดวกเพิ่มมากขึ้นด้วย โดยความพยายามที่จะพัฒนาการ
คมนาคมทางบกในระยะนี้ได้เริ่มต้นแล้วตั้งแต่ในปี พ.ศ. 2442 กล่าวคือในปีนั้น เมื่อพระยาเพ
ชรรัตนราชสงครามได้พบว่าอุปสรรคที่สำคัญของการบำรุงและส่งเสริมสภาพเศรษฐกิจในมณฑลนี้
ก็คือ การมีสภาพการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวยเป็นอย่างมาก ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในใบบอกเมื่อปี
พ.ศ.2442 ตอนหนึ่งว่า

“...ด้วยมณฑลเพชรบูรณ์เป็นมณฑลก้นดาน ความรู้ทางที่จะเดินส่งสินค้าเข้าออก
แม่น้ำลำคลองไปมาไม่สะดวก จึงกระทำให้ราษฎรขัดสน...”²³

²² หจข., ร.5 ม.28.2/13 เลขและเงินค่าราชการมณฑลเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรง
ราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 166/8096 ลงวันที่ 28
ตุลาคม ร.ศ.121.

²³ หจข., ร.5 ยธ. 9/47 พระยาเพชรรัตนสงครามขออนุญาตเงิน 5,000 บาท ทำทางเกวียนแต่เมืองพิจิตร
ไปเมืองเพชรบูรณ์และแต่เมืองเพชรบูรณ์ไปเมืองหล่มสัก.

ประกอบกับในปี พ.ศ. 2441–2442 ในมณฑลเพชรบูรณ์ได้เกิดภาวะฝนแล้งอย่างหนักต่อเนื่องกัน ราษฎรส่วนใหญ่ที่ยากจนก็ต้องอดอยากและขาดแคลนอาหาร ในขณะที่ราษฎรที่มีทรัพย์สินอยู่บ้างก็ไม่สามารถเดินทางไปซื้อข้าวจากที่อื่น ๆ ได้มากนัก หากจะใช้แต่วิธีบรรเทาทุกข์โดยต่างวิธีต่างตั้งแต่เดิมที่ผ่านมา บ้านเมืองจึงระส่ำระสายมาก พระยาเพชรรัตนราชสงครามจึงได้มีความคิดที่จะพัฒนาเส้นทางการคมนาคมทางบกเพิ่มขึ้นมา โดยท่านได้มีใบบอกมายังกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเพื่อขออนุญาตเงินเป็นจำนวน 5,000 บาท เพื่อจัดสร้างทางเกวียนเชื่อมต่อยุทธศาสตร์ระหว่างเมืองพิชิตมายังเมืองเพชรบูรณ์และต่อไปยังเมืองหล่มสัก โดยท่านได้ระบุเหตุผลว่า

“...เห็นเป็นประโยชน์ ๒ ประการ ๑ ราษฎรได้รับความอดหุน ไม่ระส่ำระสาย ละทิ้งภูมิลำเนา ก็คงมีความชื่นชมชุ่มเย็น ๒ ประโยชน์ที่เปิดทางเกวียนได้ตลอดแลเพิ่มคลองด้วยอีกก็คงเป็นช่องให้แลเห็นความเจริญของมณฑลนั้นขึ้นบ้าง...”²⁴

ซึ่งในทัศนะของรัฐนั้น พบว่า รัฐเองก็มีความต้องการที่จะให้การสนับสนุนพระยาเพชรรัตนราชสงครามเป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จากข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กราบทูลพระเจ้านั่งงยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการในเวลานั้น ความว่า

...ความคิดของพระยาเพชรรัตนราชสงครามดีอยู่ แต่มีความขัดข้องสำคัญด้วยเรื่องเวลา น่ากลัวจะทำการได้เท่าใดก็จะติดฝน...อย่างไรก็ดีในเรื่องราชการที่จะจัดในมณฑลเพชรบูรณ์นี้ เห็นว่าสิ่งสำคัญอย่างยั้งนั้น คือ ต้องรีบคิดทำโทรเลขให้พูดจากันได้เร็ว จึงจะเป็นต้นเค้าของความสะดวกในการอย่างอื่นทั่วไป...การทำสายโทรเลขนี้ ก็เป็นรวมอยู่ในทำทางเกวียนตามความคิดของพระยาเพชรรัตนราชสงครามทำไปด้วยกันได้ ...²⁵

จะเห็นได้ว่า ความพยายามในการปรับปรุงเส้นทางการคมนาคมทางบกในมณฑลเพชรบูรณ์นี้ได้รับการสนับสนุนอย่างดีจากรัฐ อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชี้ชัดว่าการทำทางเกวียนดังกล่าวประสบผลสำเร็จหรือล้มเหลวประการใด มีเพียงพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาค 3 เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์” ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงกล่าวถึงเส้นทางการเดินทางไปมณฑลเพชรบูรณ์ของพระองค์ในปี พ.ศ. 2447 คือ 5 ปีต่อมา ตอนหนึ่งว่า

²⁴ เรื่องเดียวกัน.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้านั่งงยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ เลขที่ 530/7643 ลงวันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ.118.

“...วันที่ ๓๑ มกราคม ออกเดินจากบางมุลาคไปตามทางที่ทำโทรเลข บ่ายหน้า ขึ้นทิศตะวันออกเฉียงเหนือ...การเดินทางใช้ม้าเป็นพาหนะและมีช้างบรรทุกกับผู้คนหาบหามสิ่งของตามประเพณีการเดินทางไม่แปลกประหลาดอันใดนัก...”²⁶

จึงอาจอนุมานได้ว่าการทำเส้นทางดังกล่าวแล้ว แต่ด้วยสภาพพื้นที่ที่เป็นที่สูงๆ ต่ำๆ และบางตอนก็เป็นที่สูงชันจึงทำให้ไม่อาจใช้เกวียนเป็นพาหนะได้ การเดินทางจึงต้องใช้โคต่าง ม้าต่าง หาบหามและเดินเท้าตามเดิมต่อไป อีกทั้งในปี พ.ศ. 2447 นั้นเอง มณฑลเพชรบูรณ์ก็ถูกยุบลงไป ภายหลังจากที่พระยาเพชรรัตนราชสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลถึงแก่อนิจกรรมและรัฐไม่สามารถหาคนมาดำรงตำแหน่งแทนได้ ความพยายามในการพัฒนาทางเกวียนดังกล่าวจึงต้องหยุดชะงักลงไปด้วย

นอกเหนือไปจากความพยายามสร้างทางเกวียนดังที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้น ก็ยังมีความพยายามที่จะตัดทางสร้างถนนในพื้นที่ต่างๆของมณฑลนี้ด้วย โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดความสะดวกและรวดเร็วในการเดินทางไปมาค้าขายระหว่างเมืองต่างๆให้มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะในส่วนของถนนที่มีอยู่แต่เดิมในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนั้น มักจะเป็นทางเท้าตามธรรมชาติที่ปราศจากการปรับระดับพื้นทางหรือถมทางแต่อย่างใด ซึ่งมักจะทำให้เกิดปัญหาเป็นโคลนตมและมีร่องลึกเป็นอุปสรรคต่อการเดินทางโดยเฉพาะในช่วงฤดูฝน อีกทั้งเส้นทางบางตอนยังต้องเดินเข้าไปในป่า ซึ่งเต็มไปด้วยความเสี่ยงที่อาจจะต้องเผชิญกับทั้งอันตรายจากสัตว์ป่าและการเป็นไข้ป่าหรือไข้มาลาเรียซึ่งเป็นที่เลื่องลือมากในดินแดนบริเวณนี้ด้วย ดังนั้นการสร้างและปรับปรุงถนนหนทางเพื่อความสะดวกในการติดต่อไปมาและขนส่งสินค้าต่างๆในภูมิภาคนี้จึงเป็นสิ่งจำเป็นมากเป็นที่น่าสังเกตว่า รัฐในเวลานั้นก็ได้มีนโยบายในการจัดสร้างถนนในมณฑลต่างๆว่าให้เน้นที่ประโยชน์ใช้สอยในการเดินทางไปมาค้าขายระหว่างกันเป็นหลัก ดังจะเห็นได้จากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า “..ขอให้ระวางตัดถนนแต่ที่เป็นประโยชน์แก่การเดินทางไปมาค้าขายสะดวกอย่าเพอให้ทำสำหรับงาม...”²⁷ เป็นต้น

โดยถนนที่มีการสร้างในมณฑลเพชรบูรณ์ในระยะนี้ อาจเห็นได้จากตารางดังนี้

²⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวชมมณฑลเพชรบูรณ์, หน้า 2.

²⁷ หจข., ยธ.9/93 สำเนาหนังสือกรมราชเลขาฯที่ 155/1165 วันที่ 12 กันยายน ร.ศ. 122 ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ,อ้างถึงใน ปิยนาด บุณนาค , การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ:จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,2518). (รายงานผลการวิจัย โดยทุนวิจัย รัชดาภิเษกสมโภช), หน้า 95.

ตารางที่ 4 ถนนที่มีการก่อสร้างขึ้นในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่างปี พ.ศ. 2442 - 2447

เลขที่ใบบอกที่อ้างถึง	พื้นที่	จุดประสงค์	ขนาด (ก. × ย. × ส.)
9/950 ลงวันที่ 23 ต.ค. ร.ศ.120 ¹	อ.เมืองหล่มสักดี	จุดดินยกถนนที่ ต.น้ำครั่ง อ.หล่มสักดี	5 ศอก × 19 เส้น 2 วา
11/1221 ลงวันที่ 23 ธ.ค. ร.ศ. 120 ¹	ต.หล่มสักดี อ.หล่มสักดี	ถนนสายน้ำพุตะวันตก	11 ศอก × 19 เส้น 5วา
"	ต.วังบาล อ.หล่มสักดี	ถนนสาย ต.วังบาล	5 ศอก × 19 เส้น 15วา
"	ต.นาทราย อ.หล่มสักดี	ถนนสายต.นาทราย	5 ศอก × 10 เส้น 10 วา
"	ต.นาเกาะ อ.หล่มสักดี	ถนนสาย ต.นาเกาะ	5 ศอก × 15 เส้น
6/762 ลงวันที่ 22 ส.ค. ร.ศ.121 ²	อ.หล่มสักดี	ถนนเชิงสะพานด้าน ตะวันตก จุดถนนเก่า	4 วา × 1 เส้น 16 วา × 1 ศอกเศษ

ที่มา

¹หจข., ร.5 ม.24.1/25 สะพานต่างๆมณฑลเพชรบูรณ์.

²หจข., ร.5 ยธ.9/74 ชุดคลอง ทำถนน ทำนบ สะพานในมณฑลเพชรบูรณ์.

ส่วนการพัฒนาการคมนาคมทางน้ำในมณฑลเพชรบูรณ์ระยะนี้ พบว่าข้าราชการทั้งหลายต่างก็ได้มีความพยายามที่จะสร้างสะพานข้ามแม่น้ำป่าสักและห้วยหนองคลองบึง ต่างๆ ภายในมณฑลเป็นอย่างมาก โดยบรรดาข้าราชการจะเรียกรอเงินจากพ่อค้าประชาชนหรือในบางครั้งจะขอความร่วมมือจากราษฎรหรือแรงงานของนักโทษภายในมณฑลให้ช่วยกันสร้างขึ้นเป็นหลัก ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 5 สะพานที่มีการก่อสร้างขึ้นในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่างปี พ.ศ. 2442 - 2447

เลขที่ใบบอกที่อ้างถึง	พื้นที่	จุดประสงค์	ขนาด (กว้าง × ยาว)
533/5723 ลงวันที่ 19 ก.ย. ร.ศ.120 ¹	ในมณฑลเพชรบูรณ์	เปิดคลองลำนํ้าสักตั้งแต่ เพชรบูรณ์ - หล่มสักดี	ทาง 1,846 เส้น 3 วา
53/672 ลงวันที่ 5 ก.ค. ร.ศ. 121 ²	กิ่ง อ. บัวชุม	ทำสะพานข้ามคลองลำ สนธิ ต.บัวชุม	6 ศอก × 1 เส้น 18 วา 2 ศอก
5/629 ลงวันที่ 28 ก.ค. ร.ศ. 121 ²	ต.บึงคล้า อ.หล่มสักดี	ข้ามคลองบึงคล้าไป มณฑลเพชรบูรณ์	7 ศอก × 14 วา 2 ศอก
19/819 ลงวันที่ 8 ส.ค. ร.ศ.121 ²	อ.เมืองเพชรบูรณ์	ข้ามลำนํ้าสักเก่า	9 ศอก 1 คืบ × 19 วา 1 ศอก
6/762 ลงวันที่ 22 ส.ค. ร.ศ.121 ²	อ.หล่มสักดี	ซ่อมสะพานข้ามลำนํ้าสัก เก่า	2 วา 1 ศอก × 1 เส้น 2 ศอก
124/1371 ลงวันที่ 22 พ.ย. ร.ศ. 121 ²	อ.เมืองเพชรบูรณ์	สร้างสะพานที่ 1	2 วา × 8 วา
"	"	สร้างสะพานที่ 2	2 วา × 10 วา 2 ศอก
"	"	สร้างสะพานที่ 3	2 วา × 6 วา 3 ศอก

ที่มา ¹ หจข., ร.5 ยธ.9/74 ขุดคลอง ทำถนน ทำนบ สะพานในมณฑลเพชรบูรณ์.

² หจข., ร.5 ม.24.1/25 สะพานต่างๆมณฑลเพชรบูรณ์.

การพยายามปรับปรุงสภาพการคมนาคมภายในมณฑลเพชรบูรณ์ ในช่วงเวลาดังกล่าว ถือเป็นอีกกรณีหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่จะบำรุงและส่งเสริมสภาพเศรษฐกิจและการค้าในมณฑลนี้ตลอดสมัยของพระยาเพชรรัตนราชสงคราม ทั้งนี้เป็นเพราะท่านตระหนักดีว่าสภาพการคมนาคมที่ไม่สะดวกจะทำให้การติดต่อไปมาค้าขายระหว่างมณฑลนี้กับภูมิภาคอื่นๆเป็นไปได้อย่างจำกัด อีกทั้งยังถือเป็นปัจจัยกำหนดสำคัญที่ทำให้ราษฎรยังคงยึดติดกับระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงต่อไป เนื่องจากการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวยจะส่งผลทำให้ต้นทุนการผลิตโดยเปรียบเทียบในการผลิตสินค้าใดๆ ระหว่างบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่นมีความแตกต่างกันมากเกินไป แม้ว่าต้นทุนในการผลิตสินค้าใดๆของมณฑลนี้อาจจะต่ำกว่า แต่เมื่อบวกเข้ากับต้นทุนค่าขนส่งแล้ว ต้นทุนเฉลี่ยรวมก็มักจะสูง สินค้าส่งออกจากมณฑลนี้จึงมีราคาไม่แตกต่างจากพื้นที่อื่นที่มีต้นทุนการผลิตสูงแต่มีต้นทุนค่าขนส่งต่ำกว่า ดัง

จะเห็นถึงสภาพดังกล่าวได้อย่างชัดเจนจากตอนหนึ่งในพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาค 3 เทียวมณฑลเพชรบูรณ์” ในสมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพที่ทรงเล่าถึงไว้ว่า

...การทำมาหากินของชาวเมืองเพชรบูรณ์ ทำเรือกสวนไร่นาได้ผลดี ...ข้าวเปลือกขายกันในเมืองเกวียนละ ๑๖ บาท แต่ถ้าจะบรรทุกเอาไปขายเมืองพิศิตรก็ดี หรือเอามาขายเมืองสระบุรีก็ดี เมื่อคิดค่าบรรทุกบวกเข้า ราคาก็แพงเท่าข้าวในเมืองนั้นๆ หากทำอะไรไม่ได้...²⁸ เป็นต้น

นอกจากนี้ หากจะพิจารณาเฉพาะในส่วนของการคมนาคมทางน้ำซึ่งเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลักที่ราษฎรมณฑลนี้ใช้ในการติดต่อไปมาค้าขายกับภูมิภาคอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับกรุงเทพฯ นั้น ก็เห็นได้อย่างชัดเจนว่า หากสภาพการคมนาคมเส้นทางนี้ไม่เอื้ออำนวยมากเท่าใดแล้วก็จะยิ่งส่งผลให้เศรษฐกิจแบบพอเพียงซึ่งพึงคงตัวอยู่ในวิถีการผลิตของราษฎรชาวมณฑลเพชรบูรณ์มากเท่านั้น โดยจะพิจารณาได้จากข้อมูลที่สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์เรื่องเดียวกันอีกตอนหนึ่งที่ว่า การเดินทางโดยเรือล่องไปจากบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเพื่อไปยังกรุงเทพฯ นั้นใช้เวลาประมาณ 15 วัน แต่ในทางตรงกันข้าม การเดินทางโดยเรือในขาขึ้นจากกรุงเทพฯ มายังบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนั้น กลับต้องใช้เวลาในการเดินทางนานถึง 2 เดือนโดยประมาณ²⁹ นั้น จากข้อมูลดังกล่าว สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า มูลค่าการส่งออกสินค้าไปขายทางเรือจากมณฑลเพชรบูรณ์ไปยังกรุงเทพฯ นั้น น่าจะมีมูลค่าที่ต่ำกว่าสินค้านำเข้าที่ทางกรุงเทพฯ ส่งขึ้นมายังเมืองเพชรบูรณ์ ทั้งนี้เพราะต้นทุนค่าขนส่งของระหว่างมณฑลเพชรบูรณ์กับกรุงเทพฯ ระหว่างขาขึ้นและขาล่องต่างกันมาก ซึ่งนั่นก็หมายความว่า ในขณะที่ราษฎรชาวมณฑลเพชรบูรณ์ส่งของไปขายในกรุงเทพฯ มักจะได้ราคาถูก แต่หากจะซื้อสินค้าที่ทางกรุงเทพฯ ส่งมายังในมณฑลนี้ก็กลับจะเป็นสินค้าที่มีราคาแพงมาก เพราะได้มีการรวมต้นทุนค่าขนส่งลงไปในส่วนด้วยนั่นเอง เมื่อเป็นดังนี้จึงส่งผลสองประการคือ ทางหนึ่งราษฎรในมณฑลนี้มีรายได้จากการค้าขายน้อย และอีกทางหนึ่งคือเขาจะไม่สามารถหาซื้อสินค้าที่จำเป็นจากกรุงเทพฯ ได้มากนัก เพราะมักเป็นสินค้าที่มีราคาแพง ดังนั้นการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างสองภูมิภาคนี้จึงมีน้อย และราษฎรมณฑลเพชรบูรณ์จึงยังคงดำรงชีวิตในระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงต่อไป เพราะไม่สามารถหารายได้เพื่อจะมาซื้อสินค้าสำเร็จรูปจากกรุงเทพฯ ได้ในปริมาณมากๆ ในขณะที่เดียวกันเมื่อการค้าไม่คึกคัก บรรดาพ่อค้าทั้งหลายก็ไม่มีแรงจูงใจที่จะเข้ามาทำ

²⁸ สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ, เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์, หน้า 6 .

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

การค้าในพื้นที่นี้ ซึ่งด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้เองที่ส่งผลทำให้เศรษฐกิจเพื่อการค้าไม่สามารถขยายตัวในภูมิภาคนี้ได้มากนัก และนี่ก็คือเหตุผลสำคัญที่อยู่เบื้องหลังความพยายามในการที่จะพัฒนาสภาพการคมนาคมของบรรดาข้าราชการทั้งหลาย ตลอดระยะเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ทั้งในสมัยแรกและสมัยที่สอง

จ.การปราบปรามโจรผู้ร้ายและการแก้ปัญหาการพนัน

พร้อมๆ ไปด้วยกับความพยายามที่จะบำรุงการทำการค้าเลี้ยงชีพของราษฎร บรรดาข้าราชการในมณฑลนี้ยังได้พยายามแก้ไขปัญหาคriminal และอุปสรรคอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับด้วย โดยหนึ่งในนั้นก็คือ ความพยายามที่จะปราบปรามโจรผู้ร้ายและจัดระเบียบการปกครองให้มั่นคง ความพยายามข้อนี้จะเห็นได้ชัดเจนมากขึ้น หากได้ย้อนกลับไปพิจารณาเนื้อหาในบทที่ 2 ที่ผู้เขียนได้กล่าวไว้แล้วว่า ปัญหาที่สำคัญมากประการหนึ่งของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงก่อนที่จะมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2442 ก็คือ การมีโจรผู้ร้ายชุกชุมมาก ดังนั้นเมื่อมีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นแล้ว บรรดาข้าราชการทั้งหลายจึงได้พยายามเข้ามาจัดการแก้ไขปัญหานี้ โดยใช้วิธีการจัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านให้มีอำนาจปกครองราษฎรในหมู่บ้านอย่างสมบูรณ์ เพื่อเป็นหูเป็นตาแทนข้าหลวงเทศาภิบาลและบรรดาข้าราชการต่างๆ ในการระงับและปราบปรามปัญหาโจรผู้ร้ายในแต่ละพื้นที่ ดังจะเห็นได้จากใบบอกที่พระยาเพชรรัตนราชสงครามได้กราบทูล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ใน พ.ศ.2444 ดังนี้

“...พระยาเพชรรัตนราชสงครามเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการที่เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมนั้น เชื่อแน่ว่าการจัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านลงระเบียบได้แล้วคงสงบ ได้เร่งรัดนายอำเภอจัดตั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านให้แข็งแรงแล้ว...”³⁰ เป็นต้น

นอกจากการพยายามใช้มาตรการในการปราบปรามแล้ว พระยาเพชรรัตนราชสงครามยังได้พยายามหาสาเหตุของปัญหาโจรชุกชุมนั้นด้วย และพบว่าสาเหตุสำคัญหนึ่งนั้น เป็นสาเหตุที่เนื่องมาจากการที่ราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์มีความหลงใหลในการพนันเป็นอย่างมาก ดังนั้น การจะแก้ไขปัญหาคriminal และปัญหาอาชญากรรมต่างๆ ในมณฑลนี้จึงต้องกระทำควบคู่ไปกับการแก้ปัญหาคriminal หลงใหลในการพนันของราษฎรด้วย ปราบกฏว่าเมื่อพระยาเพชรรัตนราชสงครามได้กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดี

³⁰ หจข., ร.5 ม.51/1 รายงานจัดราชการต่างๆ ในมณฑลพิษณุโลก, ใบบอกพระยาเพชรรัตนราชสงครามกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ ร.ศ.118.

กระทรวงมหาดไทย พระองค์ก็ทรงเห็นด้วยกับทัศนคติดังกล่าว ดังจะเห็นได้จากข้อความในหนังสือที่ทรงกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ เมื่อปี พ.ศ. 2444 นั้นความว่า

...เวลาฤดูแล้ง ราษฎรฝ่ายมณฑลเพชรบูรณ์ลงไปมั่วสุมสมทบคนอำเภอกงมณี โดยอ้างเหตุว่าจะไปหาปลา แต่แท้จริงคนทั้งนี้มิได้ตั้งใจจะไปหาปลา จะไปประชุมกันเล่นเบี้ยคู่คือครวละประมาณ ๒๐๐ คน ตริตรองดูก็จะเปนเหตุเรื่องนี้บ้างจึงเกิดฆ่ากันตายบ่อยๆ โดยเล่นเสียลงไม่มีทางจะแก้ตัวก็ต้องคิดกระทำโจรกำกักันขึ้น พระยาเพชรรัตนราชสงครามจึงได้มีจดหมายหาหรือไปยังเมืองพิจิตรว่าขอให้ไต่สวนในความเรื่องนี้ดู แม้ได้ความสมจริงตามที่พระยาเพชรรัตนราชสงครามไต่สวนแล้ว เมื่อเมืองพิจิตรจะจับกุมไปชำระว่ากล่าวยากเพราะเปนกลางป่าแลคนมาก ก็ขอให้เมืองพิจิตรส่งรายชื่อราษฎรผู้ไปเล่นการพนันในกลางป่าไปยังมณฑลเพชรบูรณ์ฯ จะให้พนักงานอัยการฟ้องขอให้ศาลลงโทษผู้ที่ลอบลักไปเล่นการพนันให้เด็ดขาด ครั้นจะไม่ระงับทางนี้ก็ยากที่จะป้องกันในทางอื่น เพราะราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์หลงไหลในการพนันเล่นเบี้ยคู่นี้มาก... เกล่ายได้มีตราตอบขอไปยังมณฑลเพชรบูรณ์ฉบับหนึ่งแล้ว...³¹ เป็นต้น

นอกจากนี้ ชำราชากรในมณฑลเพชรบูรณ์ยังได้ใช้กลวิธีในทางจิตวิทยาโดยการพยายามส่งเสริมขวัญและกำลังใจแก่บรรดากำนันผู้ใหญ่บ้านทั้งหลาย เพื่อเป็นการส่งเสริมให้บุคคลเหล่านี้ หุ่เมเทกำลังกายกำลังใจในการปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายดังกล่าวให้มากขึ้นด้วย เช่น การที่ยกกระบัตรจังหวัดเพชรบูรณ์ได้นำกำนันและผู้ใหญ่บ้านจำนวนหนึ่งเดินทางเข้ามาในกรุงเทพมหานครเพื่อเข้ารับเหรียญคุณความดีจากกระทรวงมหาดไทย ในปี พ.ศ. 2445³² เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ในช่วงปี พ.ศ. 2442-2447 บรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ต่างก็ได้พยายามช่วยกันสรรหามาตรการต่างๆ มาใช้ในการแก้ปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนอย่างเอาจริงเอาจัง แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าไม่ปรากฏหลักฐานเป็นตัวเลขในเชิงสถิติเพื่อนำมาใช้ประกอบการศึกษาในหัวข้อนี้ได้ อย่างไรก็ตาม เข้าใจว่าเมื่อเทียบกับสภาพปัญหาในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 กับในระยะที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้ ความรุนแรงของปัญหาก็น่าจะเบาบางลงบ้างเห็นได้จากในกรณีของปัญหาการลักขโมยโคกระบือที่มีชุกชุมมากในพื้นที่เมืองหล่มสัก ตามที่

³¹ หจข., ร.5 ม.51/10 รายงานมณฑลพิษณุโลก, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ เลขที่ 1292/12343 ลงวันที่ 20 มีนาคม ร.ศ.120.

³² ม.190/51: สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร, ทูลกรมพระสมมตอมรพันธุ์, 354/7843, 18 ตุลาคม 2445, อ้างถึงใน เดช บุญนา, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 - 2458, หน้า 261.

มิสเตอร์ ดับบลิว เจ.อาร์เซอร์. ได้ระบุไว้ในรายงานที่เขาเขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2435 ว่าความรุนแรงของปัญหาดังกล่าวมีมากจนทำให้ชาวบ้านไม่ซื้อโคกระบือเข้ามาเลี้ยงเพิ่ม ส่งผลทำให้ปริมาณโคกระบือในเมืองหล่มสักมีน้อยลงกว่าเดิมนั้น พบว่าเมื่อมีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์และมีข้าราชการต่างๆเข้ามาดูแลจัดการปัญหาโจรขโมยซุกซุมได้อย่างใกล้ชิดมากขึ้นแล้ว ปัญหานี้ก็น่าจะเบาบางลงไป เห็นได้จากในปี พ.ศ.2447 เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเสด็จมาตรวจราชการที่มณฑลเพชรบูรณ์นี้ พระองค์ก็ทรงพบว่าในเวลานั้นราษฎรในเมืองหล่มสักได้หันกลับมาซื้อวัวควายโคกระบือเป็นสินค้าหลักอีกครั้งแล้ว ความว่า

“...สินค้าที่ออกจากเมืองหล่มสัก ยาสูบก็มีบ้าง แต่โคกระบือเป็นสินค้าใหญ่ พาเดินลงไปขายทางมณฑลนครสวรรค์และเมืองลพบุรีปีละมากๆ...”³³ เป็นต้น

และการที่ปัญหาโจรผู้ร้ายเบาบางลงก็น่าจะส่งผลทำให้พ่อค้าต่างๆเดินทางเข้าไปตั้งหลักแหล่งและทำการค้าในภูมิภาคนี้เพิ่มขึ้นด้วย เช่นที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง“นิทานโบราณคดีเรื่องที่ 10 ความไข้เมืองเพชรบูรณ์” ว่า ในเวลาที่พระองค์ไปตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์นั้น พระองค์ก็ทรงพบว่าบรรดาพ่อค้าต่างๆได้เดินทางเข้าไปรับซื้อยาสูบจากราษฎรในหมู่บ้านต่างๆ เพื่อนำไปขายยังภูมิภาคอื่นๆ อย่างเป็นปกติแล้ว ดังนี้

“...พวกพ่อค้าไปรับซื้อตามบ้านราษฎรแล้ว บรรทุกโคต่างไปขายทางมณฑลนครราชสีมาบ้าง มณฑลอุดรบ้าง...แต่ตลาดใหญ่ของยาสูบเมืองเพชรบูรณ์นั้นอยู่ในกรุงเทพฯ...”³⁴ เป็นต้น

และเนื้อหาทั้งหมดที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ก็คือความพยายามในการจัดการด้านเศรษฐกิจของรัฐและบรรดาข้าราชการทั้งหลายในมณฑลเพชรบูรณ์สมัยที่ 1 ระหว่างปี พ.ศ. 2442 - 2447

ปัญหาและอุปสรรค /ปฏิกริยาจากข้าราชการหรือขุนนางท้องถิ่น

ในระหว่างที่มีการดำเนินการจัดการปกครองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในรูปของมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่างปี พ.ศ. 2442 - 2447 นั้น พบว่า ข้าหลวงเทศาภิบาลและบรรดา

³³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เทียบที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์, หน้า 9.

³⁴ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์,” ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 95.

ข้าราชการทั้งหลายก็ได้ประสบกับปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินการจัดการด้านต่างๆ อยู่ด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องของการมีปฏิริยาโต้ตอบจากบรรดาข้าราชการและขุนนางท้องถิ่นต่างๆ ทั้งนี้เพราะการที่ทางกรุงเทพฯ ได้ส่งตัวแทนเข้ามาดูแลจัดการปกครองและจัดเก็บผลประโยชน์ในด้านต่างๆ ในภูมิภาคนี้ยิ่งก่อให้เกิดเพิ่มขึ้นนั้น ย่อมส่งผลกระทบต่อผลประโยชน์ที่บรรดาผู้ปกครองและขุนนางท้องถิ่นทั้งหลายเคยได้รับอยู่บ้างไม่มากนักน้อย จากการศึกษา พบว่าความขัดแย้งและการสูญเสียผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจ ที่บรรดาเจ้าเมืองและขุนนางท้องถิ่นต่างๆ เคยได้รับในช่วงก่อนที่จะมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์นั้นน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดปฏิริยาต่อต้านการดำเนินการของบรรดาข้าราชการทั้งหลายเหล่านี้ ดังจะเห็นได้ชัดเจนว่าพื้นที่ที่มักจะมีปัญหากระทบกระทั่งระหว่างบรรดาข้าราชการจากส่วนกลาง กับเหล่าข้าราชการท้องถิ่นตลอดช่วงของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ก็คือพื้นที่ทางเมืองหล่มสักซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีทรัพยากรที่มีค่าทางเศรษฐกิจต่างๆ อย่างอุดมสมบูรณ์ อีกทั้งยังเป็นเมืองที่ถือได้ว่าเป็นความคึกคักทางการค้ามากกว่าพื้นที่อื่นๆ ของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้มาแต่เดิมแล้ว เข้าใจว่ารัฐเองก็ตระหนักถึงสภาพการณ์ดังกล่าวนี้ดี ดังนั้นเมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมา รัฐจึงได้รวมเอาเมืองหล่มสักซึ่งแต่เดิมอยู่ในมณฑลอุดรนั้นมารวมเข้าไว้ในมณฑลเพชรบูรณ์นี้ด้วย เชื่อว่าจุดประสงค์ข้อหนึ่งของรัฐ ก็คือ เพื่อที่จะได้เข้ามารวบรวมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากเมืองหล่มสักนี้เข้าสู่ส่วนกลางให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากขึ้น อย่างไรก็ตาม ความพยายามดังกล่าวของรัฐนี้ก็ได้ออกให้เกิดปัญหาความกระทบกระทั่งระหว่างบรรดาข้าราชการของรัฐกับเจ้าเมือง กรมการเมืองและบรรดาขุนนางท้องถิ่น ซึ่งกำลังจะสูญเสียผลประโยชน์ที่เคยได้รับไปอยู่หลายต่อหลายครั้งและหลายคู่อริ กล่าวคือ ในระยะเริ่มแรกของการพยายามเข้าไปจัดการปกครองและเศรษฐกิจในเมืองหล่มสักของพระยาเพชรรัตนราชสงครามในปี พ.ศ. 2442 นั้นก็ปรากฏว่าได้เกิดความขัดแย้งระหว่างพระยาเพชรรัตนราชสงครามกับพระแก้วอาสา ผู้ว่าราชการเมืองหล่มสักขึ้นมาในทันที ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2444 ก็เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างพระยาเพชรรัตนราชสงคราม, หลวงนิกรเกียรติคุณกับพระประเสริฐสุริยศักดิ์ กรมการเมืองหล่มสักอีกครั้งหนึ่ง ดังรายละเอียดคือ

ในปี พ.ศ. 2442 อันเป็นปีแรกของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์นั้น พบว่าพระยาเพชรรัตนราชสงครามได้ออกตรวจราชการที่เมืองหล่มสักและได้พยายามเข้าไปจัดระเบียบบริหารระบบราชการแบบใหม่ในพื้นที่ดังกล่าวนี้ ดังปรากฏในใบบอกพระยาเพชรรัตนราชสงครามเมื่อปี พ.ศ. 2442 ความว่า

...พระยาเพชรรัตนราชสงครามได้ตรวจราชการในที่ว่าการเมือง ตรวจดูสรรพหนังสือต่างๆมิได้อยู่ที่ว่าการ กระจัดกระจายอยู่ที่พักหลวงพิพิธบ้าง บ้านกรมการบ้าง มิได้เก็บเข้าเรื่องเข้าราวไว้ พระยาเพชรรัตนราชสงครามได้สั่งให้พระแก้วอาสาผู้แทนผู้ว่าราชการรวบรวมไว้เป็นหมู่หมวด แลหวังด้วยเกล้าฯว่าคงจะสูญหายบ้าง...³⁵

อย่างไรก็ดี เข้าใจว่าการที่พระยาเพชรรัตนราชสงครามได้พยายามเข้าไปจัดระเบียบทางการปกครองในเมืองหล่มสักดังกล่าวนี้เอง ที่เป็นสาเหตุทำให้เกิดการกระทบกระทั่งกับพระแก้วอาสา ผู้ว่าราชการเมืองหล่มสักอย่างรุนแรงจนถึงขั้นที่พระแก้วอาสาประท้วงด้วยการขอลาออกจากตำแหน่ง ซึ่งเมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงทราบก็ทรงวางแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวแก่พระยาเพชรรัตนราชสงครามหลายประการ อีกทั้งยังทรงมอบหมายให้พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกซึ่งเป็นทั้งอดีตผู้บังคับบัญชาและเป็นบุคคลที่ทั้งพระยาเพชรรัตนราชสงครามและพระแก้วอาสาต่างก็ให้ความเคารพนับถือมาช่วยดูแลไกล่เกลี่ยปัญหาด้วย³⁶ นอกจากนี้พระองค์ยังได้กำชับให้พระยาเพชรรัตนราชสงครามให้ความสนใจต่อพื้นที่ทางเมืองหล่มสักให้เพิ่มมากขึ้น เห็นได้จากหนังสือที่พระองค์ทรงกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ เมื่อปี พ.ศ.2442 ความว่า

“...เห็นว่าเมืองหล่มสักดีเปนมืองสำคัญในมณฑลเพชรบูรณ์ ระยะทางก็ไม่ห่างไกลกับมณฑลเพชรบูรณ์นัก ถ้าพระยาเพชรรัตนราชสงครามมีเวลาขึ้นไปอยู่เมืองหล่มสักดีมากๆจะดี...”³⁷ เป็นต้น

จากนโยบายการปกครอง ที่ทางกระทรวงมหาดไทยต้องการให้บรรดาข้าหลวงเทศาภิบาลทุกคนพยายามทำความคุ้นเคยกับบรรดาเจ้าเมืองขุนนางท้องถิ่นต่าง ๆ นั้น พบว่า พระยาเพชรรัตนราชสงครามได้พยายามปฏิบัติตามแนวทางดังกล่าวเป็นอย่างดี ประกอบกับการที่ครั้งหนึ่งพระยาเพชรรัตนราชสงครามเคยมีปัญหาคู่ทาบกระทบกระทั่งกับพระแก้วอาสา อดีตผู้ว่าราชการจังหวัด

³⁵ หจข., ร.5 ม.51/1 รายงานจัดราชการต่างๆ ในมณฑลพิษณุโลก, ใบบอกพระยาเพชรรัตนราชสงครามกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ ร.ศ.118.

³⁶ หจข., ร.5 ม.2.3/180 พระแก้วอาสาขอลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองหล่มสักดีให้มารับราชการเมืองวิเชียรฤๅเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ เลขที่ 581/8205 ลงวันที่ 24 มีนาคม ร.ศ.118.

³⁷ เรื่องเดียวกัน.

หล่มสักมาก่อน ดังนั้น พระยาเพชรรัตนราชสงครามจึงได้พยายามทำความคุ้นเคยกับบรรดาเจ้าเมืองขุนนางท้องถิ่นคนอื่นๆ แทน เห็นได้จากการที่พระยาเพชรรัตนราชสงครามได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานสัญญาบัตรแก่พระประเสริฐสุริยศักดิ์ และพระพิทักษ์สมุทรกิจในตำแหน่งกรมการเมืองหล่มสัก ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ได้สั่งให้นำบุคคลทั้งสองให้ลงมากรุงเทพฯ และเมื่อพิจารณาแล้วว่าบุคคลทั้งสองมีความสามารถพอควรที่จะรับราชการได้ พระองค์ก็ทรงอนุญาต³⁸ แต่ต่อมาเพียงไม่นานนัก ปัญหาการกระทบกระทั่งระหว่างข้าราชการจากส่วนกลางกับข้าราชการท้องถิ่นก็เกิดขึ้นอีกโดยในครั้งนี้เป็นการกระทบกระทั่งระหว่างหลวงนิกรเกียรติคุณ ข้าหลวงรักษาราชการเมืองหล่มสักกับพระยาประเสริฐสุริยศักดิ์ ผู้ซึ่งเพิ่งจะได้รับพระราชทานสัญญาบัตรแต่งตั้งเป็นกรมการเมืองหล่มสัก ซึ่งความขัดแย้งในครั้งนี้นี้สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าการนำเอาระบบการปกครองแบบใหม่ไปใช้ในพื้นที่ทางเมืองหล่มสักนั้นค่อนข้างจะมีปัญหา นอกจากนี้ ความขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ ก็ยังเป็นอีกสาเหตุสำคัญของปัญหาที่เกิดขึ้นในครั้งนั้นตามทัศนะของพระยาเพชรรัตนราชสงคราม ตามข้อความในใบบอกที่ท่านได้นำขึ้นกราบทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

...ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกแต่แรกยกเมืองหล่มมาสมทบมณฑลเพชรบูรณ์ โดยเหตุดังนี้ คือ (๑)พระประเสริฐอยากเป็นผู้ว่าราชการเมืองหล่มแต่ไม่มีวุฒิพอจะให้เป็นผู้ว่า (๒)ราษฎรพลเมืองเป็นการไม่ยอมให้ไทยเป็นผู้ปกครอง มุ่งหมายอยากให้พระประเสริฐเป็นผู้ว่าราชการเพื่อหาช่องหลีกราชการ (๓)เคยอยู่ในความปกครองของมณฑลชั้นนอก ไม่เคยถูกการกะเกณฑ์แลเสียส่วยอากรสมภักษร เคยได้รับแต่การเบาๆ แลผ่อนผันอนุโลมอยู่...ถ้าโปรดเกล้าฯมีตราให้หาพระประเสริฐลงมาอยู่เสียที่กรุงเทพฯ หรือส่งไปเสียที่มณฑลใดมณฑลหนึ่ง ซึ่งห่างไกลกับเมืองหล่ม หรือมิฉะนั้นขอรับพระบรมราชานุญาตให้อภัยการฟ้องพระประเสริฐในกรณีที่ยุยงให้ราษฎรกระด้างกระเดื่องแลแตกซ่านเช่นไปให้พื้นพระราชอาณาเขตร์ ลงโทษชังคุกเสีย หรือจะผ่อนผันโปรดเกล้าฯประการใดที่จะจัดการให้สะดวกไป ขอความกรุณาบารมีปกเกล้าฯ เป็นที่พึ่ง...”³⁹ เป็นต้น

³⁸ หจข., ร.5 ม.2.3/187 ตั้งและย้ายตำแหน่งข้าราชการหัวเมืองมณฑลเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 176/4762 ลงวันที่ 19 กันยายน ร.ศ.119.

³⁹ หจข., ร.5 ม.52/4 เรื่องมณฑลเพชรบูรณ์, พระยาเพชรรัตนราชสงคราม กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ใบบอกฉบับที่ 1/563 ลงวันที่ 30 กรกฎาคม ร.ศ.120.

แต่สำหรับในทัศนะของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพแล้ว พบว่าพระองค์ไม่ทรงเห็นด้วยกับแนวทางในการแก้ปัญหาของพระยาเพชรรัตนราชสงครามในครั้งนั้นนัก เห็นได้จากข้อความที่ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ความว่า

...การเรื่องนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่าพระยาเพชรรัตนราชสงครามทำยังไม่สู้ดี...แต่ถ้าพระประเสริฐจะจัดการให้กรมการแลกำหนด ผู้ใหญ่บ้านมีบอกลงมากรุงเทพฯขอให้พระประเสริฐเป็นเจ้าของก็ควรให้มีบอกลงมาได้ ไม่ควรจะขัดขวาง...มีสำคัญอยู่แต่ที่หลวงนิกรเกียรติคุณข้าหลวงรักษาราชการเมืองจะต้องจัดการให้ดีอย่าให้ราษฎรมีความเดือดร้อน ถ้าราษฎรมีความนิยมแล้วก็จะแบ่งกำลังพระประเสริฐได้มาก ในชั้นนี้เห็นด้วยเกล้าฯว่าควรกำชับไว้เพียงเท่านี้แล้วรอฟังดูไปก่อน ...⁴⁰

ด้วยเหตุนี้ การแก้ไขปัญหาในเวลาต่อมา พระยาเพชรรัตนราชสงครามจึงได้ใช้วิธีย้ายคู่อริทั้งสองให้แยกออกจากกัน ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาต่อมา ความว่า

...พระยาเพชรรัตนราชสงคราม ขอรับพระราชทานย้ายหลวงนิกรเกียรติคุณเข้ามารับราชการแทนปลัดมณฑลเพชรบูรณ์...ส่วนพระประเสริฐสุริยศักดิ์นั้น ขอรับพระราชทานให้คงเป็นข้าหลวงตรวจการอยู่ในกองมณฑล แม้จะสมักอยู่ที่เมืองหล่มสักดี มีราชการอย่างไรควรจะให้ทำได้ก็ให้ทำไป บางที่ราชการจะดำเนินไปได้ก็โดยความสามัคคีเรียบร้อยขึ้น...ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่าชอบแล้ว ...⁴¹

เข้าใจว่าการแก้ไขปัญหานั้นน่าจะทำให้เรื่องราวสงบลงได้ในที่สุด ด้วยการประนีประนอมปัญหาในลักษณะดังกล่าว จึงปรากฏว่าในเวลาต่อมาบุคคลต่างๆเหล่านี้ก็ยังคงรับราชการในมณฑลเพชรบูรณ์และทำงานร่วมกันต่อไป ดังปรากฏข้อความในคำกราบบังคมทูล

⁴⁰เรื่องเดียวกัน..พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เลขที่ 48/4061 ลงวันที่ 6 สิงหาคม ร.ศ.120.

⁴¹หจข., ร.5 ม.2.3/195 ตั้งและย้ายข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 120, พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 115/9196 ลงวันที่ 23 ธันวาคม ร.ศ.120.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อปี พ.ศ.2455 ดังนี้

...พระยาเพชรรัตนราชสงคราม...ได้ให้พระประเสริฐสุริยศักดิ์ ให้เป็นผู้แนะนำ ชักชวนเกลี้ยกล่อม ให้ราษฎรซึ่งตั้งทำมาหากินอยู่ตามซอกเขาเหล่านั้น ให้มาตั้ง ทำมาหากินอยู่ที่ในเมืองเพชรบูรณ์...พระประเสริฐสุริยศักดิ์ รับรองได้ไปพูดเกลี้ย กล่อมบ้างแล้ว...⁴² เป็นต้น

ผลการจัดการด้านเศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2447

แม้ว่าจะมีปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินการจัดการมณฑลเพชรบูรณ์ทั้งใน ทางการปกครองและในทางเศรษฐกิจดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้ แต่ปรากฏว่า ในท้ายที่สุดผลสรุป โดยรวมของการจัดการปกครองในมณฑลนี้ ก็เป็นที่พอพระทัยของสมเด็จพระยาดำรงราชานุ ภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้นเป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงตรัสชื่นชม ความสามารถของพระยาเพชรรัตนราชสงคราม (เพ็ญ เพ็ญเพชร) ในการที่จัดการให้มณฑลนี้ ลุล่วงไปได้ด้วยดีไว้หลายต่อหลายครั้ง ทั้งในเอกสารทางราชการและในพระนิพนธ์เรื่องต่างๆของ พระองค์ท่าน เป็นต้นว่า เมื่อครั้งที่ทรงเสด็จไปตรวจราชการในมณฑลเพชรบูรณ์เมื่อปี พ.ศ. 2447 นั้น พระองค์ก็ได้มีโทรเลขถึง พระยาศรีสหเทพ ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้น ความ ว่า

“...การมณฑลนี้พระยาเพชรรัตนจัดไว้เรียบร้อยดีมาก รู้สึกเสียดายมากที่พระยา เพชรรัตนถึงอนิจกามเสียก่อนได้มาเห็น ถ้ายังอยู่พระยาเพชรรัตนควรได้รับ พระราชทานบำเหน็จรางวัลโดยแท้...”⁴³

นอกจากนี้ในพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาค 3 เรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์” พระองค์ก็ทรงกล่าวไว้ว่า

⁴² หจข.,ร.5 ม.52/4 เรื่องมณฑลเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 272/10628 ลงวันที่ 27 มกราคม ร.ศ.121.

⁴³ หจข.,ร.5 ม.2.14/111 กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ถึงมณฑล เพชรบูรณ์เป็นที่สุด.

...ข้าพเจ้าตั้งใจมาหลายปีว่าจะหาโอกาสไปดูมณฑลเพชรบูรณ์สักครั้งหนึ่ง... ฟังไปได้ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๓ นี้ ไม่ทันชีวิตพระยาเพชรรัตนสงคราม(เฟื่อง) ข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก ซึ่งได้ยุตส์ำห้จัดการทำนุบำรุงมณฑลนั้น และเป็นผู้ที่ได้วิงวอนให้ข้าพเจ้าไปดูมณฑลเพชรบูรณ์เสมอมา... ครั้นได้ไปเห็นมณฑลเพชรบูรณ์ คิดถึงพระยาเพชรรัตน จึงรู้สึกเสียใจในข้อนี้เป็นอันมาก...⁴⁴ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี หากจะพิจารณาในเรื่องผลประโยชน์รายได้ที่รัฐได้รับจากการจัดการมณฑลเพชรบูรณ์ จากข้อมูลที่ผู้เขียนพอจะค้นพบได้ในเวลานี้มีตัวเลขจำนวนรายได้เพียงช่วง 3 ปี คือ ระหว่างปี ร.ศ. 121 - ร.ศ. 123 หรือ พ.ศ. 2445 - 2447 เท่านั้น ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 6 บัญชีเงินผลประโยชน์รวมทั้งสิ้นทุกแพนงซึ่งเก็บได้ในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2445 - 2447

พ.ศ.	เงินที่เก็บได้ (บาท)	เทียบกับปีฐาน พ.ศ.2445 (บาท)	คิดเป็น % ของจำนวนเงินที่ลดลงไปเมื่อเทียบกับปีฐาน (พ.ศ.2445)
2445	105,193	-	-
2446	84,749	-20,444	- 19.43 %
2447	76,343	-28,850	- 27.43 %

ที่มา ดัดแปลงจาก

หจข., กค.0301.1/4 Statistics of Provincial Revenue Department. B.E.2445 (1902-03) to B.E.2457 (1914-15).

จากตัวเลขดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ผลประโยชน์ที่รัฐจัดเก็บได้จากมณฑลเพชรบูรณ์นั้นมีอัตราที่ลดลงโดยเปรียบเทียบทุกปี แต่ทั้งนี้เข้าใจว่าตัวเลขที่น้อยลงนี้น่าจะเป็นผลมาจากการนำมาตรการต่างๆในด้านเศรษฐกิจ โดยเฉพาะมาตรการในด้านการยกเลิกการจัดเก็บภาษีและการจัดเก็บผลประโยชน์อื่นๆในหลายๆลักษณะ เพื่อเป็นการบำรุงประโยชน์ในมณฑลนี้ให้เจริญขึ้น ดังรายละเอียดที่ผู้เขียนเสนอไว้แล้วในหัวข้อที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ. 2447 เมื่อพระยาเพชรรัตนราชสงครามถึงแก่อนิจกรรม และรัฐไม่สามารถหาข้าราชการมารับตำแหน่งแทนได้ ประกอบกับรัฐเห็นว่าผลประโยชน์ที่รัฐจัดเก็บได้จากบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในเวลานั้น

⁴⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์, เขียวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องที่ยอมมณฑลเพชรบูรณ์ , หน้า 1.

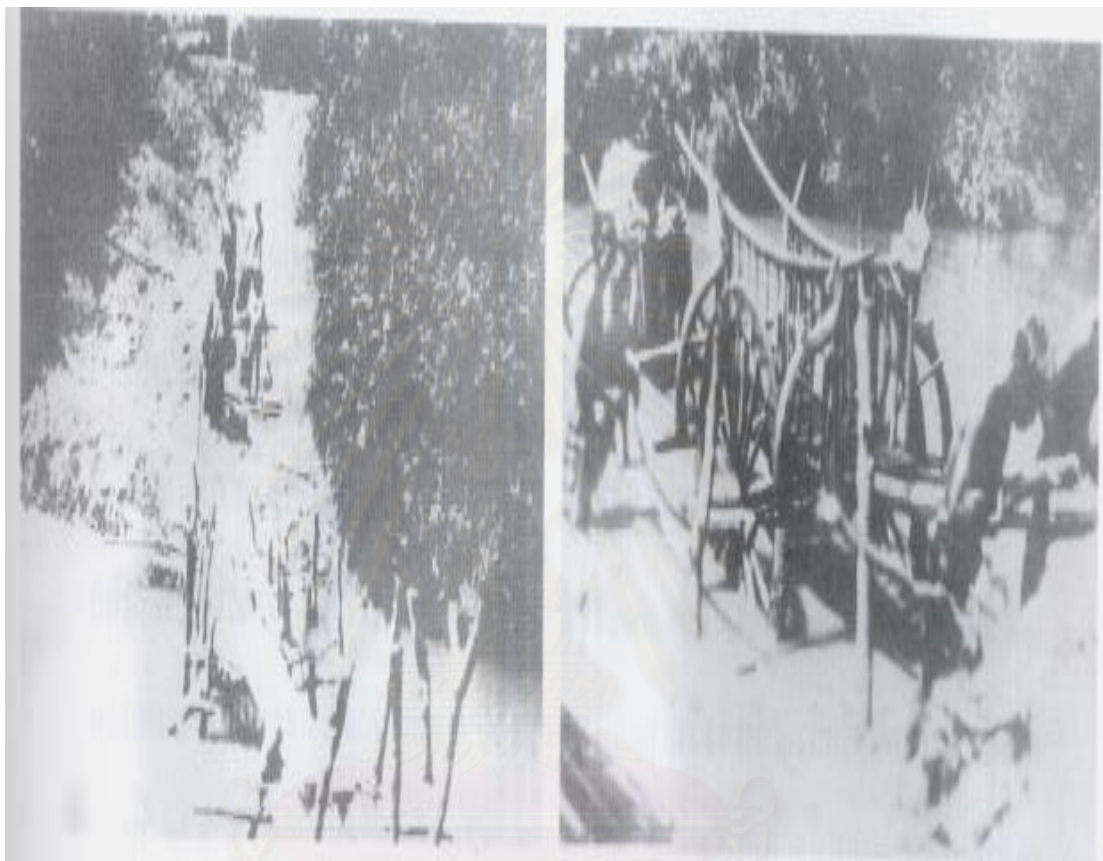
ยังให้ผลตอบแทนที่ไม่คุ้มกับค่าใช้จ่ายที่เสียไป ดังนั้น ในที่สุดรัฐจึงได้ประกาศยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์นี้ลงไปรวมกับมณฑลพิษณุโลกในปีนั้นเอง ทั้งนี้อาจจะเห็นถึงเหตุผลที่รัฐตัดสินใจยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ในครั้งนั้น ได้จากคำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อปี พ.ศ. 2447 ความว่า

...ด้วยตั้งแต่พระยาเพชรรัตนราชสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลเพชรบูรณ์ถึงอนิจกรรมแล้วมา ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ยังว่างอยู่ เพราะยังหาตัวข้าราชการที่มีคุณสมบัติสมควรแก่ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลและจะให้มารับราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ยังหาไม่ได้ ด้วยข้าราชการพากันครั้นคร้ามความไข้เจ็บที่มณฑลเพชรบูรณ์อยู่โดยมาก ... เป็นการขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องหาตัวคนนี้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่ามณฑลเพชรบูรณ์นี้ถึงเป็นทำเลที่ดินอุดมอันอาจจะเกิดประโยชน์ในการเพาะปลูกและการทำป่าไม้ได้เป็นอันมากก็จริง แต่ทุกวันนี้จะจัดให้มีความสะดวกเร็ว จัดไม่ได้ด้วยหนทางที่ไปมายังกันดารมาก และความไข้เจ็บก็ยังคงชุกชุม ผลประโยชน์แผ่นดินที่จะพึงได้ไม่คุ้มกับค่าใช้จ่ายที่จัดตั้งเป็นมณฑลหนึ่งต่างหาก เป็นการขัดข้องด้วยเรื่องผลประโยชน์อีกประการหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่ามณฑลเพชรบูรณ์ในชั้นนี้ ควรจะฝากไว้ในความปกครองของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก...เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะตัดเงินใช้จ่ายลงได้บ้าง...⁴⁵ เป็นต้น

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴⁵ หจช., ร.5 ม.52/4 เรื่องมณฑลเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 112/7868 ลงวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ.123.

รูปภาพที่ 5 การเดินทางตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อปี พ.ศ.2447

ที่มา: วีรยุทธ สิ้นจ้อย, ภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์จังหวัดเพชรบูรณ์(เพชรบูรณ์: ดีดีการพิมพ์,2545),
หน้า 150.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูปที่ 6 สภาพบ้านเรือนและชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรชาวมณฑลเพชรบูรณ์ เมื่อปี พ .ศ.2447

สถาบันวิทยบริการ

ที่มา: วีรยุทธ สินธุ์, ภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์จังหวัดเพชรบูรณ์(เพชรบูรณ์: ดีดีการพิมพ์,2545),
หน้า 152.

รูปภาพที่ 7 ท่าเรือริมแม่น้ำป่าสัก ณ เมืองเพชรบูรณ์ เมื่อปี พ.ศ.2447

ที่มา: วีรยุทธ สิ้นจ้อย, ภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์จังหวัดเพชรบูรณ์(เพชรบูรณ์: ดีดีการพิมพ์,2545),
หน้า 153.

บทที่ 4

การจัดการทางด้านเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน สมัยมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2450-2458

ภายหลังการประกาศยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ไปในปี พ.ศ.2447 รัฐได้ยกหัวเมือง
ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนไปรวมกับมณฑลพิษณุโลก จวบจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2450 รัฐจึงได้
ตัดสินใจจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีกครั้ง ดังจะเห็นได้จากคำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อปี พ.ศ.2450
ความว่า

...ด้วยมณฑลเพชรบูรณ์เดิมพระยาเพชรรัตนราชสงครามเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
ครั้งพระยาเพชรรัตนราชสงครามถึงอนิจกรรม เพราะเหตุที่หาตัวข้าหลวง
เทศาภิบาลที่จะอดทนต่อความไข้เจ็บไม่ได้จึงได้รวมหัวเมืองมณฑลเพชรบูรณ์เข้า
กับมณฑลพิษณุโลกมาได้ ๔ ปีเข้าปีนี้ เห็นด้วยเกล้าว่าการปกครองมณฑลทั้ง
๒นี้รวมกันไม่ได้ด้วยเหตุที่ท้องที่มณฑลเพชรบูรณ์กว้างใหญ่ ข้าหลวงเทศาภิบาล
แลข้าราชการมณฑลพิษณุโลกจะไปตรวจตราได้ก็แต่ฤดูแล้งเพราะเป็นผู้แปลกถิ่น
ราชการในมณฑลเพชรบูรณ์จึงเสื่อมทรามลงกว่ามณฑลอื่น เห็นด้วยเกล้าว่า
จำเป็นจะต้องกลับตั้งเป็นมณฑลขึ้นอีกต่างหากจึงจะสะดวกแก่การปกครอง...¹

ด้วยเหตุนี้ มณฑลเพชรบูรณ์จึงได้ถูกจัดตั้งขึ้นมาอีกครั้งในปี พ.ศ. 2450 ภายใต้
การปกครองของนายพันเอกพระยาเทพาธิบดี(อิม เทพานนท์) ทั้งนี้ หากพิจารณาจากข้อความ
ข้างต้นแล้ว จะเห็นได้ว่า จุดมุ่งหมายหลักที่รัฐได้ตัดสินใจก่อตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีกครั้งนั้น
ก็เนื่องมาจาก ความต้องการที่จะเพิ่มประสิทธิภาพของการจัดการปกครองในระบบเทศาภิบาล
เช่นเดียวกับเมื่อครั้งที่มีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.2442 นั้นเอง ดังจะเห็นได้
จากข้อความข้างต้นที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า การที่ท้องที่
ของมณฑลเพชรบูรณ์กว้างใหญ่มาก ทำให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกไม่สามารถที่จะ
เข้าไปดูแลได้อย่างใกล้ชิดนัก ราชการในพื้นที่นี้จึงเสื่อมโทรมมากกว่าพื้นที่อื่นๆ ดังนั้นรัฐจึงเห็น
ควรที่จะแบ่งพื้นที่มณฑลเพชรบูรณ์แยกออกมาจากมณฑลพิษณุโลก แล้วจัดรูปแบบการปกครอง

¹หจข.,ร.5 ม.2.3/203 ตั้งแลย้ายข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 126,พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 281/10444
ลงวันที่ 26 เดือนธันวาคม ร.ศ. 126.

แยกเป็นมณฑลอีกมณฑลหนึ่งต่างหากตามเดิม ซึ่งน่าจะช่วยลดปัญหาดังกล่าวได้ การตัดสินใจของรัฐในครั้งนี้ จึงถือเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามแก้ปัญหาเรื่องประสิทธิภาพในการจัดการปกครองระบบเทศบาลของรัฐบาลของรัฐในช่วงเวลานั้นได้เป็นอย่างดี และนี่ก็คือเหตุผลสำคัญข้อหนึ่งของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีกครั้งในปี พ.ศ. 2450

นอกจากจุดมุ่งหมายที่จะเพิ่มประสิทธิภาพของการปกครอง ในระบบมณฑลเทศาภิบาลดังกล่าวแล้ว พบว่า การจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาเป็นครั้งที่ 2 นี้ รัฐยังได้พิจารณาถึงเงื่อนไขเฉพาะที่มีในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน เพื่อนำมาประกอบการตัดสินใจว่าจะตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาใหม่หรือไม่ด้วย ซึ่งเงื่อนไขเฉพาะที่เวลานั้น ก็ได้แก่การที่บริเวณดังกล่าวนี้เป็นพื้นที่ที่มีกตัตติศัพท์เรื่องความซุกซุมของโรคไข้มาลาเรียจนกลายเป็นที่ครั่นคร้ามของคนทั่วไป อีกทั้งยังส่งผลทำให้บรรดาข้าราชการทั้งหลายพากันหวาดกลัวและไม่อยากมารับราชการในพื้นที่นี้ ซึ่งหากไม่มีข้าราชการที่สมัครใจมารับราชการ รัฐก็ไม่อาจที่จะจัดตั้งมณฑลขึ้นมาได้เช่นกัน ทั้งนี้เพราะรัฐจะพิจารณาจากความสมัครใจของข้าราชการเป็นหลัก เห็นได้จากข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2437 ตอนหนึ่งว่า

...ความลำบากใจที่สุดอย่างหนึ่งของหม่อมฉันก็คือการหาตัวข้าราชการที่จะส่งไปปกครองหัวเมืองต่างๆ...ทั้งนี้เป็นเพราะบุคคลที่หม่อมฉันมองหาอยู่นั้น จะต้องมีความสมบัติหลายประการ ข้อที่หนึ่ง หม่อมฉันต้องมีเหตุผลมั่นใจว่าบุคคลเหล่านั้นมีความสามารถเหมาะกับงานที่เขาได้รับมอบหมาย ข้อที่สอง ที่ยิ่งสำคัญไปกว่าก็คือว่า เขาจะต้องเต็มใจจริงๆที่จะรับงานในหัวเมืองนั้นๆ...²

ด้วยเหตุนี้ การจะจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาใหม่ได้อีกครั้งจึงหมายความว่าพระองค์จะต้องทรงสามารถหาข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถและ “มีความเต็มใจ” ที่จะมารับราชการในพื้นที่นี้ได้ก่อนเท่านั้น ทั้งนี้อาจเห็นได้จากหนังสือที่พระองค์ได้ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ในคราวที่จะมีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาใหม่ในปี พ.ศ. 2450 ความว่า

²ม.84/19: สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ส่วนพระองค์, 25 ธันวาคม พ.ศ. 2437, อ้างถึงใน เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 - 2458, หน้า 313.

...ตัวข้าหลวงเทศาภิบาลนั้นเห็นด้วยเกล้าฯว่าพระยาเทพาธิบดีซึ่งเป็นผู้รั้งราชการเมืองตากอยู่ในเวลานี้เป็นผู้ใหญ่ แลเคยได้ไปรับราชการในที่กันดารคุ่นเคยความใช้เจ็บอย่างเดียวกับพระยาเพชรรัตน ได้ถามตัวก็รับจะสนองพระเดชพระคุณ จึงเห็นด้วยเกล้าฯว่า ไม่มีผู้ใดเหมาะกว่าพระยาเทพาธิบดี...³ เป็นต้น

ยิ่งไปกว่านั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงตระหนักด้วยว่า ไม่เพียงแต่จะต้องมีการสรรหาผู้ที่มารับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์เท่านั้น ในส่วนของบรรดาข้าราชการในตำแหน่งอื่นๆ พระองค์ก็ต้องพิจารณาด้วยเช่นกัน จากการศึกษาพบว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้ความสำคัญกับเงื่อนไขเฉพาะข้อนี้ในการที่จะจัดการปกครองแบบใหม่ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้เป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าแต่เดิมเมื่อครั้งที่มีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ในครั้งแรกระหว่าง พ.ศ.2442-2447 นั้น พระยาเพชรรัตนราชสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้น ก็ได้นำชื่อราชการมาปรึกษากับพระองค์ว่าจะแก้ปัญหาการขาดคนมารับราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ได้อย่างไร ปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงตอบว่า

...ฉันพูดว่าตัวฉันเองก็ลำบากในเรื่องหาคนไปรับราชการมณฑลเพชรบูรณ์เหมือนกัน ได้เคยคิดหาอุบายที่จะระงับความกลัวไข้เมืองเพชรบูรณ์ เห็นว่าตัวฉันจะต้องขึ้นไปเมืองเพชรบูรณ์เองให้ปรากฏเสียครั้งหนึ่ง คนอื่นจึงจะหายกลัวด้วยเห็นว่าความไข้คงไม่ร้ายแรงถึงอย่างทีกลัวกัน ฉันจึงกล้าไป ถึงจะยังมีคนกลัว ชักชวนก็ง่ายขึ้น ด้วยอาจอ้างตัวอย่างว่าแม้ตัวฉันก็ได้ไปแล้ว...⁴

ดังนั้นเมื่อปรากฏว่าในปี พ.ศ.2447 ภายหลังจากที่พระยาเพชรรัตนราชสงครามถึงแก่อนิจกรรมแล้ว และทางกระทรวงมหาดไทยไม่สามารถหาคนมารับราชการแทนได้จึงต้องยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ไปในปีนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงตัดสินพระทัยเสด็จไปตรวจการในพื้นที่นี้ ปรากฏว่ามีผู้ทักทวนพระองค์มากมาย ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงมีพระราชดำริเห็นชอบด้วย ซึ่งในท้ายที่สุดการเสด็จไปมณฑล

³ หจข., ร.5 ม.2.3/203 ตั้งแลย้ายข้าราชการในกระทรวงมหาดไทยศก126, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ที่ 281/10444 ลงวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ.126

⁴ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "นิทานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์," ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 91 - 92.

เพชรบูรณ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในครั้งนั้นก็ไม่มีผู้ร่วมเดินทางท่านใดป่วยเป็นไข้ป่าเลย ผู้คนจึงค่อยคลายความหวาดกลัวลงสมดังพระประสงค์ดังที่ทรงเล่าไว้ในตอนท้ายเรื่องว่า

“...ว่าถึงประโยชน์ของการที่ไปครั้งนั้นก็คุ้มประสงค์ เพราะแต่นั้นมาก็หาคนไปรับราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ได้ไม่ยากเหมือนแต่ก่อน...”⁵

และผลของการที่คนหายกลัวความไข้ในมณฑลเพชรบูรณ์ดังกล่าวนี้เองที่อาจทำให้มีข้าราชการเต็มใจที่จะมารับราชการในภูมิภาคนี้มากขึ้น และในที่สุดรัฐก็สามารถที่จะจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาได้อีกครั้งในปี พ.ศ. 2450 - 2458

โดยสรุปจุดมุ่งหมายหลักของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีกครั้งในปี พ.ศ. 2450 นั้นก็เนื่องมาจากความต้องการที่จะพัฒนาประสิทธิภาพของการปกครองระบบเทศบาลให้มากขึ้น เพราะการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาให้มีข้าหลวงเทศาภิบาลและบรรดาข้าราชการต่างๆมารับผิดชอบโดยตรงนั้น ย่อมเป็นผลดีต่อระบบการปกครองและราษฎรในพื้นที่นี้มากกว่าแต่เดิมที่ต้องฝากไว้ใน การปกครองของมณฑลที่มีขนาดใหญ่อื่นๆ ซึ่งมีอุปสรรคทั้งในเรื่องความห่างไกลและสภาพการคมนาคมที่ไม่เอื้ออำนวยจนทำให้บรรดาข้าหลวงเทศาภิบาลเหล่านั้นไม่อาจเข้ามาตรวจตราดูแลได้อย่างทั่วถึงและมีประสิทธิภาพ ประกอบกับรัฐเองได้พยายามแก้ไขปัญหาเรื่องคนที่จะมารับราชการในมณฑลนี้ จนเมื่อสามารถแก้ไขและหาคนที่มารับตำแหน่งข้าหลวงในมณฑลนี้ได้ มณฑลเพชรบูรณ์จึงถูกจัดตั้งขึ้นมาใหม่อีกครั้งในปี พ.ศ. 2450

นอกจากจุดมุ่งหมายทางการเมืองแล้วจุดมุ่งหมายในทางเศรษฐกิจก็มีส่วนสำคัญในการผลักดันให้รัฐได้ทำการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีกครั้ง ทั้งนี้เพราะการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลนั้น จะทำให้ตัวแทนของรัฐสามารถเข้าไปจัดการดูแลและทำนุบำรุงการทำกินของราษฎรได้อย่างทั่วถึงมากขึ้น ซึ่งนั่นก็หมายถึงรายได้ที่มาจากการจัดเก็บภาษีจากราษฎรของรัฐจะมีเพิ่มมากขึ้น อีกทั้งยังเป็นการเข้าไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรต่างๆที่มีอยู่ในพื้นที่ดังกล่าวได้เพิ่มมากขึ้นอีกทางหนึ่งด้วยนั่นเอง ทั้งนี้จะเห็นได้ถึงทัศนคติดังกล่าวของรัฐได้อย่างชัดเจนจากข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวกับที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลที่จัดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2453 ตอนหนึ่งว่า

...เรื่องที่ถูกชกกันมาทั้งเรื่องนี่ ก็เป็นเรื่องที่จะจัดการให้ผลประโยชน์แผ่นดินเจริญขึ้น ด้วยเชื่อว่ายังจะขึ้นได้ ถ้าเราทำให้เห็นไม่ได้เราก็โง่ เพราะถ้าเราจัดขึ้นแล้วการที่พระราชทรัพย์จะทวีขึ้นหรือลดน้อยลงนั้น เราอาจจะเทียบผลประโยชน์

⁵เรื่องเดียวกัน , หน้า 106.

รายได้จากทางการเพาะปลูก แลจำนวนที่ดินซึ่งทำการเพาะปลูกให้เห็นทุกปีก็คงจะรู้ได้ ถ้าการที่เราจัดไปนั้นพระราชทรัพย์ไม่ทวีขึ้นแล้ว ก็ควรเลิกข้าหลวงเทศาภิบาลได้ทั้งหมด...⁶ เป็นต้น

ยิ่งไปกว่านั้น หากจะนำเอาเหตุผลของการยุบเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ของรัฐในเวลานั้นมาร่วมพิจารณาด้วย ก็ยังเห็นได้อย่างชัดเจนว่า เหตุผลทางเศรษฐกิจของรัฐนั้นเป็นเหตุผลสำคัญที่รัฐจะพิจารณาถึงเป็นอันมาก ดังจะเห็นได้ว่า รัฐได้ตัดสินใจยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2458 นั้น เพราะมณฑลนี้ให้ผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจแก่รัฐน้อยกว่ารายจ่ายที่รัฐต้องใช้ในการก่อตั้งมณฑลนี้ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งก็คือเหตุผลที่ว่าในเวลานั้น เป็นช่วงเวลาเดียวกันกับที่อิทธิพลและการคุกคามของฝรั่งเศสทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มลดน้อยลง รัฐบาลสยามจึงหันไปมุ่งเน้นที่จะเข้าไปจัดการกับภาคเศรษฐกิจที่เชื่อมโยงกับอังกฤษทางตอนเหนือของสยาม อันได้แก่ ผลประโยชน์ในเรื่องของอุตสาหกรรมป่าไม้มากขึ้น และนี่ก็เป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่เป็นคำตอบที่ว่า ทำไมรัฐจึงตัดสินใจยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ลงแล้วย้ายข้าราชการที่มาปฏิบัติหน้าที่ในมณฑลนี้ทั้งหมดไปรับราชการในมณฑลมหาสารบุรี ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2458 นั้นเอง ซึ่งเหตุผลดังกล่าวนี้อาจจะเห็นได้จากข้อความที่พระยามหาอำมาตย์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้นได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ความว่า

“...ตามรูปแบบการปกครองมณฑลเพชรบูรณ์ คงมีข้าราชการกองบัญชาการมณฑลประจำตำแหน่งอย่างเดียวกับที่จัดอยู่ในมณฑลอื่น แต่มณฑลเพชรบูรณ์มีเมืองขึ้นเพียง ๒ เมือง แลผู้คนพลเมืองก็มีน้อย รวมทั้งมณฑลเพียง ๗๘,๘๗๒ คน ซึ่งน้อยกว่าเมืองอื่น แต่เฉพาะเมืองหนึ่งถึง ๓๖ เมือง การงานจึงมีน้อยตลอดจนผลประโยชน์รายได้ก็ไม่คุ้มรายจ่ายเสมอทุกปีตั้งแต่ตั้งมณฑลมา เมื่อการเปนอยู่เช่นนี้ จึงเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่าสมควรยกเลิกการที่จัดเปนมณฑลนั้นเสีย คงรวมเมืองเพชรบูรณ์แลเมืองหล่มสักดีอยู่ในความปกครองบังคับบัญชาของสมุหเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลกดุจแต่ก่อน อนึ่ง การปกครองมณฑลพายัพมีหัวเมืองที่รวมขึ้นอยู่ในมณฑลพายัพหลายเมือง ล้วนแต่เมืองใหญ่...เมื่อคิดถึงการยาวในภายหน้าแล้ว ก็เห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่าควรต้อง

⁶“รายงานการประชุมเทศาภิบาล ร.ศ. 129,” *เทศาภิบาล*, 10(2453), หน้า 264,อ้างถึงใน เดช บุนนาค, *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435 - 2458*, หน้า 354 -355.

* มณฑลมหาสารบุรีเป็นมณฑลที่ก่อตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2458 ครอบคลุมพื้นที่เมืองลำปาง เมืองแพร่ และเมืองน่าน.

ตระเตรียมการล่วงหน้าไว้เสียแต่ในบัดนี้...สมควรแบ่งท้องที่มณฑลพายัพคือเมือง
น่าน ๑ เมืองแพร่ ๑ เมืองลำปาง ๑ รวม ๓ เมืองตั้งขึ้นเป็นมณฑล ๑ ต่างหาก
...ควรถอนคณะข้าราชการมณฑลเพชรบูรณ์ไปรับราชการทั้งคณะ เป็นอันไม่ต้อง
เพิ่มเงินรายจ่ายขึ้นกว่าแต่ก่อน...”⁷ เป็นต้น

ยิ่งไปกว่านั้น หากจะพิจารณาจากข้อความตอนหนึ่งที่พระยาราชเสนาได้เขียน
เกี่ยวกับมณฑลเพชรบูรณ์ไว้ในหนังสือเรื่อง “เทศาภิบาล” ในเวลาต่อมานั้น ก็จะได้เห็นได้ชัด
ชัดเจนว่า เหตุผลทางเศรษฐกิจของรัฐในช่วงเวลานั้นมีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อการก่อตั้งหรือ
ยุบเลิกมณฑลนี้ ดังความว่า

“...จังหวัดเพชรบูรณ์เป็นท้องที่มีทิวเขาคันโอบอยู่ และเป็นป่าดงกันดาร การ
คมนาคมติดต่อกับกรุงเทพฯและมณฑลอื่นไม่สะดวก ทั้งอยู่ไกลกันมากด้วย ครั้น
จะให้มณฑลใดปกครองก็ตรวจตราไม่ทั่วถึง จึงต้องตั้งเพชรบูรณ์เป็นมณฑลขึ้นไว้
แต่ก็เหลือกำลังที่จะทูลบำรุงให้เจริญได้ เพราะเป็นท้องที่กันดาร...ทั้งเป็นแดนไข้
จับสันด้วย...หากคนไปรับราชการยาก...ล. พ.ศ. ๒๔๔๗ จึงได้มีประกาศยกเลิก
มณฑลเพชรบูรณ์เสีย และโอนการปกครองจังหวัดในมณฑลนั้นไปไว้ในมณฑล
พิษณุโลก ล. พ.ศ. ๒๔๕๐ ปราบกฏขึ้นอีกว่ามณฑลพิษณุโลกปกครองท้องที่ที่รับ
โอนไว้จากมณฑลเพชรบูรณ์ไม่สะดวก ... รัฐบาลจึงได้มีประกาศ...ตั้งเป็นมณฑล
เพชรบูรณ์ขึ้นอีกเป็นวาระที่ ๒ ได้ดำรงฐานะมณฑลมา ๘ ปี แต่สภาพของท้องที่ก็
มิได้เจริญขึ้น...ข้อสำคัญอย่างยิ่งก็คือ งบประมาณเงินของแผ่นดินยังไม่มีพอจะ
จ่ายทุ่มเทไปสร้างความสำเร็จก้าวหน้าด้วยจำนวนมหา...ล. พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงได้
โปรดเกล้าฯให้ประกาศยกเลิกมณฑลนี้เสีย และโอนการปกครองจังหวัดไปสมทบ
กับมณฑลพิษณุโลกอีก มณฑลเพชรบูรณ์เป็นอันหมดภาวะด้วยประการฉะนี้”⁸
เป็นต้น

โดยสรุป จุดมุ่งหมายสำคัญของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีกครั้งในช่วง
ปี พ.ศ. 2450 - 2458 นั้น จึงมีทั้งจุดมุ่งหมายทางการเมืองการปกครองและจุดมุ่งหมายทาง
เศรษฐกิจ ดังรายละเอียดที่กล่าวถึงไว้แล้วข้างต้น

⁷ หจข.,ร.6 ม.3.2/31 ประกาศยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์แลตั้งมณฑลมหาสารบุรี, หนังสือพระยามหา
อำมาตย์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เลขที่
33/4483 ลงวันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ.2458.

⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กับพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 167-170.

รูปภาพที่ 8 แสดงอาณาเขตของมณฑลเพชรบูรณ์สมัยที่ 2 ระหว่าง พ.ศ.2450-2458

ที่มา: ดัดแปลงจาก

วีรยุทธ วงศ์อุ้ย, ภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์ จังหวัดเพชรบูรณ์ (เพชรบูรณ์: ดีดีการพิมพ์, 2545), หน้า 142.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รูปภาพที่ 9 นายพันเอกพระยาเทพาธิบดี (อิม เทพานนท์) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์
คนที่ 2 (พ.ศ.2450-2454)

ที่มา : หอพระสมุดวชิรญาณ, กรมศิลปากร.

ภ.001 หอญ.45/57 เทพาธิบดี, พระยา(อิม เทพานนท์).

(ได้รับมอบจาก กพช. กย. 2520).

รูปภาพที่ 10 ภาพพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ (เลื่อง ภูมिरัตน์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์
 คนที่ 3 ระหว่าง พ.ศ. 2454-2458
 (ภายหลังได้รับการเลื่อนตำแหน่งเป็นพระยาเพชรรัตนสงคราม)

ที่มา : หอพระสมุดวชิรญาณ, กรมศิลปากร.

ภ.001 หวญ.46-88 เพ็ชรรัตนสงคราม, พระยา(เลื่อง ภูมिरัตน์).

(ได้รับมอบจาก กพช. กย. 2520).

การบำรุงและส่งเสริมสภาพเศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ.2450-2458

ดังได้กล่าวแล้วว่า การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นถือได้ว่าเป็นสร้างรัฐแบบใหม่ขึ้นมา โดยแนวความคิดหลักประการหนึ่งของรัฐแบบใหม่นั้นก็คือการให้ความสำคัญต่อการที่รัฐจะต้องเข้าไปมีบทบาทในทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในเรื่องของการพยายามส่งเสริมและสนับสนุนการประกอบอาชีพของราษฎร ทั้งในส่วนของการผลิตและการค้า โดยผ่านการดำเนินตามนโยบายเศรษฐกิจต่างๆที่รัฐได้กำหนดไว้ในแต่ละพื้นที่ทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งก็รวมถึงบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ด้วย ดังเห็นได้จากพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อคราวที่ทรงกล่าวเปิดงาน“การแสดงกิจการมณฑลพานิชการ” เมื่อวันที่ 10 เมษายน พ.ศ. 2453 ความตอนหนึ่งว่า

...อำนาจแลความสมบูรณ์ ย่อมมีแก่ประเทศที่เจริญด้วยกิจการมณฑลพานิชกรรม เพราะเหตุฉะนั้น ถึงว่าจะเป็นการที่ทำยากปานใด เราควรที่จะพยายามบำรุงกิจการมณฑลพานิชกรรม ให้เจริญยิ่งขึ้น...ขอให้กระทรวงเกษตรพยายามที่จะจัดการแนะนำชาวเราให้เข้าใจ แลพยายามในการกิจการมณฑลพานิชการยิ่งขึ้น...ชักจูงประชาชนของเราให้ถึงความสมบูรณ์ขึ้นได้...⁹

ต่อมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 พระองค์ก็ทรงมีพระราชดำริเช่นเดียวกับพระราชบิดา ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสเมื่อคราวทรงกล่าวเปิดงาน “การแสดงกิจการมณฑลพานิชการ” ครั้งที่ 2 เมื่อวันที่ 3 เมษายน พ.ศ. 2454 ความว่า

...ถ้าเปรียบพานิชการด้วยกำลังกายแล้วกิจการก็คือเลือดมันเอง ประเทศเราไม่มีสิ่งจะสำคัญเท่ากิจการเลย ถ้าไม่คิดบำรุงกิจการให้เจริญก่อนแล้วพานิชการก็จะบำรุงขึ้นได้โดยยาก...เพราะฉะนั้น จึงแลเห็นได้ว่าทั้งกิจการมณฑลพานิชการเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องบำรุงให้เจริญยิ่งขึ้น...¹⁰

ผลจากจากแนวคิดทางเศรษฐกิจของรัฐดังกล่าว ถือเป็นแรงผลักดันสำคัญที่ทำให้รัฐได้พยายามดำเนินการในลักษณะต่างๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายเหล่านั้น โดยเฉพาะความพยายามในการกำหนดเป็นนโยบายในทางเศรษฐกิจขึ้นมา เพื่อที่จะให้บรรดาข้าราชการในมณฑลต่างๆได้ยึดถือเป็นแนวปฏิบัติในการดำเนินงานในแต่ละมณฑล โดยในส่วนของมณฑลเพชรบูรณ์ ซึ่งได้รับการจัดตั้งขึ้นมาเป็นครั้งที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ. 2450-2458 นั้น จากการศึกษา พบว่า ใน

⁹พจช. กส.13/350 งานแสดงกิจการมณฑลพานิชการในสยาม (พ.ศ. 2453 - 2454).

¹⁰เรื่องเดียวกัน .

ระยะนี้ ก็ปรากฏว่าบรรดาข้าราชการทั้งหลายที่มารับราชการในมณฑลนี้ต่างก็ได้พยายามนำเอา นโยบายทางเศรษฐกิจที่รัฐได้วางแนวทางไว้มาปฏิบัติอย่างเต็มที่ เช่นเดียวกับในช่วงสมัยที่เป็น มณฑลเพชรบูรณ์ครั้งหนึ่ง ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

การบำรุงและส่งเสริมการเกษตรกรรม

ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 นั้น อาจกล่าวได้ว่า รัฐได้เริ่มให้ความสำคัญกับการบำรุงการเกษตรของประเทศอย่างชัดเจน และเป็น รูปธรรมมากกว่าที่ผ่านมา เห็นได้จากข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดี กระทรวงมหาดไทย ได้ทรงกล่าวไว้ในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลเมื่อปี พ.ศ. 2452 โดยพระองค์ ได้ทรงชี้แจงให้เห็นถึงความสำคัญของการบำรุงและส่งเสริมการเกษตรในสยาม ตอนหนึ่งว่า

...การเพาะปลูกที่เป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติ ตามที่เป็นมาแล้วแต่โบราณ จนถึงปัจจุบัน นอกจากการเปลี่ยนแปลงแก้ไขวิธีและอัตราการเก็บเงินอากรและ สมภักษรแล้ว ยังหาได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขหรือจัดการอย่างอื่นอย่างใดไม่...ถ้าเรา จะเพิกเฉย ปล่อยให้การเพาะปลูกในประเทศเราเป็นไปเองอย่างที่ได้เป็นไปแล้วก็ เป็นที่น่ากลัวว่ากำลังของประเทศเราจะลดน้อยถอยลง ดำเนินไปไม่ทันนานา ประเทศซึ่งเขาได้จัดการบำรุงให้เจริญขึ้นทันสมัยในเวลา...¹¹

ด้วยเหตุนี้ จึงพบว่าการดำเนินงานส่งเสริมและบำรุงทางด้านการเกษตรของรัฐใน ช่วงเวลานับจากปี พ.ศ.2452 เป็นต้นมา จึงได้รับการดูแลเอาใจใส่มากขึ้น โดยได้มีการส่งเสริม และบำรุงการผลิตของราษฎรเริ่มโดยการจัดประกวดพันธุ์ข้าว ในปี พ.ศ.2451 และต่อมาได้มีการ จัดนิทรรศการการแสดงกลีกรวมและพานิชการ จัดการประกวดพืชผล สัตว์พาหนะ รวมทั้งจัด แสดงอุปกรณ์เครื่องจักรกลที่ใช้ในการเพาะปลูก ฯลฯ ในปี พ.ศ. 2453 และ พ.ศ. 2454 ซึ่งนับได้ ว่านับเป็นงานใหญ่และมีผู้ให้ความสนใจชมการแสดงมาก นอกจากนี้ก็มีการเก็บรวบรวมสถิติ ทางการเกษตรโดยการส่งข้าหลวงเกษตรออกไปยังมณฑลต่างๆ เพื่อทำหน้าที่ดังกล่าว ตลอดจน ทำหน้าที่ตรวจตราและแนะนำการเพาะปลูกแก่ราษฎร อีกทั้งรัฐยังได้ออกหนังสือ “ประกอบกลี กรวม” เพื่อเป็นการให้ความรู้ในการเพาะปลูกและชักจูงให้พลเมืองมีความสนใจด้านกลีกรวม ทัศนคติและพานิชการมากขึ้น โดยมีจุดเน้นว่าราษฎรควรจะพยายามเพาะปลูกพืชชนิดต่างๆ ให้มากกว่าที่เป็นอยู่และคนไทยควรจะหันมานิยมใช้ของไทย ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีนโยบายส่งเสริม

¹¹ กระทรวงมหาดไทย, “รายงานการประชุมเทศาภิบาล,” เทศาภิบาล เล่ม 7 แผ่นที่ 35 วันที่ 1 พฤษภาคม ร.ศ.128.

การเพาะปลูกโดยการแจกพันธุ์ข้าว และส่งเสริมการปลูกพืชชนิดอื่นอีก เช่น การปลูกฝ้าย เลี้ยงไหมและยาสูบ เป็นต้น¹²

ในส่วนของจัดการการแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่รัฐได้จัดขึ้นที่กรุงเทพฯ ในปี พ.ศ. 2453 และประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี มีผู้คนสนใจเข้าร่วมชมเป็นอย่างมากนั้น จึงปรากฏว่า ในเวลาต่อมารัฐบาลก็ได้กำหนดเป็นนโยบายให้มีการจัดงานการแสดงกสิกรรมแลพานิชการในแต่ละมณฑล เพื่อคัดเลือกสิ่งของที่ได้ออกวางในแต่ละมณฑลมาจัดแสดงร่วมกันในกรุงเทพฯ อีกครั้ง ซึ่งทางมณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้สนองตอบนโยบายดังกล่าวของรัฐเป็นอย่างดี ด้วยการจัดการแสดงกสิกรรมแลพานิชการในมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นทั้งในปี พ.ศ. 2453 และ พ.ศ. 2454¹³ แต่ต่อมาในปี พ.ศ. 2455 รัฐบาลก็ได้ประกาศงดจัดการแสดงในลักษณะดังกล่าวไป ด้วยเหตุผลคือ

...การแสดงกสิกรรมและพานิชการซึ่งเป็นทางที่จะแนะนำชักจูงให้อาณาประชาราษฎร์นิยมในการกสิกรรม หัตถกรรมและพานิชการในประเทศสยามให้เจริญยิ่งขึ้น ตามที่ได้จัดมาแล้วที่สระปทุมวันเมื่อ ร.ศ. ๑๒๙ และ ร.ศ. ๑๓๐ นั้น ถ้าจะจัดให้มีการแสดงทุกปีไม่มีเวลาหยุด บรรดาที่นำสิ่งของพืชผลต่างๆ มาแข่งขันในการแสดงนั้นก็ไม่ได้สะดวก... เพราะฉะนั้นใน ร.ศ. ๑๓๑ นี้ ควรงดการแสดงกสิกรรมและพานิชการเสียชั่วคราว เพื่อให้บรรดาผู้ที่นำสิ่งของมาตั้งแสดงนั้นได้มีเวลาพอที่จะเตรียมจัดนำสิ่งของและบำรุงพืชพันธุ์ไม้ต่างๆ ให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น ทันกับเวลาที่มีการแสดงกสิกรรมและพานิชการในภายหลัง...¹⁴

สำหรับการจัดแสดงกสิกรรมแลพานิชการในมณฑลเพชรบูรณ์นั้น รัฐก็ได้แสดงทัศนะว่าควรจะต้องจัดชั่วคราวเช่นเดียวกับที่กรุงเทพฯ แต่ทั้งนี้หากทางมณฑลจะจัดต่อไปโดยไม่ต้องใช้เงินงบประมาณจากรัฐได้ก็อนุญาตให้จัดต่อไป เห็นได้จากคำสั่งของเจ้าพระยาวงษา

¹²โปรดดูรายละเอียดใน อัจฉรา ชุมดี, “งานด้านการเกษตรและการคมนาคมของเจ้าพระยาวงษา ประพัทธ์ พ.ศ. 2452-2468,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522). และ พิชัย สิงห์ทอง, “นโยบายการส่งเสริมการเกษตรกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523).

¹³โปรดดู หจข., กส.13/438 มณฑลเพชรบูรณ์จัดการแสดงกสิกรรมและพานิชการ ศก129. และ หจข., กส.13/507 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์จัดการแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่มณฑล ศก 130.

¹⁴หจข., ร.6 กษ. 1/3 ประกาศงดการแสดงกสิกรรมและพานิชการไว้ชั่วคราว.

ประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ ที่มีถึง พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ เมื่อปี พ.ศ.2454 ความว่า

...การแสดงกสิกรรมซึ่งเคยมีที่ตำบลปทุมวันนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดไว้ชั่วคราวเหตุคนนั้นจึงไม่มีเงินจะจ่ายให้ในกรณีนี้ แต่เมื่อการแสดงในมณฑลเพชรบูรณ์ได้เริ่มทำมาแล้วด้วยดี ถ้ามณฑลจะจัดการให้เป็นไปได้ตามสมควร โดยกระทรวงไม่ต้องจ่ายเงินอุดหนุนในการแสดง ในเวลากลางการแสดงที่กรุงเทพฯ ชั่วคราวนี้ได้จะเป็นประโยชน์แก่การเพาะปลูกและการค้าขายในมณฑลนั้นมาก

...

ด้วยเหตุนี้ การจัดแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่มณฑลเพชรบูรณ์จึงมีเพียง 2 ครั้ง คือ พ.ศ.2453-2454 เท่านั้น แม้ว่าการจัดแสดงกสิกรรมแลพานิชการในมณฑลเพชรบูรณ์จะประสบผลสำเร็จ และเป็นสิ่งที่พระยาเทพาธิบดีต้องการจะทำต่อไปถึงขั้นที่จะขยายวงงานให้มีการจัดแสดงประกวดในลักษณะดังกล่าวที่อำเภอและเมืองต่างๆก่อนจะมาแสดงที่ในมณฑลเพชรบูรณ์ในที่สุดก็ตาม ทั้งนี้จะเห็นทัศนคติดังกล่าวได้จากใบบอกพระยาเทพาธิบดีที่มีกราบเรียนเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ เมื่อปี พ.ศ.2453 ความว่า

...นับว่าการที่ได้กระทำการแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่มณฑลคราวนี้ ได้รับผลดีอยู่ส่วนหนึ่ง ต่อไปในศกหน้าๆ ข้าพเจ้าได้ชี้แจงบรรดากรมการอำเภอแลผู้ว่าราชการเมืองเป็นที่เข้าใจดีแล้ว คือให้นัดกันเปิดการแสดงกสิกรรมแลพานิชการเสียที่อำเภอแลเมืองครั้งหนึ่งก่อน แล้วให้รวบรวมสิ่งของไปตั้งในการแสดงกสิกรรมแลพานิชการสำหรับมณฑลสถานที่มณฑลเสมอเพื่อให้พลเมืองได้เห็นสิ่งที่ดีทั่วทั้งมณฑล...¹⁵ เป็นต้น

นอกจากนี้ ในการส่งสิ่งของมาร่วมการแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่กรุงเทพฯ ทั้งใน พ.ศ.2453 และ พ.ศ.2454 นั้น ก็ปรากฏว่า มณฑลเพชรบูรณ์ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดีด้วยการส่งสิ่งของต่างๆเข้ามาร่วมประกวด และผลผลิตที่มณฑลเพชรบูรณ์ส่งมาประกวดนั้นก็

¹⁵หจข.,กส.13/507 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์จัดการแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่มณฑลศก 130, เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ ถึง พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ เลขที่ 38/19045 ลงวันที่ 30 มกราคม ร.ศ.130.

¹⁶หจข.,กส.13/356 มณฑลต่างๆส่งพืชพันธุ์และสิ่งของมาตั้งในการแสดงกสิกรรมแลพานิชการ ศก 130, ใบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียน เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ เลขที่ 46/5044 ลงวันที่ 20 กุมภาพันธ์ ร.ศ.129.

มักจะได้รับรางวัลด้วย โดยเฉพาะผลผลิตประเภท “ข้าว” เช่น ในปี พ.ศ. 2453 นั้นปรากฏว่าข้าวจากมณฑลเพชรบูรณ์ได้รับรางวัลประกาศนียบัตรจากกระทรวงเกษตรธิการดังนี้

ตารางที่ 7 พันธุ์ข้าวจากมณฑลเพชรบูรณ์ที่ได้รับรางวัลในการแสดงกสิกรรมแลพานิชการ พ.ศ. 2453

นาม	เมือง	แพนง	รายสิ่งของ	เหรียญ	ประกาศ- นียบัตร	เงินบาท
นายเย็นอำแดงนวน	เพชรบูรณ์	พันธุ์เข้า	นางพวงทอง	เงิน	1 ฉบับ	12
ขุนศุภมาตรา	"	"	เข้าเหนียวดอกพุด	เงิน	"	-
ขุนศุภมาตรา	"	"	เข้าเหนียวขาว	ทองแดง	"	-

ที่มา หจข., กส. 13/358 กระทรวงเกษตรให้รางวัลผู้ที่นำพืชพันธุ์มาตั้งแสดงกสิกรรมและพานิชการศก 129.

และในการแสดงกสิกรรมแลพานิชการครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2454 นั้น เดิมทีจากผลการตัดสินการประกวดพันธุ์ข้าวนั้น พบว่าข้าวจากมณฑลเพชรบูรณ์ได้รับรางวัลทั้งหมด 3 รางวัล คือ ข้าวหอมใหญ่ของหลวงภักดี กำนันตำบลนาป่า มณฑลเพชรบูรณ์ ได้รางวัลที่ 1 เหรียญทอง, ข้าววงกฏของนายขำกำนันตำบลป่าเลา มณฑลเพชรบูรณ์ ได้รางวัลที่ 2 เหรียญเงิน และข้าวแดงของนายคำ ผู้ใหญ่บ้านตำบลเสด็จย มณฑลเพชรบูรณ์ ได้รางวัลที่ 3 เหรียญทองแดง แต่ทั้งนี้เกิดปัญหาขึ้นมาว่า ในปีนั้นรัฐบาลได้กำหนดไว้ว่าพันธุ์ข้าวใดที่รัฐได้ตัดสินให้รางวัลนั้นจะต้องมีเหลือไว้ทำพันธุ์อยู่ไม่ต่ำกว่า 1 บ^๑ัน^๑ รัฐจึงจะยอมจ่ายรางวัลให้ แต่ปรากฏว่าข้าวที่ได้รับรางวัลจากมณฑลเพชรบูรณ์นั้นมีเหลืออยู่เพียงเล็กน้อยไม่ครบตามที่รัฐกำหนด ดังนั้น รัฐจึงไม่อาจมอบรางวัลให้ได้ แม้ว่าพระยาเทพาธิบดีข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์จะได้ทำหนังสือชี้แจงมายังกระทรวงเกษตรธิการว่า ขอให้มอบรางวัลให้เพื่อเป็นการรักษากำลังใจของราษฎรที่ได้รับรางวัลแล้วก็ตาม ทั้งนี้อาจจะเห็นได้จากหนังสือจากกระทรวงเกษตรธิการที่มีถึงพระยาเทพาธิบดี ความว่า

...กระทรวงเกษตรธิการได้ตั้งข้อบังคับไว้แล้ว ว่าพันธุ์เข้าชนิดใดที่กรรมการได้ตัดสินให้รางวัลแล้ว พันธุ์เข้านั้นต้องมีอยู่ไม่ต่ำกว่า ๑ บ^๑ัน^๑ จึงจะยอมจ่ายรางวัล

^๑ 1 บ^๑ัน^๑ = 1/2 เกวียน

ให้ เมื่อพันธุ์เข้าในมณฑลเพชรบูรณ์มีอยู่ไม่ครบตามข้อบังคับเช่นนี้แล้ว ก็เป็นอันจ่ายรางวัลให้ไม่ได้ ด้วยเป็นการผิดกับข้อบังคับ ...¹⁷

นอกจากการนำสิ่งของต่างๆมาร่วมแสดง ในการแสดงกสิกรรมและพานิชยกรรมที่กรุงเทพฯทั้งสองครั้งแล้ว ทางมณฑลเพชรบูรณ์ยังมีความกระตือรือร้นที่จะแสวงหาความรู้เพื่อนำไปบำรุงการเกษตรกรรมที่มณฑลอีกด้วย เห็นได้จากเมื่อครั้งที่เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ กราบบังคมทูลถวายรายงานเรื่องการทำหนังสือประกอบกสิกรรม แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 นั้น ตอนหนึ่งท่านได้กล่าวอ้างว่า หนังสือนี้ได้รับความนิยมเป็นอย่างดีในมณฑลรอบนอกเช่น มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลภูเก็ต และมณฑลราชบุรี¹⁸ เป็นต้น

นอกเหนือไปจากการพยายามตอบสนองนโยบายบำรุงการเกษตร ตามที่รัฐได้วางแนวทางไว้แล้ว พบว่าพระยาเทพาธิบดีและบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้นยังได้พยายามส่งเสริมให้ราษฎรทำการผลิตพืชผลต่างๆเพิ่มขึ้น โดยการให้ข้าราชการของรัฐออกชี้แจงและให้คำแนะนำในด้านการเพาะปลูกกับราษฎร เมื่อยามที่ได้ออกตรวจราชการในท้องที่ต่างๆซึ่งได้เริ่มทำมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2451แล้ว นอกจากนี้ทางมณฑลยังได้ใช้มาตรการอื่นๆ เข้ามาเสริม เช่น การยกเว้นการเกณฑ์แรงงานให้หากราษฎรคนใดได้เร่งบำรุงการผลิตทางการเกษตรของตนได้ครบตามเกณฑ์ที่ทางมณฑลได้กำหนดไว้ เป็นต้น ยิ่งไปกว่านั้น ทางมณฑลยังได้ทำหนังสือขออนุญาตพิมพ์ประกาศชักชวนให้ราษฎรหันมาเพิ่มผลผลิตทางการเพาะปลูกของตน เป็นจำนวน 1,000 ฉบับ เพื่อแจกจ่ายให้กับราษฎรได้ทราบกันอย่างทั่วถึงมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากใบบอกของพระยาเทพาธิบดี ที่ได้กราบเรียน เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เมื่อปี พ.ศ.2453 ความว่า

...ตั้งแต่ได้เริ่มจัดการบำรุงการทำกินขึ้นเมื่อศก ๑๒๗ ตลอดมา สังเกตดูราษฎรก็พากันตั้งหน้าทำมาหากินโดยเข้มแข็งขึ้นกว่าเก่าก่อนมาก ... การทำกินของพื้นทวยราษฎรที่มีการเจริญขึ้นบางอย่างถึงเท่านี้ ก็เป็นด้วยกรมการอำเภอแลเจ้าพนักงานสรรพากรได้ชี้แจงแนะนำในเวลาออกเดินทางตรวจการ การที่จัดทำดังนี้คงจะไม่ค่อยจะได้ผลทั่วถึงดี ถ้าได้จัดพิมพ์เป็นประกาศของมณฑลให้ราษฎร

¹⁷ หจข., กส. 13/513 กระทรวงเกษตราธิการวังวัดแก่ผู้นำพืชพันธุ์และสิ่งของมาตั้งแสดงตามที่กรรมการตัดสิน(ศก 130), หนังสือจากกระทรวงเกษตราธิการ ถึงพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ เลขที่ 10/7124 ลงวันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ.130.

¹⁸ หจข., ร.6 กษ. 1/8 หนังสือประกอบกสิกรรม.

ทราบหัวข้อการทำกินที่รัฐบาลบำรุงแจกจ่ายให้ราษฎรทราบทั่วกันราว ๑๐๐๐ ฉบับแล้ว ก็จะเป็นการช่วยเสียงเจ้าพนักงานที่แจ่งแลเป็นสิ่งที่ทำให้ราษฎรเชื่อฟังดีขึ้นมาก...¹⁹

ปรากฏว่า ความพยายามดังกล่าวของบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์เวลานั้นได้รับการสนับสนุนอย่างดีจากรัฐบาล จะเห็นได้ว่าพระยาเทพาธิบดีได้ขออนุญาตพิมพ์ประกาศเพียง 1,000 ฉบับเท่านั้น แต่จากความเห็นของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ทรงมีถึงกระทรวงเกษตรวาทิการนั้น พบว่า พระองค์ทรงขอให้มีการจัดพิมพ์ประกาศดังกล่าวเป็นจำนวนถึง 2,000 ฉบับ ซึ่งมากกว่าที่ทางมณฑลเพชรบูรณ์ขอมาถึง 1 เท่าตัว ตามความในหนังสือที่ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยมีมาถึงพระยาบรมบาทบำรุง ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรวาทิการ ความว่า

...ด้วยพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีรับสั่งให้เรียนมาว่า ได้ทรงรับไปบอกพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์...ขอให้จัดพิมพ์ประกาศหัวข้อการแนะนำให้ราษฎรทำมาหากิน ๒๐๐๐ ฉบับ...มีรับสั่งว่า ถ้ากระทรวงเกษตรวาทิการเห็นชอบด้วยแล้ว ก็ขอได้ช่วยจัดการพิมพ์ประกาศและรีบส่งไปให้พระยาเทพาธิบดีด้วย...²⁰ เป็นต้น

หากพิจารณาแล้วจะพบว่า เนื้อหาสาระทั้งหมดที่มีในประกาศฉบับนี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ ที่มุ่งจะส่งเสริมและบำรุงอาชีพของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเกือบครบทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านการผลิต การเกษตรกรรม การตัดถกรวม และการปศุสัตว์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเอาใจใส่อย่างแท้จริงของบรรดาข้าราชการในมณฑลนี้ ซึ่งแนวความคิดและความพยายามดังกล่าวก็ได้รับการสนับสนุนอย่างดีจากรัฐบาลดังได้กล่าวไว้แล้ว นอกจากนี้รัฐยังได้ให้ความสำคัญกับการที่จะต้องผลักดันให้มีการตลาดมารองรับผลิตผล ที่ข้าราชการทั้งหลายได้พยายามส่งเสริมให้ราษฎรผลิตเพิ่มขึ้นนั้นด้วย

¹⁹ หจข., กส. 13/368 เรื่องมณฑลเพชรบูรณ์ขออนุญาตพิมพ์ประกาศยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงเพื่อบำรุงการเพาะปลูก, ไปบอกพระยาเทพาธิบดี กราบบเรียนเจ้าพระยาวงษาานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรวาทิการ เลขที่ 34/4156 ลงวันที่ 23 ธันวาคม ร.ศ. 129.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หนังสือที่ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยมีมาถึง พระยาบรมบาทบำรุง ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรวาทิการ ที่ 119/9914 ลงวันที่ 1 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 129.

* โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ข ในงานวิจัยนี้.

ดังจะเห็นได้จากท้องตราที่เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ มีถึงพระยาเทพาธิบดีฉบับหนึ่ง ความว่า

...ตามความคิดที่จะแนะนำชักชวน ให้ราษฎรมีใจตั้งหน้าทำมาหากินในทางเพาะปลูกมากขึ้นนั้นก็ดีอยู่ ควรที่จะทดลองดูได้ แต่มณฑลเพชรบูรณ์เป็นมณฑลที่กั้นดาร ทางของการค้าขายยังไม่เจริญ พืชพันธุ์ผลผลิตอาหารทั้งหลายบรรดาที่ทำขึ้นได้ในมณฑลนี้โดยมากก็เป็นสินค้าจำหน่ายซื้อขายกันในพื้นเมืองนั่นเอง หาได้แพร่หลายออกไปนอกอาณาเขตร์ของมณฑลไม่ นอกจากยาสูบแลอีกสองสามอย่างเท่านั้น จึงยำเกรงอยู่บ้างว่าบรรดาผลไม้แลของสดต่างๆ เช่น สับรอส, ส้ม, แลมะเขือ เหล่านี้เป็นของที่เปื่อยเน่าได้เร็ว เมื่อปลูกขึ้นมากกว่าต้องการจะหาตลาดจำหน่ายยาก แลถ้าปลูกขึ้นไว้มากแต่ซื้อขายไม่ได้ ก็มักจะทำให้พลเมืองมีความท้อถอยในทางเพาะปลูกไป เพราะฉะนั้นการหาตลาดจำหน่ายพืชพันธุ์ผลผลิตอาหารของราษฎร ควรให้ข้าหลวงเทศาภิบาลรีบดำริห์จัดการไปพร้อมกับการแนะนำการเพาะปลูกด้วยจะดี...²¹ เป็นต้น

และนอกจากข้อมูลทั้งหมดที่ผู้เขียนเสนอมานี้แล้ว ยังปรากฏว่ามีรายละเอียดปลีกย่อยมากมายในส่วนของมาตรการต่างๆที่รัฐ และบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ได้นำมาใช้ในการส่งเสริมการเกษตรในมณฑลนี้ตลอดช่วง พ.ศ. 2450 - 2458 ซึ่งจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดในส่วนผลผลิตแต่ละชนิด เช่น ข้าว ยาสูบ ของป่า ฯลฯ ต่อไป

การบำรุงและส่งเสริมอาชีพทางการเกษตรกรรม

นอกจากนโยบายในการบำรุงและส่งเสริมการเกษตรกรรมแล้ว ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 นั้น รัฐบาลยังได้มีนโยบายบำรุงและส่งเสริมอาชีพทางการเกษตรกรรมที่สำคัญๆ อย่างหัตถกรรมการทอผ้าโดยเฉพาะผ้าไหมอย่างเด่นชัดอีกด้วย ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากการที่รัฐตระหนักดีว่า ในแต่ละปีได้มีการนำเข้าผ้าไหมจากต่างประเทศเข้ามาในพระราชอาณาจักรเป็นจำนวนมาก ในขณะที่ผ้าไหมที่มีการผลิตได้ในประเทศนอกจากจะมีคุณภาพไม่ดีนักแล้ว ส่วนใหญ่ก็ยังเป็นเพียงการผลิตเพื่อใช้สอยในครัวเรือนเป็นหลักเท่านั้น ดังนั้นการขาดแคลนผ้าไหมจึงมักจะ

²¹ เรื่องเดียวกัน, ท้องตราจากเจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ มีถึง พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ เลขที่ 27/17764 ลงวันที่ 7 กุมภาพันธ์ ร.ศ.129.

เกิดขึ้น และส่งผลทำให้ปริมาณการนำเข้าผ้าไหมและฝ้ายจากต่างประเทศมีอัตราที่เพิ่มขึ้นทุกปี²² ดังนั้นรัฐจึงได้ริเริ่มบำรุงการผลิตไหมในประเทศเพื่อที่จะลดปริมาณการนำเข้า และหยุดยั้งการไหลออกเงินทุนสู่ต่างประเทศ ดังที่เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการได้เคยกล่าวไว้ว่า

“...กระทรวงเกษตราธิการจึงดำริจะบำรุงอุดหนุนการทำไหม และการทอผ้าของประเทศนี้เพื่อให้บังเกิดผลอันเจริญขึ้น หวังต่อไปจะไม่ต้องซื้อเครื่องแพรไหมและผ้าต่างๆ ซึ่งเป็นจำนวนอันมากนั้น...”²³ เป็นต้น

ดังนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 5 รัฐจึงได้ทำการจัดตั้งกรมเพาะปลูกขึ้นในกระทรวงเกษตราธิการโดยพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม (พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์) ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดี และเหตุที่หน้าที่หลักประการหนึ่งของกรมเพาะปลูกที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ คือ การส่งเสริมการทอผ้าไหม ดังนั้นในบางครั้งจึงมักจะมีการเรียกกกรมนี้ว่ากรมช่างไหม โดยในส่วนของกรมบำรุงและส่งเสริมการทำไหมนั้น รัฐได้มีการว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญเรื่องการทำไหมชาวญี่ปุ่นเข้ามาดำเนินการและได้มีการจัดตั้งโรงเรียนช่างไหมขึ้นในกรุงเทพฯ ก่อน ต่อมาได้ขยายโรงเรียนดังกล่าวไปยังภูมิภาคต่างๆ โดยเฉพาะที่นครราชสีมา และบุรีรัมย์ ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการพัฒนาการทอผ้าไหมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นแหล่งผลิตผ้าไหมที่สำคัญของประเทศนั่นเอง

การเรียนการสอนในโรงเรียนช่างไหมนั้น พบว่า โดยทั่วไปได้มีหลักสูตรที่เน้นไปในเรื่องของกระบวนการแนะนำวิธีการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมโดยวิธีใหม่ ซึ่งจะให้ผลผลิตสูงและมีคุณภาพดีขึ้น รวมทั้งได้มีความพยายามที่จะฝึกหัดนักเรียนและอบรมชาวบ้านให้เปลี่ยนวิธีการทอผ้าไหมจากเดิมที่มีการใช้หูกพื้นเมืองซึ่งใช้มือพุ่งกระสวย มาเป็นการใช้กี่กระตุกตามวิธีทอผ้าของญี่ปุ่นและจีน²⁴ ซึ่งจะช่วยให้ประหยัดเวลาและได้ไหมที่มีคุณภาพดีขึ้น ปรากฏว่า ความพยายามที่จะให้ราษฎรหันมาใช้การทอแบบใช้กี่กระตุกดังกล่าวนั้น ในช่วงแรกๆ รัฐได้ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี ดังนั้น เจ้าหน้าที่ของกรมเพาะปลูกจึงได้พยายามขยายการแนะนำไปในชุมชนต่างๆ ทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภูมิภาคอื่นๆ ซึ่งรวมถึงบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ด้วย

²²โทชิฮารุ โยชิคาว่า, “ผู้เชี่ยวชาญการทำไหมชาวญี่ปุ่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” วารสารประวัติศาสตร์ 7:3 (กันยายน 2524 – มิถุนายน 2525) : 11.

²³เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, เรื่องประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, หน้า 246, อ้างถึงใน โทชิฮารุ โยชิคาว่า, “ผู้เชี่ยวชาญการทำไหมชาวญี่ปุ่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” วารสารประวัติศาสตร์ 7:3 (กันยายน 2524 – มิถุนายน 2525) : 11.

²⁴สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การแต่งกายสตรีกับหัตถกรรมทอผ้าในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า 85.

สำหรับในมณฑลเพชรบูรณ์นั้น พบว่า บรรดาข้าราชการทั้งหลายในมณฑลนี้ต่างก็ได้พยายามตอบสนองนโยบายในการส่งเสริมหัตถกรรมการทำผ้าไหมดังกล่าวของรัฐเป็นอย่างดี เห็นได้จากใบบอกพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ ที่กราบเรียนถึง เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ในปี พ.ศ. 2452 ตอนหนึ่ง ความว่า

...ด้วยราษฎรพลเมืองหล่มสักดี บางตำบลแลหมู่บ้านได้พากันเลี้ยงตัวมอณาไหมเป็นอันมาก แต่การเลี้ยงมอณาไหมเวลานี้วิธีทำยังไม่ดีและลดน้อยไปกว่าเก่า...ข้าพเจ้าเห็นว่าการทำไหมนี้ควรบำรุงให้มีการทำให้ทวีมากกว่าเก่า ข้าพเจ้าจึงได้มีคำสั่งไปยังผู้ว่าราชการเมืองแลกรมการอำเภอ ให้ทราบทั่วถ้าคนใดทำไหมได้น้ำหนัก ๕ ซึ่งจะยอมยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงทำการโยธาที่เกี่ยวข้องแก่การสาธารณะประโยชน์ตลอดปี ถ้าไม่มีสามียอมให้ขอยกเว้นคนใดคนหนึ่งได้ตามใจสมัครคนหนึ่ง...ในคนจำนวนมากที่เคยหากินทางทำไหม ก็พากันนิยมจะทำให้ได้น้ำหนัก ๕ ซึ่งตามกำหนด เพื่อจะได้ขอยกเว้นสามีแลญาติพี่น้องคนใดคนหนึ่งไม่ต้องทำการโยธา เมื่อมีคนทำไหมมากขึ้นเช่นนี้แล้ว เห็นว่าควรจะคิดบำรุงให้รู้จักทำตามวิธีทำไหมซึ่งกระทรวงเกษตราธิการได้พิมพ์เป็นตำราไว้ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าขอรับทานตำราทำไหม เพื่อจะได้แจกจ่ายให้กำนันเจ้าของท้องที่ซึ่งได้ปกครองคนทำไหมไว้เป็นตำราต่อไปสัก ๓๐ เล่ม...²⁵ เป็นต้น

ซึ่งก็ปรากฏว่า ความพยายามดังกล่าวได้รับการตอบสนองอย่างดียิ่งจากรัฐบาล เริ่มต้นโดยกระทรวงเกษตราธิการได้จัดส่งตำราทำไหมจำนวน 30 เล่ม ไปยังพระยาเทพาธิบดีตามคำขอ²⁶ และในเวลาต่อมาก็ได้สั่งการให้มิสเตอร์โยโกตา ผู้อำนวยการกองช่างไหม และ นายใหม่ รังหัวนาแพนไกหมมณฑลนครราชสีมา ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญการทำไหมในเวลานั้นขึ้นมาตรวจการทำไหมในมณฑลเพชรบูรณ์²⁷ ภายหลังจากนั้นอีกไม่นานทางมณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้ส่งราษฎรไปเรียนการทำไหมที่มณฑลนครราชสีมา พร้อมกันนั้น บรรดาข้าราชการทั้งหลายก็ได้พยายามดำเนินการส่งเสริมและให้ความรู้ เพื่อที่จะจูงใจให้ราษฎรในมณฑลหันมาทำการเลี้ยงไหมมากขึ้น

²⁵ หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยืนรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์, ใบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียน เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ที่ 28/4068 ลงวันที่ 2 มีนาคม ร.ศ.128.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, ใบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียน เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ที่ 1/136 ลงวันที่ 20 เมษายน ร.ศ.129.

²⁷ เรื่องเดียวกัน.

ด้วย เห็นได้จากการที่ทางมณฑลเพชรบูรณ์ได้ออกประกาศจะยกเว้นการเกณฑ์แรงงานให้เป็นเวลา 1 ปี หากราษฎรคนใดสามารถทำไหมได้ในศกหนึ่ง หนัก 5 ชั่งไทย หรือไม่ก็สามารถ

“...ทอผ้าพื้นชนิดเป้นผ้าถุงหรือผ้าลินี ด้วยฝีมือตนเองในปีหนึ่งได้ ๑๕ ผืน ด้ายฝ้ายไทยไหมไทยที่ทำเอง...”²⁸ เป็นต้น

จุดที่น่าสังเกตคือ วรรคที่ว่า “ด้ายฝ้ายไทยไหมไทยที่ทำเอง” นั้นสะท้อนให้เห็นชัดว่า นับตั้งแต่ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา มาตรการการทอผ้าของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้น่าจะได้รับผลกระทบจากการที่มีพ่อค้าโดยเฉพาะพ่อค้าชาวจีนนำเอาวัตถุดิบและเส้นด้ายสำเร็จรูปราคาถูกเข้ามาจำหน่ายในภูมิภาคนี้อยู่บ้าง โดยอาจจะทำให้กิจกรรมการผลิตดังกล่าวของภูมิภาคนี้เสื่อมโทรมลงไปด้วยจนรัฐต้องเข้ามาฟื้นฟูและบำรุงกิจกรรมการทอผ้าดังกล่าวเพิ่มขึ้น การระบุว่าให้ใช้แต่ด้ายฝ้ายไทยไหมไทยที่ทำเองนั้นจะส่งผลโดยตรงต่อการผลิตของราษฎร คือ รัฐเน้นให้ราษฎรทำการผลิตในทุกขั้นตอนเองห้ามใช้วัตถุดิบที่นำเข้าจากต่างประเทศ ดังนั้นราษฎรก็ต้องหันมาเพาะปลูกไหม เลี้ยงไหม และทอผ้าเองเพิ่มขึ้น ยิ่งไปกว่านั้นในช่วงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2453 เมื่อมณฑลเพชรบูรณ์ได้จัดแสดง กลีกรรรมแลพานิชการขึ้นนั้น รัฐก็ได้ชักชวนให้ราษฎรนำผ้าฝ้ายและผ้าไหมที่ทอได้มาร่วมแสดง ทั้งนี้ก็เป็นทั้งตัวอย่างและแรงจูงใจให้ราษฎรหันมาใช้วิธีการทำไหมแบบใหม่ๆ เพื่อที่จะให้ได้ไหมที่มีคุณภาพดีขึ้นอีกด้วย²⁹ จะเห็นได้ว่าการดำเนินการต่างๆ ในช่วงนี้เองที่ถือเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับเปลี่ยนทางการผลิตผ้าไหมที่สำคัญของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ในสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ. 2450-2458 นี้ อย่างไรก็ตาม กิจกรรมของกรมช่างไหมในระยะหลังก็ได้ค่อยๆ ลดความสำคัญลงไปเรื่อยๆ จนยุบเลิกไปใน พ.ศ. 2456 โดยมีสาเหตุหลายประการ เช่น การที่ผู้ดำเนินงานมีความคิดเห็นที่ไม่ประสบความสำเร็จมากนักในการชักจูงให้ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงกรรมวิธีการผลิตเพราะชาวบ้านยังคงชินกับวิธีการตามแบบดั้งเดิม แม้แต่นักเรียนที่มาฝึกที่โรงเรียนช่างไหมก็มีทัศนคติว่า ตนเองมารับจ้างทำงานเพราะโรงเรียนมีเบี้ยเลี้ยงให้มากกว่าที่จะคิดว่าเป็นการศึกษาเพื่อจะออกไปประกอบอาชีพ³⁰ ประกอบกับในปี พ.ศ. 2454 เป็นต้นมา สภาพภูมิอากาศในเวลานั้นมีความแปรปรวน เกิดภาวะฝนแล้ง ทำให้ต้นหม่อนไม่เจริญเติบโต ข้า้เกิดโรคระบาดของตัวไหมที่รัฐแจกให้แก่ราษฎรตายเสีย 50 % เป็นต้น ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกกรมช่างไหมในปี

²⁸ หจข., กส. 13/368 มณฑลเพชรบูรณ์ขออนุญาตพิมพ์ประกาศยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงงานเพื่อบำรุงการเพาะปลูก

²⁹ หจข., กส. 13/438 มณฑลเพชรบูรณ์จัดการแสดงกลีกรรรมและพานิชการ ศก 129.

³⁰ หจข., กส. 13/686 มณฑลเพชรบูรณ์ส่งรายงานตรวจการทำไหมที่มณฑลนครราชสีมา.

พ.ศ. 2456 ดังที่พระองค์ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “...เพราะว่าผลประโยชน์ที่ได้นั้นไม่สมกับค่าใช้จ่ายในการบำรุงกรมนั้น...”³¹ ด้วยเหตุนี้การบำรุงการทำให้ใหม่ในภูมิภาคต่างๆจึงจำต้องล้มเลิกลงไป ซึ่งก็หมายความว่าความรวมถึงในบริเวณมณฑลเพชรบูรณ์นี้ด้วยนั่นเอง

การส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ของราษฎร

การเลี้ยงสัตว์เป็นอาชีพที่สำคัญอย่างหนึ่งของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก ตอนบนมาแต่ไหนแต่ไรแล้ว ดังจะเห็นได้จากข้อมูลที่คุณเขียนได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2 โดยสัตว์ที่ราษฎรนิยมเลี้ยงนั้นมักจะได้แก่ สัตว์พาหนะทั้งหลาย เช่น ช้าง ม้า โค และกระบือ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลาที่ผ่านๆมา การเลี้ยงสัตว์ของราษฎรมักจะประสบปัญหาคือ การลักขโมยจากบรรดาโจรผู้ร้ายต่างๆและปัญหาโรคระบาดสัตว์ เป็นต้น ในช่วงเวลาที่ผ่านๆมา โดยเฉพาะในช่วงของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 1 ระหว่าง พ.ศ.2442-2447 นั้น พบว่าบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์เวลานั้นได้ให้ความสำคัญกับอาชีพการเลี้ยงสัตว์ของราษฎรในระดับหนึ่งแล้ว เช่น การพยายามแก้ไขปัญหาลักขโมยสัตว์เลี้ยงเหล่านี้ของราษฎร³² และการพยายามป้องกันและแก้ไขปัญหาในยามที่เกิดโรคระบาดสัตว์ต่างๆ เช่น การส่งแพทย์ในมณฑลเพชรบูรณ์มาศึกษาวิธีการแก้ปัญหาโรคระบาดสัตว์ต่างๆในกรุงเทพฯ เพื่อนำความรู้ที่ได้ไปรักษาสัตว์พาหนะในมณฑลเพชรบูรณ์³³ เป็นต้น อย่างไรก็ตามในสมัยนี้ก็ยังไม่ปรากฏว่าข้าราชการทั้งหลายได้ดำเนินการส่งเสริมการเลี้ยงสัตว์ของราษฎรโดยตรงแต่อย่างใด สัตว์พาหนะต่างๆที่มีการเลี้ยงกันในเวลานั้นส่วนใหญ่เป็นเพียงการเลี้ยงไว้ในครัวเรือนของราษฎรตามที่เคยมีมาแต่เดิมเท่านั้น แต่ ครั้นพอล่วงเข้าสู่สมัยของการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2458 ปรากฏว่า บรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ได้เริ่มให้ความสนใจกับการส่งเสริมและบำรุงการเลี้ยงสัตว์ของราษฎรโดยตรงมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากใบบอกพระยาเทพาธิบดีที่ได้กราบเรียนเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เมื่อปี พ.ศ. 2453 ความว่า

...ด้วยการผสมสัตว์พาหนะในท้องที่มณฑลเพชรบูรณ์ ตามที่ได้มีมาแต่ก่อนนั้น หาได้มีวิธีการบำรุงเจ้าของให้มีความยินดีตั้งหน้าเลี้ยงให้ทวีมากขึ้นอย่างใดไม่ ...

³¹ เรื่องเดียวกัน.

³² โปรดดูรายละเอียดได้ในหัวข้อการจัดการทางด้านเศรษฐกิจในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2447 ที่ผ่านๆมา.

³³ โปรดดูรายละเอียดใน หจข., ศธ.8.6/4 ให้ขุนสาทรแพทย์พิทักษ์ มณฑลเพชรบูรณ์ลงมาศึกษาวิธีปลูกโรคระบาดสัตว์พาหนะ ณะ กรมพยาบาล.

ข้าพเจ้าจึงได้มีข้อชี้แจงการบำรุงว่า ถ้าใครมีแม่โคที่ตกลูกแล้ว ๓๐ แม่ แม่ กระบือที่ตกลูกแล้ว ๑๕ แม่ แม่ม้าที่ตกลูกแล้ว ๑๒ แม่ ครอบในอย่างใดอย่างหนึ่ง จะยอมยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงในครัวเรือนนั้นชั่วเวลาที่มีสัตว์เลี้ยงอยู่ หรือผู้นั้น ร้องขอยกเว้นตลอดเวลา ๑ ปี...ในชั้นนี้ข้าพเจ้าขอรับทานตำราหรือวิธีเลี้ยงสัตว์ พาหนะแลผสมสัตว์พาหนะให้มีความเจริญต่อไป...³⁴

นอกจากนี้ยังได้มีการเตรียมพื้นที่สำหรับใช้เลี้ยงสัตว์ดังกล่าวด้วย ดังจะเห็นได้จากใบบอกพระยาเทพาธิบดีที่ได้กราบเรียน พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ในปีเดียวกัน ความว่า

...ได้ตรวจเห็นท้องที่ในมณฑลนี้ สมควรจะเพาะพืชพันธุ์สัตว์พาหนะได้... เวลานี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้ผู้ว่าราชการเมืองหล่มสักดีสำรวจรังวัดที่ดินและหนองน้ำ หนองหญ้ารายนี้ไว้เป็นที่ไร่เลี้ยง สำหรับสาธารณประโยชน์ให้มหาชนได้อาไศรย เลี้ยงสัตว์พาหนะ ไม่ยอมให้จับจองหวงห้ามที่มีกรรมสิทธิ์กับผู้นั้นผู้ใดต่อไป...³⁵
เป็นต้น

ต่อมาในสมัยของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ นอกจากจะได้พยายามส่งเสริมการ เลี้ยงสัตว์พาหนะตามแนวคิดของพระยาเทพาธิบดีแล้ว ยังได้มีความพยายามที่จะหามาตรการ ต่างๆในการส่งเสริมให้ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนหันมาเลี้ยงสัตว์อื่นๆ เช่น สุกรและไก่ ให้มากขึ้นด้วย ดังความในรายงานที่ท่านได้เขียนไว้ในปี พ.ศ.2454 ความว่า

...ราษฎรพลเมืองในเวลานี้ยังอดอยากอยู่ ถ้าอนุญาตให้ทำสุกรเล็กรับประทาน ได้ในครัวเรือนหนึ่ง ไม่ต้องเสียค่าอาชญาบัตร ราษฎรก็จะมีความยินดีเป็นอันมาก จะพากันเลี้ยงสุกรมากขึ้น ภายหลังจะเป็นสินค้าได้อย่างหนึ่ง...กับจะให้ราษฎร เลี้ยงไก่ไว้ทุกครัวเรือน ถ้าผู้ใดไม่เลี้ยงต้องบังคับบ้างโดยทางอ้อม...³⁶

³⁴ หจข., กส.13/480 มณฑลเพชรบูรณ์ชี้แจงความเห็นเรื่องผสมพันธุ์สัตว์, ใบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียน เจ้าพระยาวางษาประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เลขที่ 36/4257 วันที่ 29 ธันวาคม ร.ศ. 129.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, ใบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียน พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม เลขที่ 1/4263 ลงวันที่ 29 ธันวาคม ร.ศ.129.

³⁶ กระทรวงมหาดไทย, "รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์," เทศาภิบาล เล่ม 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.131, หน้า 51 - 52.

แต่ทั้งนี้ก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าความพยายามดังกล่าวประสบความสำเร็จหรือล้มเหลวเพียงใด เพราะไม่มีข้อมูลจากเอกสารใดๆกล่าวถึงไว้ อย่างไรก็ตามในขั้นนี้ผู้เขียนก็สามารถรวบรวมสถิติเกี่ยวกับจำนวนสัตว์พาหนะในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงเวลานั้นได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 8 จำนวนสัตว์พาหนะในมณฑลเพชรบูรณ์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2449 – 2458

พ.ศ. /ประเภท	ช้าง	ม้า	โค	กระบือ
2449	8	1,051	24,083	26,691
2450	6	1,320	18,744	20,642
2451	5	1,406	20,118	23,333
2452	10	1,524	20,233	20,016
2453	13	1,474	20,670	18,793
2454	13	1,615	22,197	22,185
2455	20	1,694	24,039	26,394
2456	22	1,933	24,482	27,381
2457	41	1,874	24,959	25,215
2458	24	1,787	25,302	25,286

ที่มา รวบรวมจาก

กระทรวงมหาดไทย, “เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครวั,” เทศาภิบาล, เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452), หน้า 37.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 14 มณฑล ศก 128,” เทศาภิบาล, เล่ม 10 แผ่นพิเศษ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453), หน้า 208- 211.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพเฉพาะ 12 มณฑล ศก 129,” เทศาภิบาล, เล่ม 13 ฉบับพิเศษ เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455), หน้า 329 .

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 17 มณฑล พ.ศ. 2454,” เทศาภิบาล, เล่ม 18 แผ่นที่ 108 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457, หน้า 245 - 250 .

-----, “ ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2455,” เทศาภิบาล, เล่ม 20 แผ่นที่ 117 วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2458, หน้า 171-176 .

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2457,” เทศาภิบาล, เล่ม 23 แผ่นที่ 131 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458, หน้า 217-222 .

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2458,” เทศาภิบาล, เล่ม 24 แผ่นที่ 133 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2460, หน้า 88 - 118.

การบำรุงและส่งเสริมอาชีพทางการค้าและการพาณิชย์กรรม

ในระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2458 พบว่านโยบายหลักทางเศรษฐกิจที่สำคัญประการหนึ่งของรัฐ ก็คือ นโยบายส่งเสริมการประกอบอาชีพทางการค้าและการพาณิชย์กรรมของราษฎรโดยทั่วไป ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 ที่ทรงกล่าวเน้นให้ทางราชการและประชาชนได้ตระหนักถึงความสำคัญของการค้าว่าจะเป็นสิ่งที่ทำให้ประเทศสมบูรณ์ด้วยกำลังและอำนาจ ด้วยเหตุนี้เองจึงพบว่าบรรดาข้าราชการทั้งหลายทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคในช่วงเวลานั้น จึงได้ให้ความสำคัญกับการพยายามส่งเสริมระบบเศรษฐกิจแบบการค้า และการประกอบอาชีพทางการพาณิชย์กรรมของราษฎรทั่วไปเป็นอย่างมาก ซึ่งก็รวมถึงในส่วนของบริษัทกลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ด้วย ทั้งนี้จะเห็นถึงความมุ่งหมายของบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ที่จะส่งเสริมและสนับสนุนการขยายตัวของการค้าในภูมิภาคนี้ เช่น เมื่อครั้งที่มณฑลเพชรบูรณ์ได้จัดแสดงการกสิกรรมแลพานิชการในปี พ.ศ.2453 นั้น พบว่าจุดประสงค์หลักของการจัดงานครั้งนั้นก็เพื่อ “...จะได้เป็นเครื่องบำรุงการเพาะปลูกและการหัตถกรรม การพานิชการให้เจริญต่อไปภายหน้า...”³⁷ เป็นต้น

นอกจากนี้ในปีเดียวกัน พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ ยังได้มีใบบอกกราบบังคมทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้น ถึงความมุ่งหมายที่จะส่งเสริมและบำรุงการประกอบอาชีพทางการค้าของราษฎรในมณฑลนี้อย่างชัดเจน ดังจะเห็นได้จากข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีถึง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ เมื่อปี พ.ศ.2453 ความว่า

...พระยาเทพาธิบดีได้ตรวจดูท้องที่มณฑลเพชรบูรณ์ เห็นว่าเป็นทำเลที่ว่างเปล่าอยู่โดยมาก ราษฎรพลเมืองไม่มีใครได้ทำการค้าขายให้เป็นประโยชน์ พระยาเทพาธิบดี จึงได้คิดจะบำรุงพลเมืองในมณฑลเพชรบูรณ์ให้หมั่นประกอบการทำมาหากินให้มีความเจริญเหมือนมณฑลอื่นๆ จึงมีความเห็นว่า ควรจะบำรุงถนน

³⁷ หจข., กส. 13/438 มณฑลเพชรบูรณ์จัดการแสดงกสิกรรมและพานิชการ ศก 129.

หนทางแลทำสพานข้ามห้วยคลอง ให้ราษฎรไปมาค้าขายได้สะดวก แล้วจึง
แนะนำให้ทำการเกาะปลูกแลหากินโดยทางชอบธรรมต่อไป...³⁸

ครั้นเมื่อล่วงเข้าสมัยของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ สมุหนเทศาภิบาลมณฑล
เพชรบูรณ์คนสุดท้าย(พ.ศ.2454-2458) เมื่อแรกที่ได้ไปรับราชการในมณฑลนี้ พระยาสุนทรเทพ
กิจจารักษ์ก็ได้ออกตรวจราชการในพื้นที่ต่างๆตลอดทั้งมณฑลเพชรบูรณ์ และได้พบว่ามีปัญหา
สำคัญทางด้านการเกษตรกรรมและการทำมาหาเลี้ยงชีพของราษฎรอยู่หลายประการ ด้วยเหตุนี้
พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์จึงได้ตั้งใจที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวเหล่านั้น ความว่า

...ตามที่ได้ตรวจเห็นคราวนี้ มีข้อสำคัญที่จะต้องจัดก่อน คือ การบำรุงให้ราษฎร
มั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติเพราะราษฎรในพื้นที่นี้เป็นคนขัดสนมาก การทำมาหากิน
ทำแต่พอเลี้ยงกัน ไม่ใคร่ได้ทำการที่เปนสินค้าซื้อขาย...จะต้องกะให้เลี้ยงให้ทำ
ตามสมควรแก่พื้นที่ และที่จะเปนสินค้าได้ให้ค่อยเปนค่อยไปที่ละเล็กละน้อย เมื่อ
ได้เห็นประโยชน์ขึ้นแล้วก็พากันทำ เมื่อราษฎรมีทรัพย์สมบัติขึ้นแล้ว ความ
เจริญของบ้านเมืองก็จะเกิดขึ้นเป็นลำดับต่อไป...³⁹

หลักฐานต่างๆเหล่านี้ ได้สะท้อนให้เห็นว่าบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์
นั้นมีความมุ่งหมายที่จะบำรุงและส่งเสริมการค้าในมณฑลนี้แล้วในระดับหนึ่ง แต่ทั้งนี้ จะเห็นได้
ว่ามาตรการที่ใช้ในการบำรุงการค้าในช่วงเวลาดังกล่าว จะเน้นไปที่การจัดสร้างโครงสร้างพื้นฐาน
ทางเศรษฐกิจ เช่น ทางเกวียน ถนน และสะพานต่างๆ พร้อมๆไปกับการพยายามปราบปรามโจร
ผู้ร้ายในมณฑลนี้ให้เอื้ออำนวยต่อการค้าที่จะเกิดขึ้นตามมามากกว่า นอกจากนี้ก็มีการพยายาม
บำรุงและชักจูงให้ราษฎรทำการผลิตเพื่อขายมากขึ้นเป็นหลักด้วย จะเห็นได้ว่า การบำรุงการค้า
ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ยังมีได้ก้าวหน้าถึงขั้นที่จะเข้าไปจัดการในเรื่องของกระบวนการค้าการขาย
โดยตรงแต่อย่างใด เช่นยังไม่มีการสร้างหรือตลาดที่จะมารองรับสินค้าโดยตรง อีกทั้งไม่ได้มี
มาตรการใดๆที่จะชักจูงพ่อค้าทั้งหลายให้เข้าทำการค้าในพื้นที่นี้โดยตรงอีกด้วย

³⁸ หจข., ร.5 ม.52/4 เรื่องมณฑลเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูล
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ เลขที่ 724/4754 ลงวันที่ 12 สิงหาคม ร.ศ.129.

³⁹ กระทรวงมหาดไทย, "รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์," เทศาภิบาล
เล่มที่ 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ.2455), หน้า 66.

การปรับปรุงและพัฒนาเส้นทางคมนาคมภายใน

ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา รัฐบาลได้เริ่มมีนโยบายที่จะให้ความสำคัญกับการพัฒนาการคมนาคมในส่วนภูมิภาคต่างๆ มากขึ้นกว่าเดิมเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะการพัฒนาการคมนาคมภายในภูมิภาคต่างๆ นั้นถือเป็นปัจจัยสำคัญที่จะช่วยให้การผลิตเพื่อการค้าขายขายตัวได้ ดังจะเห็นถึงทัศนะดังกล่าวของรัฐบาลได้จากข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ในประชุมเทศาภิบาลแผนกโยธา เมื่อวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2450 ตอนหนึ่งว่า

...ต่อไปควรคิดถึงเรื่องการโยธาซึ่งจะเป็นประโยชน์ใหญ่ กล่าวคือ ทำถนนหนทางที่จะได้ให้ราษฎรขนสินค้าไปติดต่อค้าขายถึงกันสะดวกยิ่งขึ้น ภูเขาขาดคลองน้ำ เหมือนน้ำ เพื่อบำรุงการเพาะปลูกและการไปมาให้เจริญขึ้นตามภูมิภาคประเทศของบ้านเมือง... ในบางมณฑลที่ท้องที่เป็นเขาเป็นดงไปมายากลำบากโดยไม่มีทาง การบรรทุกสินค้าไปมาค้าขายต้องใช้ช้างแลโคซึ่งไม่สามารถจะนำสินค้าไปได้มากนักทั้งช้าเวลาด้วย หนึ่งช้างแลโคซึ่งสำหรับบรรทุกสินค้าก็เป็นของที่มีราคาแพงแลนับวันแต่จะหมด การสินค้าจะไม่เจริญขึ้นได้... ทางที่จะแก้ไขให้เป็นการสะดวกก็เห็นมีอยู่แต่ที่จะคิดสร้างถนนขึ้นให้เกวียนเดินได้เท่านั้น...⁴⁰

ซึ่งจากนโยบายดังกล่าวของรัฐบาลในเวลานั้น พบว่า เมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาเป็นครั้งที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ. 2450 - 2458 ก็ได้ปรากฏว่าบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ ต่างก็ได้พยายามดำเนินการพัฒนาและปรับปรุงการคมนาคมในบริเวณนี้อย่างจริงจังมากขึ้น กล่าวคือ ในการพัฒนาการคมนาคมทางบกนั้นก็มีการพยายามสร้างทางเกวียนและการสร้างถนนหนทางต่างๆ ส่วนการพัฒนาการคมนาคมทางน้ำในขณะนี้ พบว่า ส่วนใหญ่จะเป็นการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำ ห้วย คลองต่างๆ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ก. การสร้างทางเกวียนและการสนับสนุนให้ราษฎรใช้เกวียนเป็นพาหนะเพิ่มขึ้น

อันที่จริง ความพยายามในการพัฒนาเส้นทางคมนาคมในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ในช่วงสมัยพระยาเพชรรัตนราชสงคราม(เพ็ญ เพ็ญเพชร) ในปี พ.ศ. 2442 แล้ว แต่ด้วยความที่สภาพพื้นที่ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้มักจะเป็นที่สูงๆ ต่ำๆ และบางตอนก็เป็นที่สูงชันจึงทำให้ไม่อาจใช้เกวียนเป็นพาหนะได้ การเดินทางของราษฎรทั่วไปจึงต้อง

⁴⁰ หจข., ร.5 ม.2.11/3 รายงานการประชุมเทศาภิบาลแผนกโยธา เรื่องจะจัดการโยธาในหัวเมือง.

ใช้โคต่าง, ม้าต่าง, หาบหามและเดินเท้าตามเดิมต่อไป ประกอบกับพระยาเพชรรัตนราชสงคราม ถึงแก่อนิจกรรมและมีการยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ไปในปี พ.ศ.2447 การพัฒนาทางเกวียนใน ภูมิภาคนี้จึงหยุดชะงักไปโดยปริยาย ตราบจนกระทั่งเมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีก ครั้งในระหว่างปี พ.ศ.2450-2458 จึงได้เริ่มมีความพยายามที่จะพัฒนาเส้นทางเกวียนในมณฑลนี้ ขึ้นมาใหม่ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ในปี พ.ศ. 2452 พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้น ได้เป็นผู้นำในการก่อสร้างทางเกวียนในมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นโดยอาศัยการเกณฑ์แรงงานจาก ชาวเมืองเพชรบูรณ์และหล่มสักทำการตัดทางเกวียนนี้ตามสายโทรเลข (ซึ่งกระทำมาตั้งแต่สมัย พระยาเพชรรัตนราชสงคราม) ตั้งแต่เมืองเพชรบูรณ์จนถึงอำเภอภูมิจังหวัดพิจิตร ยิ่งไปกว่า นั้น พระยาเทพาธิบดียังสังเกตเห็นต่อไปด้วยว่าในเวลานั้นราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ส่วนมากก็ยังนิยมเดินทางโดยทางเรืออยู่เป็นหลัก แต่การเดินทางดังกล่าวสามารถทำได้แค่ปีละ 3 เดือนในช่วงฤดูฝน ในขณะที่การเดินทางทางบกก็จะใช้แต่โคต่างเท่านั้น ประชาชนยังไม่รู้จักการใช้เกวียนซึ่งส่งผลทำให้การขนส่งทำได้น้อย ท้องถิ่นยังขาดความเจริญอีกมาก ดังนั้น พร้อมๆไปกับการสร้างและพัฒนาทางเกวียน พระยาเทพาธิบดีจึงได้พยายามชักชวนราษฎรให้หันมาใช้ เกวียนเป็นพาหนะมากขึ้น โดยใช้วิธีการลดหย่อนการเกณฑ์แรงงานให้แก่ผู้ที่มีเกวียนและโคเทียม เกวียนไว้ในครอบครองเป็นสิ่งจูงใจ ซึ่งก็ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้จากข้อความ ที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ ในปี พ.ศ.2452 ตอนหนึ่งว่า

...ได้รับไปบอกพระยาเทพาธิบดี...ว่าแต่เดิมนั้น มณฑลเพชรบูรณ์ยังมีทางที่ ราษฎรไปมาค้าขายติดต่อกับเมืองมณฑลอื่นโดยสะดวกไม่ เปนเหตุให้สินค้าใน พื้นบ้านเมืองไม่ใคร่ได้จำหน่ายให้แพร่หลายทั่วไป ราษฎรพลเมืองจึงพากัน อัดคัดขัดสน เพราะสินค้าที่มีอยู่ก็ได้จำหน่ายแต่ในพื้นที่บ้านเมืองหาได้ราคาดี สมควรไม่ เพราะเหตุนี้ พระยาเทพาธิบดีจึงคิดตัดทางเกวียนตามทางสายโทรเลข

อำเภอภูมิจึงเป็นชื่อเดิมของอำเภอบางมูลนาก จังหวัดพิจิตรในปัจจุบัน เดิมทีนั้นบางมูลนากเป็นเพียง ชื่อของหมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ใกล้ปากคลองบุษบงซึ่งเป็นท่าสำหรับใช้เรือขนสินค้าจากเมืองภูมิจังหวัดพิจิตร และ เป็นท่าเกวียนในฤดูแล้ง ขณะที่เมืองภูมิจึงเดิมทีตั้งที่ทำการอยู่ที่บ้านหนองเต่า ภายหลังย้ายที่ทำการมาที่ บ้านบางมูลนากในปี พ.ศ.2450 จบจนปี พ.ศ.2459 กระทรวงมหาดไทยได้ประกาศให้ใช้ชื่ออำเภอให้ตรงกับ ที่ตั้งที่ว่าการอำเภอ ดังนั้นอำเภอภูมิจึงต้องเปลี่ยนมาใช้ชื่อเป็นอำเภอบางมูลนากมาจนกระทั่งปัจจุบัน, อ้างถึง ใน หวน พันธุ์พันธุ์, พิจิตรของเรา (พิจิตรโลก: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิจิตรโลก, 2520), หน้า 127-129.

ตั้งแต่เมืองเพชรบุรีถึงอำเภอภูมีแขวงเมืองพิศตรแลเมื่อทำทางเกวียนแล้ว จะเปนประโยชน์ในการที่จะตรวจตรารักษาเสาสายโทรเลขขึ้นอีกส่วนหนึ่งด้วย จึงได้เกณฑ์คนเมืองหล่มสักดีแลเมืองเพชรบุรี ให้หลวงนิกรเกียรติคุณปลัดมณฑล เปนหัวหน้าคุมคนทำทางเกวียนนี้จนจะสำเร็จแล้ว แต่พระยาเทพาธิบดีเห็นว่า ราษฎรในมณฑลเพชรบุรีแต่เดิมมาเคยใช้แต่โคต่างเปนพาหนะไม่คุ้นเคยใน การใช้เกวียน เกอว่าจะไม่เป็นที่นิยมยินดีโดยที่ไม่เคยใช้ พระยาเทพาธิบดีจึง ประกาศให้ราษฎรทราบทั่วกันว่าถ้าผู้ใดมีเกวียนเล่ม ๑ แลมีโคเทียมเกวียน ๑ คู่ ยกเว้นการเกณฑ์ให้ปี ๑ ถ้ามีมากขึ้นไปก็ยกเว้นให้ตามจำนวนที่มี สังเกตดู ราษฎรพากันยินดีจัดซื้อเกวียนมาจากท้องที่อื่นบ้างทำเองบ้างก็มีหลายรายแล้ว ส่วนคนที่ทำทางเกวียนนี้ได้เลือกเกณฑ์แต่เฉพาะคนที่ไม่เคยมีเกวียน ... บัดนี้ได้รับ โทรเลขพระยาเทพาธิบดี จากอำเภอภูมี ลงวันที่ ๑๐ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘ ว่า ได้นำเกวียนโค ๔ เล่ม เดินทางจากเมืองเพชรบุรีถึงอำเภอภูมี...การที่เกวียน มาได้ในคราวนี้เป็นที่ยินดีมาก...⁴¹ เป็นต้น

ซึ่งในส่วนของการดำเนินการตลอดจนปัญหาและอุปสรรคต่างๆในครั้งนั้น อาจ จะเห็นได้จากใบบอกของพระยาเทพาธิบดี ที่กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ในปีเดียวกัน ความว่า

...ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าทำเกวียนโคออกไปตรวจราชการคราวนี้ เมื่อถึงตำบลไต่ หมูบ้านใดมีราษฎรชายหญิงใหญ่น้อยพากันมานั่งคอยดูอยู่ตามริมทางไปมา มาก เขาเห็นเปนของแปลกแลไม่เคยเห็นใครใช้กัน แต่ในมณฑลเพชรบุรีนี้จะนับว่า ไม่มีใครทำเกวียนโคขึ้นใช้ก็ว่าได้เพราะเขาใช้แต่โคต่างกันมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้ ชี้แจงแนะนำกับราษฎรว่าใครอยากจะใช้เกวียนโคหรือทำเกวียนเปนแล้วจึงเข้าไป ดูตัวอย่างหรือหัดทำที่มณฑลเพชรบุรีก็ได้ เพราะกระทรวงมหาดไทยได้จัดส่ง นักโทษช่างทำเกวียนโคราชมาให้ดู ๑ คนกับต่อไป ถ้าราษฎรคนใดมีเกวียนใช้ ๑ เล่ม โค ๑ คู่แล้ว จะยกเว้นการเกณฑ์ให้ ๒ ปี สังเกตดูราษฎรในเวลานี้กำลัง กระตือลือลั่นลงมือทำเกวียนใช้กันขึ้นบ้างแล้ว กับประการหนึ่งทางเกวียนที่ ข้าพระพุทธเจ้าได้ลงมือจัดทำเวลานี้แต่มณฑลเพชรบุรีจนถึงบางมูลนาก

⁴¹ หจข., ร.5 ยธ. 9/74 ขุดคลอง ทำถนน ทำนบ สะพาน ในมณฑลเพชรบุรี, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ ที่ 344/1635 ลง วันที่ 17 พฤษภาคม ร.ศ.128.

หนทางที่เดินเวียนไปมาอย่างไม่ค่อยสะดวกเรียบร้อยดี เพราะยังเป็นทางคราวแรกที่จะเดิน แลทั้งคนที่ทำทางก็ยังไม่เข้าใจว่าเวียนนั้นจะเดินอย่างไร แลกว้างยาวเท่าใด กับอีกประการหนึ่งเครื่องมือที่จะทำทางเวียนก็ยังไม่พอที่จะใช้ ถ้าโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องมือหรือเงินรายใดไปจัดซื้อเครื่องมือต่างๆ ให้ครบมือกับคนที่ลงมือทำทางในคราวละหลายๆร้อยคนแล้ว การทำทางเวียนก็คงจะสะดวกแลรวดเร็วขึ้น แต่ถึงจะอย่างไรก็ดีข้าพระพุทธเจ้าคงจะพยายามคิดทำทางเวียนจนเต็มกำลังในระหว่าง ๒ ปีต่อไป ทางเวียนเส้นนี้คงจะเดินไปมาได้สะดวก แต่ที่แห่งใดซึ่งเป็นลำห้วยแลคลองนั้น ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯว่า จะต้องทำเป็น สพานเตี้ยๆ ให้น้ำไหลไปมาได้ บางแห่งก็จะต้องทำเป็นสพานสูง

...⁴²

ทั้งนี้ ปรากฏว่าความพยายามดังกล่าวของพระยาเทพาธิบดีได้รับคำชมเชยและการสนับสนุนจากทางรัฐบาลเป็นอย่างมาก เห็นได้จากสำเนาโทรเลขกระทรวงมหาดไทยที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้ทรงประทานแด่พระยาเทพาธิบดี ดังนี้

สำเนาโทรเลขกระทรวงมหาดไทย กรุงเทพฯมีถึง พระยาเทพาธิบดี

ณ บางมูลนาค ที่ ๑๗/๑๔๖๑

ลงวันที่ ๑๔ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘

พระยาเทพา

บางมูลนาค

โทรเลขลงวันที่ ๑๐ เดือนนี้ รับแล้ว มีความยินดีที่จะกล่าวได้ว่า ตั้งแต่เจ้าคุณไปอยู่เพ็ชรบูรณ์ได้ทำความยินดีอย่างยิ่งในคราวนี้ด้วยเรื่องคิดเดินเวียนมาอำเภอภูมิดี ขอให้เจ้าคุณรายงานโดยละเอียดเฉพาะตอนที่ข้ามเขาและข้ามห้วย จะต้องทำสพานหรือจะต้องระเบิดหินที่แห่งใดบ้าง แล้วจะส่งอินนิเยียขึ้นมาช่วย

(ลงพระนาม) ดำรง.⁴³ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม เนื่องด้วยสภาพภูมิประเทศที่ไม่เอื้ออำนวย การพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกโดยใช้เกวียนในมณฑลเพชรบูรณ์นี้ ก็ยังต้องประสบกับปัญหาจนไม่สามารถที่จะใช้เกวียนเป็นพาหนะในการเดินทางและขนส่งสินค้าตลอดเส้นทาง จากเมืองเพชรบูรณ์ไปจนถึงสถานีรถไฟบางมูลนาค เมืองพิศิตรได้อยู่ดี เห็นได้จากใน “รายงานตรวจการทำใหม่มณฑล

⁴² หจข., ร.5 ยธ. 9/74 ชุดคลอง ทำถนน ทำนบ สะพาน ในมณฑลเพชรบูรณ์.

⁴³ เรื่องเดียวกัน.

เพชรบูรณ์ ศก 129” ของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ซึ่งเดินทางมาตามเส้นทางเกวียนดังกล่าวในปีต่อมา คือในปี พ.ศ. 2453 ซึ่งได้ระบุไว้ในหัวข้อที่ 13 เรื่องระยะทางสัญจร ความว่า

ทางบก แต่บางมูลนากถึงเมืองเพชรบูรณ์(เดินตามทางสายโทรศัพท์)ระยะทาง ๒๕๖๓ เส้นทางใช้เวลาเดินทาง ๗ วันถึงคือ

วันที่ ๑ ออกจากบางมูลนาก หยุดพักนอนที่วังตะกั่ว (หมู่บ้าน)

วันที่ ๒ ออกจากวังตะกั่วหยุดพักนอนวังหมื่นแมน (กลางดง)

วันที่ ๓ ออกจากวังหมื่นแมนพักนอนวังยาง(หมู่บ้าน) ทางในระหว่าง ๓ วัน

ใช้เกวียนได้

วันที่ ๔ ออกจากวังยางพักนอนบ้านกำปาง (หมู่บ้าน)

วันที่ ๕ ออกจากบ้านกำปางพักนอนตำบลนาเสด็จ(หมู่บ้าน)เข้าเขตร์เพชรบูรณ์ทางเดินในระหว่าง ๒ วันนี้เกวียนไปไม่ได้ ต้องใช้หาบหาม และระยะทางแต่บ้านกำปางถึงตำบลนาเสด็จ เป็นภูเขาและเนินสูงๆ กับลำห้วยมาก

วันที่ ๖ ออกจากตำบลนาเสด็จพักนอนตำบลนายม (หมู่บ้าน)

วันที่ ๗ ออกจากนายมถึงเมืองเพชรบูรณ์ ทางเดินในระหว่าง๒วันนี้ใช้เกวียนได้⁴⁴

ในปีต่อมา คือ พ.ศ.2454 เมื่อพระยาเทพาธิบดีถึงแก่นิจกรรมและรัฐได้แต่งตั้งให้พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์มาดำรงตำแหน่งแทน ก็จะได้เห็นว่า ความพยายามที่จะสร้างทางเกวียนต่อเพื่อให้สามารถเดินทางจากเพชรบูรณ์ไปถึงบางมูลนากได้เลยทีเดียวนั้น ก็กลายมาเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญที่พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ต้องการที่จะดำเนินการต่อไป ดังนี้

...เรื่องทางเกวียนที่ตามพระราชดำริห์ ซึ่งโปรดเกล้าฯ จะทำให้เป็นทางเกวียนเดินได้ตั้งแต่เมืองเพชรบูรณ์ตลอดถึงบางมูลนากนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าทำสำเร็จให้เกวียนบรรทุกสินค้าเดินไปมาได้ตลอดถึงบางมูลนากแม้แต่ครึ่งปีในฤดูแล้งก็ดี เมืองเพชรบูรณ์ก็จะกลับฟื้นขึ้นโดยเร็ว...ขอพระอนุญาตลงมือทำไปพลางก่อนเพื่อการจะได้ร่วมรัศมีเข้า ที่กำลังคนทำไม่ได้จริงๆ จึงใช้ดินระเบิดเมื่อได้ทำลายภูเขาเสร็จแล้ว จะได้จัดการทำสะพานข้ามห้วยคลองต่อไป...⁴⁵

⁴⁴ หจช., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการทำเหมืองมณฑลเพชรบูรณ์.

⁴⁵ กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล เล่ม 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.131, หน้า 58 - 59.

จะเห็นได้ว่า จากหลักฐานต่างๆ ที่ผู้เขียนนำเสนอมานี้ ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงการให้ความสำคัญแก่การสร้างทางเกวียน และการพยายามให้ราษฎรชาวลุ่มน้ำป่าสักตอนบนหันมาใช้เกวียนเป็นพาหนะเพิ่มขึ้นของบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ก็เพื่อให้เกิดความสะดวกในการเดินทางและขนส่งสินค้า อันจะก่อให้เกิดการขยายตัวทางการค้าในบริเวณนี้สมตามความตั้งใจของรัฐได้นั่นเอง และโดยภาพรวมแล้ว ก็น่าจะประสบผลสำเร็จได้เป็นอย่างดีในระดับหนึ่ง อันจะเห็นได้จากเมื่อพิจารณาจากจำนวนเกวียนที่มีในมณฑลนี้ นับจากปี พ.ศ. 2452 เป็นต้นมา จนถึงปี พ.ศ. 2458 พบว่าจะมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นในแต่ละปี ดังตารางต่อไป

ตารางที่ 9 จำนวนเกวียนในมณฑลเพชรบูรณ์ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2451* - 2458

ปี พ.ศ.	2451	2452	2453	2454	2455	2456	2457	2458
จำนวนเกวียน	81	87	87	116	134	134	138	164

ที่มา กระทรวงมหาดไทย, “เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครวั,” เทศาภิบาล, เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452), หน้า 37.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 14 มณฑล ศก 128,” เทศาภิบาล, เล่ม 10 แผ่นพิเศษ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453), หน้า 208-211.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพเฉพาะ 12 มณฑล ศก 129,” เทศาภิบาล, เล่ม 13 ฉบับพิเศษ เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455), หน้า 329.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 17 มณฑล พ.ศ. 2454,” เทศาภิบาล, เล่ม 18 แผ่นที่ 108 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457, หน้า 245-250.

*หมายเหตุ - ตัวเลขจำนวนเกวียนในมณฑลเพชรบูรณ์ปีแรกที่พบคือข้อมูลของปี ร.ศ. 127 หรือ พ.ศ. 2451 ที่ระบุว่า มีจำนวนเกวียน 71 เล่ม แต่ทั้งนี้ไม่ใช่ข้อมูลที่ได้จากการสำรวจข้อมูลของปี ร.ศ. 127 โดยตรง หากเป็นข้อมูลที่ได้จาก “จำนวนเกวียนในประเทศไทยสยาม เทียบศก 127 แลศก 128” ใน เทศาภิบาล, เล่ม 10 แผ่นพิเศษ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453), หน้า 221 ซึ่งกล่าวไว้เพียงแค่บรรทัดเดียวเท่านั้น ในขณะที่ยังไม่สามารถหาข้อมูลอื่นใดมารองรับตัวเลขดังกล่าวได้ อีกทั้งในส่วนของการประกอบอาชีพทำเกวียนของราษฎรที่พบใน “เทศาภิบาล” ทุกเล่มที่ผู้เขียนอ้างถึงในส่วนที่มาของตารางข้างต้นนั้น ก็พบว่า มีตัวเลขเพียง 2 ปีเท่านั้น คือ ปี พ.ศ. 2452-2453 และระบุว่า มีราษฎรที่มีอาชีพทำเกวียนเพียง 1 คนเท่านั้น ดังนั้นเกวียนส่วนใหญ่ที่มีจึงน่าจะเป็นสิ่งที่สั่งซื้อมาจากนอกภูมิภาค แต่ผู้เขียนเห็นว่าเมื่อพิจารณาจากสภาพเศรษฐกิจโดยทั่วไปของราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้นเงินตราไม่น่าจะแพร่หลายมาก จนถึงขนาดที่ราษฎรทั่วไปจะสั่งซื้อเกวียนเข้ามาใช้ได้เอง ในขณะที่เอกสารทางราชการก็ไม่ได้ให้ข้อมูลส่วนนี้ไว้ด้วย

----- ,“ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2455,” เทศาภิบาล, เล่ม 20 แผ่นที่ 117 วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2458, หน้า 171-176.

----- ,“ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2457,” เทศาภิบาล, เล่ม 23 แผ่นที่ 131 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458, หน้า 217-222.

----- ,“ ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2458, ” เทศาภิบาล , เล่ม 24 แผ่นที่ 133 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2460, หน้า 88-118.

ข. การสร้างถนน

ในช่วง พ.ศ. 2450 - 2458 พบว่าในมณฑลเพชรบูรณ์ได้มีความพยายามที่จะตัดถนนหนทางต่างๆเพื่อพัฒนาการคมนาคมทางบกให้มีความสะดวกรวดเร็วมากยิ่งขึ้น โดยส่วนใหญ่มักจะเป็นถนนที่สร้างขึ้นเพื่อเชื่อมเมืองและตำบลต่างๆเข้าไปในหมู่บ้านซึ่งเป็นชุมชน เพื่อให้การคมนาคมติดต่อภายในภูมิภาคนี้เป็นไปได้อย่างทั่วถึงมากขึ้น ซึ่งก็เป็นไปตามนโยบายของรัฐบาลในเวลานั้นที่ต้องการให้ตัดสร้างถนนในบริเวณที่เป็นชุมชุมชนและชุมทางการค้า เพื่อให้การคมนาคมสะดวกเป็นประโยชน์ต่อราษฎรในการค้าและการติดต่อ ตลอดจนเป็นประโยชน์ต่อการปกครองซึ่งจะทำให้รัฐสามารถควบคุมการบริหารงานต่างๆได้อย่างทั่วถึงมากขึ้น ดังปรากฏในการประชุมเทศาภิบาล พ.ศ. 2451 ความว่า

...ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลดำริกำหนดว่าเมืองใด ตำบลใด ซึ่งเป็นที่ประชาชนมาก เป็นที่ทำเลเพาะปลูกและเกิดสินค้าก็ควรกำหนดให้มีทางไปมาถึงกันได้ จะเป็นทางบกก็ตาม ทางน้ำก็ตาม...ฉะนั้นจึงขอเตือนข้าหลวงเทศาภิบาลทุกมณฑล ขอให้เร่งดำริกำหนดทางในหัวเมืองต่างๆ ที่ควรจะต้องจัดสร้างขึ้นใหม่ หรือซ่อมของเก่าที่ชำรุดให้ดีขึ้น...⁴⁶

สำหรับถนนที่มีการสร้างขึ้นในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงปี พ.ศ. 2450 - 2458 นั้น อาจจะเห็นได้ดังตารางต่อไปนี้

⁴⁶กระทรวงมหาดไทย,“รายงานการประชุมเทศาภิบาลแผนกโยธา,” เทศาภิบาล เล่ม 8 วันที่ 1 พฤศจิกายน ร.ศ. 128.

ตารางที่ 10 ถนนที่มีการก่อสร้างในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2458

เลขที่ใบบอก	พื้นที่	จุดประสงค์	ขนาด (ก.×ย.× ส.)
124/1371 ลงวันที่ 23 เม.ย. ร.ศ. 128 ¹	อ.หล่มสักดี	1.ถนนตั้งแต่สะพานข้ามน้ำสักเก่า - ชายคลอง	4 วา × 25 เส้น
"	"	ทางตั้งแต่สะพานคลองคู - บ้าน คลองศาลา	4 วา × 25 เส้น
98/1199 ลงวันที่ 12 มิ.ย. ร.ศ. 130 ²	ต.ท่าพล อ.เมืองเพชรบูรณ์	ทำถนนตั้งแต่หน้าวัดโพกลางมาจด ทางหลวง	1 วา 1 ศอก × 3 เส้น 16 วา
145/1967 ลงวันที่ 29 ก.ค.130 ³	อ.เมืองเพชรบูรณ์	ถนนสายหน้าวัดใหญ่ ต.สะเดียง - ต. คลองศาลา	4 วา × 8 เส้น 14 วา
"	"	ถนนสายหน้าวัดภูเขาดิน	2 วา 3 ศอก × 6 เส้น
76/1089 ลงวันที่ 3 มิ.ย. ร.ศ. 131 ³	อ.ชัยบาดาล	ถนนหน้าหมู่บ้านแผ่นดินทอง - ต. หนองยายไต้ะ	6 วา × 16 เส้น
236/3339 ลงวันที่ 31 ต.ค. ร.ศ. 131 ³	อ.เมืองเพชรบูรณ์	ถนนสาย ต. นายม - อ.เมือง เพชรบูรณ์	6 วา × 8 เส้น 6 วา × 5 ศอก 1 คืบ
93/1189 ลงวันที่ 14 ส.ค. พ.ศ.2456 ³	อ.เมืองเพชรบูรณ์	ถนน ต. หนองนารี - ต.ป่าเลา	3 วา × 6 เส้น × 4 ศอก
"	"	ทำทางใหม่ อ.เมืองเพชรบูรณ์	3 วา × 93 เส้น

ที่มา ¹ หจข., ร.5 ม.24.1/25 สะพานต่าง ๆ มณฑลเพชรบูรณ์.

² หจข., ร.6 ม.15.1/17 สะพานในมณฑลเพชรบูรณ์.

³ หจข., ร.6 ม.15.1/23 ถนนในมณฑลเพชรบูรณ์.

ค. การสร้างสะพาน

การพัฒนาการคมนาคมทางน้ำในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วง พ.ศ. 2450 - 2458 นั้น พบว่าทางมณฑลได้พยายามสร้างสะพานข้ามคลอง ห้วยลำธาร ตามเส้นทางต่างๆ เพื่อเป็นการย่นระยะทางและทำให้ภัยอันตราย ชั่วของเสียหายน้อยลงเป็นสำคัญ⁴⁷ โดยสะพานที่มีการสร้างในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นอาจเห็นได้จากตารางต่อไปนี้

⁴⁷ กระทรวงมหาดไทย, "รายงานการประชุมเทศาภิบาลแผนกโยธา," เทศาภิบาล เล่ม 8 วันที่ 1 พฤศจิกายน ร.ศ. 128.

ตารางที่ 11 สะพานที่มีการก่อสร้างในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ. 2450 – 2458

เลขที่ใบบอก	พื้นที่	จุดประสงค์	ขนาด (กว้าง X ยาว)
10/140 วันที่ 12 เม.ย. 128 ¹	กิ่งอำเภอบัวชุม	ข้ามลำตะกวด	3 คอก X 47 วา
30/272 วันที่ 23 เม.ย. 128 ¹	อ.ไชยบาดาล	สะพานวัดน้อยยุบตรงมาทาง ต. มะนาวหวาน	1 วา 2 คอก X 6 เส้น 2 วา
66/590 วันที่ 15 เม.ย. 128 ¹	อ.หล่มสักดี	สะพานข้ามคลองเหมืองกลาง ต. บ้านหวาย	1 วา X 4 วา
197/1962 วันที่ 19 ส.ค. 128 ¹	อ.หล่มสักดี	สะพานข้ามคลองมะเย ที่บ้านตัว เหนือ 1 สะพาน	4 คอก 1 คีบ 3 นิ้ว X 7 วา
"	"	สะพานข้ามคลองขอนแก่นในบ้าน ส้มเถา ต.บ้านโลก	1 วา 1 คอก 1 คีบ 3 นิ้ว X 13 วา 2 คอก
171/1712 วันที่ 4 ส.ค. 128 ¹	ต. บ้านบึง อ. หล่มสักดี	สะพานข้ามคลองน้ำพุ	1 วา 1 คอก 1 คีบ 4 นิ้ว X 11 วา 1 คีบ
29/1503 วันที่ 23 ก.ค. 129 ¹	อ.ไชยบาดาล	สะพานข้ามคลองแขก	2 คอก X 21 วา
174/1990 วันที่ 7 ก.ย. 129 ¹	อ. เมืองเพชรบูรณ์	สะพานข้ามลำน้ำสักเก่า	2 วา 1 คอก 1 คีบ 3 นิ้ว X 19 วา 1 คอก 1 คีบ 3 นิ้ว
8/1494 วันที่ 8 ก.ย. 129 ¹	ต.ตาลตันเตียว อ.หล่มสักดี	สะพานที่ 1	2 วา 1 คอก 10 นิ้ว X 19 วา 1 คอก 1 คีบ 3 นิ้ว
"	"	สร้างสะพานที่ 2	2 วา 1 คอก 1 คีบ 3 นิ้ว X 3 วา 1 คอก 1 8 นิ้ว
"	"	สร้างสะพานที่ 3	1 วา 2 คอก 15 นิ้ว X 2 วา คอกคีบ
"	"	สร้างสะพานที่ 4	1 วา 3 คอก X 2 วา คอก คีบ 5 นิ้ว
45/496 วันที่ 7 ม.ค. 130 ²	ต.นาเกาะ อ.หล่มเก่า	ข้ามคลองร่องหิน	2 คอก X 9 วา
"	"	ข้ามคลองน้ำเขี้ย	2 คอก X 6 วา
"	"	ซ่อมสะพานข้ามน้ำพุ	3 คอก X 1 เส้น 9 วา
47/1196 วันที่ 12 มิ.ย. 130 ²	ต. บุ่งคล้า อ.หล่มสักดี	ข้ามคลองห้วยด่านใหญ่	3 คอก คีบ X 13 วา
98/1199 วันที่ 12 มิ.ย. 130 ²	ต. ท่าพล อ.เมืองเพชรบูรณ์	ข้ามคลองท่าพล	1 วา 1 คอก X 1 เส้น 1 วา
339/5003 วันที่ 6 มี.ค. 130 ²	ต. โคกสูง และ ต.ไชย บาดาล อ.ไชยบาดาล	ข้ามคลองห้วยใหญ่	6 คอก X 17 วา
145/1967 วันที่ 29 ก.ค. 130 ³	อ. เมืองเพชรบูรณ์	สะพานข้ามระหว่างถนนสายหน้า วัดภูเขาหิน	2 วา X 5 คอก

ที่มา ¹ หจข., ร.5 ม.24.1/25 สะพานต่าง ๆ มณฑลเพชรบูรณ์.

² หจข., ร.6 ม.15.1/17 สะพานในมณฑลเพชรบูรณ์.

³ หจข., ร.6 ม.15.1/23 ถนนในมณฑลเพชรบูรณ์.

การป้องกันและปราบปรามปัญหาโจรผู้ร้ายและการก่ออาชญากรรมอื่น ๆ

เมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมา เป็นครั้งที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ. 2450 - 2458 พบว่า บรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ต่างก็ได้ให้ความสำคัญกับการป้องกันและปราบปรามปัญหาการเกิดโจรผู้ร้ายและปัญหาอาชญากรรมทั่วไปในมณฑลเป็นอย่างดี เริ่มต้นด้วยการขอให้รัฐแต่งตั้งให้มีข้าราชการฝ่ายยุติธรรมมาดำรงตำแหน่ง และรับผิดชอบงานด้านการศาลในมณฑลนี้โดยตรง เห็นได้จากการที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกราบขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ในการที่จะแต่งตั้งให้หลวงจงคดีกิจไปเป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลเพชรบูรณ์ตามคำขอของพระยาเทพาธิบดี ในปี พ.ศ.2451 ความว่า

...คดีความคั่งค้างอยู่ที่ศาลมณฑลเพชรบูรณ์มาก ถ้าทอดทิ้งไว้จะลำบาก พระยาเทพาธิบดี ขอให้ตั้งอธิบดีผู้พิพากษาขึ้นไปรับราชการ...ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่า...ควรจะให้มืออธิบดีผู้พิพากษาดำรงตรวจตราจัดการศาลในมณฑลเพชรบูรณ์ต่อไป...⁴⁸

นอกจากนี้ในส่วนหนึ่งของเมืองหล่มสัก ก็มีการจัดตั้งตำแหน่งผู้พิพากษาศาลเมืองหล่มสักเพิ่มจากเดิมที่มีเพียงตำแหน่งผู้พิพากษารอง ดังจะเห็นได้จากข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ในปีเดียวกันนั้น ความว่า

...เวลานี้ตำแหน่งผู้พิพากษาศาลเมืองหล่มสักก็ตั้งว่างอยู่ คงมีแต่ผู้พิพากษารองคนเดียว คดีก็เกิดขึ้นใหม่เป็นอันมาก...พระยาเทพาธิบดีเห็นว่าขุนอนุสรศุภกิจผู้พิพากษารองศาลเมืองพิจิตร เปนผู้มีคุณวุฒิสามารถจะรับราชการในตำแหน่งผู้พิพากษาศาลเมืองหล่มสักก็ได้ แลขุนอนุสรศุภกิจก็มีความสมัครใจที่จะไปรับราชการด้วย...⁴⁹ เป็นต้น

⁴⁸ หจข., ร.5 ม.2.3/205 ตั้งและย้ายข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 127, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 110/3445 ลงวันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ.127.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 90/2659 ลงวันที่ 29 พฤษภาคม ร.ศ.127.

เมื่อมีการจัดตั้งตำแหน่งต่างๆแล้ว บรรดาข้าราชการทั้งหลายก็เริ่มทำการป้องกัน และปราบปรามการก่ออาชญากรรมต่างๆในมณฑลนี้และน่าจะส่งผลทำให้ปัญหาดังกล่าวเบาบางลงไปกว่าเมื่อครั้งที่มณฑลนี้ถูกยุบเลิกไปในช่วงปี พ.ศ.2447-2449 จะเห็นได้ว่าเหตุผลที่พระยาเทพาธิบดีได้ใช้ในการขอข้าราชการแพนภุติธรรมจากส่วนกลางไปรับตำแหน่งที่มณฑลเพชรบูรณ์ นั้นคือ “คดีความคั่งค้างอยู่ที่ศาลมณฑลเพชรบูรณ์มาก” และ “คดีก็เกิดขึ้นใหม่เป็นอันมาก” นั้นน่าจะสะท้อนได้ว่าปัญหาโจรผู้ร้ายและการก่ออาชญากรรมต่างๆน่าจะมีอยู่มาก แต่ปรากฏว่าเมื่อเวลาผ่านไปเพียง 2 ปี ปัญหานี้ก็ดูจะเริ่มเบาบางลง ซึ่งอาจจะเห็นได้จากในปี พ.ศ. 2453 เมื่อมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ได้ไปตรวจการทำใหม่ที่มณฑลเพชรบูรณ์ ตอนหนึ่งในรายงานของทั้งคู่ได้กล่าวถึงเรื่องการเลี้ยงสัตว์พาหนะและปศุสัตว์ในภูมิภาคนี้ว่า “...พื้นที่บางตำบลจะปล่อยให้ม้า โค และกระบือเที่ยวหาอาหารกินเองก็ได้ เพราะโจรผู้ร้ายไม่มีใครมี..⁵⁰ เป็นต้น

และใน “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์” ซึ่งพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ได้เขียนขึ้นในปี พ.ศ.2454 เมื่อครั้งที่เดินทางไปรับตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ตอนหนึ่งของรายงานได้กล่าวว่า

“...ในศก ๑๓๐ นี้ ได้ทราบเกล้าฯว่า เหตุโจรผู้ร้ายน้อยลงกว่าศกก่อน เพราะเจ้าพนักงานได้ออกตรวจตราปราบปรามกวาดล้างขึ้น...”⁵¹

และได้กล่าวว่า ปัญหาโจรผู้ร้ายในเวลานั้นเป็นเพียง “การลักเล็กลักน้อย” เท่านั้น ด้วยสาเหตุ ดังข้อความที่ว่า

“...เบนด้วยคนที่อดอยากอาหารจะรับประทาน มีลักไก่ลักผักไปรับประทานเปนต้น...แต่ถ้าบำรุงสิ่งที่จะเปนอาหารให้บริบูรณ์ทั่วไป... เรื่องผู้ร้ายลักเล็กลักน้อยก็จะเบาบางลงมาก...”⁵²

จากการศึกษาพบว่าลักษณะของคดีอาชญากรรมและการลักขโมยต่างๆในมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ค่อนข้างจะมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับสภาพเศรษฐกิจและความเป็นอยู่ของราษฎรในมณฑลนี้เป็นอย่างมากดังเช่นที่พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ได้กล่าวไว้แล้วว่า โดยทั่วไปการลักขโมยที่เกิดขึ้นนั้นมักเป็นคดีลักเล็กขโมยน้อย เนื่องจากราษฎรมีความขัดสนมาก ดังนั้นใน

⁵⁰ หจข., กส. 13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์.

⁵¹ กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล เล่มที่ 13 แผ่นที่ 12 ที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ.2455), หน้า 57.

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

ความเห็นของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์จึงได้พยายามที่จะมุ่งบำรุงอาชีพและฐานะความเป็นอยู่ของราษฎรจากสถิติที่ค้นพบปรากฏว่าในระยะแรกๆของการดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์นั้นพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์สามารถแก้ไขทำให้ปัญหาอาชญากรรมในมณฑลนี้ลดลงจากในช่วงปีพ.ศ. 2453 ได้เกือบทุกประเภท โดยเฉพาะปัญหาการลักขโมยต่างๆ ซึ่งจะเห็นได้จากข้อมูลสถิติในปี พ.ศ. 2455 เทียบกับปี พ.ศ. 2453 ดังตารางข้างล่าง แต่ทั้งนี้ก็เป็นที่น่าเสียดายว่าในช่วงปลายปี พ.ศ. 2455 ต่อกับปี พ.ศ. 2456 นั้น ปรากฏว่าในมณฑลเพชรบูรณ์เกิดภาวะฝนแล้งอย่างหนัก ทำให้การเพาะปลูกของราษฎรไม่ได้ผล เกิดความเสียหายทางเศรษฐกิจอย่างมาก ซึ่งภาวะเศรษฐกิจตกต่ำนับจากปลายปี พ.ศ. 2455 เป็นต้นมานั้น ได้ก่อให้เกิดปัญหาต่างๆทั้งทางการเมืองการปกครองและการศาลในมณฑลเพชรบูรณ์ต่อเนื่องเรื่อยมาเป็นลูกโซ่ โดยเฉพาะในด้านการศาลและการยุติธรรมนั้น พบว่า นับจากปี พ.ศ. 2456 เป็นต้นมา ปัญหาอาชญากรรมและการลักขโมยต่างๆที่เคยเบาบางลงไปได้ในช่วงปี พ.ศ. 2455 นั้น ก็ได้กลับเกิดเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงปี พ.ศ.2458 อันเป็นปีสุดท้ายของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของปัญหาการลักขโมย ซึ่งจะเห็นสถิติดังกล่าวได้จากตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 12 แสดงยอดความอาญา คัดจากบาญชีอัยการมณฑลเพชรบูรณ์ พ.ศ. 2453.

ประเภท	เกิดขึ้น (ครั้ง)
ลักสัตว์พาหนะ	58
ปล้นทรัพย์	1
ชิงทรัพย์	2
ลักทรัพย์	333
รับทรัพย์ที่โจรลัก	1
ฆ่ากันตายโดยเจตนา	3
วางเพลิง	25
ฉ้อ	6
ข่มขืนโทรมหญิง	9
ทำร้ายร่างกาย	12
หมิ่นประมาท	5
ปลอม	6
ทำร้ายต่อทรัพย์	9
ทนสบาล	3
เลมิดเจ้าพนักงาน	142
ภาษีอากร	105
อาญาอื่นๆ	30
รวมทั้งสิ้น	750

ที่มา ดัดแปลงจาก หจข., ร.6 ม.1/10 บัญชีความอาญา ร.ศ. 129.

ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2455 สถิติอาชญากรรมทุกประเภทที่เกิดขึ้นในมณฑลเพชรบูรณ์ดูเหมือนจะมีตัวเลขที่ลดลง แต่แล้วก็กลับมีตัวเลขที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่องในช่วงปี พ.ศ. 2456 - 2458 ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 13 สถิติอาชญากรรมที่เกิดขึ้นในมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ. 2455-2458

ประเภท / พุทธศักราช	2455	2456	2457	2458
ละเมิดเจ้าพนักงาน	-	-	8	20
การประพฤติผิดวินัยของข้าราชการ	-	4	5	6
ขัดขึ้นการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าพนักงานยุติธรรม	-	-	-	1
ปลอมแปลงหลักฐาน	7	9	10	10
เงินปลอม	-	4	-	-
ปลอมแปลงตราประทับและแสตมป์	-	-	1	-
ให้การเท็จ	-	-	-	4
ข่มขืนโทรมหญิง	1	-	1	1
ฆ่าคนโดยเจตนา	-	1	-	1
ฆ่าคนโดยไม่เจตนา	1	1	1	2
ทำร้ายร่างกาย	6	5	6	11
หมิ่นประมาท	2	1	4	8
ลักทรัพย์	136	149	171	163
ชิงทรัพย์และชิงทรัพย์	2	4	6	6
การปล้นทรัพย์	-	3	-	-
กรรโชกทรัพย์	1	-	-	-
ฉ้อโกง	2	-	6	17
ยักยอก	6	6	6	7
รับทรัพย์ของโจร	-	1	5	5
ก่อความรำคาญ	9	11	10	4
ความผิดลหุโทษ	6	-	2	-
ไม่ปฏิบัติตามกฎหมายฝิ่นและกฎหมายภาษีอากร	2	1	1	10
ไม่ปฏิบัติตามกฎหมายการพนัน	49	97	90	98
ไม่ปฏิบัติตามกฎหมายว่าด้วยคนจรจัด	3	-	1	32
อาญาอื่นๆ	24	16	12	28
รวมทั้งหมด	257	323	346	344

ที่มา ดัดแปลงจาก

หจข., กค. 0301.1.38.K/1 Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918. pp.212-213.

นอกจากนี้หากพิจารณาจากด้านการตัดสินโทษของคดีต่างๆ ในช่วงเวลาระหว่าง พ.ศ.2455 - 2458 แล้ว ก็ยิ่งชัดเจนว่าคดีส่วนใหญ่ที่เกิดเพิ่มมากขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น น่าจะ

เป็นคดีที่ไม่ร้ายแรงนักและมีความเป็นไปได้สูงว่าน่าจะเป็นเพียงคดีเล็กน้อยที่เคยเป็นมาแล้วในช่วงก่อนหน้านี้ ทั้งนี้เพราะเมื่อพิจารณาจากสถิติของการตัดสินปรับและจำคุกคดีต่างๆ ในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงปี พ.ศ. 2455-2458 จะพบว่า ส่วนใหญ่โทษที่ได้รับนั้นมักจะเป็นเพียงการปรับ หรือหากจำคุกก็จะมีระยะเวลาเพียงสั้นๆ ไม่เกิน 6 เดือนเป็นส่วนใหญ่ ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 14 การตัดสินโทษคดีความต่างๆ ในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ. 2455-2458

บทลงโทษ / พุทธศักราช	2455	2456	2457	2458
ปรับ	67	98	71	105
จำคุกไม่เกิน 6 เดือน	166	180	196	230
จำคุก 6 เดือน ถึง 1 ปี	15	17	51	40
จำคุก 1 ปี ถึง 3 ปี	7	16	24	30
จำคุก 3 ปี ถึง 10 ปี	-	10	4	10
จำคุก 10 ปีขึ้นไป	-	1	-	-
จำคุกตลอดชีวิต	-	-	-	1
ประหารชีวิต	-	-	-	-
อื่นๆ	2	1	-	18
รวมทั้งหมด	257	323	346	434

ที่มา ดัดแปลงจาก

หจข., กค. 0301.1.38.K/1 Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918. pp.218-219.

โดยสรุป เข้าใจว่าในช่วงที่มีการก่อตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาในครั้งที่ 2 ระหว่างปี พ.ศ. 2450 - 2458 นั้น ข้าราชการทั้งหลายน่าจะมีความสนใจที่จะดูแลในส่วนของการป้องกันและปราบปรามการก่อคดีอาชญากรรมต่างๆ ในมณฑลนี้ในระดับหนึ่ง หากแต่เนื่องจากปัญหาที่เกิดขึ้นมีความสลับซับซ้อนและมีปัจจัยกำหนดหลายประการ โดยเฉพาะปัจจัยในทางเศรษฐกิจที่พบว่ากำลังอยู่ในภาวะตกต่ำเป็นอย่างมาก ดังนั้น ในท้ายที่สุดจึงพบว่าความพยายามในการป้องกันและปราบปรามอาชญากรรมในมณฑลนี้ในช่วงเวลาดังกล่าวอาจจะไม่ประสบผลสำเร็จมากนัก

การจัดการทางการศึกษา

การศึกษาเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญต่อการปรับปรุงประเทศ การปรับปรุงประเทศจะเป็นไปตามเป้าหมายที่วางไว้ช้าหรือเร็วส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับการศึกษาเป็นสำคัญ มณฑลเพชรบูรณ์เป็นอีกมณฑลหนึ่งที่ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษา จึงได้จัดการศึกษาควบคู่ไปกับการจัดการทางการเมืองการปกครองและการจัดการทางด้านเศรษฐกิจอื่นๆ ซึ่งความ

พยายามที่จะจัดการทางด้านการศึกษานี้ มีมาตั้งแต่เมื่อครั้งสมัยพระยาเพชรรัตนราชสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์คนแรกแล้ว กล่าวคือ ในสมัยนั้นได้มีการจัดตั้งโรงเรียนกลางประจำมณฑลขึ้น ซึ่งต่อมาก็คือโรงเรียนเพชรพิทยาคมซึ่งเป็นโรงเรียนมัธยมประจำจังหวัดของจังหวัดเพชรบูรณ์มาจนปัจจุบันนี้นั่นเอง ดังจะเห็นได้จากข้อความที่พระยาอุฎติการบดี กราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ในปี พ.ศ.2455 ความว่า

“...พระยาเพชรรัตนราชสงครามกับข้าราชการทั้งหลายได้พร้อมใจกันบริจาคทรัพย์สร้างโรงเรียนขึ้นที่วัดไตรภูมิ ในเมืองเพชรบูรณ์สำเร็จแล้ว...กระทรวงมหาดไทยเห็นควรให้นำนามว่า โรงเรียนเพชรพิทยาคม...”⁵³ เป็นต้น

ต่อมาเมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2458 บรรดาข้าราชการในมณฑลนี้ต่างก็ได้พยายามจะบำรุงการศึกษาในมณฑลนี้อย่างเต็มที่ อย่างไรก็ตาม ภาพโดยรวมของการจัดการศึกษาในระยะนี้ พบว่า ยังมีปัญหาและอุปสรรคมากมายหลายประการ เช่น การขาดแคลนครู, การที่ผู้ปกครองเด็กทั้งหลายไม่เต็มใจที่จะให้บุตรหลานเข้าเรียน, ปัญหาเรื่องอุปสรรคทางด้านภาษาที่จะใช้สอน (ซึ่งมักเกิดที่บริเวณพื้นที่ทางเมืองหล่มสัก), ปัญหาเรื่องความไข้เจ็บที่รุนแรงจนทำให้ทั้งครูและนักเรียนลาป่วย ตลอดจนปัญหาการเกิดภัยธรรมชาติทำให้เศรษฐกิจตกต่ำจนทางมณฑลขาดงบประมาณที่จะเข้ามาดูแล และผู้ปกครองเด็กก็ไม่มีเงินช่วยสนับสนุนและบำรุงการศึกษาเด็ก ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งปัญหาและอุปสรรคเหล่านี้อาจเห็นได้จากหลักฐานต่างๆ ดังต่อไปนี้

ในปี พ.ศ. 2452 พระยาเทพาธิบดีได้มีหนังสือเรียนเจ้าพระยาวิฆิตวงษ์วุฒิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ชี้แจงเกี่ยวกับเรื่องงบประมาณการจัดการศึกษาในมณฑลเพชรบูรณ์ประจำปีนั้น ซึ่งในรายงานฉบับนี้ พระยาเทพาธิบดีได้อธิบายถึงสภาพปัญหาและอุปสรรคสำคัญของการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา โดยเฉพาะที่เมืองหล่มสักเวลานั้นว่า มีปัญหาการขาดแคลนครูผู้สอน ครูได้รับเงินเดือนน้อยในขณะที่หน้าที่ความรับผิดชอบมีมาก ดังนั้น เมื่อเวลาผ่านไป ครูไม่ได้เงินเดือนเพิ่มจึงเกิดความท้อถอยและอยากจะขอลาออก ในขณะที่

“...เมืองหล่มเปนคนลาวทั้งพื้น จะหาคนที่มีความรู้เปนครูสอนชั้นประถมได้โดยยาก ครั้นจะจัดจ้างครูขึ้นไปจากเพชรบูรณ์ก็เรียกราคาแพงยิ่งซ้ำร้ายใหญ่ไปอีก”⁵⁴

⁵³ หจข.,ร.5 ศ.5/12 โรงเรียนวัดไตรภูมิ จังหวัดเพชรบูรณ์,พระยาอุฎติการบดีกราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ เลขที่ 54/1500 ลงวันที่ 5 มิถุนายน ร.ศ. 121.

ส่วนการเรียนการสอนในระดับมูลศึกษานั้นก็มีปัญหาขาดแคลนครูเช่นกัน คือ

“...โรงเรียนนี้มีครูสอน ๑ คนนักเรียน ๖๐ คน...นักเรียนมีมาก ครูคนเดียวสอนเอา
 ดีไม่ได้...เพราะที่เมืองหล่มต้องสอนเปลี่ยนภาษาด้วย เป็นการลำบากมาก...”⁵⁵

ต่อมาในปี พ.ศ. 2454 สภากิจการการศึกษาแบบใหม่ในมณฑลเพชรบูรณ์เวลานั้น
 นั้นอาจเห็นได้จาก “รายงานการศึกษา ศก 2454 มณฑลเพชรบูรณ์” ดังนี้

...เนื่องการศึกษาที่ได้จัดมาแล้ว นับว่าเป็นการเจริญแพร่หลายพอสมควรกับ
 ภูมิภาค ในส่วนโรงเรียนรัฐบาลบ้าง เจ้าหน้าที่ได้ตรวจจัด ซึ่งอาจจะกล่าวได้
 ว่าได้มีความเจริญขึ้นมาก การงานเกือบจะคงที่อยู่แล้ว แต่ยังขาดครูเป็นข้อ
 สำคัญ เพราะในมณฑลเพชรบูรณ์ยังไม่มีครูดี ๆ ไปประจำสั่งสอนตามโรงเรียน
 ใหญ่ๆ เหมือนมณฑลทั้งหลาย...ส่วนโรงเรียนสำหรับตำบลนั้น ยังเหลือนิสัยว่า
 กรรมการตำบลได้จัดการเรียบร้อย แต่ถึงกระนั้นก็ดีกรรมการได้ตั้งหน้าขบถ
 เด็กเข้าเล่าเรียนอยู่เสมอและทำความตื่นตัวให้เป็นที่รู้สึกกันทั่วไปว่า การเล่าเรียน
 เป็นหน้าที่ของเด็กที่จะต้องเข้าเล่าเรียน สังเกตดูในหมู่เด็ก ๆ มีความเต็มใจอยาก
 เล่าเรียนมากขึ้น แต่เป็นด้วยความผิดของผู้ปกครองที่ไม่ตั้งใจอุดหนุนเพราะกลัว
 เสียทรัพย์ การส่งเด็กเข้าเล่าเรียนนี้ ถ้าบิดามารดาหรือผู้ปกครองเต็มใจอยู่แล้ว
 เด็กก็คงจะเข้าเล่าเรียนได้ทั่วหน้ากัน...⁵⁶

ในปี พ.ศ. 2455 ได้ปรากฏรายละเอียดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในมณฑล
 เพชรบูรณ์ในปีนั้น ซึ่งจะเห็นได้จาก “รายงานการศึกษา มณฑลเพชรบูรณ์ พ.ศ. 2455” ดังความว่า

...ปีนี้ในมณฑลเพชรบูรณ์เป็นปีที่ฝนแล้ง ราษฎรทำนาไม่ได้ผลได้รับความอด
 อยากอดตัดขัดสนทั่วถึงกัน โรงเรียนประชาบาลทั้งหลายที่ตั้งอยู่นั้นเลี้ยงตัว
 ไม่ได้ เพราะขาดเงินบำรุงจึงเลิกล้มไปเป็นอันมาก...นับตั้งแต่เวลาที่จัดกรรมการ
 ตำบลมา สังเกตดูพระสงฆ์และราษฎรได้มีความนิยมต่อการศึกษามากขึ้น แต่
 เป็นธรรมดาของคนชาวเมืองบ้านป่าเมืองดอน จึงยังจัดวิชาให้เจริญไม่ได้ทัน
 ความต้องการของราชการ...การสั่งสอนในโรงเรียนรัฐบาลหาความปรกติไม่ใคร่ได้

⁵⁴ หจข., ศธ.32/43 งบประมาณการศึกษามณฑลต่างๆ, โบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียนเจ้าพระยา
 วิจิตรวงษ์วุฒิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เลขที่ 19/3067 ลงวันที่ 6 นวาคม ร.ศ. 128.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁵⁶ หจข., ศธ.44/11 รายงานการศึกษา ศก 2454 มณฑลเพชรบูรณ์.

ตลอดปี คือพออย่างเข้าฤดูฝนตั้งแต่เดือนมิถุนายนถึงเดือนพฤศจิกายนในระหว่างนี้ บรรดาครูและนักเรียนต่างเจ็บป่วยกันถ้วนทั่ว การสอนการเรียนไม่เป็นปกติได้ ในเรื่องนี้ทำให้เป็นเครื่องหนักใจอยู่เป็นอันมาก...แต่เป็นอย่างไรก็ดีเป็นการจำเป็นที่จะต้องพยายามหาวิธีปลูกเพาะให้เจริญขึ้นจึงได้ในปีต่อไป ...⁵⁷ เป็นต้น

ต่อมาในปี พ.ศ. 2456 ใน “รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำปี พุทธศก 2456” ก็ได้ปรากฏรายละเอียดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในมณฑลเพชรบูรณ์ในปีนั้น ดังนี้

...ตามที่ได้สังเกตเห็นคนพื้นเมืองในมณฑลนี้ ไม่มีใครจะพอใจให้บุตรและหลานของตนเป็นผู้มีความรู้สูง...ครั้นจะให้บุตรและหลานเล่าเรียนต่อๆขึ้นไป ... ก็ขัดสนด้วยทุนทรัพย์ที่จะอุดหนุน เพราะการทำมาหากินของชาวมณฑลนี้ย่อมเป็นการขัดข้องมาแต่เดิมแล้ว ทั้งหนทางของการค้าขายของมณฑลนี้ก็ไม่มี มีทางเรืออยู่บ้างปีหนึ่งเดินได้เพียงเที่ยวเดียวเท่านั้น...⁵⁸

สิ่งที่น่าสนใจคือ จากการศึกษาพบว่า รัฐในเวลานั้นได้พยายามปลูกฝังแนวคิดของรัฐแบบใหม่ในทางเศรษฐกิจให้กับราษฎรผ่านระบบการจัดการศึกษาด้วย นอกเหนือไปจากการพยายามถ่ายทอดแนวคิดดังกล่าวลงไปในเนื้อหาแบบเรียนต่างๆแล้ว⁵⁹ ยังพบว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 นั้น นอกจากจะมีการจัดการศึกษาตามปกติแล้ว รัฐยังได้มีการจัด “การแสดงศิลปการหัตถกรรมของนักเรียน” ขึ้นในปี พ.ศ.2455 เป็นปีแรก โดยมีวัตถุประสงค์ตั้งที่มหาอำมาตย์เอกพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ความว่า

...ความประสงค์แห่งการแสดงศิลปการหัตถกรรมนี้ เพื่อจะแนะนำชักจูงให้เด็กชายหญิงในปัจจุบันนี้ เอาใจใส่ฝึกหัดศิลปการหัตถกรรมซึ่งเป็นทางเลี้ยงชีพต่างๆ เพื่อจะกันการที่เด็กทั้งหลาย พวกนี้นิยมในการเบร่เสมีนให้หน่อยลง...แต่วิชาการหัตถกรรมต่างๆเหล่านี้...ถ้าเมื่อทำอะไรขึ้นได้แล้ว ไม่มีทางที่จะจำหน่าย

⁵⁷ หจข.,กค. 0301.1.38 F/1 Report of the Ministry of Public Instruction , No.5. B.E. 2455.

⁵⁸ หจข.,ศ. 1/ 20 รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำปีพุทธศักราช 2456.

⁵⁹ รายละเอียดของการศึกษาในเรื่องดังกล่าวนี้ อาจดูได้จากงานวิจัยหลายต่อหลายเรื่อง เช่น งานของ สุมินทร์ จุฑาทู, “การกล่อมเกลางานการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5,” (วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ,2529). และ งานของ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทยตั้งแต่รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475(กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541). เป็นต้น

ขายสิ่งของเหล่านี้ให้ได้เงินทองเป็นผลประโยชน์ ความนิยมในทางหัตถกรรมก็จะไปไม่ได้ถึงไหน... เหตุฉะนั้นกระทรวงธรรมการจึงได้ตั้งโรงเรียนพณิชยการขึ้นอีกแผนกหนึ่งให้เป็นที่ฝึกหัดความรู้ในวิธีทางค้าขาย กับรับหน้าที่เป็นที่จดทะเบียนแห่งเครื่องหัตถกรรมทั้งหลาย ... ส่วนรางวัลที่จะได้ให้แก่นักเรียนครั้งนี้ เพราะเหตุที่จะได้ฝึกหัดให้เด็กรู้จักราคาของแรงซึ่งได้ลงทุนเห็นจเห็น้อยมา รู้ทางได้เสียไม่เป็นคนเผอเรอสุ่ยสุ่ยมีความอุสาหะอดทนและใช้ความเพียรพยายาม...⁶⁰ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า รัฐได้พยายามปลูกฝังแนวความคิดเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าให้เกิดขึ้นในระดับรากฐานที่สุดของประเทศโดยผ่านระบบการจัดการศึกษา และการจัดแสดงศิลปหัตถกรรมการฝีมือนักเรียนดังกล่าวนี้ ก็ได้รับความเอาใจใส่ที่จะจัดขึ้นอย่างต่อเนื่องเรื่อยมา นอกจากนี้ รัฐยังได้พยายามปลูกฝังให้นักเรียนทั้งหลายรู้จักวิธีการทำงานในระบบแบ่งงานกันทำอันจะนำมาซึ่งความสามารถในการผลิตที่รวดเร็วมากขึ้น เพื่อให้ตอบสนองได้กับความมุ่งหมายของระบบเศรษฐกิจแบบการค้าที่รัฐต้องการจะส่งเสริมนั่นเอง ดังจะเห็นได้จากใน “รายงานกรรมการตรวจตัดสินรางวัลในการแสดงศิลปหัตถกรรมการฝีมือนักเรียนพุทธศักราช 2456” ที่ว่า

...เดี๋ยวนี้ความประสงค์ของเราต้องการจะอุดหนุนการค้าขายมากกว่าอุดหนุนการแข่งขันในทางฝีมือส่วนตัว การหัตถกรรมในโรงเรียนก็ควรจัดให้เหมาะไปทางนั้น ... การหัดทำด้วยวิธีแบ่งแรงแบ่งงานกันเช่นนี้ ทำให้รู้จักวิธีทำงานในโรงงานซึ่งต้องใช้วิธีอย่างนี้เสมอไป เพื่อให้ทำของได้เร็วและขายได้ราคาถูก ของจะเป็นสินค้าและแข่งขันกันตามราคาตลาดได้ก็ด้วยอาศัยวิธีแบ่งแรงแบ่งงานกันทำให้ได้ของอย่างละมากๆ และเปลืองไสหุ่ยแต่น้อย...⁶¹

ต่อมา เมื่อรัฐพบว่าการจัดการแสดงศิลปหัตถกรรมของนักเรียนดังกล่าวประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี รัฐจึงได้ขยายขอบเขตการปลูกฝังแนวคิดต่างๆ ให้ครอบคลุมออกไปถึงราษฎรทั่วไปด้วย ดังจะเห็นได้จากคำชี้แจงเรื่องการจัดการแสดงศิลปหัตถกรรมของนักเรียนครั้งที่ 3 พ.ศ. 2457 ที่ว่า

...ในการแสดงศิลปการหัตถกรรมคราวนี้ นอกจากความประสงค์ที่จะอุดหนุนการศิลปและหัตถกรรมของนักเรียน กระทรวงธรรมการยังมีความประสงค์ที่จะ

⁶⁰ หจข., กค. 0301.1.38 F/1 Report of the Ministry of Public Instruction, No.5. B.E. 2455.

⁶¹ หจข., ศธ. 17/1 รายงานการแสดงผลศิลปหัตถกรรม พ.ศ. 2455.

อุดหนุนพาณิชย์การของประเทศสยามด้วย จึงได้เปิดโอกาสให้มณฑลต่างๆส่งของมาแสดงซึ่งเป็นสิ่งที่พลเมืองทำขายเป็นสินค้าในตลาดอยู่แล้วบ้าง ที่เป็นของที่ทำขึ้นในเรือนจำบ้าง และตัวอย่างของบางอย่างซึ่งอาจเป็นสินค้าดีในประเทศสยามได้แต่เวลานี้ยังไม่มีใครทำจริงๆ การแสดงเช่นนี้เป็นความช่วยเหลือประกาศสินค้าที่มีอยู่ในประเทศสยามแล้วนั้นอย่างหนึ่ง และเป็นการเตือนให้ทำสิ่งที่ทำน้อยหรือยังไม่มีใครทำเลยให้เป็นสินค้าใหญ่ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง...⁶² เป็นต้น

สำหรับในมณฑลเพชรบูรณ์ พบว่าได้มีความพยายามที่จะให้ความร่วมมือในการดำเนินการจัดแสดงศิลปหัตถกรรมนักเรียนดังกล่าวด้วย เห็นได้จากใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ที่กราบเรียนมหาอำมาตย์เอก พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อปี พ.ศ. 2455 ความว่า

...บัดนี้ ข้าพเจ้าได้รับสิ่งของที่ทำด้วยฝีมือนักเรียนที่โรงเรียนส่งมากับสิ่งของต่างๆ ราษฎร ซึ่งทำด้วยฝีมือไทยแท้...นำส่งมากราบเรียนพร้อมกับบอกฉบับนี้แล้ว... อนึ่ง การแสดงศิลปการหัตถกรรมนักเรียนและราษฎรซึ่งเป็นครั้งแรกที่กระทรวงธรรมการได้มีขึ้นในครั้งนี้ เห็นด้วยว่าเป็นการใหญ่ ประกอบประโยชน์ให้นักเรียนและราษฎรเป็นทางฝีมือ รู้จักคิดทำสิ่งของให้ได้ดี แล้วใช้เป็นสินค้าซื้อขายแพร่หลายทั่วไปด้วย...ข้าพเจ้าคิดด้วยเกล้าว่า ต่อไปคงเป็นหน้าที่ของมณฑลคิดจัดการเรื่องนี้ขึ้นสำหรับมณฑลด้วยเหมือนกัน แล้วเลือกสรรของที่ดีคือเป็นสินค้าได้ส่งลงมาแสดงต่อกระทรวงนี้อีกชั้นหนึ่ง...⁶³

ต่อมาในปี พ.ศ. 2456 และ 2457 เมื่อมีการจัดงานดังกล่าวขึ้นเป็นครั้งที่ 2 และครั้งที่ 3 ทางมณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้ร่วมส่งสิ่งของเข้าประกวดด้วย ดังความในใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ที่กราบเรียนมหาอำมาตย์เอก พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในปี พ.ศ.2456 ความว่า

⁶² หจข., กค. 0301.1.38 F/3 Report of the Ministry of Public Instruction , No.7. B.E. 2457.

⁶³ หจข., ศธ.17/5 รายงานการแสดงผลศิลปหัตถกรรม พ.ศ.2456, ใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ กราบเรียนมหาอำมาตย์เอก พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เลขที่ 24/3798 ลงวันที่ 11 ธันวาคม ร.ศ. 131.

“...สิ่งของของนักเรียนนั้นข้าพเจ้ารวบรวมได้ ๓๒ อย่างเห็นว่าสิ่งของนักเรียนที่ทำในศกนี้มีดีกว่าศกก่อนบ้างนับว่าการหัตถกรรมนักเรียนเจริญขึ้น...”⁶⁴

และในใบบอกพระยาสุนทรเทพพิจจาร์ักษ์ ในปี พ.ศ.2457 ที่ว่า

...บัดนี้ข้าพเจ้าได้รับใบบอกผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรีและเมืองหล่มสักดี นำส่งสิ่งของนักเรียนกับใบบนส่งรวม ๔๕ ฉบับมายังข้าพเจ้าฯเห็นว่าสิ่งของนักเรียนที่สร้างขึ้นในศกนี้ เป็นตัวอย่างและควรเป็นสินค้าได้ ส่วนสิ่งของราษฎรในศกนี้ไม่มีผู้ทำนำส่งมาแสดง...⁶⁵ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี นอกเหนือจากข้อมูลที่ปรากฏนี้ก็ไม่มีข้อมูลใดๆ ที่สะท้อนให้เห็นว่าการแสดงศิลปหัตถกรรมนักเรียนที่จัดขึ้นในแต่ละปีนั้นส่งผลอย่างใดต่อสภาพเศรษฐกิจในมณฑลนี้

ปัญหาและอุปสรรค / ปฏิบัติจากข้าราชการหรือขุนนางท้องถิ่น

การจัดการทางด้านเศรษฐกิจภายในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน เมื่อครั้งที่เป็นมณฑลเพชรบุรีครั้งที่ 2 ระหว่าง พ.ศ.2450 - 2458 นี้ ปรากฏว่าได้เกิดปัญหาทางด้านการบริหารการจัดการที่สำคัญมากที่สุด ได้แก่ ปัญหาความขัดแย้งระหว่างข้าราชการจากส่วนกลางและข้าราชการในท้องถิ่นซึ่งมีอยู่ตลอดเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบุรีครั้งที่ 2 ปัญหาเริ่มแรกที่สุดนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นปัญหาที่ต่อเนื่องมาจากที่เคยเกิดขึ้นในสมัยพระยาเพชรรัตนราชสงคราม(เพ็ญ เพ็ญพิชช) นั่นคือ ปัญหาความขัดแย้งระหว่างข้าราชการจากส่วนกลางกับพระประเสริฐสุริยศักดิ์ผู้ซึ่งเป็นบุตรชายของเจ้าเมืองหล่มสักคนสุดท้าย คือ พระสุริยวงษา แต่มิได้รับการสืบทอดตำแหน่งต่อจากบิดานั้นเอง เมื่อครั้งที่พระประเสริฐสุริยศักดิ์มีปัญหาระทบกระทั้งกับพระยาเพชรรัตนราชสงครามกับหลวงนิกรเกียรติคุณ ผู้ว่าราชการเมืองหล่มสักในราวปี พ.ศ. 2444 - 2445 พบว่า ในเวลานั้นทั้งสองฝ่ายก็ได้มีการแก้ไขปัญหามาจนสำเร็จ ลุ่่วงไปและสามารถกลับมาทำงานร่วมกันอีกครั้งได้ในที่สุด แต่พอมาในสมัยที่เป็นมณฑล

⁶⁴ หจข., ศธ.17/4 รายงานการแสดงผลศิลปหัตถกรรม (5 กันยายน - 23 มีนาคม 2456), ใบบอกพระยาสุนทรเทพพิจจาร์ักษ์ กราบเรียนมหาอำมาตย์เอก พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เลขที่ 29/2654 ลงวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ.2456.

⁶⁵ หจข., ศธ.17/6 แสดงศิลปการหัตถกรรม (14 กันยายน 2457 - 31 กรกฎาคม 2459), ใบบอกพระยาสุนทรเทพพิจจาร์ักษ์ กราบเรียนมหาอำมาตย์เอก พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เลขที่ 37/1854 ลงวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ.2457.

เพชรบูรณ์ครั้งที่สอง ในสมัยพระยาเทพาธิบดีนั้นก็เกิดปัญหาความขัดแย้งกันระหว่างพระประเสริฐสุริยศักดิ์กับข้าราชการของรัฐอีกในปี พ.ศ. 2452 ดังปรากฏในข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ. 2452 ความว่า

...ด้วยพระประเสริฐสุริยศักดิ์บุตรพระยาสุริยวงษาผู้ว่าราชการเมืองหล่มศักดิ์ที่ถึงแก่กรรมนั้น แต่เดิมข้าหลวงเทศาภิบาลได้ลองให้น้ำที่ราชการในเมืองหล่มศักดิ์ที่พระประเสริฐสุริยศักดิ์ทำการในน้ำที่ไม่ได้ดี เพราะมีสมัคพรรคพวกในเมืองหล่มศักดิ์มากนัก มักพาให้การเดินไปในทางอย่างผูกขาดเมือง ผู้อื่นจะเข้าไปแทรกแซงไม่มีใครได้ จึงต้องเอาออกเสียจากราชการ แต่ข้าพระพุทธเจ้ายังเห็นด้วยเกล้าฯว่าเป็นเหล่ากอข้าราชการ แลเป็นผู้มีความสามารถที่จะรับราชการอยู่บ้าง คนชนิดนี้ให้ไปรับราชการต่างท้องที่มักจะได้ จึงได้เรียกมาถามว่า ถ้าจะให้ไปรับราชการที่มณฑลอื่นจะสมัคหรือไม่ พระประเสริฐสุริยศักดิ์มีความเต็มใจที่จะรับราชการสนองพระเดชพระคุณ แลขอสมัคไปรับราชการในมณฑลอุดร เพราะพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรได้เคยใช้สรอยมาแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ถามพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรฯ ก็มีความยินดีที่จะได้พระประเสริฐสุริยศักดิ์ไปมณฑลอุดร เมื่อตำแหน่งใดว่างจึงจะจัดให้เข้ารับราชการต่อไป เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้พระประเสริฐสุริยศักดิ์ไปรับราชการสนองพระเดชพระคุณในมณฑลอุดรต่อไป...⁶⁶

ครั้นเมื่อปัญหาดังกล่าวได้รับการแก้ไขเสร็จสิ้นแล้ว ในเวลาต่อมาไม่นานนักก็ได้เกิดปัญหาความขัดแย้งกันระหว่างพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาล กับหลวงนิกรเกียรติคุณ ปลัดมณฑลเพชรบูรณ์ ผู้ที่ครั้งหนึ่งเคยมีความสำคัญถึงขั้นที่ได้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองเพชรบูรณ์ เมื่อครั้งที่มีการยุบมณฑลเพชรบูรณ์และนำไปรวมกับมณฑลพิษณุโลกในระหว่างปี พ.ศ. 2447 - 2449 ด้วยสาเหตุ คือ หลวงนิกรเกียรติคุณไม่เชื่อฟังพระยาเทพาธิบดี ปรากฏว่าในครั้งนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพถึงกับทรงมีคำสั่งตัดสินให้หลวงนิกรเกียรติคุณต้องพักราชการ ดังที่พระองค์ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ในปี พ.ศ. 2454 ความว่า

⁶⁶ หจข., ร.5 ม.2.3/207 ตั้งและย้ายข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 128, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 90/7838 ลงวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ.128.

...อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจเห็น เมื่อครั้งข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจราชการในมณฑลนี้แล้วว่า หลวงนิกรเกียรติคุณผู้นี้มีคุณวุฒิและความสามารถไม่พอกับหน้าที่ราชการ แต่เพราะในเวลานั้นจะหาใครไปอยู่มณฑลเพชรบูรณ์ไม่ได้ ก็ต้องจำใช้มาบัดนี้มีเหตุปรากฏว่าไม่พึงบังคับบัญชาข้าหลวงเทศาภิบาล ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่า ควรให้พักราชการเสียคราวหนึ่ง...⁶⁷ เป็นต้น

ครั้นพอล่วงเข้าสมัยของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์คนสุดท้าย ระหว่าง พ.ศ. 2454 - 2458 นั้น ก็พบว่า ได้เกิดความขัดแย้งระหว่างบรรดาข้าราชการในมณฑลนี้ขึ้นอีกครั้ง ทั้งยังพบว่าความรุนแรงของปัญหาได้ขยายวงกว้างออกไปจนส่งผลกระทบต่อการบริหารจัดการในมณฑลนี้อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยเฉพาะในทางเศรษฐกิจนั้น พบว่า ความไม่สามัคคีปรองดองของบรรดาข้าราชการทั้งหลายนี้เป็นอีกสาเหตุสำคัญหนึ่งที่ทำให้ความพยายามที่จะพัฒนาและส่งเสริมระบบเศรษฐกิจแบบการค้าในมณฑลนี้ในระยะหลังๆนั้น ค่อนข้างที่จะประสบกับความล้มเหลว ยิ่งเมื่อประกอบเข้ากับการที่สภาวะเศรษฐกิจโดยรวมนั้นตกต่ำลงอันเนื่องมาจากภาวะฝนแล้งอย่างรุนแรงนับจากปี พ.ศ. 2455 เป็นต้นไป ก็ยิ่งทำให้สภาพเศรษฐกิจในมณฑลนี้ตกต่ำลง จนทำผลประโยชน์ที่รัฐจัดเก็บได้นั้นไม่อาจชดเชยกับค่าใช้จ่ายในการจัดตั้งมณฑลได้ จนนำมาซึ่งการยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ลงไปในท้ายที่สุด โดยความขัดแย้งระหว่างข้าราชการทั้งหลายในมณฑลเพชรบูรณ์ ในสมัยพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์นั้นมีดังนี้

ในปี พ.ศ. 2456 ปรากฏว่าพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ได้เกิดความขัดแย้งกับพระเลิศแหล่งหล่ม ผู้ว่าราชการจังหวัดหล่มสัก โดยพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ได้กราบทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพว่าพระเลิศแหล่งหล่มบริหารบ้านเมืองผิดพลาด อีกทั้งยังมีพฤติกรรมใช้ตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ต่างๆ ซึ่งปรากฏว่าเมื่อทางกระทรวงมหาดไทยได้ตรวจสอบเรื่องนี้ก็พบว่า เป็นเรื่องจริง ดังนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงได้มีคำสั่งให้พระเลิศแหล่งหล่มออกจากราชการ ดังคำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ในปี พ.ศ. 2456 ความว่า

...ใบบอกมหาอำมาตย์ตรี พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์...ได้ไปตรวจราชการเมืองหล่มสักดี เห็นราชการบ้านเมืองไม่เรียบร้อยเปนเพราะอำมาตย์โท พระเลิศแหล่ง

⁶⁷ หจข., ร.6 ม.3.1/7 สั่งพักราชการหลวงนิกรเกียรติคุณ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เลขที่ 32/2325 ลงวันที่ 7 มิถุนายน ร.ศ.130.

หล่มผู้ว่าราชการเมืองไม่มีความสามารถจะรับราชการเต็มตามหน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองและทำการหาประโยชน์ส่วนตัวจนขาดความนิยมนับถือ...ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจตราได้ถามดูเห็นว่าเป็นความจริงและเห็นด้วยเกล้าฯว่าควรให้อำมาตย์โทพระเลิศแห่งหล่มพักราชการเสียคราวหนึ่ง...⁶⁸ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม เข้าใจว่าแท้จริงแล้วความผิดในครั้งนั้นของพระเลิศแห่งหล่มอาจจะไม่ร้ายแรงมากมายนัก ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อพระเลิศแห่งหล่มได้ทำหนังสือขอรับเบี้ยบ้านาญในคราวที่ต้องพักราชการนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงแสดงทัศนคติส่วนพระองค์ไว้ในคราวที่ทรงมีหนังสือราชการกราบทูลพระเจ้าฟ้าง้าว พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณลงวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ. 2457 ความว่า

...เห็นสมควรที่พระเลิศแห่งหล่มจะได้รับพระราชทานเบี้ยบ้านาญ เพราะได้รับราชการมาตราบเท่าอยู่ในมณฑลอุดร ตั้งแต่ครั้งกรมหลวงประจักษ์เสด็จไปเป็นข้าหลวงต่างพระองค์เป็นคน ๑ ในน้อยคนที่เอาคนคุ่นเคยท้องที่มารับราชการเมื่อจัดมณฑลในชั้นหลังได้ จนได้เป็นผู้ว่าราชการเมืองขอนแก่น แล้วจึงย้ายมาหล่มสัก แต่ราชการเดินเร็วกว่าความสามารถของพระเลิศแห่งหล่มซึ่งไปถึงที่สุดหยุดอยู่เพียงนั้น จึงเป็นเหตุให้ต้องเปลี่ยนจากผู้ว่าราชการเมือง แต่ไม่ใช่เพราะความคดโกงคิดร้ายอย่างใด จึงเห็นว่าควรได้รับพระราชทานบำเหน็จเหตุว่าเขาได้ไปรับราชการในที่กันดารมาช้านาน และได้ต่อสู้ทำการเต็มตามสติปัญญาของเขา...⁶⁹ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี แม้ว่าจะจบเรื่องราวความขัดแย้งระหว่างพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์กับพระเลิศแห่งหล่มลงไปแล้ว แต่ก็ยังปรากฏร่องรอยว่ายังมีความขัดแย้งระหว่างพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์กับข้าราชการคนอื่น ๆ อีก เห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2457 เมื่อครั้งที่กระทรวงเกษตราธิการได้สั่งให้มณฑลต่างๆ จัดส่งสิ่งของที่มีในมณฑลเพื่อนำไปแสดงพิพิธภัณฑ์ที่เมืองซานฟรานซิสโก นั้น พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ก็ได้มีใบบอกมายังกระทรวงเกษตราธิการ ซึ่งแจ้งว่ามณฑลเพชรบูรณ์ไม่สามารถส่งสิ่งของมาร่วมแสดงในครั้งนั้นได้เพราะ

⁶⁸ หจข., ร.5 ม.2.3/212 ตั้งและย้ายข้าราชการกระทรวงมหาดไทยศก 132 – 134, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เลขที่ 101/9632 ลงวันที่ 15 มกราคม พ.ศ.2456.

⁶⁹ หจข., ร.6 ค.10.7/18 เบี้ยบ้านาญพระเลิศแห่งหล่ม, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กิติยากรวรลักษณ ลงวันที่ 13 ตุลาคม พ.ศ.2457.

“ข้าพเจ้าได้มีคำสั่งให้เจ้าหน้าที่ตามแผนกจัดหาสิ่งของ เพื่อส่งไปแสดงพิพิตภัณฑ์
เจ้าหน้าที่พากันจัดหาสิ่งของส่งมาบ้างสิ่งละเล็กละน้อย ไม่เป็นชุดเป็นสำรับ ไม่
เป็นเครื่องนำดูน่าชม...”⁷⁰

จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น แม้จะมีเหตุผลรองรับส่วนหนึ่งว่าการที่เจ้าหน้าที่ทั้งหลาย
จัดสิ่งของมาให้ได้น้อยนั้น อาจเนื่องมาจากความตกต่ำทางเศรษฐกิจหลังภาวะฝนแล้งหนักในช่วง
ปี พ.ศ. 2455 เป็นต้นมาได้ก็ตาม แต่ผู้เขียนเห็นว่าน้ำเสียงที่แฝงอยู่ในใบบอกของพระยาสุนทร
เทพกิจจารักษ์นั้นออกจะดูไม่ค่อยพอใจกับสิ่งที่เกิดขึ้นนัก ซึ่งหากการคาดเดาดังกล่าวมีความ
เป็นไปได้แล้ว ก็น่าจะเป็นที่เข้าใจได้อีกทางว่า การที่เจ้าหน้าที่ทั้งหลายจัดส่งสิ่งของมาน้อยนั้น
อาจเนื่องมาจากความขัดแย้งและการขาดความสามัคคีระหว่างข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ จน
ทำให้ข้าราชการเหล่านี้ไม่ยอมปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มที่ เพื่อตอบสนองคำสั่งของสมุหเทศาภิบาลใน
เวลานั้นส่วนหนึ่งด้วยก็ได้ ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้จะเห็นได้ชัดเจนมากขึ้น หากนำไปพิจารณา
ประกอบกับเหตุการณ์ที่เกิดในปี พ.ศ. 2458 เมื่อรัฐบาลประกาศยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ไปรวม
กับมณฑลพิษณุโลก และจะจัดตั้งมณฑลมหาสารบุรีขึ้นมาแทนโดยจะยกกองข้าราชการมณฑล
เพชรบูรณ์เดิมทั้งหมดไปปฏิบัติหน้าที่ที่มณฑลมหาสารบุรีที่จะตั้งขึ้นใหม่นี้ ปรากฏว่าในครั้งนั้น
ได้มีการร้องเรียนพฤติกรรมของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ว่าไม่เหมาะสมที่จะดำรงตำแหน่ง
สมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาสารบุรีมากมายหลายประการ ทั้งนี้ไม่ปรากฏชัดว่าผู้ใดเป็นผู้ร้อง
นี้ หากแต่ข้อความในฎีกาก็บ่งบอกว่า ผู้เขียนจะต้องเป็นหนึ่งในข้าราชการมณฑลเพชรบูรณ์ใน
เวลานั้น ซึ่งก็สะท้อนให้เห็นถึงความรุนแรงของปัญหาความขัดแย้งและไม่ลงรอยกันระหว่างตัว
พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์กับข้าราชการผู้ร่างฎีกาดังกล่าวได้เป็นอย่างดี ดังความในฎีกาตอน
หนึ่งที่ว่า

...ข้อที่น่าสลดใจนั้นคือพระยาเพชรรัตนไม่ถูกกับใครหมดทั้งมณฑล พระยา
สุริยราชวรกายต้องย้ายเพราะไม่กินกัน พระเลิศแห่งหล่มต้องวินาศเพราะไม่
ยอมนิ่งเรื่องบุตรสาวที่เอามาเป็นภรรยา พระพินิจนครดีเจ้าเมืองหล่มถูกติเตียน
อยู่เดี๋ยวนี้ หลวงรังสรรค์ปลัดมณฑลคนใหม่ถูกฟ้องแล้ว พระรัฐวิตรวิบูลย์ถูก
ย้ายเพราะหาว่าส่งข้าราชการลับของท่าน หลวงธนาทรสรรพากรคนใหม่ถูกฟ้อง
แต่นายเป็นฝรั่งไม่เชื่อคนง่าย นอกจากนั้นกองศาลทั้งกอง กองตำรวจทั้งกอง กอง

⁷⁰ หจข., กส. 13/1106 กระทรวงเกษตรสั่งให้มณฑลต่างๆ ให้จัดส่งสิ่งของต่างๆ เพื่อส่งไปแสดงพิพิตภัณฑ์
เมืองซานฟรานซิสโก, ใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ สมุหเทศาภิบาล ถึง กระทรวงเกษตรราธิการ เลขที่
5/1035 ลงวันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2457.

ธรรมเนียมทั้งกองมิได้ถูกต้องกับสมุหเทศาภิบาลเลยบังเอิญยุบมณฑล มิดนั้นคิด
ด้วยเกล้าฯเห็นจะถึงยกทัพ...⁷¹

จากการตรวจสอบ ผู้เขียนไม่พบหลักฐานใดๆที่ระบุว่ารัฐบาลมีความเห็นอย่างไร
ในกรณีฎีกาฉบับนี้ แต่จากข้อเท็จจริงที่ปรากฏนั้นก็คือ พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์หรือที่ภายหลัง
ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพระยาเพชรรัตนสงครามนั้น ก็ยังคงได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง
สมุหเทศาภิบาลมณฑลมหาสารบุรีคนแรกมาจนถึงปี พ.ศ. 2465 จึงได้ขอลาออกจากราชการ
เพราะชรา อีกทั้งสุขภาพไม่เอื้ออำนวยต่อการทำงานต่อไปได้⁷² นอกจากนี้บรรดารายชื่อ
ข้าราชการทั้งหมดที่ปรากฏในฎีกานั้น จากการตรวจสอบพบว่าเป็นรายชื่อและตำแหน่งข้าราชการ
มณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงเวลานั้นจริง แต่อาจจะมี ความแตกต่างในรายละเอียดเช่นในส่วนพระ
เลิศแห่งหล่ม ในฎีการะบุว่าต้องพินาศเพราะไม่ยอมหนึ่งเรื่องลูกสาวที่ถูกพระยาสุนทรเทพกิจจา
รักษ์เอามาเป็นภรรยา แต่ในเอกสารราชการก็ระบุชัดถึงสาเหตุที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุ
ภาพสั่งให้พักราชการว่ามีความผิดจริงในเรื่องการปฏิบัติหน้าที่ไม่เรียบร้อย และแสวงหา
ผลประโยชน์ส่วนตัว นอกจากนี้ ในกรณีของพระยาสุริยราชวรภักย์ที่ฎีกาอ้างว่าต้องย้ายเพราะมี
ความขัดแย้งกับพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์นั้นก็ปรากฏว่ามีหลักฐานที่สมเด็จพระยาดำรงรา
ชานุภาพได้ทรงนิพนธ์ถึงประวัติการรับราชการของพระยาสุริยราชวรภักย์ไว้ครั้งหนึ่ง ซึ่งมี
เนื้อความพาดพิงถึงเมื่อครั้งที่พระยาสุริยราชวรภักย์ได้ไปรับราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง
พ.ศ. 2455 - 2456 ความว่า

...พระยาสุริยราชวรภักย์ มีเกียรติคุณปรากฏเป็นส่วนพิเศษเฉพาะตัวว่า เป็นผู้
สันตติทำการ“หักร้างถางพง” ในกระบวนปกครองและเป็นผู้มีใจโดดเดี่ยวไม่เลือก
ที่อยู่ ประกอบด้วยความซื่อตรงและหมั่นเพียร เพราะฉะนั้นในเวลาต้องการตัวคน
ไปเริ่มลงมือจัดวางแบบแผนการปกครองก็ดีหรือในเวลาที่มีเมืองใดมีการหยุดหยิก
ด้วยผู้คนไม่กลมเกลียวกันก็ดี พระยาสุริยราชวรภักย์มักถูกขอหรือถูกเลือกส่งไป
“หักร้างถางพง” จังหวัดนั้น...เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ตำแหน่งปลัดมณฑลเพชรบูรณ์
ว่างลง...ข้าพเจ้านึกถึงพระยาสุริยราชวรภักย์ เห็นว่าเป็นคนใจกล้าและโดดเดี่ยว
ไม่เคยเลือกที่อยู่ ถ้ามัวตัวดูก็รับจะไป จึงได้ย้ายไปเป็นปลัดมณฑลเพชรบูรณ์ รับ
ราชการอยู่ในตำแหน่งนั้นปีหนึ่ง ถึง พ.ศ. ๒๔๕๖ พอหาตัวแทนได้ ประจวบเวลา
ผู้ว่าราชการจังหวัดนครราชสีมาว่างลง เห็นว่าพระยาสุริยราชวรภักย์กรากกร้ามา

⁷¹หจข., ร.6 ม.3.1/96 ฎีกาพระยาเพชรรัตนสงครามบกร่องต่อหน้าที่ราชการ (3 มีนาคม 2458).

⁷²หจข., ร.6 ม.3.1/171 พระยาเพชรรัตนสงครามป่วยขอลาออกจากราชการ (29 พฤศจิกายน 2465).

มากแล้วจึงย้ายมาเป็นตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดนครราชสีมาอยู่ปีหนึ่ง ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์เลื่อนขึ้นจากที่พระพิบูลย์สงครามเป็นพระยาสุริยราชวรภักย์...⁷³ เป็นต้น

ด้วยความจำกัดของข้อมูลที่ปรากฏ ทำให้ผู้เขียนไม่อาจหาแนวโน้มได้ว่าข้อความกล่าวโทษในฎีกาดังกล่าวนั้นมีความเป็นไปได้เพียงใด แต่อย่างน้อยที่สุด ฎีกานั้นก็สะท้อนให้เห็นได้ว่าปัญหาที่สำคัญในช่วงเวลาทำายของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ก็คือปัญหาความขัดแย้งของบรรดาข้าราชการต่างๆ ซึ่งก็น่าจะส่งผลทำให้เกิดความไม่เรียบร้อยในการปฏิบัติหน้าที่ราชการในด้านต่างๆ โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจ จนในท้ายที่สุดก็ยิ่งทำให้สภาพเศรษฐกิจที่มีการริเริ่มดำเนินการพัฒนาและปรับปรุงบ้างแล้วตลอดช่วงระยะเวลาที่ผ่านมาต้องหยุดชะงักลงไป ยิ่งเมื่อประกอบกับสภาพทางเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศที่เริ่มมีปัญหาภาวะเศรษฐกิจตกต่ำบ้างแล้วนั้น จึงทำให้ผลประโยชน์ที่รัฐจัดเก็บได้ในมณฑลเพชรบูรณ์นี้ไม่คุ้มกับค่าใช้จ่ายในการจัดการมณฑล ดังจะเห็นได้จากรายละเอียดข้อมูลทางสถิติจากตารางข้างล่าง ดังนั้นในท้ายที่สุดรัฐจึงได้ตัดสินใจยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ลงอีกเป็นครั้งที่ 2 แล้วยกหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ไว้รวมกับมณฑลพิษณุโลกเรื่อยมาตราบจนถึงปี พ.ศ. 2476

ตารางที่ 15 เปรียบเทียบผลประโยชน์ที่จัดเก็บได้ กับรายจ่ายในการจัดการมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2454 – 2458

พ.ศ.	ผลประโยชน์ที่จัดเก็บได้	รายจ่ายในการจัดการมณฑล	ผลต่างระหว่างผลประโยชน์ที่จัดเก็บได้กับรายจ่ายในการจัดการมณฑล
2454	192,481	182,996	9,485
2455	190,925	210,063	- 19,138
2456	210,392	231,133	- 20,741
2457	222,572	217,456	5,116
2458	234,022	245,405	- 11,383
รวม 5 ปี	1,050,392	1,087,053	- 36,661

ที่มา ดัดแปลงจาก

Department of Commerce and Statistic, Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam 1917 (Bangkok: Ministry of Finance, 1917), p.42.

⁷³กระทรวงมหาดไทย, ตำราพระราชานุสรณ์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นของกระทรวงมหาดไทย, 2511), หน้า 62 - 70. (อนุสรณ์เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพระรูปอนุเสาวรีย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ณ กระทรวงมหาดไทย พ.ศ. 2511).

บทที่ 5

วิเคราะห์สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ระหว่างปี พ.ศ. 2442 – 2458

สภาพการผลิต

ข้าว

การทำนาเป็นอาชีพสำคัญ ที่ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนได้กระทำอยู่ ก่อนหน้าที่จะมีการตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2442 แล้ว โดยแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญก็คือบริเวณที่ราบตอนเมืองเพชรบูรณ์ แต่ลักษณะการผลิตข้าวโดยส่วนใหญ่ๆนั้นจะเป็นการผลิตเพียงเพื่อบริโภคในครอบครัวเท่านั้น แม้ว่าโดยสภาพพื้นที่ของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนจะอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกข้าวเป็นอย่างมากก็ตาม การส่งออกข้าวไปยังภูมิภาคอื่นๆมีน้อยหรืออาจจะมีไม่เลยก็เป็นได้ เนื่องด้วยอุปสรรคเรื่องการคมนาคมขนส่งที่ไม่สะดวก ทำให้ต้นทุนค่าขนส่งสูงมากจนไม่คุ้มกับราคาข้าว ดังจะเห็นได้จากในพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาค 3 เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์” ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลราชานุภาพ ซึ่งทรงกล่าวถึงสภาพการผลิตข้าวของราษฎรมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ.2447 ตอนหนึ่ง ซึ่งผู้เขียนได้กล่าวอ้างไว้แล้วในบทที่ 3 เป็นต้น

อย่างไรก็ตามเมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นมาอีกครั้งในระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2458 พบว่า ด้วยปัจจัยและเงื่อนไขหลายๆอย่าง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการที่รัฐมีนโยบายส่งเสริมการเกษตรอย่างจริงจังมากกว่าที่ผ่านมา, การเกิดแรงงานอิสระที่สามารถไปประกอบอาชีพในท้องถิ่นต่างๆ อันเนื่องมาจากการยกเลิกระบบไพร่ ในปี พ.ศ. 2448, การเข้ามาของรถไฟสายเหนือในบริเวณภูมิภาคใกล้เคียง เช่น พิจิตร , พิษณุโลก ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2448 ตลอดจนไปจนถึงการสนับสนุนการทำนาของราษฎรด้วยมาตรการต่างๆ ของข้าราชการทั้งหลายซึ่งมีอยู่ตลอดเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2450 - 2458 ฯลฯ เป็นต้น ปัจจัยเหล่านี้ต่างก็ได้ส่งผลทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนทางการผลิตข้าวในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงเวลาดังกล่าวในบางระดับ ตามรายละเอียดต่อไปนี้

* โปรดดู เชิงอรรถที่ 28 ในหน้า 80 ของงานวิจัยนี้.

จากการศึกษา พบว่า ช่วงเวลาที่มีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 นั้นเป็นช่วงเวลาเดียวกัน กับที่รัฐได้เริ่มให้ความสำคัญต่อการส่งเสริมและบำรุงการเกษตรของประเทศอย่างจริงจังเพิ่มขึ้นกว่าที่ผ่านมา โดยเฉพาะในส่วนของ การบำรุงและปรับปรุงพันธุ์ข้าวของไทยให้สามารถแข่งขันกับต่างประเทศได้ ดังจะเห็นได้ว่า ในปี พ.ศ. 2450 นั้น รัฐได้ริเริ่มจัดงานแสดงพิพิธภัณฑ์พันธุ์ข้าว ขึ้นที่กรุงเทพฯ โดยทดลองให้ชาวนาในบริเวณทุ่งคลองรังสิตได้นำข้าวของตนมาแสดงและเปิดให้ผู้คนที่ส่วนใหญก็ได้แก่พ่อค้าข้าวต่างๆเข้าไปชมงานพบว่าการจัดงานดังกล่าวประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี ดังนั้นในปีต่อมาคือ ปี พ.ศ.2451รัฐจึงได้จัดงานแสดงพิพิธภัณฑ์พันธุ์ข้าวขึ้นที่กรุงเทพฯอีกครั้ง โดยในครั้งนี้นัรัฐได้เปิดโอกาสให้ชาวนาจากทุกมณฑลได้มีโอกาสส่งข้าวของตนมาร่วมแสดงและประกวดพันธุ์ข้าวในงานนั้นด้วย เห็นได้จากในคำกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เนื่องในวโรกาสที่ทรงเสด็จเปิดการแสดงพิพิธภัณฑ์พันธุ์ข้าว เมื่อปี พ.ศ. 2451 ของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการในเวลานั้น ความว่า

...การพิพิธภัณฑ์พันธุ์ข้าวนี้ ได้จัดขึ้นตามพระราชกระแสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระราชดำริที่จะบำรุงสินค้าเข้าในพระราชอาณาจักรอันมีราคาตกต่ำอยู่นั้น ให้ได้เท่าทันกับของต่างประเทศ ด้วยเหตุคัดเลือกพันธุ์เข้าที่อย่างดีมาเป็นพันธุ์เพาะปลูก การอันนี้ได้เริ่มขึ้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ คราวหนึ่งที่เมืองธัญบุรี...สังเกตได้ว่า พวกพ่อค้าเข้าแลชาวนามีความนิยมต่อการนั้นอยู่ด้วยกันโดยมาก ในรัตนโกสินทรศก ๑๒๗ นี้จึงได้นำพันธุ์เข้ามาประกวดที่กรุงเทพฯ อันเป็นที่ประชุมชน เพื่อให้เกิดความสะดวกทั้งผู้ที่จะนำพันธุ์เข้ามาตั้งประกวดแลทั้งผู้ที่จะมาดูมาชมด้วย ในการครั้งนี้ได้รับความอุดหนุนของกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงนครบาลโดยมาก กับทั้งเทศาภิบาลได้ช่วยจัดพันธุ์เข้ามาตั้งประกวดทุกมณฑล ...¹

ซึ่งปรากฏว่าในงานแสดงพิพิธภัณฑ์ข้าวปี พ.ศ. 2451 นั้น มณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้จัดส่งพันธุ์ข้าวไปร่วมแสดงและประกวดด้วย โดยพันธุ์ข้าวที่มณฑลเพชรบูรณ์ส่งมาครั้งนั้นก็มีมาก

¹ คำว่า พิพิธภัณฑ์ ในที่นี้ มีความหมายตรงกับคำในภาษาอังกฤษ คือ Exhibition ซึ่งหมายถึงการจัดนิทรรศการ นำเอาสินค้าและสิ่งของต่างๆมาจัดแสดง และเปิดให้ผู้ชมเข้าไปชมงาน มิได้มีความหมายที่ตรงกับคำว่า Museum ดังที่ใช้นั้นในปัจจุบันแต่อย่างใด.

¹ หจข., กส.13/289 กระทรวงเกษตรจัดการแสดงพิพิธภัณฑ์พันธุ์ข้าว.

ถึง 53 ชนิด แบ่งเป็นพันธุ์ข้าวเจ้า 38 ชนิด และพันธุ์ข้าวเหนียว 15 ชนิด² อีกทั้งยังปรากฏผล
ด้วยว่า พันธุ์ข้าวที่ส่งมานั้นสามารถชนะการประกวด และได้รับรางวัลจากกระทรวงเกษตรธิการ
ด้วย ดังมีรายละเอียดของเจ้าของและพันธุ์ข้าวที่ได้รับรางวัลในครั้งนั้น ตามตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 16 บัญชีรายชื่อเจ้าของพันธุ์ข้าวจากมณฑลเพชรบูรณ์ ที่ได้รับรางวัลในงานแสดง
พิพิธภัณฑ์ข้าวที่กรุงเทพฯ เมื่อปี พ.ศ. 2451.

เลขที่	ชื่อ	ภรรยา	ที่อยู่		พันธุ์ข้าว	เงินรางวัล	
			ตำบล	อำเภอ		บาท	สตางค์
1	นายเพ็ง	แดงพวง	โพช	วิเชียร	เข้าหอม	400	-
2	นายพรม	แดงคร้าม	นาสนุ่น	วิเชียร	เข้าแดง	200	-
3	นายปิ่น	แดงมอญ	โพช	วิเชียร	เข้าขาวใหญ่	100	-

ที่มา หจข., กส.13/289 กระทรวงเกษตรจัดการแสดงพิพิธภัณฑ์พันธุ์ข้าว.

จะเห็นได้ว่า การที่ทางมณฑลเพชรบูรณ์ได้นำพันธุ์ข้าวที่มีในมณฑลมาร่วม
ประกวดในครั้งนั้น สะท้อนให้เห็นว่าบรรดาข้าราชการในมณฑลนี้ได้ให้ความร่วมมือกับการปฏิบัติ
ตามนโยบายการบำรุงพันธุ์ข้าวของรัฐเป็นอย่างดี ส่วนในระดับมณฑลเอง บรรดาข้าราชการต่าง
ก็ได้พยายามส่งเสริมและบำรุงการเกษตรและการปลูกข้าวของราษฎร เช่น นับจากปี พ.ศ. 2451
เป็นต้นมา ทางมณฑลเพชรบูรณ์ได้เริ่มจัดการบำรุงการเพาะปลูกในมณฑลด้วยการส่งเจ้าหน้าที่
ทั้งหลายออกแนะนำการปลูกพืชพันธุ์ต่างๆของราษฎรในเวลาทีออกตรวจพื้นที่แล้ว เห็นได้จาก
ข้อความในใบบอกพระยาเทพาธิบดี ที่กราบเรียนเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์เสนาบดีกระทรวงเกษตร
ธิการคนต่อมา ในปี พ.ศ.2453 ความว่า

“...ตั้งแต่ได้เริ่มจัดการบำรุงการทำกินขึ้นเมื่อศก ๑๒๗ ตลอดมา สังเกตดูราษฎรก็
พากันตั้งหน้าทำมาหากินโดยเข้มแข็งขึ้นกว่าก่อนมาก ... เปนด้วยกรมการอำเภอ
แลเจ้าพนักงานสรรพากรได้ชี้แจงแนะนำในเวลาออกเดินทางตรวจการ...”³

²เรื่องเดียวกัน.

³หจข., กส.13/368 มณฑลเพชรบูรณ์ขออนุญาตพิมพ์ประกาศยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงเพื่อบำรุงการ
เพาะปลูก, ใบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียน เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ เลขที่
34/4156 ลงวันที่ 23 ธันวาคม ร.ศ.129.

ต่อมาในปี พ.ศ. 2452 เมื่อรัฐได้จัดการแสดงพิพิธภัณฑ์พันธุข้าวขึ้นอีกครั้ง ทางมณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้จัดส่งพันธุ์ข้าวมาร่วมแสดงด้วยอีกเช่นเดิม เพียงแต่ในครั้งนั้นไม่ปรากฏหลักฐานว่าพันธุ์ข้าวที่ส่งมานั้นมีกี่ชนิด⁴

นอกจากนี้ พระยาเทพาธิปดีและบรรดาข้าราชการคนอื่น ๆ ก็ได้พยายามแสวงหามาตรการต่างๆ มาใช้ในการบำรุงการปลูกข้าวในมณฑลเพชรบูรณ์ ดังจะเห็นได้จากการที่พระยาเทพาธิปดีได้ทำการเรียบเรียงความเห็นและข้อขัดข้องของมณฑลเพชรบูรณ์ ในเรื่องเกี่ยวกับการบำรุงการทำนาเพื่อจะนำเข้าหารือในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล ในปี พ.ศ.2453 ตอนหนึ่ง ดังนี้

...ท้องที่มณฑลเพชรบูรณ์ไม่ค่อยมีคนอพยพเข้าไปอยู่ เพื่อชักนำความเจริญ แลกเปลี่ยนควรรัฐบาลจะตั้งเงินประจำไว้ก่อนหนึ่งปีละ ๗๐๐ บาท ถ้าใครทำนาได้เนื้อที่ตามใบเสร็จเสียเงินค่าเสนามากกว่าคนทั้งมณฑลแล้ว ควรมีรางวัลเป็นที่ ๓ ชั้น คือ ชั้นที่ ๑ เงิน ๔๐๐ บาท ชั้นที่ ๒ ๒๐๐ บาท ชั้นที่ ๓ ๑๐๐ บาท แต่คนที่สมควรจะได้รับรางวัลชั้นใดนั้นต้องมีตัวชนะ ๓ ครั้งแล้วจึงจะได้รับเงินค่ารางวัลได้ตามชั้นนั้นๆ หรืออีกอย่างหนึ่งถ้าคนที่ได้รับตัวชนะในปีใดจะขอยกเว้นเงินค่าเสนาสำหรับคนนั้น จะไม่ต้องการรอทำให้ได้ตัวชนะครบ ๓ หนก็ได้ ...เพื่อเป็นแบบดัดแปลงแก้ไขวิธีทำนาของมณฑลเหล่านี้ให้กลับดีขึ้น...⁵

แต่ทั้งนี้ ผู้เขียนไม่สามารถตรวจสอบได้ว่าในท้ายที่สุดแล้วพระยาเทพาธิปดีได้นำข้อเสนอดังกล่าวเข้าที่ประชุมหรือไม่ และมีการตอบสนองแนวคิดดังกล่าวอย่างไร ทั้งนี้ พบว่าในปีนั้น ทางมณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้มีความพยายามที่จะบำรุงและส่งเสริมการประกอบอาชีพของราษฎรต่อไป พร้อมๆ กับได้มีการพยายามปราบปรามปัญหาโจรผู้ร้ายและพัฒนาการคมนาคมภายในโดยเฉพาะการสร้างทางเกวียนดังที่ได้นำเสนอไปแล้วเป็นต้น นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่ระบุชัดว่าในปี พ.ศ. 2452 นั้น มณฑลเพชรบูรณ์ได้เริ่มส่งข้าวเป็นสินค้าออกบ้างแล้ว เห็นได้จากใน “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์” ซึ่งพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ได้เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2454 ในหัวข้อที่ 9 พานิชกรรม ซึ่งมีข้อความที่ระบุว่า ข้าวเปลือก เป็น

⁴ หจข., กส.13/350 เรื่องการแสดงผลกรรมแลพานิชการศก 129, ใบบอกพระยาเทพาธิปดี กราบเรียนเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ หนังสือเลขที่ 26/3784 ลงวันที่ 12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 128.

⁵ หจข., กส.13/398 พระยาเทพาธิปดีแจ้งวิธีทำยาสูบกับแนะนำให้รัฐบาลจัดซื้อจักรหั่นยาสูบไปทดลองทำ 1 เครื่อง.

สินค้าออกของมณฑลเพชรบูรณ์ในจำนวนศก 128 แล้ว โดยขายออกไปเป็นจำนวน 3,074 เกวียน เป็นเงิน 76,850 บาท⁶ เป็นต้น นอกจากนี้ ในปี พ.ศ.2453 พื้นที่ทางเมืองชัยบาดาลก็ได้จำหน่ายข้าวออกไปขาย 400 เกวียนเศษ ดังจะเห็นได้จากข้อความในใบบอกพระยาเพาธิปไตย ในปี พ.ศ.2454 ตอนหนึ่ง ความว่า “...ในศก ๑๒๙ ก็มีเรือพวกลูกค้าขึ้นซื้อเข้าเขตรแขวงอำเภอยชัยบาดาล ล่องลงมาจำหน่ายทางกรุงเก่าราว ๔๐๐ เกวียนเศษ...”⁷ เป็นต้น

อย่างไรก็ดีเนื่องจากเป็นช่วงเวลาเริ่มแรกของการบำรุงการทำนาและส่งเสริมการส่งออกข้าวของมณฑลนี้ จึงปรากฏว่าการส่งออกข้าวที่มีนั้น น่าจะเป็นเพียงส่วนเล็กน้อยเท่านั้น ประกอบกับแม้จะมีการสร้างทางเกวียนแล้ว แต่ก็ยังเป็นระยะเวลาแรกๆ ดังนั้น ทางเกวียนอาจจะยังไม่เสร็จสมบูรณ์พร้อมใช้งานได้อย่างเต็มที่ อีกทั้งยังมีปัญหาเรื่องความเคยชินกับการทำการผลิตในแบบเดิมๆของราษฎรด้วย ทั้งนี้ก็จะเห็นสภาพการผลิตและการค้าข้าวในมณฑลเพชรบูรณ์ในปีต่อมา คือ พ.ศ. 2453 ได้จาก “รายงานตรวจการทำไหมมณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129” ของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ ตอนหนึ่งที่กล่าวว่า

...การทำมาหาเลี้ยงชีพของราษฎรที่ทำกันอยู่เวลานี้ สิ่งที่จะเป็นสินค้านั้นมีน้อย โดยมากก็ทำเพื่อใช้สอยหรือบริโภคกับบ้านเท่านั้น เป็นต้นว่า การทำนาก็เพื่อจะได้เข้าไปบริโภคให้พอตลอดปี ถ้าปีใดทำนาได้เข้ามาก ต่อไปก็ไม่ต้องทำ เพราะเมื่อทำได้มากแล้วไม่มีหนทางที่จะส่งไปจำหน่ายได้...⁸

และอีกตอนหนึ่ง ทั้งสองได้กล่าวว่า

...สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ ในมณฑลเพชรบูรณ์เวลานี้ยังไม่มีทางรถไฟหรือลำคลองอันจะเป็นทางส่งสินค้าให้ไปมาได้สะดวก ราษฎรจึงพากันทำนาแต่เพียงเพราะเมื่อทำได้เข้าแล้ว จะนำไปขายต้องเสียค่าพาหนะยกขนเป็นราคาอย่างสูง

⁶กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพพิภจักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล เล่ม 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.131, หน้า 53.

⁷หจข., กส.13/513 กระทรวงเกษตรให้รางวัลแก่ผู้นำพืชพันธุ์และสิ่งของมาตั้งแสดง ตามที่กรรมการตัดสิน ศก 130, ใบบอกพระยาเพาธิปไตย ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ กราบเรียน เสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ เลขที่ 10/1300 ลงวันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ.130.

⁸หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

โดยเหตุที่เข้าเป็นของหนัก กินที่บรรจุมาก เมื่อขายก็ได้ราคาน้อยไม่คุ้มกับค่า
ใส่หุ้ยและค่าแรงที่ได้ลงไปแล้ว..⁹

อย่างไรก็ดี ทางมณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้พยายามบำรุงการทำนาของราษฎรต่อไป
ดังจะเห็นได้ว่า ในปีต่อมาคือปี พ.ศ. 2453 เมื่อรัฐมีการจัดแสดงพิพิธภัณฑ์ข้าวอีกครั้ง โดยที่ครั้ง
นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เรียกการประกวด
พันธุ์ข้าวครั้งนี้ว่า “งานแสดงกสิกรรมแลพานิชการ” ทั้งนี้เพราะในงานดังกล่าว นอกจากจะมีการ
รวบรวมพันธุ์ข้าวจากมณฑลต่างๆ มาแสดงเช่นเดิมแล้ว รัฐยังได้จัดให้มีการแสดงอื่นๆ ที่เกี่ยวกับ
การกสิกรรมและหัตถกรรมเพิ่มขึ้นด้วย¹⁰ ปราบกฏว่าในการแสดงกสิกรรมแลพานิชการในครั้งนี้
ข้าวที่มณฑลเพชรบูรณ์ได้ส่งมาประกวดนั้นก็ได้รับรางวัลทั้งหมด 3 รางวัล ได้แก่ พันธุ์ข้าวนางพวง
ทอง ของนายเย็นอำแดงนวน ได้รางวัลเหรียญเงิน , พันธุ์ข้าวเหนียวดอกพุด ของขุนสุภมาตรา ได้
รางวัลเหรียญเงิน และพันธุ์ข้าวเหนียวขาว ของขุนสุภมาตราเช่นกัน ได้รับรางวัลเหรียญทองแดง¹¹

ยิ่งไปกว่านั้น พบว่า เมื่อรัฐเห็นว่าการจัดแสดงกสิกรรมแลพานิชการดังกล่าว
ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี จึงได้กำหนดให้มีการจัดตั้งแสดงกสิกรรมแลพานิชการขึ้นในแต่ละ
มณฑลด้วย ทั้งนี้เพื่อให้มีการคัดเลือกพันธุ์ข้าวและสิ่งของที่ดีจากในแต่ละมณฑลมาร่วมประกวด
ในงานแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่จะจัดในกรุงเทพฯต่อไป ซึ่งปรากฏว่าในมณฑลเพชรบูรณ์ก็
ตอบสนองนโยบายดังกล่าว ด้วยการจัดงานแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่มณฑล ซึ่งก็ปรากฏผลว่า
ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี มีราษฎรสนใจเข้าชมงานมาก ที่น่าสนใจคือใน “บาญชีรายชื่อ
สิ่งของ” ที่ทางมณฑลเพชรบูรณ์ได้กำหนดให้ราษฎรนำมาแสดงในงานดังกล่าวนี้ ก็มี “ข้าว” ด้วย
เช่นในหมวดที่ 1 เลขที่ 1 ที่ระบุว่าเป็น “...พันธุ์ข้าวต่างๆอย่างละ ๕ ทนนาน ถ้าวรวง ๕๐ รวง ...”¹²
เป็นต้น

ต่อมาในปี พ.ศ. 2454 รัฐก็ได้จัดการแสดงกสิกรรมแลพานิชการครั้งที่ 2 ขึ้นที่
กรุงเทพฯ และมณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้นำพันธุ์ข้าวและสิ่งของต่างๆมาร่วมแสดง และได้รับรางวัลอีก
เช่นเคย แต่ทั้งนี้เกิดข้อติดขัดที่ว่า ในปีนั้นรัฐได้มีข้อกำหนดไว้ว่าพันธุ์ข้าวที่ได้รับรางวัลนั้นจะต้อง

⁹ เรื่องเดียวกัน.

¹⁰ หจข., กส.13/350 การแสดงกสิกรรมและพานิชการ ร.ศ. 129.

¹¹ หจข., กส. 13/358 กระทรวงเกษตรให้รางวัลผู้นำพืชพันธุ์มาตั้งแสดงกสิกรรมและพานิชการ
ศก 129.

¹² หจข., กส.13/438 มณฑลเพชรบูรณ์จัดการแสดงกสิกรรมแลพานิชการ ศก 129.

มีปริมาณเหลือนำส่งรัฐเป็นจำนวน 1 บั๊น (1/2 เกวียน) เท่านั้น จึงจะมอบรางวัลให้ได้ แต่พันธุ์ข้าวจากมณฑลเพชรบูรณ์มีเหลืออยู่ไม่ครบจำนวนตามที่รัฐกำหนด ดังนั้นรัฐจึงตัดสินใจไม่มอบรางวัลให้ ในครั้งนั้นพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์จึงได้ทำหนังสือกราบเรียนเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เพื่อชี้แจงให้ทราบถึงลักษณะการทำนาของราษฎรมณฑลเพชรบูรณ์ และการพยายามดำเนินการต่างๆ เพื่อส่งเสริมให้ราษฎรคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่ดีที่สุดเพาะปลูกมากขึ้น ซึ่งก็ปรากฏว่ากำลังดำเนินการไปได้ด้วยดี ดังนั้นท่านจึงขอให้กระทรวงเกษตราธิการมอบรางวัลให้ เพื่อเป็นกำลังใจแก่ราษฎรผู้ชนะการประกวดและเป็นตัวอย่างของราษฎรคนอื่นๆ ในมณฑล ความว่า

...ในศก ๑๒๗ ถึง ศก ๑๒๙ สังเกตดูการทำนาของพื้นพลเมืองในมณฑลนี้ มีมากขึ้นกว่าเก่า ที่กำลังหาที่นาหักร้างโก่นสร้างมีการจับจองนาตาขึ้น... ในเรื่องนี้ข้าพเจ้าเห็นว่า ถึงแม้ผู้ที่ได้รับรางวัลจะมีพันธุ์ข้าวปลูกอยู่น้อยก็ดี ควรให้ได้รับไว้ให้เสมอ เพราะการให้รางวัลนั้นไม่หมายแต่ที่มีพันธุ์ข้าวมากอย่างเดียว เปนหนทางที่จะชักนำจูงใจ ให้ราษฎรพลเมืองรู้สึกนิยมทำนาด้วยพันธุ์ข้าวอย่างดีที่สุดที่ได้รับรางวัลสำหรับปีต่อไปข้างหน้า ... ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าการที่จะให้รางวัลนั้นย่อมอยู่ในเกณฑ์บำรุงได้ผลข้างน่ายิ่งกว่าทางเสีย...ขอรับประทานอนุญาตให้ผู้ซึ่งสมควรจะได้รับรางวัลคงได้รับรางวัลตามกรรมการตัดสินต่อไป...¹³

จากข้อความในใบบอกดังกล่าว จะเห็นถึงความพยายามของบรรดาข้าราชการมณฑลเพชรบูรณ์ ในการที่จะบำรุงและส่งเสริมการผลิตและการค้าข้าวของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงเวลานั้นได้เป็นอย่างดี อีกทั้งยังเห็นได้ว่าแท้จริงแล้วสภาพการผลิตและการค้าข้าวของราษฎรในบริเวณนี้ก็เริ่มมีการปรับเปลี่ยนไปจากช่วงก่อนหน้ามาเป็นลำดับแล้ว แต่น่าเสียดายที่ครั้งนั้น รัฐไม่อาจอนุโลมและผ่อนผันให้ข้าวจากมณฑลเพชรบูรณ์ยังคงได้รับรางวัลต่อไปได้ ดังจะเห็นได้จากหนังสือจากกระทรวงเกษตราธิการที่มีถึงพระยาเทพาธิบดีซึ่งผู้เขียนได้กล่าวอ้างไว้แล้ว¹⁴ เป็นต้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2454 พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์คนที่สองได้ถึงแก่อนิจกรรม และรัฐก็ได้แต่งตั้งให้พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์มาดำรงตำแหน่งแทน ซึ่งเมื่อพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ได้เดินทางมารับตำแหน่งและได้ออกตรวจพื้นที่

¹³ หจข., กส.13/513 กระทรวงเกษตราธิการนำพันธุ์และสิ่งของมาตั้งแสดงตามที่กรรมการตัดสิน ศก 130, ใบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียน เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เลขที่ 10/1300 ลงวันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ.130.

¹⁴ โปรดดูเชิงอรรถที่ 17 ในหน้า 108 ของงานวิจัยนี้.

ในมณฑลเพชรบูรณ์แล้ว ท่านก็ได้เขียนรายงานเสนอต่อกระทรวงมหาดไทยในปี พ.ศ. 2454 ซึ่งในรายงานนั้นตอนหนึ่งท่านก็ได้กล่าวถึงสภาพการทำนาในมณฑลเพชรบูรณ์เวลานั้นว่า

“...การเลี้ยงชีพของราษฎรในมณฑลนี้ มีการทำนาเป็นพื้น การทำนาของพลเมืองข้างตอนเหนือได้ดี ไม่ใคร่จะมีเสีย เพราะใช้ท่อน้ำห้วยได้ทำปีหนึ่งบางที่พอกินไป ๒ ปี ๓ ปี...”¹⁵

นอกจากนี้ ในอีกตอนหนึ่งก็ได้ระบุว่าในพื้นที่ทางตอนใต้ของมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ได้มีการส่งข้าวเป็นสินค้าออกด้วย ซึ่งก็สอดคล้องกับข้อความที่ระบุไว้ในใบบอกพระยาเทพาธิบดีที่มีชี้แจงเรื่องการทำนาในมณฑลเพชรบูรณ์แต่เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ทราบ ดังได้กล่าวอ้างไว้แล้วด้วย ดังข้อความว่า “...ที่เป็นสินค้าขายออกต่างท้องที่ มียาสูบแล ข้าว ที่อยู่ริมน้ำสักตอนใต้...”¹⁶

แสดงว่า ความพยายามในการส่งเสริมและบำรุงการทำนาและการค้าข้าวของข้าราชการมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงสมัยของพระยาเทพาธิบดีนั้น ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี อย่างไรก็ตาม ปัญหาสำคัญในการค้าข้าวเวลานั้นก็คือ เรื่องเส้นทางการคมนาคมขนส่ง ซึ่งแม้จะมีการสร้างทางเกวียนแล้ว แต่ประสิทธิภาพในการใช้งานอาจจะมีไม่เต็มที่ อีกทั้งต้นทุนในการขนส่งข้าวออกไปขายก็ยังคงอยู่ในอัตราที่สูงมาก ดังจะเห็นได้จาก “รายงานตรวจการทำไหมมณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129” ของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ ซึ่งเขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2453 นั้น ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนใน หัวข้อที่ 9 เรื่อง “ค่าจ้างพาหนะ” ว่ามีอัตราดังนี้

- ก. ค่าแรงหาบหรือทำการต่างๆ วันละ ๕๐ สตางค์
- ข. ค่าเช่าม้าเคื่องอานพร้อมวันละ ๑ บาท ๕๐ สตางค์
- ค่าเช่าแต่ม้าอย่างเดียว วันละ ๑ บาท
- ค. ค่าเช่าเรือ แต่ ๓ วา ถึง ๔ วา วันละ ๗๕ สตางค์
- ง. ” ” ๔ วา ขึ้นไปถึง ๕ วา วันละ ๑ บาท
- จ. ” ขนาดใหญ่ ๓ เดือน ๘๐ บาท
- ฉ. ค่าจ้างเกวียนไม่มีกำหนด แล้วแต่จะตกลงกับเจ้าของเกวียน

¹⁵กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล เล่ม 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.131, หน้า 51.

¹⁶เรื่องเดียวกัน , หน้าเดียวกัน .

ช. ค่าจ้างโคต่างแต่บางมูลนาคถึงเพ็ชรบูรณ์ สำหรับโคตัวหนึ่งหมาเป็นทียวละ ๔ บาท

ซ. ค่าจ้างคนหาบหามหรือคนแจวเรือ เมื่อเวลากลับตัวเปล่า ต้องคิดค่าจ้างให้ กิ่งจำนวนของขาไปจนกว่าจะถึงบ้าน...¹⁷ เป็นต้น

ยิ่งไปกว่านั้น ในรายงานของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ยังได้กล่าวถึงปัญหา เรื่องอัตราค่าจ้างพาหนะในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนอีกประการหนึ่ง ซึ่งจะไม่พบในมณฑลอื่นๆ ของสยามในช่วงเวลาเดียวกันด้วยว่า

...ประการหนึ่ง ระเบียบการจ้างพาหนะในมณฑลนี้ยังไม่เป็นระเบียบอันดี เช่น การจ้างคนหาบหามหรือคนแจวเรือก็ดี เมื่อเวลาไปส่งคิดค่าจ้างเต็ม ครั้นเวลา กลับเดินตัวเปล่ายังต้องคิดค่าจ้างให้อีกกิ่งจำนวนของขาไป ธรรมเนียมนี้ไม่เคยมี ในมณฑลอื่นเลย กับการจ้างเกวียนก็ไม่ได้ตั้งให้เป็นอัตราแน่นอนลงไว้ แล้วแต่ จะตกลงกับเจ้าของเกวียนเอง โดยเหตุนี้จึงต้องเสียค่าจ้างแพง ส่วนในมณฑล อื่น การจ้างเกวียนสำหรับราชการเกณฑ์จ้าง คิดราคาคันหนึ่งวันละ ๒ บาท ๕๐ สตางค์ ซึ่งถูกกว่าคนสามัญจ้าง...¹⁸ เป็นต้น

เข้าใจว่าสภาพปัญหาดังกล่าวนี้เอง ที่เป็นอุปสรรคสำคัญของการส่งเสริมและ บำรุงการผลิตและการค้าข้าวในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงเวลานั้น

นอกจากปัญหาอุปสรรคเรื่องการคมนาคมขนส่ง และการขาดระบบระเบียบใน การกำหนดอัตราค่าจ้างพาหนะต่างๆดังกล่าวแล้ว ยังพบว่าสภาพการผลิตข้าวในมณฑล เพชรบูรณ์นี้ยังเป็นการผลิตที่ต้องพึ่งพาธรรมชาติอยู่มาก ดังนั้นในภาวะที่ธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย ราษฎรในภูมิภาคนี้ก็จะได้รับความลำบากเป็นอย่างมากเพราะการทำนาไม่ได้ผล เช่น เหตุการณ์ที่ เกิดขึ้นในปี พ.ศ.2455 คือ

“...ปีนี้ในมณฑลเพชรบูรณ์เป็นปีที่ฝนแล้ง ราษฎรทำนาไม่ได้ผล ได้รับความอดอยากอดตายอดสิ้นทั่วถึงกัน...”¹⁹

¹⁷ หจช., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹⁹ หจช., กค. 0301.1.38 F/1 Report of the Ministry of Public Instruction , No.5. B.E. 2455.

นอกจากนี้ หากจะพิจารณาจากสถิติปริมาณฝนที่ตกในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วง 13 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2449-2461 นั้นก็จะพบว่า ปี พ.ศ. 2455 จะเป็นปีที่ฝนตกน้อยที่สุดในเมืองเพชรบูรณ์ในรอบ 13 ปี จากนั้นในช่วงปี พ.ศ. 2456 - 2457 ภาวะก็เข้าสู่ปกติ และจะเกิดภาวะฝนแล้งหนักอีกครั้งในปี พ.ศ. 2458 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตารางที่ 17 ยอดน้ำฝนในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2449 – 2461

พ.ศ.	วัดปริมาณน้ำฝนได้ (มิลลิเมตร)		หมายเหตุ
	เมืองเพชรบูรณ์	เมืองหล่มสัก	
2449	1203.8	× 847.8	เครื่องหมายในยอดบัญชีนี้ให้ถือปีหลังที่สุด
2450	1483.2	1063.0	
2451	1535.0	1319.7	*หมายถึงจำนวนน้ำฝนมากกว่าทุกปีในยอดบัญชีนี้
2452	*1735.4	999.8	
2453	1362.7	1339.7	×หมายถึงจำนวนน้ำฝนน้อยกว่าทุกปีในยอดบัญชีนี้
2454	1175.7	1129.5	
2455	×1022.1	1001.5	
2456	1413.0	1199.3	
2457	1348.8	1515.4	
2458	1056.5	1151.3	
2459	1267.0	*1839.0	
2460	1269.2	1955.7	
2461	1024.3	1436.6	

ที่มา ดัดแปลงจาก

พจข., ร.6 กษ. 1/1 ยอดรายงานน้ำฝนรวม 13 ปี (พ.ศ. 2449 - 2461).

สาเหตุที่ผู้เขียนเน้นพิจารณาในส่วนของจังหวัดเพชรบูรณ์นั้น ก็เพราะว่า บริเวณดังกล่าวนี้เป็นบริเวณที่มีการปลูกข้าวกันมาก อีกทั้งยังเป็นบริเวณที่มีการค้าข้าวมากกว่าพื้นที่ทางเมืองหล่มสักซึ่งอยู่ทางตอนบนขึ้นไป และอาจมีอุปสรรคในเรื่องการคมนาคมมากกว่า ดังนั้นหากพื้นที่ทางจังหวัดเพชรบูรณ์ทำนาไม่ได้ผลดี ก็จะมีส่งผลกระทบต่อผลผลิตข้าวทั้งหมดที่ผลิตได้ในมณฑลเพชรบูรณ์ปีนั้นเป็นอย่างมาก อีกทั้งยังกระทบต่อการค้าข้าวในมณฑลนี้อย่างยิ่งไม่ได้ด้วยสำหรับตัวเลขผลผลิตข้าวที่ทำได้ในมณฑลเพชรบูรณ์เท่าที่ผู้เขียนพอจะหาได้มี 3 ปี คือ ปี พ.ศ. 2455 , 2456 และ 2458 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตารางที่ 18 จำนวนพื้นที่ทำนาและผลผลิตข้าวที่ได้ในมณฑลเพชรบูรณ์ ปี พ.ศ. 2455-2458

พ.ศ.	จำนวนพื้นที่ทำนา (ไร่)	จำนวนข้าวที่ได้ (เกวียน)	คิดเฉลี่ยผลผลิตต่อไร่ (เกวียน/ไร่)
2455 ¹	60,753	455,625	7.50
2456 ¹	57,346	21,504	0.37
2458 ²	66,000	24,800	0.38

ที่มา

¹หจข.,กส.13/1120 กงสุลญี่ปุ่นขอจำนวนเนื้อที่นาและขอทราบการเพาะปลูกเข้าปี พ.ศ. 2457 เทียบกับ พ.ศ. 2456.

²หจข.,กส.13/1247 เรื่องกงสุลญี่ปุ่นขอทราบจำนวนนาที่ทำได้ใน พ.ศ. 2458 และ พ.ศ. 2459.

จะเห็นได้ว่า ข้าวที่ผลิตได้ในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2456 และ 2458 นั้น มีอัตราเฉลี่ยเกวียนต่อไร่ลดลงจากผลผลิตในปี พ.ศ. 2455 มากอย่างน่าตกใจ ซึ่งผู้เขียนเห็นว่า ตัวเลขดังกล่าวนี้ เป็นดัชนีวัดที่ดียิ่งที่บ่งบอกได้ว่าการผลิตข้าวในมณฑลเพชรบูรณ์ในระยะทำยุคนั้นไม่ประสบผลสำเร็จเลยทีเดียว ทั้งๆที่มีการพยายามส่งเสริมให้ราษฎรทำการเพาะปลูกเพิ่มมากขึ้น เป็นไปได้ว่าความพยายามของบรรดาข้าราชการมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้น อาจเป็นเพียงการส่งเสริมให้ราษฎรขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นหลัก แต่มิได้เข้าไปชี้แจงให้ราษฎรมีการพัฒนาเทคนิควิธีการผลิตตลอดจนเทคโนโลยีต่างๆมากนัก ดังนั้น จึงปรากฏว่าเมื่อยามที่ฝนฟ้าไม่เป็นใจ ผลผลิตจึงตกต่ำเป็นอย่างมาก ซึ่งในส่วนของพื้นที่ปลูกข้าวในมณฑลเพชรบูรณ์ เท่าที่ผู้เขียนพอจะหาตัวเลขได้ ปรากฏดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 19 พื้นที่ปลูกข้าวของมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่างปี พ.ศ. 2454 – 2458

ปี พ.ศ.	พื้นที่ในการปลูกข้าว (ไร่)
2454	51,078
2455	60,753
2456	63,488
2457	73,400
2458	66,000

ที่มา รวบรวมจาก

Bureau of General Statistics, Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E. 2459 (1916) (Bangkok: Ministry of Economic Affairs, 1977) : p. 214.

Bureau of General Statistics, Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E. 2461 (1918) (Bangkok: Ministry of Economic Affairs, 1977) : p. 239.

จากตารางดังกล่าวสะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ในเวลานั้นราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์ได้พยายามขยายพื้นที่ทำนาเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องทุกปียกเว้นปี พ.ศ. 2458 เท่านั้นที่มีพื้นที่ลดลงและหากพิจารณาจากทางด้านผู้ผลิตคือราษฎรที่ประกอบอาชีพทำนานั้น ก็จะปรากฏข้อมูลดังตาราง

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 20 สัดส่วนราษฎรที่ประกอบอาชีพทำนาเทียบกับจำนวนประชากรทั้งหมดของมณฑลเพชรบูรณ์ ในช่วงปี พ.ศ. 2452 - 2458

ปี พ.ศ.	จำนวนประชากรทั้งหมด ในมณฑลเพชรบูรณ์	จำนวนราษฎรที่ประกอบ อาชีพทำนา	สัดส่วนราษฎรที่มีอาชีพทำนา / ประชากรทั้งหมดของมณฑล เพชรบูรณ์
2452	71,544	32,891	45.97 %
2453	72,662	29,760	40.96 %
2454	74,077	28,342	38.26 %
2455	77,404	32,722	42.27 %
2456	78,872	-	-
2457	79,562	30,970	38.93 %
2458	79,791	22,511	28.24 %

ที่มา รวบรวมจาก

กระทรวงมหาดไทย, “เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครัว,” เทศาภิบาล, เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452), หน้า 37 .

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 14 มณฑล ศก 128,” เทศาภิบาล, เล่ม 10 แผ่นพิเศษ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453), หน้า 208 - 211.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพเฉพาะ 12 มณฑล ศก 129,” เทศาภิบาล, เล่ม 13 ฉบับพิเศษ เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455), หน้า 329 .

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 17 มณฑล พ.ศ. 2454,” เทศาภิบาล, เล่ม 18 แผ่นที่ 108 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457, หน้า 245 - 250 .

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2455,” เทศาภิบาล, เล่ม 20 แผ่นที่ 117 วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2458, หน้า 171 - 176 .

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2457,” เทศาภิบาล, เล่ม 23 แผ่นที่ 131 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458, หน้า 217 - 222 .

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2458,” เทศาภิบาล, เล่ม 24 แผ่นที่ 133 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2460, หน้า 88 - 118.

จากตารางต่างๆดังกล่าวนี้ สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าในช่วงที่มีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์เป็นครั้งที่ 2 นี้ แม้ว่าการส่งเสริมให้ราษฎรหันมาทำนาปลูกข้าวเพิ่มขึ้นในระยะแรกๆนั้น ดูเหมือนว่าความพยายามดังกล่าวกำลังจะเป็นไปด้วยดี แต่น่าเสียดายที่ใน

ตอนท้ายๆ โดยเฉพาะในสมัยพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์นั้น เกิดภาวะฝนแล้งทำให้การทำนาไม่
 ได้ผล อีกทั้งในระยะนี้ ยังปรากฏว่าบรรดาข้าราชการในมณฑลนี้ค่อนข้างจะขาดความสามัคคีกัน
 ดังกล่าวไว้แล้ว ดังนั้น ความร่วมมือในการแก้ไขปัญหาจึงอาจจะมีน้อยมาก จนส่งผลทำให้
 ความพยายามส่งเสริมและบำรุงการทำนาและการค้าข้าวในมณฑลนี้ล้มเหลวในที่สุด ในขณะที่
 เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปแล้วว่า รัฐในเวลานั้นให้ความสำคัญกับการผลิตข้าวเพื่อการส่งออกเป็น
 อย่างมาก เห็นได้ว่า มณฑลเพชรบูรณ์ไม่สามารถตอบสนองความมุ่งหมายทางเศรษฐกิจของรัฐใน
 เวลานั้นได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากนำผลผลิตและพื้นที่ทำนาปลูกข้าวของมณฑลต่างๆทั้งหมด 18
 มณฑล ในปี พ.ศ. 2455, 2456 และ 2458 มาเปรียบเทียบกันก็จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า มณฑล
 เพชรบูรณ์เป็นมณฑลที่มีพื้นที่ทำนาและผลผลิตที่เก็บเกี่ยวได้อยู่ในอันดับท้ายสุดทุกปี และนี่ก็อาจ
 เป็นเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้รัฐตัดสินใจยกเลิกมณฑลนี้ไปในที่สุด ทั้งนี้อาจจะเห็น
 รายละเอียดข้อมูลทางสถิติได้จากตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 21 จำนวนที่นาซึ่งเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวได้ผลระหว่างปี พ.ศ. 2455-2458

มณฑล	พ.ศ. 2455 ¹		พ.ศ. 2456 ¹		พ.ศ. 2458 ²	
	จำนวนเนื้อที่ ทำนา (ไร่)	จำนวนข้าว ที่ได้ (เกวียน)	จำนวนเนื้อที่ ทำนา (ไร่)	จำนวนข้าว ที่ได้(เกวียน)	จำนวนเนื้อที่ ทำนา (ไร่)	จำนวนข้าว ที่ได้ (เกวียน)
กรุงเทพฯ	2,352,572	29,407,150	2,366,100	886,286	2,795,000	1,040,900
ปราจีนบุรี	1,207,364	10,061,350	1,209,069	403,756	1,139,000	290,300
นครราชสีมา	1,020,729	5,358,725	989,601	329,867	1,127,200	287,500
พัยัพ	965,345	8,368,000	1,011,552	379,332	1,064,000	332,500
อุบล	1,268,950	7,930,925	1,199,205	347,751	960,000	300,000
ร้อยเอ็ด	273,030	2,047,725	335,049	125,643	943,600	186,700
อุดร	500,626	2,503,130	462,468	137,423	877,000	328,800
นครศรีธรรมราช	742,941	6,191,175	646,081	287,062	658,100	219,300
กรุงเทพฯ	1,096,475	6,852,950	722,580	225,659	620,000	203,800
นครสวรรค์	491,409	3,610,550	562,427	185,761	605,000	245,000
พิษณุโลก	385,491	2,891,100	373,769	140,163	507,000	198,600
ราชบุรี	519,350	3,895,125	427,823	171,129	467,000	107,700
นครราชสีมา	513,926	3,854,445	468,868	146,766	425,000	148,200
จันทบุรี	184,230	1,151,425	205,342	64,169	206,000	64,400
ภูเก็ต	190,689	1,191,800	171,555	51,832	178,600	44,700
ชุมพร	204,755	1,706,275	159,785	69,905	158,600	49,600
ปัตตานี	389,132	2,432,075	186,667	56,704	137,000	34,200
เพชรบูรณ์	60,753	455,625	57,346	21,504	66,000	24,800
รวม 18 มณฑล	12,348,757	99,909,550	11,556,287	4,059,712	12,934,100	4,206,000

หมายเหตุ คิดเกวียนละ 80 ถึง ๆ ละ 25 ทนนาน

ที่มา รวบรวมจาก

¹หจข., กส.13/1120 กงสุลญี่ปุ่นขอจำนวนเนื้อที่นาและขอทราบการเพาะปลูกเข้าปี พ.ศ. 2457 เทียบกับ พ.ศ. 2456.

²หจข., กส.13/1247 เรื่องกงสุลญี่ปุ่นขอทราบจำนวนนาที่ทำได้ใน พ.ศ. 2458 และ พ.ศ. 2459.

ยาสูบ

ยาสูบ นับเป็นพืชส่งออกที่สำคัญที่สุดของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนมาตั้งแต่ช่วงก่อนหน้าที่จะมีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์แล้ว ทั้งนี้เพราะ “ยาสูบเมืองเพชรบูรณ์” นั้น เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่าเป็นยาสูบที่มีคุณภาพรสชาติที่ดีที่สุดในสยาม จนส่งผลทำให้เกิดความนิยมในการบริโภคยาสูบเมืองเพชรบูรณ์เป็นอย่างมาก และความนิยมนั้นก็มีมาอย่างต่อเนื่องแม้ในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ใน “นิทานโบราณคดี เรื่องที่ 10 ความไข้เมืองเพชรบูรณ์” ตอนหนึ่งว่า “...สิ่งซึ่งเป็นสินค้าสำคัญของเมืองเพชรบูรณ์ก็คือยาสูบ เพราะรสชาติดีกว่ายาสูบที่อื่นหมดทั้งเมืองไทย...”²⁰

หรืออาจเห็นได้จากข้อความใน “รายงานปลูกยาสูบ” ที่กระทรวงเกษตรได้เรียบเรียงขึ้นและส่งมอบให้กับกระทรวงต่างประเทศ เพื่อนำไปมอบต่อให้กับกงสุลเยนาราลอเมริกันตามที่ได้ขอมา ดังที่พระยาบรมบาทำรุงปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการ มีหนังสือเรียนมายังพระยาพิพัฒน์โกษา ปลัดทูลฉลองกระทรวงต่างประเทศ ในปี พ.ศ.2453 ตอนหนึ่ง ดังนี้

“...การปลูกยาสูบในประเทศสยาม...ในมณฑลเพชรบูรณ์ ตำบลที่ทำมากที่สุด อยู่ในอำเภอเมืองเพชรบูรณ์ และпенชนิดยาซึ่งนิยมกันว่าดีกว่ายาตำบลอื่นๆ หมด...”²¹ เป็นต้น

ดังนั้น “ยาสูบ” จึงนับได้ว่าเป็นทั้งพืชเศรษฐกิจ และสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุดของภูมิภาคนี้เรื่อยมา จะเห็นได้ว่าอาชีพการปลูกยาสูบนั้นก็ป็นอาชีพหลักอีกอาชีพหนึ่งที่ราษฎรในมณฑลนี้นิยมกันโดยมาก โดยทั่วไปราษฎรมักจะเลือกปลูกยาสูบในบริเวณที่ราบที่มีน้ำท่วมถึงเสมอทุกปีเป็นหลัก ทั้งนี้เพื่อที่จะได้ใช้แร่ธาตุต่างๆที่ติดมากับน้ำนั้นเป็นอาหารของดินที่ใช้ปลูกยาสูบต่างปยุ่นั่นเอง โดยพื้นที่ที่ราษฎรนิยมปลูกยาสูบกันมากที่สุดก็คือ พื้นที่บริเวณรอบๆเมืองเพชรบูรณ์ เพราะเชื่อกันว่า ยาสูบที่ปลูกในบริเวณดังกล่าวนี้จะให้รสชาติที่ดีเมื่อเทียบกับยาสูบที่

²⁰ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานเรื่องที่ 10 ความไข้เมืองเพชรบูรณ์” ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 95.

²¹ หจช., กส. 13/370 กงสุลเยนาราลอเมริกันขอทราบเรื่องปลูกต้นยาสูบ, พระยาบรมบาทำรุง ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการ เรียนมายัง พระยาพิพัฒน์โกษา ปลัดทูลฉลองกระทรวงต่างประเทศ เลขที่ 94/11101 ลงวันที่ 18 ตุลาคม ร.ศ.129.

ปลูกในพื้นที่อื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นภายในลุ่มน้ำป่าสักด้วยกันหรือที่ปลูกในภูมิภาคอื่น ๆ ก็ตาม²² และพื้นที่ที่เชื่อกันว่าหากมีการปลูกยาสูบแล้ว จะได้ผลดีที่สุดภายในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้จะมีอยู่ 3 ตำบล เรียงตามลำดับจากมากไปหาน้อยได้ดังนี้ คือ ลำดับที่ 1 ได้แก่ ตำบลปาลา ลำดับที่ 2 ได้แก่ บริเวณป่าแดง ตำบลสะเดียง ซึ่งทั้งสองตำบลนี้อยู่ในเขตอำเภอเมืองเพชรบูรณ์ ส่วนลำดับที่ 3 ได้แก่ ตำบลห้วยมะเขือ แขวงอำเภอหล่มเก่า ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ปลูกยาสูบได้ผลไม่สู้จะดีนักเมื่อเทียบกับ 2 ลำดับแรก²³ ปัจจัยเกื้อหนุนที่สำคัญของการปลูกยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์นั้นก็คือการมีพื้นที่ดินที่อุดมสมบูรณ์เป็นอย่างมากนั่นเอง ดังนั้นแม้ราษฎรจะทำการปลูกยาสูบอย่างง่าย ๆ ไม่มีการบำรุงเท่าไรนัก ยาสูบก็จะมีขึ้นงอกงามอยู่ได้เสมอ ทั้งนี้ จะเห็นได้จากตอนหนึ่งในพระนิพนธ์ “เที่ยวที่ต่างๆ ภาค 3 เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์” ในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ว่า

“...การทำไร่ยาในมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ราษฎรไปเที่ยวทำตามที่แองอันน้ำท่วมซังในฤดูฝน พอตกแล้งน้ำแห้งก็ไปตากถางทำไร่ยาในที่เหล่านั้น ทำเพียง ๖ ปี ๗ ปีดินจืดก็ต้องย้ายไปทำที่อื่น พักแผ่นดินเสีย ๖ ปี ๗ ปีจึงกลับมาทำได้ใหม่...”²⁴

นอกจากนี้ เมื่อคราวที่มีสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ได้ขึ้นไปตรวจการทำใหม่ในมณฑลเพชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2453 นั้น ทั้งสองก็ได้ไปตรวจดูการปลูกยาสูบของราษฎรและได้วิเคราะห์ไว้ในรายงานที่เสนอต่อกระทรวงเกษตรราธิการว่า การที่ยาสูบที่ปลูกในเมืองเพชรบูรณ์มีรสชาติดีที่สุดในสยามนั้น ก็น่าจะเป็นผลเนื่องมาจากการที่สภาพพื้นที่ดินบริเวณดังกล่าวมีความอุดมสมบูรณ์มากกว่าพื้นที่อื่น ๆ นั่นเอง โดยทั้งสองได้ทำการทดลองขุดดินลึกลงไปจากหน้าดินถึง 1 วา แล้วนำมาตรวจดูก็พบว่ายังมีความอุดมสมบูรณ์เต็มไปด้วยแร่ธาตุอยู่สูงมากไม่แพ้กับดินชั้นบน อีกทั้งยังมีลักษณะเป็นดินร่วนปนทรายซึ่งเหมาะกับการปลูกยาสูบเป็นอย่างมากด้วย ยิ่งไปกว่านั้นทั้งคู่ยังได้ระบุไว้ด้วยว่าที่ดินในบริเวณเมืองเพชรบูรณ์นี้เป็นที่ดินที่สามารถปลูกต้นใบยาสูบได้ซ้ำกันถึง 20 ปี โดยไม่ต้องใช้ปุ๋ยและเป็นเนื้อดินที่สุดในสยามอีกด้วย²⁵ เป็นต้น

อย่างไรก็ดีแม้สภาพพื้นที่จะเหมาะแก่การเพาะปลูกยาสูบเป็นอย่างมาก แต่กลับปรากฏว่าในขั้นตอนของการปลูกยานั้น ราษฎรยังมีเทคนิคการผลิตที่ล้าหลังและไร้ประสิทธิภาพ

²² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานเรื่องที่ 10 ความไข้เมืองเพชรบูรณ์,” ใน นิทานโบราณคดี, หน้า 95.

²³ หจข., กส.13/490 มีสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

²⁴ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์, หน้า 6.

²⁵ หจข., กส.13/490 มีสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

อยู่มาก กล่าวคือ โดยทั่วไปราษฎรจะปลูกต้นยาสูบประมาณ 800 - 1,000 ต้น ต่อพื้นที่ 1 ไร่²⁶ และโดยปกติครอบครัวหนึ่งๆ จะทำการปลูกยาสูบประมาณ 3 - 10 ไร่เท่านั้น แต่ถ้าครอบครัวใด มีสมาชิกเพียง 2 คนสามีภรรยา พื้นที่เพาะปลูกก็จะลดลงมาเหลือเพียง 1 ไร่ เพราะกำลังแรงงาน ที่จะใช้ในการเพาะปลูกและดูแลรักษาเอาใจใส่จะมีไม่เพียงพอ เนื่องจากยาสูบเป็นพืชที่ต้องคอย ดูแลรดน้ำเอาใจใส่ตลอดจนต้องคอยจับตัวบุงที่จะมาเกาะกินใบยาอยู่เสมอทั้งเช้าและเย็น²⁷ โดยทั่วไปยาสูบที่ทำกันในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในเวลานั้น จะแบ่งเป็น 2 ชนิด ได้แก่ ยา ยอด ซึ่งได้แก่ ยาสูบที่ทำจากใบตอนยอดแต่เพียงอย่างเดียวและจะทำได้แต่ในเมืองเพชรบูรณ์ เท่านั้น และ ยาพล ซึ่งเป็นยาสูบที่ทำจากใบยาทั้งต้น อีกทั้งยังทำได้ในพื้นที่ทั่วไป รวมทั้งใน บริเวณเมืองเพชรบูรณ์ด้วย โดยความแตกต่างของใบยาทั้งสองนี้จะขึ้นอยู่กับลักษณะการจัดเก็บ ใบยา กล่าวคือ หากต้องการจะทำยา ยอด ราษฎรก็จะเก็บเอาใบยาที่อยู่ชั้นล่างๆ ขึ้นมาก่อนเพื่อ ทำเป็นยาพล แล้วให้เหลือใบตอนยอดไว้สัก 2 หรือ 3 ใบไว้เก็บที่หลังเพื่อทำเป็นยา ยอดหรือยา อย่างดีนั่นเอง แต่หากจะเก็บใบยาคราวเดียวพร้อมกันทั้งหมดก็ทำได้แต่จะได้แต่ชนิดยาพล เท่านั้น²⁸ เมื่อเก็บใบยาเสร็จสิ้นแล้วราษฎรก็จะนำใบยาที่ได้มาทำการรมและหั่นออกเป็นเส้นๆ แล้วนำไปผึ่งแดดให้เส้นอ่อนตัวลงแล้วก็ค่อยๆ ม้วนเป็นกลุ่มหรือทำเป็นตั้งสี่เหลี่ยมเสร็จแล้วห่อ ด้วยใบตองควง โดยห่อหนึ่งจะมีน้ำหนักประมาณ 3 ชั่งไทย²⁹ จากนั้นก็จะมีพ่อค้าไปรับซื้อยา จากราษฎรถึงบ้านก่อนจะส่งออกไปขายยังภูมิภาคต่างๆ ทั้งทางน้ำและทางบก ดังที่สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ใน “นิทานโบราณคดีที่ 10 ความใช้เมืองเพชรบูรณ์” ตอนหนึ่ง ว่า

...พวกพ่อค้าไปรับซื้อตามบ้านราษฎร แล้วบรรทุกโคต่างไปขายทางมณฑล นครราชสีมาบ้าง มณฑลอุดรบ้าง...แต่ตลาดใหญ่ของยาสูบเมืองเพชรบูรณ์นั้นอยู่ในกรุงเทพฯ ถึงฤดูน้ำ พวกพ่อค้าเอายาสูบบรรทุกเรือลงมาขายมากกว่าแห่งอื่นเสมอทุกปี...³⁰

²⁶ หจข., กส. 13/370 กงสุลเยเนรอลอเมริกันขอทราบเรื่องปลูกต้นยาสูบ.

²⁷ หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

²⁸ เรื่องเดียวกัน.

²⁹ เรื่องเดียวกัน.

³⁰ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “นิทานที่ 10 ความใช้เมืองเพชรบูรณ์,” ใน นิทานโบราณคดี,

นอกจากนี้ใน “รายงานตรวจการทำไหม มณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129” ของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ ก็ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการส่งออกยาสูบเพชรบูรณ์ไปขายยังภูมิภาคต่างๆ ในปี พ.ศ. 2453 รวมทั้งหมด 43,757 ห่อ³¹ ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 22 ตลาดรองรับยาสูบจากมณฑลเพชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2453

ส่งออกไปขายทางน้ำ			ส่งออกไปขายทางบก		
มณฑล	จำนวนห่อ	คิดเป็นร้อยละของยาสูบที่ส่งออกทั้งหมด	มณฑล	จำนวนห่อ	คิดเป็นร้อยละของยาสูบที่ส่งออกทั้งหมด
กรุงเทพ	22251	50.85	นครราชสีมา	8472	19.36
กรุงเทพฯ	12657	28.93	นครสวรรค์	78	0.18
ไชยบาดาล	120	0.27	ไชยภูมิ	179	0.41

ที่มา ดัดแปลงจาก

หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

ยาสูบนั้น อาจถือได้ว่าเป็นพืชที่เหมาะสมที่สุดสำหรับบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ทั้งนี้เพราะ นอกจากจะเป็นพืชที่สามารถเติบโตได้ดีในพื้นที่ดินที่เป็นที่ราบลุ่มน้ำแบบลุ่มน้ำป่าสักตอนบนแล้ว ยาสูบ ยังจัดได้ว่าเป็นสินค้าที่เหมาะสมเป็นอย่างยิ่งสำหรับสภาพการคมนาคมในภูมิภาคนี้ เพราะเป็นสินค้าที่มีน้ำหนักเบา ใช้พื้นที่ในการจัดเก็บน้อย เก็บรักษาไว้ได้นาน อีกทั้งยังเป็นสินค้าที่มีราคาแพงอีกด้วย³² และจากการที่ยาสูบเป็นพืชเศรษฐกิจและสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุดดังกล่าวนี้เอง จึงพบได้ว่าทั้งรัฐบาลและข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ต่างก็ได้ให้ความสำคัญกับการบำรุงส่งเสริม ตลอดจนพยายามแก้ไขปัญหาและอุปสรรคต่างๆที่เกิดขึ้นในด้านการผลิตและการค้ายาสูบของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ตลอดระยะเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ซึ่งจะเห็นได้จากรายละเอียดดังต่อไปนี้

เริ่มจากในปี พ.ศ.2447 เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปตรวจราชการที่มณฑลเพชรบูรณ์นั้น พระองค์ก็ทรงพบว่าการผลิตและการค้ายาสูบที่เมืองเพชรบูรณ์นั้น กำลังเกิดปัญหาว่าราษฎรพยายามปลอมปนยาสูบชนิดอย่างดีและใบยาชนิดอย่างเลวเข้าด้วยกันเพื่อขายเป็นยาชนิดดีทั้งหมดเพราะจะทำให้ได้กำไรมากกว่าเดิม ซึ่งนับเป็นการกระทำ

³¹หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

³²เรื่องเดียวกัน.

แบบรู้เท่าไม่ถึงการณ์อันอาจทำให้เกิดความเสียหายได้เป็นอย่างมาก ดังนั้นพระองค์จึงทรงริบประกาศต์ก่อดือนราษฎรชาวมณฑลเพชรบูรณ์ ตามที่ทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาค 3 เรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์” ว่า

...เวลาข้าพเจ้าไปถึง กำลังเกิดความเข้าใจผิดด้วยเรื่องสินค้ายาเป็นข้อใหญ่ อย่างได้เคยพบที่เมืองพิศตรและเมืองพิษณุโลกมาแต่ก่อนครั้งหนึ่ง ถึงเป็นเหตุให้ฉิบหายกันมาก คือ ธรรมดาขายที่ขายกันโดยปรกติ ย่อมคัดยาเป็น ๓ ชนิด คือ อย่างดี อย่างกลาง และอย่างเลว ขยายราคาลดกันโดยลำดับ ใน ๒ ปีมานี้ ยาเพชรบูรณ์ขายดีมีผู้ซื้อชุก ข้างพวกที่ปลุกยาอยากจะได้กำไรแรง เอายาทั้ง ๓ อย่างคละกันปลอมขายเป็นยาอย่างดี พวกพ่อค้าไม่รู้เท่ารับเอาลงมาขาย เมื่อปีแล้วคนไม่ใคร่ซื้อ ขาดทุนกันหลายราย...จึงได้สั่งให้ริบประกาศต์เล่าเรื่องยาเมืองพิศตรพิษณุโลกให้ราษฎรเมืองเพชรบูรณ์ฟัง และให้คอยตรวจตราห้ามปรามทั่วไป...³³ เป็นต้น

ครั้นต่อมาเมื่อมีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นอีกครั้ง พระองค์ก็ทรงกำชับพระยาเทพาธิบดี ผู้ที่จะไปรับตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ว่าให้ดูแลเกี่ยวกับการทำยาสูบและการค้ายาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์ด้วย เห็นได้จากข้อความในใบบอกที่พระยาเทพาธิบดีได้มีกราบทูลพระองค์ท่าน ในปี พ.ศ. 2452 ความว่า

...ยาสูบมณฑลเพชรบูรณ์ ตามที่ทรงรับสั่งให้ข้าพระพุทธเจ้าจัดการแก้ไขให้ได้ เนื้อยาสูบในห่อหนึ่ง ๓ ชั่งไทย และระวังอย่าให้ลูกค้าทำยาสูบเพชรบูรณ์เอายาพลปนกับยาขอดีให้ยาเสียรสและเลวทราม ให้รักษาชื่อเสียงยาสูบเพชรบูรณ์ให้ดี เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึงมณฑลก็ได้ตั้งใจแก้ไขเรื่องนี้เสมอ...³⁴ เป็นต้น

อันที่จริง ในเวลานั้น พบว่ารัฐได้เริ่มให้ความสำคัญกับการพยายามบำรุงยาสูบที่ผลิตในสยามมากขึ้นกว่าเดิมด้วย ทั้งนี้เพราะ ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมานั้น ได้มียาสูบและบุหรี่จากต่างประเทศเข้ามาแข่งขันกับยาสูบในท้องถิ่นมากขึ้น โดยที่ยาสูบของสยามนั้นค่อนข้างจะอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบโดยเฉพาะในด้านราคาขาย ทั้งนี้เพราะยาสูบและบุหรินำเข้า

³³ สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ , เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ , หน้า 6.

³⁴ หจช., กส.13/398 พระยาเทพาธิบดีแจ้งวิธีทำยาสูบกับแนะนำให้รัฐบาลจัดซื้อจักรหั่นยาสูบไปทดลองทำ 1 เครื่อง, ใบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เลขที่ 381/4078 ลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ.128.

มาจากต่างประเทศนั้นจะเสียภาษีนำเข้าเพียงร้อยละ 3 ในขณะที่ยาสูบที่มีการปลูกในสยาม ราษฎรจะต้องเสียภาษีภายในถึงร้อยละ 10 ดังนั้นเมื่อต้นทุนสูงกว่า ราคายาสูบและบุหรี่สยามจึงมีราคาสูงกว่ายาสูบและบุหรี่ที่นำเข้าจากต่างประเทศ รัฐจึงวิตกว่ายาสูบและบุหรี่สยามจะสูญเสียส่วนแบ่งในตลาดดังกล่าวไป รัฐจึงได้เริ่มหันมาบำรุงการปลูกยาสูบและการมวนบุหรี่ไทยมากขึ้น ดังจะเห็นถึงทัศนะดังกล่าวของชนชั้นผู้ปกครองในเวลานั้นได้จากพระนิพนธ์เรื่อง “Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn” ในพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าดิถิลนพรัฐ ซึ่งได้รับการตีพิมพ์ครั้งแรกในปี ค.ศ. 1908 (พ.ศ. 2451) ตอนหนึ่ง ที่ทรงกล่าวถึงการเพาะปลูกยาสูบในประเทศไทยสยามเวลานั้นว่า

...ยาสูบที่ได้รับความนิยมกันมากนั้นมักจะมีมาจากมณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลพิษณุโลกและมณฑลราชบุรี แต่โชคร้ายที่ว่า ยังไม่มีการดูแลเอาใจใส่ในด้านการเพาะปลูกยาสูบมากนัก โดยเฉพาะในด้านการควบคุมแมลงและโรคพืชต่างๆ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ผลผลิตที่ควรจะมีได้นั้นถูกทำลายลงไปเป็นจำนวนมาก อีกทั้งจะทำให้ได้ยาสูบที่มีคุณภาพดีได้ไม่บ่อยครั้งนัก ยิ่งไปกว่านั้นภาษีนำเข้ายาสูบที่มาจากต่างประเทศนั้นยังอยู่ในอัตราที่ต่ำมาก(เพียง 3% เท่านั้น) ซึ่งนั่นก็ยิ่งทำให้ยาสูบพื้นเมืองของสยาม แทบจะไม่สามารถแข่งขันกับยาสูบจากต่างประเทศได้เลย โดยมากยาสูบที่มาจากต่างประเทศนั้นมักจะนำเข้ามาจากมนิลา ในขณะที่ยาสูบที่ผลิตได้ในประเทศนั้น ส่วนใหญ่ก็เพื่อตอบสนองความต้องการบริโภคในประเทศเป็นหลัก และมีการส่งออกในสัดส่วนที่น้อยมาก...³⁵

จากหลักฐานดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่าอย่างน้อยที่สุด ในส่วนของรัฐบาลนั้นก็ได้ตระหนักถึงภาวะการผลิตและการค้ายาสูบของสยามในเวลานั้นเป็นอย่างดี รัฐจึงได้พยายามเข้ามาดูแลจัดการปัญหาดังกล่าวนี้ โดยส่วนหนึ่ง รัฐได้กระทำผ่านการกระตุ้นให้บรรดาข้าหลวงเทศาภิบาลทั้งหลายดูแลเอาใจใส่สนับสนุนให้ราษฎรในแต่ละมณฑลเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรให้มากขึ้นซึ่งก็ย่อมรวมถึงยาสูบด้วย และในอีกด้านหนึ่งรัฐก็ได้พยายามเข้ามาส่งเสริมและบำรุงการปลูกยาสูบในสยาม ด้วยการพยายามหาเมล็ดพันธุ์ยาสูบจากที่ต่างๆ มาให้ราษฎรลองเพาะปลูกเห็นได้จากในปี พ.ศ. 2452 ที่รัฐได้ทำการจัดส่งเมล็ดพันธุ์ยาสูบจากประเทศสหรัฐอเมริกาจำนวน 3 ชนิด คือ พันธุ์ฮาวานา 2 ชนิด และพันธุ์เวอร์จิเนียอีก 1 ชนิดให้ราษฎรในมณฑลราชบุรีและ

³⁵Prince Dilok Nabarath, *Siam 's Rural Economy under King Chulalongkorn* (Bangkok: White Lotus, 2000), pp. 142-143.

มณฑลเพชรบูรณ์ลองนำมาเพาะปลูก ซึ่งในมณฑลเพชรบูรณ์เมื่อได้รับพันธุ์ยาสูบจากรัฐแล้วก็ได้พยายามทำการทดลองเพาะปลูกอย่างต่อเนื่องถึง 2 ปี แต่ก็ปรากฏว่าไม่ประสบผลสำเร็จมากนัก ทั้งนี้เพราะในปีแรกของการทดลองปลูกนั้น พบว่าทางกระทรวงเกษตรราธิการได้ส่งเมล็ดพันธุ์ยาสูบไปในเวลาที่ช้าเกินกว่าฤดูกาลเพาะปลูกตามปกติไป ดังจะเห็นได้จากใบบอกพระยาเทพาธิบตีที่กราบเรียนเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการในเวลานั้น ความว่า

...พรรณยาซึ่งส่งมาจากประเทศอเมริกานั้น แจกไปให้ราษฎรทำการเพาะปลูก ราษฎรได้ทำการเพาะปลูกตามวิธีในกระแสน้ำองตรา แต่เป็นเวลาเพาะปลูกเกินเวลาเสียแล้ว ต้นยาที่เพาะปลูกไม่งอกงาม ไม่มีใบและเมล็ดจะส่งได้ตามคำสั่ง ความแจ้งอยู่ในรายงานของกรมการอำเภอเวลานั้นแล้ว...³⁶

และในปีต่อมา พระยาเทพาธิบตีก็ได้ทำการจัดแบ่งเมล็ดพันธุ์ยาที่ได้รับมานั้นให้ราษฎรรับไปทดลองปลูกอีกในระหว่างปี พ.ศ.2453 ถึง พ.ศ.2454 แต่ก็ปรากฏว่าพันธุ์ยาสูบที่ราษฎรทดลองปลูกนั้นก็ไม่ใช่ข้งอกงามอีกเช่นเดิม เห็นได้จากใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ ผู้ซึ่งมาดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์แทนพระยาเทพาธิบตีซึ่งถึงแก่อนิจกรรมไปในปี พ.ศ. 2454 ความว่า

...พรรณยาทั้ง ๒ ชนิดนี้กรมการอำเภอมีรายงานชี้แจงมายังข้าพระพุทธเจ้าว่า ได้จัดการพยายามทดลองเพาะปลูกถึง ๒ ศก พรรณยาอย่างนี้หาได้ขึ้นงอกงามอย่างพรรณพื้นเมือง จะถอนเอาไปทำการเพาะปลูกไม่ได้ ต้นเล็กแคระผิดยาธรรมชาติที่เคยเพาะปลูกมาก...³⁷ เป็นต้น

นอกเหนือไปจากความพยายามในการบำรุงพันธุ์ยาสูบที่จะนำมาปลูกแล้ว พบว่า รัฐยังได้มีความพยายามที่จะส่งเสริมการผลิตยาสูบในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในลักษณะอื่นๆด้วย เช่น การที่มีสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐที่มาตรวจการทำให้ใหม่ในมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2453 ก็ได้มีความพยายามที่จะนำเอาตัวอย่างดินในพื้นที่ต่างๆที่มีการทำไร่ยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์นี้ ไปทำการตรวจวิเคราะห์แยกองค์ประกอบในเนื้อดิน

³⁶หจข., กส.13/347 กระทรวงเกษตรส่งพันธุ์เมล็ดยาสูบและเวอร์รี่เนี่ยไปให้มณฑลเพชรบูรณ์และมณฑลราชบุรีให้ราษฎรทดลองเพาะปลูก, ใบบอกพระยาเทพาธิบตี กราบเรียน เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ เลขที่ 9/791 ลงวันที่ 10 มิถุนายน ศก 129.

³⁷เรื่องเดียวกัน, ใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ เรียนมายังกระทรวงเกษตรราธิการ เลขที่ 6/651 ลงวันที่ 10 พฤษภาคม ร.ศ.131.

ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์อีกด้วย ทั้งนี้เพื่อที่จะได้ศึกษาถึงสภาพความเหมาะสมของพื้นที่
ควรจะใช้ในการปลูกยาสูบเพื่อให้ได้ผลผลิตดีและมีคุณภาพเพิ่มขึ้น³⁸

ผลจากการที่มียาสูบและบุหรี่ต่างชาติ โดยเฉพาะตะวันตกเข้ามาแพร่หลายใน
สยามมากขึ้นนับแต่ปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมานั้น ก็ได้ทำให้รสนิยมการสูบบุหรี่และใบยาของ
ราษฎรสยามเริ่มเปลี่ยนแปลงไปโดยเริ่มมีความนิยมสูบบุหรี่ที่นำเข้ามาเพิ่มขึ้น ด้วยเหตุนี้ ในปี
พ.ศ. 2451 รัฐจึงเริ่มต้นตัวที่จะให้มีการฝึกหัดคนไทยให้รู้จักมวนบุหรี่ โดยใช้กระดาษแทนใบจาก
ใบบวอย่างเดิมที่เคยใช้เคยบริโภคกันในสยามขึ้นเป็นครั้งแรก ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้สามารถแข่งขันกับ
บุหรี่นำเข้าจากต่างประเทศได้ ดังจะเห็นได้จากหนังสือที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปี
พ.ศ. 2451 ตอนหนึ่ง ความว่า

...ข้าพเจ้าได้เรียกปาปายาโนปูลอช่างมวนบุหรี่กระดาษ ผู้ที่ได้รับตำแหน่งเป็นช่าง
มวนพระโสมนัส มาปรึกษาในความคิดที่มวนบุหรี่กระดาษด้วยยาไทยจำหน่าย
ให้แพร่หลายสูบบุหรี่กระดาษอเมริกันจะได้หรือไม่ ได้ความจากปาปายาโนปูลอว่า
เขามวนบุหรี่กระดาษด้วยยาไทยจำหน่ายมานานแล้ว ขายดีทำไม่ทันขายจนทุก
วันเดี๋ยวนี ที่ทำไม่ทันขายนั้นเพราะต้องมวนด้วยมือจึงช้า อีกประการหนึ่งราคา
ที่ขายยังต้องแพงกว่าบุหรี่อเมริกันด้วยเสียห่วยมากกว่ากัน ... ถ้ามวนด้วยเครื่อง
จักรได้จะขายลดราคาลงได้เพียงของละ ๓ อัฐ ถูกกว่าบุหรี่อเมริกัน ... ข้าพเจ้าได้
เรียกตัวอย่างบุหรี่กระดาษมวนด้วยยาไทย ที่ปาปายาโนปูลอมวนขายอยู่มาดูเป็น
ตัวอย่าง ได้ลองสูบดูดีกว่าบุหรี่อเมริกันเป็นอันมาก...ข้าพเจ้าจึงมีความเห็น
เกิดขึ้นว่า รัฐบาลควรจะสงเคราะห์ปาปายาโนปูลอออกเงิน...ให้มวนบุหรี่ด้วย
เครื่องจักรสำเร็จได้ดังประสงค์ของเขา คิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะเป็นประโยชน์แก่การ
บำรุงยาเมืองไทยเป็นอันมาก...³⁹

ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย ดังนั้น รัฐ
จึงได้เริ่มอุดหนุนการมวนบุหรี่กระดาษโดยใช้ยาสูบไทยขายแข่งกับบุหรี่อเมริกันนับแต่นั้น โดย
ในช่วงแรก ๆ รัฐได้ออกเงินซื้อเครื่องจักรให้ปาปายาโนปูลอนำมาใช้ในการมวนบุหรี่ดังกล่าวก่อน

³⁸ หจข., กส.13/490 มีสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

³⁹ หจข., ร.5 กษ.12/6 บำรุงการมวนยาสูบไทย, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบ
บังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เลขที่ 72/287 ลงวันที่ 9 เมษายน ร.ศ.127.

ครั้นเวลาผ่านไป รัฐก็ได้ขยายขอบเขตที่จะให้มีการหัดคนไทยให้มาเรียนมวนบุหรี่ประดาษด้วย ยาสูบพื้นเมืองเพื่อขายแข่งกับบุหรี่ปริมาณนำเข้าจากต่างประเทศ ทั้งนี้อาจเห็นได้จากหนังสือที่ หม่อมราชวงศ์โต๊ะ ครูใหญ่โรงเรียนกระทรวงเกษตราธิการ ได้กราบเรียนถึงพระยาบรมบาทบารุง อธิบดีกรมทะเบียนที่ดินแลกรมราชโลหกิจ เมื่อปี พ.ศ.2453 ความว่า

“...ด้วยการมวนยาอย่างฝรั่งนั้น ยังหาทราบว่ามีคนไทยมวนได้ไม่...เห็นว่าควรจะให้หัดคนไทยให้มวนบุหรี่ปริมาณหรืออย่างฝรั่งด้วยใบยาที่ปลูกในเมืองไทย จึงเห็นว่าควรหัดคนไทยให้มวนเพื่จะได้แนะนำคนอื่น ๆ อีกต่อไป...”⁴⁰

จากหลักฐานดังกล่าว แสดงให้เห็นว่ารัฐในเวลานั้น ได้มีความพยายามที่จะบำรุง การปลูกยาสูบ และการผลิตบุหรี่ปริมาณไทยออกจำหน่ายแข่งขันกับบุหรี่ปริมาณนำเข้าจากต่างประเทศมาตั้งแต่ ในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 แล้ว แต่เนื่องจากความจำกัดของข้อมูลดังกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ค่อนข้างน้อย ทำให้ผู้เขียนไม่สามารถที่จะตรวจสอบได้ว่า ความพยายามที่จะผลิตบุหรี่ปริมาณไทยดังกล่าวนี้ได้ส่งผลกระทบต่อ การผลิตยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์หรือไม่ อย่างไร และในมณฑลนี้มีผู้ใดได้เข้าไปเรียนการมวน บุหรี่ปริมาณอย่างฝรั่งในครั้งนั้นบ้างหรือไม่ เป็นต้น ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องที่น่าเสียดายเป็นอย่างมาก อย่างไร ก็ดี หากจะหันกลับมาพิจารณาเฉพาะในส่วนของมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น ก็ จะพบว่า บรรดาข้าราชการในมณฑลนี้ได้มีความพยายามที่จะบำรุงและส่งเสริมการทำยาสูบใน มณฑลนี้อย่างเต็มที่ โดยได้กระทำไปพร้อมๆกับการส่งเสริมการเกษตรกรรมอื่นๆ โดยการให้ ข้าราชการทั้งหลายคอยแนะนำวิธีการเพาะปลูก และให้ความรู้แก่ราษฎรในเวลาที้ออกตรวจพื้นที่ ต่างๆมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2451 แล้ว และการกระทำดังกล่าวก็น่าจะประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดีด้วย ดังจะเห็นได้จากใบบอกพระยาเทพาธิบดีที่มีกราบเรียนเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ เสนาบดี กระทรวงเกษตราธิการ ในปี พ.ศ.2453 ตอนหนึ่ง ความว่า

...ตั้งแต่ได้เริ่มจัดการบำรุงการทำกินขึ้นเมื่อศก ๑๒๗ ตลอดมา สังเกตดูราษฎรก็พากันตั้งหน้าทำมาหากินโดยเข้มแข็งขึ้นกว่าเก่าก่อนมาก เช่น ยาสูบ เป็นต้น เมื่อ

⁴⁰ หจข., กส.13/417 หม่อมราชวงศ์โต๊ะหรือว่าจะหัดคนไทยให้เรียนมวนบุหรี่ปริมาณอย่างฝรั่ง, หม่อมราชวงศ์โต๊ะ ครูใหญ่โรงเรียนเกษตราธิการ กราบเรียน พระยาบรมบาทบารุง อธิบดีกรมทะเบียนที่ดินแลกรมราชโลหกิจ เลขที่ 22/67 ลงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ.129.

จัดการบำรุงปีแรกมีคนทำได้ ๖๐ ห่อๆหนึ่ง ๓ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ได้ ๓๒ คน มาใน
ศก ๑๒๙ มีคนทำได้ ๒๑๒ คน ก็แลเห็นได้ว่า การทำกินทวิมากขึ้น...⁴¹ เป็นต้น

จากข้อมูลดังกล่าวแสดงว่า ภายในระยะเวลาเพียง 2 ปี การดำเนินงานต่างๆ
ของบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ก็ได้ส่งผลทำให้ราษฎรในบริเวณนี้สนใจที่จะทำการ
ปลูกยาสูบเพิ่มขึ้น เห็นได้จากตัวเลขคนที่ผลิตยาสูบได้มากตามที่รัฐกำหนดนั้น ได้เพิ่มขึ้นจาก 32
คนในปี พ.ศ. 2451 เป็น 212 คนในปี พ.ศ. 2453 หรือคิดเฉลี่ยเพิ่มขึ้นถึงปีละ 90 คน หรืออาจ
เทียบได้ว่าจำนวนราษฎรที่ปลูกยาสูบเข้าเกณฑ์ที่รัฐกำหนดนั้นได้ในปี พ.ศ. 2453 นั้น ได้เพิ่มขึ้น
จากปี พ.ศ. 2451 ทั้งหมดถึง 6.625 เท่าทีเดียว

ยิ่งไปกว่านั้น ในปี พ.ศ. 2453 เมื่อพระยาเทพาธิบดีได้ออกประกาศว่า ถ้าหาก
ราษฎรคนใดสามารถทำยาสูบได้ในศกหนึ่ง 60 ห่อ ๆ หนึ่งหนัก 3 ชั่ง 10 ตำลึง รัฐจะยกเว้นการ
เกณฑ์ขอแรงทำการโยธาให้เป็นเวลา 1 ปี⁴² ซึ่งประกาศดังกล่าวก็น่าจะยิ่งกระตุ้นให้ราษฎรใน
มณฑลนี้หันมาทำการผลิตยาสูบเพิ่มมากขึ้นได้อีกด้วย อย่างไรก็ดี แม้ว่าจะมีความพยายาม
บำรุงและส่งเสริมการเพาะปลูกยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นอย่างมาก แต่ก็
ปรากฏว่าปัญหาและอุปสรรคทางการผลิตและการค้าขายยาสูบของราษฎรในภูมิภาคนี้ ก็มีความ
สลับซับซ้อนมากขึ้นกว่าเดิมเช่นเดียวกันด้วย โดยเฉพาะปัญหาเรื่องการปลอมปนใบยาสูบและ
ปัญหาขีดจำกัดของความสามารถในการแข่งขันทางด้านราคากับใบยาจากต่างประเทศ ของยาสูบ
เพชรบูรณ์ ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นปัญหาที่ต่อเนื่องมาจากเมื่อครั้งที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งแรกแล้ว
เพียงแต่ว่าในช่วงที่มีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 นี้สภาพความรุนแรงของปัญหาดังกล่าวได้มี
มากขึ้นกว่าเดิมเป็นอย่างมาก ตามรายละเอียดต่อไปนี้

อันที่จริงนั้นอาจจะต้องกล่าวไว้ว่า แม้ยาสูบเพชรบูรณ์จะขึ้นชื่อว่าเป็นยาสูบที่มี
รสดีที่สุดในสยาม แต่ความแพร่หลายและส่วนแบ่งในตลาดผู้บริโภคนั้นก็คงจะมีไม่มากนัก เพราะ
สาเหตุว่ายาสูบเพชรบูรณ์ในระยะแรกๆค่อนข้างจะถูกสงวนไว้สำหรับใช้ในพระบรมมหาราชวังเป็น

⁴¹ หจข., กส.13/368 ขออนุญาตพิมพ์ประกาศยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงเพื่อบำรุงการเพาะปลูก, ใบบอก
พระยาเทพาธิบดี กราบเรียน เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เลขที่ 34/4156 ลง
วันที่ 23 ธันวาคม ร.ศ.129.

⁴² เรื่องเดียวกัน.

สำคัญประการหนึ่ง⁴³ อีกประการหนึ่งอาจเนื่องมาจากการที่มีการผลิตยาสูบเพชรบูรณ์ค่อนข้างน้อย เมื่อเทียบกับปริมาณความต้องการบริโภคยาสูบทั้งหมดในประเทศอีกประการหนึ่ง และด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้ยาสูบเพชรบูรณ์ค่อนข้างจะเป็นสินค้าที่มีชื่อและมีราคา แต่ความมีชื่อเสียงและราคานั้นก็เป็นคนละประเด็นกับเรื่องส่วนแบ่งในตลาด ยิ่งปรากฏว่ายาสสูบเมืองเพชรบูรณ์มีราคาแพงมากเท่าใด ก็ยิ่งเสี่ยงต่อการที่ผู้บริโภคมองเห็นไปบริโภคยาสูบจากแหล่งผลิตอื่นที่อาจมีราคาถูกกว่าเพราะมีชื่อเสียงน้อยกว่าทดแทนได้ง่ายขึ้น กรณีหนึ่งที่จะเห็นได้อย่างชัดเจนถึงการไร้ความสามารถในการแข่งขันด้านราคาของยาสูบเพชรบูรณ์กับยาสูบจากแหล่งผลิตอื่นๆ คือ การค้ายาสูบเพชรบูรณ์ในตลาดที่มณฑลนครราชสีมาในราวปี พ.ศ. 2445 ซึ่งเป็นระยะเวลาหลังจากที่มีรถไฟไปถึงมณฑลนครราชสีมาเพียง 2 ปีเท่านั้น ดังอาจจะเห็นได้จากข้อความที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้เมื่อครั้งที่ทรงเดินทางไปตรวจราชการที่มณฑลนครราชสีมาในปีนั้น ความว่า

“...คนโคราชกินเกลือทะเล แต่คนบ้านนอกยังกินเกลือสินเทาวิ แต่ก่อนใช้ยาเพชรบูรณ์แลหนองคาย เดียวนี้ใช้ยาเกาะกว้างหมากพลู ปูนแดง ยาจิตมาแต่กรุงเทพ...”⁴⁴ เป็นต้น

ครั้นต่อมา เมื่อมียาสูบจากต่างประเทศเข้ามาในสยามมากขึ้น ปริมาณยาสูบในท้องตลาดก็มีมากขึ้น และมีแนวโน้มว่ายาสสูบเพชรบูรณ์จะขายได้ยากขึ้นเพราะมีราคาแพงและมีสินค้าทดแทนมากกว่าเดิม พ่อค้ายาสูบจากเมืองเพชรบูรณ์จึงได้แสวงหาทางออกโดยการปลอมปนยาสูบชนิดอย่างเดียวกับชนิดอย่างเลวเข้าด้วยกัน เพื่อเป็นการลดต้นทุนและเพิ่มกำไรจากการค้ายาสูบเพชรบูรณ์ซึ่งถือเป็นการกระทำแบบรู้เท่าไม่ถึงการณ์เป็นอย่างมาก เพราะการทำให้แบบนั้นจะทำให้พ่อค้าสามารถขายยาสูบเพชรบูรณ์ได้ราคาเพียงครั้งแรกๆ เท่านั้น หากต่อไปผู้ซื้อไม่เชื่อถือในคุณภาพและชื่อเสียงของยาสูบเพชรบูรณ์อีก ความสามารถทางการแข่งขันเท่าที่ยังพอมีอยู่บ้างของยาสูบเพชรบูรณ์ก็จะหมดไปทันที เช่นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2447 ซึ่งผู้เขียนได้กล่าวอ้างถึงไว้แล้ว เป็นต้น เข้าใจว่า ปัญหานี้ น่าจะรุนแรงอยู่บ้างเพราะเมื่อเวลาผ่านไปและมีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์อีกครั้ง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงถึงกับทรงกำชับพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ให้สนใจกับปัญหานี้เป็นพิเศษ ซึ่งพระยา

⁴³ ดับบลิว เจ. อาร์เซอร์, “ประเทศไทย รายงานอันดับที่ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำโขง,” ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 2*, หน้า 298.

⁴⁴ หจข., ร.5 ม.2.14/17 กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรอีสาน.

เทพาธิบดียังได้สนองตอบนโยบายดังกล่าวอย่างดียิ่ง โดยท่านได้มีความพยายามที่จะหาสาเหตุและที่มาของปัญหาและพยายามแก้ไขที่สาเหตุนั้นๆ ดังจะเห็นได้จากข้อความที่พระยาเทพาธิบดีได้กราบทูลสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในปี พ.ศ.2452 ตอนหนึ่ง ความว่า

...การที่ลูกค้าและผู้ทำยาสูบห้อยให้เนี้ยยาสูบน้อยไปกว่าเก่า และเอายาพลมาปนขายอดให้เสียรสยาและเสียชื่อเสียงนั้นคงได้ความว่าเกิดจากคนใน ๒ จำพวก คือ บางทีลูกค้าที่รับซื้อยากระทอมมาจากราษฎรมาจัดห่อทำเองก็ทำห้อยให้เล็ก น้อยลงกว่าพวกยาสูบห้อยบ้าง ครั้นพวกทำยาสูบทราบว่าเป็นลูกค้าห้อยยาสูบให้ห้อยเล็กและน้อยลง บางทีก็เอายาพลปนเข้าบ้างห้อยละเล็กละน้อยก็จำหน่ายได้ จึงได้จัดทำอย่างลูกค้าบ้าง...ข้าพระพุทธเจ้าได้นัดให้พวกลูกค้ายาสูบและพวกทำยาสูบ...มาประชุมพร้อมกัน ณ ที่ศาลารัฐบาล ตามข้อตกลงที่ประชุม...คือ ๑ ฝ่ายพวกทำยาสูบทุกคนรับรองว่าต่อไปจะห้อยยาสูบจำหน่ายให้ลูกค้าทั้งหมด จะไม่จำหน่ายยากระทอมให้ลูกค้าไปห้อยเอาเองเหมือนดังเก่า ... ส่วนลูกค้าก็ยอมรับรองว่าจะยอมรับซื้อยาห้อยจากคนทำโดยไม่รังเกียจ ยากระทอมจะไม่ยอมรับซื้อเอามาห้อยเองเป็นอันขาด...⁴⁵

นอกจากนี้ ในเวลาต่อมาไม่นานนัก พระยาเทพาธิบดีก็ได้ทำการเรียบเรียงความเห็นและข้อขัดข้องของมณฑลเพชรบูรณ์เพื่อจะนำเข้าหารือในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อปี พ.ศ.2453 ดังนี้

...ด้วยได้ตรวจดูการทำยาสูบของราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์ที่ปฏิบัติอยู่ ในเวลานี้...พวกทำยาสูบทรงอยู่ แต่พวกลูกค้าที่นำยาสูบไปจำหน่ายยังกรงเทพฯชุด...เป็นเพราะยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์ ราคาจำหน่ายที่กรงเก่าหรือกรุงเทพฯต่ำกว่าเก่า ผู้ราคาต่างประเทศไม่ได้ แลทั้งพวกทำยากก็ทำยาทรามกว่าเก่าไปบ้าง...ทางที่จะแก้ไขนั้นเห็นว่า ๑ รัฐบาลที่ต้งซื้อเครื่องจักรสำหรับหั่นยาสูบให้คนทำยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์เข้าหั่นยาสัก ๓ เครื่องคิดค่าเช่าราคาพอสมควร เพื่อผ่อนให้ถูกระ

⁴⁵ หจช., กส.13/398 พระยาเทพาธิบดีแจ้งวิธีทำยาสูบกับแนะนำให้รัฐบาลจัดซื้อจักรหั่นยาสูบไปทดลองทำ 1 เครื่อง, โบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบทูลพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เลขที่ 381/4078 ลงวันที่ 6 มีนาคม ร.ศ.128.

พวกปลุกยาสูบลดการหันลงจะได้มีเวลาทำการเผาปลุกให้มากขึ้นกว่าเก่า...ขอ
หรือว่าจะควรฉันใด⁴⁶ เป็นต้น

จากการพยายามแก้ปัญหาดังกล่าว สะท้อนให้เห็นว่าพระยาเทพาธิบดีมีความ
ตั้งใจจริงที่จะแก้ไขปัญหานี้และพยายามจะบำรุงการปลุกยาสูบในมณฑลนี้เรื่อยไป โดยได้
ดำเนินการไปพร้อมๆกับการใช้มาตรการอื่นๆ เช่น การประกาศลดหย่อนการเกณฑ์แรงงาน เป็น
ต้น นอกจากนี้ ก็ยังมีการพยายามทดลองหาพันธุ์ยาที่ดีมาปลุกด้วยดังข้อมูลที่เสนอไปแล้ว อันที่
จริง หากจะพิจารณาถึงเฉพาะในด้านกรขายตัวของพื้นที่เพาะปลุกยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์
แล้ว พบว่า ความพยายามในการชักจูงให้ราษฎรทำการเพาะปลุกยาสูบของบรรดาข้าราชการใน
มณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 นั้นดูเหมือนจะกระทำไปได้ด้วยดีมาก เห็นได้จากตัวเลข
พื้นที่การเพาะปลุกยาสูบของมณฑลนี้ระหว่างปี พ.ศ. 2452-2458 ซึ่งมีดังนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁴⁶เรื่องเดียวกัน, โบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียน เจ้าพระยาวางษานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษ
ตราธิการ เลขที่ 114/1354 ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ.129.

ตารางที่ 23 พื้นที่ปลูกยาสูบในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2452 – 2458

พ.ศ.	พื้นที่ปลูกยาสูบ
2452 ¹	1,077 ไร่ 2 งาน 46 วา
2454 ²	5,115 ไร่
2455 ²	8,151 ไร่
2456 ²	8,100 ไร่
2457 ²	1,986 ไร่
2458 ²	855 ไร่

ที่มา ¹ หจข., กส. 13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

² Bureau of General Statistics, Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E. 2459 (1916) (Bangkok: Ministry of Economic Affairs, 1977): p. 214.

จากตารางจะเห็นได้ว่าการดำเนินนโยบายของข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าราชการมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้น ได้ส่งผลทำให้ราษฎรหันมาทำการเพาะปลูกยาสูบและขยายพื้นที่การเพาะปลูกยาสูบเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะหากจะพิจารณาจากตัวเลขในปี พ.ศ. 2454 - 2455 ซึ่งจะเห็นว่าเป็นตัวเลขที่เพิ่มขึ้นจากปี พ.ศ. 2452 ถึง 4 เท่า และ 7 เท่าตามลำดับ เป็นต้น นอกจากนี้ หากจะพิจารณาทางด้านผู้ผลิตแล้ว ก็พบว่าจำนวนราษฎรที่มีอาชีพปลูกไร่ยาสูบในช่วงเวลาดังกล่าวก็มีแนวโน้มของสถิติไปในทางเดียวกับพื้นที่เพาะปลูก ดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 24 จำนวนราษฎรที่มีอาชีพทำไร่ยาสูบในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2452 - 2458

พ.ศ.	2452	2453	2454	2455	2456	2457	2458
จำนวนราษฎรที่มีอาชีพ ทำไร่ยาสูบ (คน)	7,203 คน	7,203 คน	7,237 คน	7,863 คน	-	4,532 คน	1,180 คน

ที่มา

กระทรวงมหาดไทย , “เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครวั,” เทศาภิบาล, เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452) , หน้า 37 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 14 มณฑล ศก 128,” เทศาภิบาล, เล่ม 10 แผ่นพิเศษ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453) , หน้า 208 - 211.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพเฉพาะ 12 มณฑล ศก 129,” เทศาภิบาล, เล่ม 13 ฉบับพิเศษ เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455) , หน้า 329 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 17 มณฑล พ.ศ. 2454,” เทศาภิบาล, เล่ม 18 แผ่นที่ 108 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457 , หน้า 245 - 250 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2455,” เทศาภิบาล, เล่ม 20 แผ่นที่ 117 วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2458 , หน้า 171 - 176 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2457,” เทศาภิบาล, เล่ม 23 แผ่นที่ 131 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458 , หน้า 217 - 222 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ.2458,” เทศาภิบาล, เล่ม 24 แผ่นที่ 133 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2460 , หน้า 88 - 118.

อย่างไรก็ดี แม้ราษฎรจะสนใจประกอบอาชีพทำไร่ยาสูบ และขยายพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มมากขึ้นในระยะแรกๆ เป็นอย่างดี แต่ปัญหาและอุปสรรคทางการผลิตและการค้าในระยะเวลาดังกล่าว ก็มีความซับซ้อนเพิ่มขึ้นด้วย ดังจะเห็นได้ว่าหลังจากที่มีข้อมูลว่าในระหว่างปี 2451-2453 ราษฎรในบริเวณนี้ทำยาสูบเพิ่มมากขึ้น แต่ในด้านการค้านั้นกลับปรากฏว่ามีปัญหา เพราะมีการปลอมปนยามาก ทำให้พ่อค้าที่เคยมารับซื้อยาจากราษฎรขาดทุนจนไม่กล้ามารับซื้อยาไปขายอีกในปีต่อๆมา เห็นได้จากใบบอกพระยาเทพาธิบตีในปี พ.ศ.2453 ที่ระบุว่า

...ฝ่ายพวกลูกค้าที่เคยซื้อยาสูบเพ็ชรบูรณ์ ล่องไปจำหน่ายทางกรุงเก่าและกรุงเทพฯ โดยมากคนก็ขาดทุนมา ๒ - ๓ ปีแล้ว ที่เคยมีเรือล่อง ๒ - ๓ ลำก็คง

ล่องแต่ลำเดียว พวกกันเข็ดหลาบ มีผู้ที่นำไปจำหน่ายน้อยลงกว่าเดิมประมาณ ๑ ใน ๓...⁴⁷ เป็นต้น

เข้าใจว่าสภาพปัญหาดังกล่าวคงจะมีต่อเนื่องมาแม้ในช่วงระหว่าง พ.ศ.2452-2453 ซึ่งถ้าพิจารณาให้ดีก็จะพบว่า ในช่วงที่อุปสงค์ของตลาดที่มีต่อยาสูบเพชรบูรณ์ (Demand) กำลังตกต่ำนั้น ก็เป็นช่วงเวลาเดียวกันกับที่มีการพยายามบำรุงและส่งเสริมให้ราษฎรในมณฑลนี้ เร่งขยายการผลิตเพิ่มขึ้น ซึ่งนั่นก็ยิ่งเท่ากับเป็นการเพิ่มอุปทาน (Supply)^{**} ของยาสูบเข้าไปในท้องตลาดมากขึ้น ทำให้เกิดอุปทานส่วนเกิน (Excess Supply) มากขึ้น ซึ่งก็จะยิ่งทำให้ราคา ยาสูบเพชรบูรณ์ตกต่ำลงไปอีก ซึ่งพอราคา ยาสูบตกต่ำ ราษฎรขายสินค้าไม่ได้ ก็จะเริ่มหมดกำลังใจผลิต ผลผลิตในปีต่อมาก็จะลดน้อยลง ดังปรากฏใน “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์” ซึ่งเขียนขึ้นใน พ.ศ. 2454 ตอนหนึ่งว่า

“...การทำยาสูบปีนี้ราษฎรทำน้อยลงกว่าทุกปี เพราะปีก่อนราคาขายตกต่ำราษฎร จึงพากันท้อถอย คิดด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าราษฎรจะละทิ้งการทำยาสูบเสียแล้วเมือง เพชรบูรณ์จะโหมงมลงมาก...”⁴⁸

ดังนั้นพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์จึงได้แก้ปัญหาเฉพาะหน้าในเวลานั้น โดย

“...ให้จัดทำยาสูบให้ดี คือ อย่าเอายาพลปนกับยายอด แลห่อหนึ่งอย่าให้หนักๆ เบาๆ ให้ตรงตามกำหนดทุกห่อ ให้ผู้ที่ซื้อซื้อมีความเชื่อถือ...”⁴⁹

ซึ่งจากข้อความข้างต้น ได้ชี้ให้เห็นถึงร่องรอยของสาเหตุบางประการที่ทำให้เกิดปัญหาดังกล่าวขึ้นมาได้ส่วนหนึ่ง ทั้งนี้เพราะการที่พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ระบุว่า ไม่ให้ราษฎร ปลอมปนยาหรือบรรจุหีบห่ออย่างไม่ได้มาตรฐานนั้น สะท้อนให้เห็นว่าในช่วงเวลาดังกล่าว

⁴⁷ หจข., กส.13/398 พระยาเทพาธิ์แจงวิธีทำยาสูบกับแนะนำให้รัฐบาลจัดซื้อจักรหั่นยาสูบไปทดลองทำ 1 เครื่อง.

*อุปสงค์ (Demand) หมายถึง จำนวนต่างๆของสินค้าชนิดหนึ่งที่มีผู้บริโภคต้องการซื้อ ณ ระดับราคาต่างๆ ในระยะเวลาที่กำหนด

**อุปทาน (Supply) หมายถึง จำนวนต่างๆของสินค้าหรือบริการชนิดใดชนิดหนึ่งที่มีผู้ผลิตพร้อมที่จะผลิตออกขาย ณ ระดับราคาต่างๆ ภายในระยะเวลาที่กำหนด

⁴⁸ กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล เล่มที่ 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ.2455), หน้า 52.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

ปัญหาการปลอมปนยาสูบของราษฎรน่าจะมีอยู่จริง รัฐจึงต้องปรามเอาไว้ก่อน และการกระทำดังกล่าวก็น่าจะมีอยู่อย่างค่อนข้างจะแพร่หลายด้วย เพราะสามารถทำให้ “ผู้ที่จะซื้อ” ไม่มีความเชื่อถือในคุณภาพสินค้าได้มากพอ ยาสูบเพชรบูรณ์จึงขายไม่ออก ราคาขาดต่ำ และราษฎรก็ทอดทิ้งลงไป ด้วยเหตุนี้เองวิธีการแก้ไขที่น่าจะเด่นชัดมากที่สุดในเวลานั้นในสายตาของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ จึงได้แก่ความพยายามทำเส้นยาและบรรจุหีบห่อด้วยความซื่อตรง ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะ “..ให้ผู้ที่จะซื้อมีความเชื่อถือ...” นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนว่าการดำเนินมาตรการดังกล่าวในสมัยพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ปรากฏผลเป็นอย่างไร ยิ่งไปกว่านั้น ยังพบว่าในช่วงต่อระหว่างปี พ.ศ. 2454-2455 ในมณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้เกิดภาวะฝนแล้งอย่างหนัก พืชผลต่างๆได้รับความเสียหายเป็นอย่างมากซึ่งก็น่าจะรวมถึงการปลูกยาสูบด้วย เข้าใจว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวภาวะปัญหาเรื่องการค้าและการผลิตยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์ น่าจะรุนแรงเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม นอกจากนี้ ยังมีอีกประเด็นหนึ่งที่ต้องพิจารณาก็คือ ในเวลาที่รัฐได้พยายามบำรุงการทำไร่ยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์ ซึ่งเข้าใจว่าเป็นปัจจัยทางบวกที่จะผลักดันให้ราษฎรปลูกยาสูบเพิ่มมากขึ้นนั้น กลับปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2452 อันเป็นปีแรกๆของการบำรุงการเพาะปลูกในมณฑลนั้น รัฐก็ได้ประกาศให้มีการจัดเก็บภาษียาสูบในมณฑลนี้อีกครั้งในอัตราร้อยละ 10 ของราคาขายหลังจากที่มีการประกาศงดเก็บภาษียาสูบซึ่งเดิมเคยเรียกเก็บเป็นภาษีภายในไปตั้งแต่เมื่อปี พ.ศ. 2445⁵⁰ ซึ่งการเรียกเก็บภาษีดังกล่าวนี้ก็เท่ากับเป็นปัจจัยทางลบต่อการส่งเสริมการบำรุงการปลูกยาสูบในมณฑลนี้ เห็นได้ชัดว่าการจัดเก็บภาษียาสูบดังกล่าว ค่อนข้างจะก่อให้เกิดปัญหาต่อราษฎรอยู่มาก ดังที่ปรากฏใน “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์” ตอนหนึ่งที่ได้กล่าวถึงสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2454 ว่า ในขณะที่ราคาขายยาสูบเพชรบูรณ์ตกต่ำอยู่นั้น กลับปรากฏว่า ราษฎรยังคงต้องรับภาระในการเสียภาษียาสูบในอัตราเท่าเดิม ซึ่งนับว่าเป็นภาระที่หนักมากสำหรับราษฎร ดังความว่า

...ผลประโยชน์อื่นๆในศก ๑๓๐ ที่จะมีตกอยู่บ้าง คือ ภาษียาสูบ มีจำนวนที่จำหน่ายได้น้อยมีขาดค้างเหลืออยู่มาก เพราะลูกค้ารับไปขายทางกรุงเทพฯ ขายได้ราคาขาดต่ำกว่าศกก่อนขาดทุนจึงไม่กล้ารับซื้อ ยาจึงได้ตกค้างอยู่มาก... เมื่อต้นศกนี้ มีลูกค้าพูดอยู่บ้างว่า เจ้าพนักงานเก็บเต็มอัตราห่อตามราคาเก่าก่อน

⁵⁰ หจข., ร.5 ม.52/4 เรื่องมณฑลเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขานุการ เลขที่ 598/2349 ลงวันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ.128.

คือ แต่ก่อน ๒๐ ห่อ เป็นราคาซื้อขายกัน ๔๐ บาท เจ้าพนักงานเก็บภาษี ๔ บาท ครั้นมาศกนี้ราคาขายต่ำลง ๒๐ ห่อ เป็นราคา ๒๖ บาท เจ้าพนักงานก็เก็บภาษี ๔ บาทตามอย่างเก่า เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า อัตราภาษียาสูบ ๑๐ ซัก ๑ ที่เจ้าพนักงานได้เก็บเงินไปแล้วนั้นก็เกินอัตราอยู่...⁵¹ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า การจัดเก็บภาษียาสูบของรัฐในเวลาเริ่มมีการบำรุงการปลูกยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์นั้น นอกจากจะเป็นภาระที่ราษฎรต้องแบกรับเพิ่มมากขึ้นแล้วยังทำให้ต้นทุนในการผลิตและการจำหน่ายยาสูบของราษฎรสูงขึ้น ราคาก็ต้องสูงขึ้น จนไม่สามารถแข่งขันกับยาสูบจากต่างประเทศที่น่าจะมีราคาต่ำกว่าเพราะถูกเก็บภาษีนำเข้าแค่ร้อยละ 3 เท่านั้นได้ ดังที่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าดิถิลกนพัชรวิเศษราชกุมารีในวโรกาสที่เสด็จประพาสมณฑลเพชรบูรณ์เมื่อวันที่ ๒๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ ซึ่งผู้เขียนได้อ้างไว้แล้ว เข้าใจว่า ปัญหาต่างๆ เหล่านี้เองที่ทำให้การบำรุงและส่งเสริมการปลูกยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์ไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร ยิ่งเมื่อปรากฏว่าในภูมิภาคนี้เกิดปัญหาฝนแล้งอย่างหนักในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ก็ยิ่งทำให้การปลูกและการค้ายาสูบของราษฎรในภูมิภาคนี้ซบเซาลงไปกว่าเดิม ดังจะเห็นได้จากตารางที่ ๒๓ ว่า นับจากปี พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา พื้นที่การเพาะปลูกยาสูบของมณฑลนี้ได้ลดลงอย่างต่อเนื่อง คือ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ราษฎรทำการเพาะปลูกยาสูบเป็นจำนวน ๘,๑๕๑ ไร่ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ ลดลงเหลือ ๘,๑๐๐ ไร่ ปี พ.ศ. ๒๔๕๗ พื้นที่เพาะปลูกยาสูบลดลงเหลือเพียง ๑,๙๘๖ ไร่ และในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ซึ่งปรากฏว่าเกิดภาวะฝนแล้งขึ้นอีกครั้ง พื้นที่เพาะปลูกยาสูบทั้งมณฑลเพชรบูรณ์ก็ลดลงอย่างมาก คือเหลือเพียง ๘๕๕ ไร่เท่านั้น เป็นต้น และหากจะพิจารณาจากจำนวนราษฎรที่มีอาชีพทำไร่ยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๕๘ ก็ปรากฏว่ามีตัวเลขลดลงในทิศทางเดียวกันกับพื้นที่เพาะปลูก ดังจะเห็นได้จากตารางที่ ๒๔ ที่สะท้อนให้เห็นว่าในปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ราษฎรที่มีอาชีพทำไร่ยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์มีทั้งหมด ๗,๘๖๓ คน ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ ลดลงเหลือเพียง ๔,๕๓๒ คน คิดเทียบได้ว่ามีตัวเลขที่ลดลงจากปี พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง ๔๒.๓๖ % ยิ่งไปกว่านั้นในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ตัวเลขก็ลดลงเหลือเพียง ๑,๑๘๐ คน ซึ่งถือว่าเป็นจำนวนที่ลดลงไปจากปี พ.ศ. ๒๔๕๕ คิดเทียบได้ถึงประมาณ ๘๕ % ที่เดียว เป็นต้น

ยิ่งไปกว่านั้น แม้ในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ ก่อนการยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ไป ๑ ปี ก็ปรากฏหลักฐานที่ระบุไว้ว่า ในเวลานั้นราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนได้เริ่มเลิกทำไร่ยาสูบแล้ว เห็นได้จากใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ที่มีกราบ

⁵¹ กระทรวงมหาดไทย, "รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์," เทศาภิบาลเล่มที่ ๑๓ แผ่นที่ ๗๔ วันที่ ๑ เดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ.๒๔๕๕), หน้า ๕๕-๕๖.

เรียนมหาอำมาตย์ตรี พระยาประชาชีพบริหาร ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตรราธิการ ในปี พ.ศ. 2457 ตอนหนึ่งว่า

“..ยาสูบเวลานี้ราษฎรก็เลิกทำแล้ว จะคัดจัดหายาที่สมควรส่งมาก็ไม่ทัน...”⁵²

จะเห็นได้ว่า ปัญหาสำคัญที่สุดที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาทำๆของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ก็คือ การที่ยาสูบซึ่งเดิมเคยเป็นทั้งพืชเศรษฐกิจและสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุดของมณฑลนี้มาแต่ไหนแต่ไรแล้วนั้นเกิดสภาวะทรุดโทรมอย่างหนัก ส่งผลทำให้แหล่งรายได้ที่สำคัญที่สุดของมณฑลนี้หมดไป ยาสูบนั้นถือเป็นหัวใจหลักที่ทำให้มณฑลเพชรบูรณ์นี้ยังพอมีรายได้เข้ามาบำรุงการจัดการในรูปของมณฑลฯหนึ่งอยู่ได้ ดังนั้นเมื่อกิจการยาสูบเสื่อมสลายลงก็เท่ากับทำให้ผลประโยชน์ที่รัฐเคยจัดเก็บได้จากมณฑลนี้ลดลงไปเป็นอย่างมาก จนรัฐไม่สามารถที่จะจัดการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ได้อีกต่อไป และปัญหานี้ก็คือสาเหตุสำคัญที่สุดที่ทำให้รัฐต้องตัดสินใจยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ไปในที่สุด ในปี พ.ศ. 2458 นั่นเอง

หัตถกรรมการทอผ้าไหมและผ้าฝ้าย

ดังได้กล่าวไว้ข้างแล้วว่าในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 รัฐได้ให้ความสนใจที่จะบำรุงและพัฒนาอาชีพหัตถกรรมทอผ้าของไทยขึ้นมาเป็นอย่างมาก ทั้งนี้ก็เพื่อหวังที่จะให้นำมาซึ่งการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้าผ้าไหม, เส้นด้าย และผ้าสำเร็จรูปจากต่างประเทศ ซึ่งมีปริมาณเพิ่มสูงขึ้นทุกปีเป็นสำคัญ การดำเนินการของรัฐในเวลานั้น เริ่มต้นมาตั้งแต่เมื่อมีการก่อตั้งกรมเพาะปลูกหรือกรมช่างไหมขึ้นมาในปี พ.ศ. 2448 เรื่อยมาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ. 2456⁵³ ดังนั้นในช่วงเวลาดังกล่าว การบำรุงและการส่งเสริมหัตถกรรมการทอผ้าไหมและผ้าฝ้ายจึงเป็นนโยบายทางเศรษฐกิจที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งของรัฐในเวลานั้น และบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ก็ได้นำเอานโยบายดังกล่าวมาใช้ปฏิบัติในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงเวลานั้นด้วย ดังรายละเอียดต่อไปนี้

⁵² หจข., กส.13/1106 กระทรวงเกษตรสั่งให้มณฑลต่างๆให้จัดส่งสิ่งของต่างๆเพื่อส่งไปแสดงพิพิธภัณฑ์เมืองซานฟรานซิสโก.

⁵³ โปรดดูรายละเอียดของการศึกษาในเรื่องดังกล่าวได้จาก โทชิฮารุ โยชิคาว่า, “ผู้เชี่ยวชาญการทำไหมชาวญี่ปุ่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” วารสารประวัติศาสตร์ 7 : 3 (กันยายน 2524 - มิถุนายน 2525) : 1-36.

ก.ผ้าไหม

ในสมัยที่มีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ครั้งที่ 2 ระหว่าง พ.ศ. 2450 - 2458 นั้นพบว่า ข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ได้เริ่มให้ความสำคัญกับการบำรุงหัตถกรรมการทำผ้าไหม ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนครั้งแรกสุดในช่วงปี พ.ศ. 2452 ดังจะเห็นได้จากใบบอกพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ ที่กราบเรียนเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ซึ่งผู้เขียนได้กล่าวอ้างถึงไว้แล้วในบทที่ 4 ที่ผ่านมา⁵⁴ ปรากฏว่า ความพยายามดังกล่าวได้รับการตอบสนองอย่างดีเยี่ยมจากรัฐบาลในเวลานั้น ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐได้จัดส่งมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่จากมณฑลนครราชสีมา ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญการทำไหมในเวลานั้นขึ้นมามาตรวจการทำไหมในมณฑลเพชรบูรณ์ ตั้งแต่วันที่ 11 พฤษภาคม - 7 มิถุนายน พ.ศ. 2453⁵⁵ และเมื่อบุคคลทั้งสองได้ทำการตรวจสอบสภาพการทำไหมในมณฑลเพชรบูรณ์แล้ว ก็ได้เขียนบันทึกเป็นรายงานเสนอต่อกระทรวงเกษตราธิการว่า ลักษณะการผลิตผ้าไหมของราษฎรส่วนใหญ่ยังมีจุดมุ่งหมายเพื่อใช้สอยในครัวเรือนเป็นหลักเท่านั้น อีกทั้งในบางครั้งผลผลิตที่ได้ก็ยังไม่เพียงพอจะต้องนำเข้าผ้าไหมจากมณฑลอุดรมาใช้ก็มี ดังนี้

...เมื่อได้ตรวจและสืบสวนเรื่องการทำไหมในมณฑลเพชรบูรณ์ตลอดแล้ว คงได้ความว่า ตำบลที่ทำการเลี้ยงไหมมีอยู่ ๒ อำเภอในเมืองหล่มสักเท่านั้น...แต่ทำกันบ้านละเล็กละน้อยจะประมาณหลังคาเรือนที่เลี้ยงไหมราว ๙๐ ส่วน ใน ๑๐๐ ส่วน...ความประสงค์ที่ราษฎรทำการเลี้ยงไหมและทอผ้ากันนั้น เพื่อจะทำได้สำหรับใช้กับบ้าน ต่อเมื่อเหลือใช้แล้วจึงซื้อขายกันบ้างเล็กน้อยในพื้นที่นั้นเองหาได้คิดจะทำจนถึงเป็นสินค้าไม่ ที่สุดจะใช้เองบางทีก็ไม่พอ ต้องซื้อเส้นไหมจากมณฑลอุดรไปใช้ก็มี...⁵⁶

เมื่อมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ ได้ทำการสำรวจและทราบถึงลักษณะโดยทั่วไปของการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมและทอผ้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนแล้ว ในวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ.2453 ทั้งสองจึงได้จัดประชุมราษฎรที่มีอาชีพเลี้ยงไหมในอำเภอหล่มเก่า เพื่อชี้แจงให้ทราบ

⁵⁴โปรดดู รายละเอียดในเชิงอรรถที่ 25 หน้า 112 ของงานวิจัยนี้.

⁵⁵พช.,กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์, มิสเตอร์โยโกตา และนายใหม่ กราบเรียน พระยาบรมบาทำรุง อธิบดีกรมทะเบียนที่ดินและกรมราชโลหกิจ กระทรวงเกษตราธิการ ลงวันที่ 22 มิถุนายน ร.ศ. 129.

⁵⁶เรื่องเดียวกัน.

ถึงความประสงค์ของรัฐบาลที่จะช่วยบำรุงอุดหนุนให้ราษฎรมีช่องทางทำมาหาเลี้ยงชีพ อีกทั้งยังได้สาธิตวิธีการสาวไหมด้วยเครื่องจักรให้ราษฎรดู พร้อมกับตัวอย่างเส้นไหมที่สาวด้วยเครื่องจักรและผ้า่ม่วงไหมต่างที่ทอได้ในมณฑลนครราชสีมา เป็นต้น ซึ่งก็ปรากฏว่าราษฎรในมณฑลนี้ได้ให้ความสนใจเป็นอย่างมาก ดังนั้น มิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่จึงเสนอความเห็นว่รัฐควรจะให้ การสนับสนุนและส่งเสริมการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมและทอผ้าไหมของราษฎรในภูมิภาคนี้ต่อไป แต่ในขณะเดียวกัน ทั้งสองก็ได้ระบุเอาไว้อย่างชัดเจนด้วยว่า หากรัฐจะทำการสนับสนุนจนถึงขั้นจัดตั้งเป็นกองช่างไหมขึ้นที่มณฑลเพชรบูรณ์นี้ก็อาจจะไม่ประสบผลสำเร็จได้ ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากอุปสรรคสำคัญ คือ มณฑลเพชรบูรณ์นั้นตั้งอยู่ในพื้นที่ที่ทุรกันดาร การคมนาคมภายในเต็มไปด้วยความลำบากทำให้ต้นทุนค่าขนส่งสูง อีกทั้งยังเป็นพื้นที่ที่ขึ้นชื่อเรื่องความชุกชุมของไข้ป่าด้วย ยิ่งไปกว่านั้นยังมีปัญหาสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ได้แก่

...ตำบลที่จะช่วยอุดหนุนการทำไหมให้เป็ผลสำเร็จได้นั้นมีอยู่แต่เพียง ๒ อำเภอเท่านั้น ซึ่งจะขยายให้แพร่หลายออกไปในตำบลอื่นอีกไม่ได้ เพราะพื้นที่และอากาศไม่เหมาะสำหรับการเลี้ยงไหม ถึงแม้รัฐบาลจะอุดหนุนสักเท่าใดก็คงไม่สำเร็จ โดยเหตุนี้ถึงแม้จะได้บำรุงอุดหนุนการทำไหมในอำเภอเมืองหล่มสักกับอำเภอหล่มเก่า ราษฎรได้รับความเข้าใจและทำได้ดีแล้ว ก็คงจะไม่เป็นสินค้ามากนัก เพราะกะจะดูจำนวนคนที่ทำไหมมีน้อยนัก...⁵⁷

แต่แม้ว่าการทำไหมในมณฑลเพชรบูรณ์ ในสายตาของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่จะยังมีจุดอ่อนและอุปสรรคอยู่ค่อนข้างมากก็ตาม ทั้งสองก็ยังเห็นว่รัฐควรทำการส่งเสริมการเลี้ยงไหมในมณฑลนี้ต่อไป พร้อมทั้งได้เสนอแนะวิธีการที่รัฐควรจะใช้ในการบำรุงและสนับสนุนการทำไหมของราษฎรในภูมิภาคนี้อยู่หลายประการ ปรากฏว่าในเวลาต่อมาข้อเสนอแนะเหล่านั้นก็ได้ถูกนำมาปฏิบัติจริงในบริเวณลุ่มน้ำป่า สักตอนบน อีกทั้งยังถือเป็นจุดเริ่มต้นของการปรับเปลี่ยนทางการผลิตผ้าไหมที่สามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจนในมณฑลเพชรบูรณ์นี้อีกด้วย โดยในขั้นแรก ทางมณฑลเพชรบูรณ์ได้จัดส่งสองสามีภรรยา คือ นายถิ่นและอำแดงแสง ราษฎรชาวอำเภอหล่มเก่าให้ไปเรียนการทำไหมที่มณฑลนครราชสีมา นับตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ.2453 เป็นต้นไป⁵⁸ และในขณะเดียวกันพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้น ก็ได้พยายามดำเนินการส่งเสริมและให้ความรู้แก่ราษฎรผู้สนใจใน

⁵⁷ หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

⁵⁸ หจข., กส.13/491 มณฑลเพชรบูรณ์ส่งนายถิ่นอำแดงแสง มาเรียนการสาวไหมที่นครราชสีมา.

การเลี้ยงไหมตลอดจนพยายามจูงใจให้ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้หันมาทำการเลี้ยงไหมมากขึ้น เช่นมีการออกประกาศจะยกเว้นการเกณฑ์แรงงานเพื่อการโยธาให้เป็นเวลา 1 ปี หากราษฎรคนใดสามารถทำไหมได้ในศกหนึ่ง หน้า 5 ซ่งไทย หรือไม่ก็สามารถทอผ้าพื้นชนิดเป็นผ้าถุงหรือผ้าซิ่น ด้วยฝีมือตนเองในปีหนึ่งได้ 15 ผืน ด้ายฝ้ายไทยไหมไทยที่ตัวเอง⁵⁹ เป็นต้น ทั้งนี้ปรากฏว่ามาตรการต่างๆที่พระยาเทพาธิบดีนำมาใช้ในการชักจูงให้ราษฎรหันมาสนใจการทำไหมมากขึ้นนั้น ประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี เห็นได้จากการที่มีผู้สนใจจะไปสมัครเป็นนักเรียนช่างไหมที่มณฑลนครราชสีมา นอกจากนายดินและอำแดงแสงอีกถึง 26 คน ตามความในใบบอกพระยาเทพาธิบดี ที่กราบเรียนเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ในปี พ.ศ. 2453 ความว่า

...บัดนี้ข้าพเจ้าได้รับรายงานข้าหลวงสรรพากรมณฑลเพชรบูรณ์...ว่า เสมียนในหน้าที่ต่างๆในศาลารัฐบาลมณฑลเพชรบูรณ์และอำเภอ ยื่นใบสมัครขอสมัครไปเป็นนักเรียนกองช่างไหมที่มณฑลนครราชสีมา ๒๐ คน กับได้รับใบบอกเมืองหล่มสักดี...อีกฉบับหนึ่งว่ามีผู้สมัครขอไปเป็นนักเรียนกองช่างไหม มณฑลนครราชสีมา อีก ๖ คน รวม ๒๖ คน...⁶⁰ เป็นต้น

แต่น่าเสียดายว่าในเวลานั้นทางกองช่างไหม มณฑลนครราชสีมา มีความสามารถที่จะรองรับนักเรียนจากมณฑลเพชรบูรณ์ไปเรียนได้อีกเพียงชาย 2 คน หญิง 2 คนเท่านั้น⁶¹ ทั้งนี้ไม่ปรากฏหลักฐานต่อว่า โดยสรุปแล้ว มณฑลเพชรบูรณ์ได้ส่งราษฎรคนใดไปเป็นนักเรียนที่กองช่างไหม มณฑลนครราชสีมาต่อจากนายดินอำแดงแสงอีกหรือไม่ อย่างไรก็ดี พบว่า ความพยายามในการบำรุงและส่งเสริมการทำไหมในมณฑลเพชรบูรณ์เวลานั้น ก็ได้รับความชมเชยจากเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการในปี พ.ศ. 2453 ความว่า

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁹ หจข., กส. 13/368 มณฑลเพชรบูรณ์ขออนุญาตพิมพ์ประกาศยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงเพื่อบำรุงการเพาะปลูก.

⁶⁰ หจข., กส. 13/491 มณฑลเพชรบูรณ์ส่งนายดินอำแดงแสง มาเรียนการสาวไหมที่นครราชสีมา, ใบบอกพระยาเทพาธิบดี กราบเรียน เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เลขที่ 37/4666 ลงวันที่ 21 มกราคม ร.ศ. 129.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หนังสือจากกระทรวงเกษตราธิการ ถึง พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ เลขที่ 24/17175 ลงวันที่ 25 มกราคม ร.ศ. 129.

“...ซึ่งพระยาเทพาธิบดีได้พยายามแนะนำราษฎร ถึงวิธีเลี้ยงตัวไหมแลสาวไหม จนราษฎรมีความสมัครยอมจะไปศึกษาวิชาเลี้ยงไหมแลสาวไหม ณะ มณฑล นครราชสีมา นั้นเป็นการดีมาก...”⁶²

ต่อมา เมื่อพระยาเทพาธิบดีถึงแก่อนิจกรรม และพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ได้ ดำรงตำแหน่งเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์แทน ก็พบว่าพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ก็ได้ ให้ความสนใจที่จะบำรุงการทำไหมในมณฑลนี้ต่อไปด้วย ดังจะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2455 เมื่อ กระทรวงเกษตรราธิการได้ส่งนายถินอำแดงแสง ซึ่งไปเรียนการทำไหมที่มณฑลนครราชสีมาเป็น เวลา 2 ปี และมีความรู้ความสามารถพอสมควรแล้วกลับมณฑลเพชรบูรณ์ พระยาสุนทรเทพ กิจจารักษ์ก็ได้จัดให้นายถินอำแดงแสงเข้ารับราชการในแผนกไหมที่อำเภอหล่มเก่า และให้ออก แนะนำราษฎรตามบ้านให้รู้จักวิธีการเลี้ยงไหมและสาวไหมตามที่ได้จำเรียนมา⁶³ เป็นต้น

ในส่วนของรัฐนั้น พบว่า รัฐก็ได้ให้การสนับสนุนการบำรุงหัตถกรรมการทำไหม ในมณฑลนี้เป็นอย่างดี เห็นได้จากการที่พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดี กระทรวงเกษตรราธิการในเวลานั้น ทรงอนุญาติให้มีการจัดส่งอุปกรณ์การทำไหมแก่มณฑล เพชรบูรณ์ตามที่ทางมณฑลได้ขอมา อีกทั้งยังทรงอนุญาตให้นายเสริม ซึ่งเป็นครูของนายถิน ขึ้นมาช่วยสาธิตและสอนการทำไหมให้แก่ราษฎรในมณฑลนี้เป็นการชั่วคราวอีกด้วย ดังจะ เห็นได้จากข้อความในใบบอกของพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ที่ได้กราบทูล มหาอำมาตย์เอก พระ เจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ ในปี พ.ศ. 2456 ความว่า

...ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจดูเห็นว่า ผู้ที่หัดพอมีความรู้จะส่งสอนแนะนำการทำไหม ได้ต่อไปแล้วจึงขอรับประทานส่งนายเสริมกลับ นับว่าการที่โปรดเกล้าฯ ส่งนาย เสริมให้ออกไปช่วยแนะนำการทำไหมตั้งเครื่อง การใช้เครื่องแลการทำไหมมีความรู้ สำหรับว่าการต่อไป คงจะทำการทำไหมอย่างนี้ให้ดำเนินขึ้นไปตามลำดับ

⁶²เรื่องเดียวกัน, หนังสือจากกระทรวงเกษตรราธิการถึงพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล เพชรบูรณ์ เลขที่ 4/6265 ลงวันที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ.129.

⁶³เรื่องเดียวกัน, ใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์กราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ เลขที่ 14/2509 วันที่ 25 สิงหาคม ร.ศ.131.

เพื่อเป็นพื้นความรู้ของราษฎรเปลี่ยนจากเก่าที่ทอผ้าต้องพุ่งกระสวยด้วยมือแลช้านั้นให้ดีขึ้น...⁶⁴ เป็นต้น

ซึ่งจากหลักฐานต่างๆ ดังกล่าวนี้ สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของรัฐและบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ ในการที่จะส่งเสริมการทำไหมในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้เป็นอย่างดี และบทบาทดังกล่าวนั้นก็ส่งผลทำให้เริ่มเกิดการปรับเปลี่ยนทางการผลิตหัตถกรรมผ้าไหมในบริเวณดังกล่าวนี้บ้างแล้ว ซึ่งถือเป็นการปรับเปลี่ยนตั้งแต่ในระดับรากฐานของการผลิตไหมของราษฎรทุกชั้นตอนที่เดียว ไม่ว่าจะเป็นการปลูกต้นหม่อน ทำไหม กระทั่งกรรมวิธี , เครื่องมือ และเทคนิคในการทอผ้าไหมของราษฎร ฯลฯ ก็ตาม ในที่สุดจึงทำให้การทำไหมของภูมิภาคนี้ในช่วงเวลาดังกล่าวได้เจริญก้าวหน้ามากขึ้นในบางระดับ แต่น่าเสียดายที่ว่าในท้ายที่สุดแล้ว กรมช่างไหมก็ถูกยกเลิกไปในปี พ.ศ. 2456 ดังได้กล่าวไว้แล้ว และการยกเลิกกองช่างไหมในครั้งนั้น ก็ส่งผลทำให้ความพยายามในการบำรุงและส่งเสริมการทำผ้าไหมของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนหยุดชะงักตามลงไปด้วยในที่สุด ทั้งนี้อาจจะเห็นถึงสภาพการณ์ดังกล่าวได้จากตัวเลขข้อมูลทางสถิติดังตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, ใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์กราบทูลมหาอำมาตย์เอกพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เลขที่ 13/1417 วันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ.2456.

ตารางที่ 25 จำนวนราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์ที่มีอาชีพทอผ้าและเลี้ยงไหมขายระหว่างปี พ.ศ. 2452 - 2458

ปี พ.ศ.	จำนวนราษฎรที่มีอาชีพทอผ้า (คน)	จำนวนราษฎรที่มีอาชีพเลี้ยงไหมขาย (คน)
2452	11,496	1,136
2453	11,496	1,136
2454	13,078	2,403
2455	12,929	-
2456	-	-
2457	6,079	1,446
2458	-	-

ที่มา รวบรวมจาก

กระทรวงมหาดไทย , “เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครัว,” เทศาภิบาล, เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452), หน้า 37 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 14 มณฑล ศก 128,” เทศาภิบาล, เล่ม 10 แผ่นพิเศษ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453), หน้า 208 - 211.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพเฉพาะ 12 มณฑล ศก 129,” เทศาภิบาล, เล่ม 13 ฉบับพิเศษ เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455), หน้า 329 .

----- , “ ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 17 มณฑล พ.ศ. 2454,” เทศาภิบาล, เล่ม 18 แผ่นที่ 108 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457, หน้า 245 - 250 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2455,” เทศาภิบาล, เล่ม 20 แผ่นที่ 117 วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2458, หน้า 171 - 176 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2457,” เทศาภิบาล, เล่ม 23 แผ่นที่ 131 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458, หน้า 217 - 222 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2458,” เทศาภิบาล, เล่ม 24 แผ่นที่ 133 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2460, หน้า 88 - 118.

จากตัวเลขในตารางข้างต้นชี้ให้เห็นว่า การพยายามส่งเสริมและบำรุงหัตถกรรม การทอผ้าไหมในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนของรัฐและบรรดาข้าราชการทั้งหลาย ในระหว่างปี พ.ศ. 2452 - 2454 นั้นได้รับผลสำเร็จเป็นอย่างดี พิสูจน์ได้จากสถิติจำนวนราษฎรที่มีอาชีพทอผ้าและอาชีพเลี้ยงไหมขายนั้นได้มีตัวเลขที่เพิ่มขึ้นทุกปี ต่อมาในปี พ.ศ. 2455 จะพบว่าข้อมูล จำนวนราษฎรที่มีอาชีพทอผ้าลดลง ขณะที่ราษฎรที่มีอาชีพเลี้ยงไหมขายนั้นไม่ได้รับการบันทึกไว้ในเอกสารของทางการดังกล่าว เข้าใจว่าการที่ตัวเลขจำนวนราษฎรที่มีอาชีพทอผ้าลดลงนั้นน่าจะ

มีส่วนสัมพันธ์กับภาวะเศรษฐกิจภายในมณฑลเพชรบูรณ์ปีนั้นที่เกิดภาวะฝนแล้งอย่างหนัก ผลผลิตทางเกษตรกรรมต่างๆได้รับความเสียหายเป็นอย่างมาก ซึ่งก็น่าจะรวมไปถึงการเลี้ยงไหม และปลูกต้นหม่อนของราษฎรด้วย ดังนั้น ในปีนั้นเข้าใจว่าราษฎรอาจจะเกิดการขาดแคลนวัตถุดิบ ในการผลิตทำให้จำนวนราษฎรที่มีอาชีพทอผ้าลดจำนวนลง ครั้นต่อมา เมื่อมีการยุบเลิกกองช่าง ใหม่อีกในปี พ.ศ. 2456 เป็นไปได้ว่าความจริงแล้วราษฎรในภูมิภาคนี้ก็ยังคงทำการเลี้ยงไหมปลูก หม่อนและทอผ้าต่อไป หากแต่เนื่องจากรัฐหมดความสนใจในเรื่องของการบำรุงหัตถกรรมทอผ้า ใหม่อีกแล้วในปีนั้นจึงส่งผลทำให้ไม่มีการบันทึกตัวเลขทางสถิติในเรื่องนี้ไว้ หรืออาจเป็นไปได้ ว่า ผลต่อเนื่องจากสภาพเศรษฐกิจตกต่ำภายในมณฑลเพชรบูรณ์ในระยะเวลาดังกล่าวเองที่ อาจจะเป็นสาเหตุทำให้การจัดเก็บข้อมูลของรัฐเป็นไปได้อย่างยากก็เป็นได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อ พิจารณาจากจำนวนราษฎรที่มีอาชีพทอผ้าในมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2457 ที่มีตัวเลขลดลง ถึง 47.02% เมื่อเทียบกับปี พ.ศ. 2455 และจำนวนราษฎรที่มีอาชีพเลี้ยงไหมขายในปี 2457 ที่ ลดลงจากตัวเลขในปี พ.ศ. 2454 ถึง 60.17% นั้นก็สะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ความ เจริญก้าวหน้าของหัตถกรรมทอผ้าไหมในมณฑลเพชรบูรณ์นี้มีความสัมพันธ์ขึ้นอยู่กับนโยบาย ในการส่งเสริมและบำรุงหัตถกรรมทอผ้าไหมของรัฐในแต่ละช่วงเวลาเป็นอย่างมาก กล่าวคือ ในยามที่รัฐให้การสนับสนุนและบำรุงการทำผ้าไหมนั้น กิจกรรมทอผ้าและเลี้ยงไหมเพื่อขายใน ภูมิภาคนี้ก็เจริญก้าวหน้าไปด้วย หากแต่ในยามที่รัฐยกเลิกการบำรุงและการทอผ้าไหมไปก็ทำให้ กิจกรรมดังกล่าวในภูมิภาคนี้ทรุดโทรมลงไป แต่ยังคงเหลือไว้ในส่วนของการผลิตเพียงเพื่อใช้ในการ บริโภคภายในครัวเรือนต่อไปตามเดิมเท่านั้น

ข. ผ้าฝ้าย

ดังได้เกริ่นไว้แล้วว่า การทอผ้าไว้ใช้เองของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน นี้ จะแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ การทอผ้าไหมและการทอผ้าฝ้าย แต่โดยทั่วไปแล้ว ผ้าที่ราษฎร จะทำการผลิตออกมาเพื่อใช้สำหรับเป็นเครื่องนุ่งห่มในชีวิตปกติประจำวันของตนมากกว่านั้น ก็คือ ผ้าฝ้าย ดังจะเห็นได้จากข้อความตอนหนึ่งใน “รายงานตรวจการทำไหมมณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129” ของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ ซึ่งเขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2453 ที่ระบุว่า

“...ราษฎรได้ทอผ้ากันเกือบทุกบ้าน...โดยมากใช้ทอด้วยเส้นด้าย ซึ่งมีน้อยที่จะทอ ด้วยไหม เพราะเหตุว่าไหมที่ทำได้ไม่พอ...”⁶⁵

⁶⁵ หจข. , กส. 13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์ .

จากบทที่ 2 ของงานวิจัยนี้ ผู้เขียนได้กล่าวถึงการปลูกฝ้ายในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงก่อนที่จะมีการทำสนธิสัญญาเบาริงไว้บ้างแล้วว่า จากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ให้ความเห็นว่าเดิมนั้น ภูมิภาคนี้โดยเฉพาะเมืองหล่มสักและเพชรบูรณ์ถือเป็นแหล่งปลูกฝ้ายที่สำคัญที่สุดในบรรดาหัวเมืองฝ้ายเหนือทั้งหลายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่ลักษณะการผลิตของราชภรณ์นั้นจะมีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อให้พอสำหรับการบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น ส่วนการผลิตเพื่อขายน่าจะจะมีอยู่น้อยหรืออาจจะมีเลยก็เป็นได้ เพราะผลผลิตส่วนเกินที่เหลือจากการบริโภคในครัวเรือนของราชภรณ์นั้นมักจะถูกรัฐจัดเก็บไปในระบบส่วยเสียแล้วเป็นส่วนใหญ่

ต่อมาเมื่อมีการทำสนธิสัญญาเบาริงกับประเทศตะวันตกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ผลที่เกิดขึ้นประการหนึ่งก็คือสนธิสัญญาเบาริงทำให้สยามได้เปิดประเทศติดต่อค้าขายกับชาติต่างๆ และทำให้มีการนำเข้าผ้าประเภทต่างๆ ตลอดไปจนถึงเส้นด้ายจากต่างประเทศเข้ามาในสยามเป็นจำนวนมาก และด้วยความที่ผ้าและเส้นด้ายจากต่างประเทศเหล่านี้มักจะมีคุณภาพดีและมีราคาถูกกว่าผ้าที่ผลิตในสยาม (อันเนื่องมาจากการถูกจัดเก็บภาษีอัตรานำเข้าเพียงร้อยละ 3 ในขณะที่ราชภรณ์ในสยามหากปลูกฝ้ายจะต้องเสียภาษีภายในถึงร้อยละ 7)⁶⁶ จึงส่งผลทำให้ผ้าและเส้นด้ายจากต่างประเทศเหล่านี้มีการจำหน่ายอย่างแพร่หลาย ทำให้ราชภรณ์สยามลดปริมาณการปลูกฝ้ายของตนเอง และหันมาซื้อด้ายสำเร็จรูปจากต่างประเทศมาทอเป็นผ้าหรือไมก็ซื้อผ้าสำเร็จรูปต่างๆ มาใช้แทน ซึ่งก็รวมถึงในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ด้วย ดังจะเห็นได้จากใน “รายงานตรวจการทำไหมมณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129” ของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ ซึ่งเขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2453 ตอนหนึ่งที่ระบุว่า

...ได้เห็นราชภรณ์ปลูกฝ้ายกันแต่เล็กน้อย จึงได้สอบถามดูว่าเหตุใดจึงปลูกกันแต่เล็กน้อยเพราะด้ายราชภรณ์ก็ได้ใช้สำหรับทอผ้ากันมาก ทั้งพื้นดินก็ดี อาจปลูกได้งอกงาม ราชภรณ์ตอบว่า การปลูกฝ้ายได้งอกงามดีจริง แต่เมื่อปลูกได้ปุ๋ยฝ้ายมาแล้วไม่ทราบว่าจะไปจำหน่ายที่ไหนถ้าจะปั่นเป็นเส้นด้ายไว้ใช้เองก็ปั่นเส้นหยาบ ใช้ทอผ้าไม่งาม จึงต้องซื้อด้ายจากพวกจีน มาใช้ทอผ้า...⁶⁷ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี พบว่า นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2453 เป็นต้นมา รัฐบาลได้ให้ความสำคัญกับการที่จะเริ่มการบำรุงฝ้ายขึ้นมาในสยามมากขึ้น ทั้งนี้ก็เป็นผลเนื่องมาจากการที่รัฐเห็นว่า

⁶⁶ หจข., ร.6. ค.18/7 ภาษีฝ้าย นุ่น แลภาษีครั้ง, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 เลขที่ 17/296 วันที่ 11 เมษายน ร.ศ.131.

⁶⁷ หจข., กส. 13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

ปริมาณการปลูกฝ้ายของสยามนั้นลดลง ในขณะที่ฝ้ายเป็นสินค้าที่ต่างประเทศต้องการ ดังนั้นรัฐจึงควรสนับสนุนให้ราษฎรปลูกฝ้ายให้มากขึ้น เพื่อจะทำให้สยามมีสินค้าสำคัญส่งออกเพิ่มขึ้น และจะได้เป็นทางเลือกสำหรับทำมาหากินของราษฎร เมื่อเวลาทำนาไม่ได้เต็มภูมิภาคหรือในคราวที่ราคาข้าวตกต่ำ⁶⁸ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม พื้นที่ที่รัฐได้เข้าไปบำรุงการปลูกฝ้ายในเวลานั้นก็คือบริเวณมณฑลพิษณุโลกเป็นสำคัญ ขณะที่ในมณฑลเพชรบูรณ์นั้นไม่ปรากฏว่ามีความพยายามที่รัฐจะเข้ามาบำรุงโดยตรงแต่อย่างใด หากแต่ก็พบว่าบรรดาข้าราชการมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้นก็ได้พยายามที่จะบำรุงการปลูกฝ้ายของราษฎรอยู่เช่นกัน ดังจะเห็นได้จากในประกาศลดหย่อนการเกณฑ์แรงงานของพระยาเทพาธิบดีในปี พ.ศ. 2453 นั้น ก็มีข้อความสำคัญของข้อที่ระบุไว้ว่า รัฐจะยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงทำการโยธาให้ 1 ปี หากว่าราษฎรสามารถทอผ้าถุงหรือผ้าซิ่นด้วยฝ้ายไทยใหม่ไทยได้ 15 ผืนใน 1 ปี หรือหากสามารถทำฝ้ายได้เนื้อฝ้ายทั้งเมล็ดหนัก 100 ชั่งไทย หรือหากบดเมล็ดออกก็จะต้องได้น้ำหนัก 50 ชั่งไทย⁶⁹ เป็นต้น

ต่อมา ในสมัยพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ก็ได้มีความพยายามที่จะสนับสนุนให้ราษฎรปลูกฝ้าย ดังจะเห็นได้จากใน “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์” ที่ว่า

“...ในเวลานี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้แนะนำกับกำนันผู้ใหญ่บ้านแลราษฎรให้ทำเกวียนแลปลูกต้นฝ้าย ต้นลู่ เลี้ยงสุกร ผสมไถไวกว้างหนึ่งก่อน...”⁷⁰ เป็นต้น

นอกจากนี้ในปีต่อมา คือ ปี พ.ศ. 2455 เมื่อทางมณฑลเพชรบูรณ์ได้จัดส่งสิ่งของฝีมือของนักเรียนและราษฎรในมณฑลมาร่วมแสดง ในการแสดงศิลปหัตถกรรมนักเรียนในครั้งแรกนั้น ก็มีสิ่งของประเภทผ้าฝ้ายรวมอยู่ด้วย ดังจะเห็นได้จากใบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ที่กราบเรียน มหาอำมาตย์เอกพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในปี พ.ศ. 2455 ความว่า

⁶⁸กระทรวงเกษตรราธิการ, “ว่าด้วยการเพาะปลูกฝ้ายในภายน่า,” ประกอบกรกสิกรรม 1 (กรกฎาคม ร.ศ. 130):42, อ้างถึงใน สุภาพรรณ ขอมผล, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448 - 2484,” หน้า 147.

⁶⁹หจข., กส.13/368 มณฑลเพชรบูรณ์ขออนุญาตพิมพ์ประกาศยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงเพื่อบำรุงการเพาะปลูก.

⁷⁰กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล เล่ม 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.131, หน้า 54.

“...บัดนี้ข้าพเจ้าได้รับสิ่งของที่ทำได้ด้วยฝีมือนักเรียนที่โรงเรียนส่งมากับสิ่งของต่างๆ ราษฎรซึ่งทำได้ด้วยฝีมือไทยแท้ (เช่น ผ้าพื้นหรือผ้าตองและผ้าเซ็ดมือ ทำโดยใช้ฝ้ายไทยหีบเอง บั่นเส้นด้าย ถักทอเป็นผืนผ้าเองทั้งสิ้น หาได้ใช้ด้ายจีนไม่)...”⁷¹

อย่างไรก็ดี นอกเหนือจากหลักฐานดังกล่าวถึงนี้แล้ว ก็ไม่ปรากฏว่ามีความพยายามใดๆที่จะสนับสนุนและส่งเสริมการปลูกฝ้ายในมณฑลนี้อีก สำหรับข้อมูลตัวเลขเชิงสถิติเกี่ยวกับเนื้อที่การปลูกไร่ฝ้ายของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ผู้เขียนสามารถค้นพบได้เพียง 5 ปี ระหว่างปี พ.ศ. 2454-2458 ดังนี้

ตารางที่ 26 พื้นที่ปลูกฝ้ายในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ. 2454 - 2458

พ.ศ.	พื้นที่ที่มีการปลูกฝ้าย (ไร่)
2454 ¹	846
2455 ²	1,505
2456 ²	1,500
2457 ²	346
2458 ²	315

ที่มา รวบรวมจาก

¹ สุภาพรรณ ขอบผล, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448 - 2484,” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534 , หน้า 149-150.

² หจข., กค. 0301.1.38.K/1 Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918, p. 230.

จากตารางจะเห็นได้ว่า เมื่อมีการบำรุงการปลูกฝ้ายในมณฑลนี้ในระยะแรกๆ กิจการดูจะดำเนินไปได้ด้วยดีในระดับหนึ่ง ดังจะเห็นได้ว่า ในระหว่างปี พ.ศ. 2455 - 2456 นั้น ราษฎรได้ขยายพื้นที่การเพาะปลูกฝ้ายเพิ่มขึ้นจากปี พ.ศ. 2454 ถึงเกือบ 2 เท่าตัว แต่แล้วในช่วง 2 ปีสุดท้ายของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ตัวเลขพื้นที่การเพาะปลูกฝ้ายของราษฎรก็ลดลงเป็นอย่างมาก เมื่อเทียบกับปี พ.ศ. 2455 ถึงเกือบ 5 เท่าตัว เป็นต้น ทั้งนี้เหตุผลที่รองรับการ

⁷¹ หจข., ศธ. 17/5 รายงานการแสดงศิลปหัตถกรรม พ.ศ. 2456, โบบอกพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ กราบเรียน มหาอำมาตย์เอก พระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เลขที่ 24/3798 ลงวันที่ 11 ธันวาคม ร.ศ.131.

ปรับเปลี่ยนดังกล่าวนั้น ก็น่าจะเนื่องมาจากสภาพธรรมชาติภายในมณฑลเองที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูกทางการเกษตรในระยะนั้นประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งก็อาจจะเนื่องมาจากการขาดการประสานงานในการบำรุงพืชผลและการดำเนินการต่างๆ ของบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงนั้นอีกประการหนึ่ง ยิ่งไปกว่านั้นยังมีสาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ในช่วงเวลาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2456 เป็นต้นมา ผลผลิตฝ้ายที่เดิมรัฐได้ให้การส่งเสริมนั้นมีราคาตกต่ำเป็นอย่างมาก จะเห็นได้ว่าแม้ในมณฑลพิษณุโลก ราษฎรที่ทำการปลูกไรฝ้ายก็ประสบกับปัญหาการขาดทุนอย่างหนัก และรัฐบาลเองก็ไม่สามารถเข้ามาช่วยแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้มากนัก ดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการในเวลานั้นถึงกับทรงแสดงทัศนคติว่า พระองค์คิดว่าการที่จะบำรุงการปลูกฝ้ายให้บังเกิดผลดีเหมือนการปลูกข้าวนั้นเป็นไปได้ ดังนั้นพระองค์จึงไม่ทรงเห็นด้วยกับการที่รัฐบาลจะดำเนินการบำรุงการทำไรฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกให้เจริญกว่าที่เป็นอยู่อีกต่อไป⁷² เป็นต้น ดังนั้นนับแต่นั้นเป็นต้นมา การบำรุงการปลูกฝ้ายในมณฑลพิษณุโลกและพื้นที่ต่างๆทั่วสยามจึงเกิดภาวะซบเซาลง⁷³ ซึ่งก็น่าจะรวมถึงในบริเวณมณฑลเพชรบูรณ์ด้วยนั่นเอง

สินค้าประเภทของป่า, สัตว์ป่า และผลิตผลจากป่า

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ภูมิประเทศของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ประกอบไปด้วยป่าและภูเขาเป็นจำนวนมาก อีกทั้งยังมีสัตว์ป่าอาศัยอยู่เป็นจำนวนมากด้วยเช่นกัน ดังนั้นอาชีพการเก็บหาของป่าและผลิตผลจากป่า ตลอดจนอาชีพยิงสัตว์ป่าขายจึงเป็นอาชีพที่สำคัญอีกประเภทหนึ่งของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนตลอดเวลา แม้ว่าอาจจะมีปริมาณที่ลดน้อยลงไปบ้างในสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ในระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2458 นี้ก็ตาม ทั้งนี้ อาจจะได้เห็นได้จากหนังสือ “บัญญัติผลประโยชน์แผ่นดินกรมสรรพากรนอก กระทรวงมหาดไทย ตั้งแต่ ร.ศ.121 ถึง ร.ศ. 133” ซึ่งเป็นหนังสือที่กรมสรรพากรนอก กระทรวงมหาดไทยได้จัดพิมพ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2458 โดยผู้เขียนจะขอคัดลอกมาเฉพาะแต่ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเงินผลประโยชน์ต่างๆที่รัฐจัดเก็บได้จากการจัดเก็บผลิตผลจากป่าของราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงปี พ.ศ.2445-2457 ดังนี้

⁷²สุภาพรรณ ขอมผล, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448 - 2484,” หน้า 155.

⁷³เรื่องเดียวกัน, หน้า 150 -158.

ตารางที่ 27 เงินผลประโยชน์ที่รัฐได้จากการจัดเก็บผลผลิตจากป่าของราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์
ในช่วงปี พ.ศ. 2445 – 2457

ปี พ.ศ.	ค่าอนุญาตและค่าอากรทำป่า ¹
2445	21
2446	-
2447	-
2448	6,000
2449	10,500
2450	8,191
2451	8,100
2452	1,295
2453	1,311
2454	1,037
2455	963
2456	842
2457	492

ที่มา ดัดแปลงจาก

หจข., กค. 0301.1.1/4 Statistics of Provincial Revenue Department. B.E.2454 (1902-03) to B.E.2457(1914-15), pp. 18-19.

หมายเหตุ

¹ค่าอากรทำป่าไม้นี้จะได้มาจาก 1)ค่าอนุญาตตัดไม้ 2)ค่าอนุญาตหาขงไม้ 3)ค่าอนุญาต
หามูลค้างควา 4)ค่าอนุญาตอากรป่าฝั่ง 5)ค่าอากรป่าลาน 6)ค่าอนุญาตป่ากระวาน 7)ค่า
อนุญาตทำป่าไม้ 8)ค่าอนุญาตทำเปลือกไม้ 9)ค่าอนุญาตเผาถ่าน 10)ค่าอนุญาตตัดหวาย
11)ค่าอนุญาตหาชัน 12)ค่าอนุญาตหาขงไม้ 13)ค่าอนุญาตเจาะเผาต้นยาง 14)ครึ่ง

นอกจากนี้ ใน “รายงานพระยาสุนทรเทพพิภจจารักษ์ตรวจราชการมณฑล
เพชรบูรณ์” ซึ่งบันทึกโดยพระยาสุนทรเทพพิภจจารักษ์ สมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์คนสุดท้าย
ในปี พ.ศ. 2454 นั้น ก็ได้ให้ข้อมูลต่อนหนึ่งเกี่ยวกับสินค้าต่างๆ ของมณฑลเพชรบูรณ์ที่มีการ
ส่งออกขายในภูมิภาคอื่นๆในปี พ.ศ. 2452 ซึ่งมีอยู่ทั้งหมด 19 ประเภท โดยในจำนวนนี้
ปรากฏว่า เป็นสินค้าประเภทของป่าและผลผลิตจากป่าเสียเป็นส่วนใหญ่ ดังจะเห็นได้จากตาราง
ต่อไปนี้

ตารางที่ 28 สินค้าต่างๆของมณฑลเพชรบูรณ์ที่มีการส่งออกไปขายในภูมิภาคอื่นๆใน พ.ศ.2452

ประเภทสินค้า	ปริมาณ / น้ำหนัก (ตามมาตราชั่งน้ำหนักไทย)	จำนวนเงิน
1. หนังสือตัวต่างๆ	865 บาท	17,300 บาท
2. ชัน	544 บาท	5,786 บาท
3. ยาเข้าเย็น	10 หาบ	75 บาท
4. คำแสด	2 หาบ	8 บาท
5. ช้าง	5 ช้าง	200 บาท
6. กระจุกและเขาสัตว์	46 หาบ	137 บาท 15 สตางค์
7. ครั่งดิบ	2 หาบ	60 บาท
8. ลูกเฒ่า	1 หาบ	40 ชั่ง 850 บาท
9. ดินประสิว	1 หาบ	75 บาท
10. เปลือกสีเสียด	5,000 เปลือก	124 บาท 50 สตางค์
11. ป่านกำ	18 หาบ	78 บาท 75 สตางค์
12. ใต้กระบอก	10 หาบ	3 บาท 50 สตางค์
13. เข้าเปลือก	3,074 เกวียน	76,850 บาท
14. มะพร้าว	6,190 บาท	185 บาท 79 สตางค์
15. สุกกร	74 ตัว	740 บาท
16. น้ำผึ้ง	41 ไท	123 บาท
17. หมากแห้ง	300 ผล	12 สตางค์
18. พริกไทย	3 ปีบ	3 บาท 75 สตางค์
19. ยาสูบ	75,365 ห่อ	150,471 บาท
รวมเป็นเงินทั้งสิ้น		251,341 บาท 31 สตางค์

ที่มา กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล เล่มที่ 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ. 131, หน้า 53 - 54.

อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าเสียดายว่าในรายงานฉบับดังกล่าวนี้มิได้ให้รายละเอียดว่าสินค้าแต่ละชนิดเหล่านี้ถูกส่งออกไปจำหน่ายยังภูมิภาคใดและในปริมาณเท่าใดอย่างชัดเจน แต่ทั้งนี้ ในบรรทัดต่อมาพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ก็ได้เขียนข้อความที่ระบุว่า

“...สินค้าเหล่านี้ มีบรรทุกเรือล่องไปขายตามลำน้ำสักถึงกรุงเก่า แลเลยถึง
กรุงเทพบ่าง ปีหนึ่งไปมาได้เที่ยวหนึ่ง ถ้ารีบร้อนได้ ๒ เที่ยวในระดูน้ำเท่านั้น ที่
บรรทุกโคต่างไปทางบกมีน้อยทีเดียว...”⁷⁴

จากข้อความดังกล่าว พอจะทำให้สามารถอนุมานได้ว่าตลาดรองรับสินค้าของป่า
จากมณฑลเพชรบูรณ์ในเวลานั้น น่าจะเป็นบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาเป็นสำคัญ โดยเส้นทางการค้า
หลักที่ใช้ในเวลานั้น ก็คือ เส้นทางการคมนาคมทางน้ำล่องเรือมาตามลำน้ำป่าสักนั่นเอง อย่างไรก็ตาม
ดี แม้ว่าโดยประเภทของสินค้าที่มีการส่งออกจากมณฑลเพชรบูรณ์ตามตารางที่ 28 จะระบุว่า
สินค้าของป่าเป็นกลุ่มสินค้าที่มีการส่งออกมากประเภทที่สุด แต่ทั้งนี้จะพบว่า สินค้าเหล่านี้มักจะ
ไม่ค่อยมีราคามากนัก ยกเว้นชิ้นและหนังสัตว์ต่างๆเท่านั้น ทั้งนี้ก็น่าจะเนื่องมาจากการที่ความ
ต้องการสินค้าประเภทของป่าในสยามในช่วงเวลาดังกล่าวนั้นได้ลดน้อยลงไปเป็นอย่างมาก
โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับในช่วงสมัยช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังนั้น จึง
พบว่า ในแต่ละปีเงินที่ได้จากการค้าของป่าหรือผลประโยชน์ที่รัฐสามารถจัดเก็บได้จากค่าอนุญาต
และค่าการทำป่าในมณฑลเพชรบูรณ์ในระหว่างปี พ.ศ.2445-2457 จึงมีอยู่ในจำนวนที่ไม่มาก
นัก ยิ่งหากเมื่อนำเอาตัวเลขดังกล่าวไปเปรียบเทียบกับผลประโยชน์ทั้งหมดที่รัฐจัดเก็บได้จาก
มณฑลนี้ในแต่ละปีนั้นก็จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีสัดส่วนที่น้อยมาก ดังตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁷⁴กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล
เล่มที่ 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ.2455), หน้า 53.

ตารางที่ 29 ผลประโยชน์ประเภทค่าอนุญาตแลค่าอากรทำป่า เทียบกับผลประโยชน์ทั้งหมดที่ได้จากมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2445 – 2457

ปี พ.ศ.	เงินผลประโยชน์ทั้งสิ้นที่ จัดเก็บได้ในมณฑลเพชรบูรณ์ (บาท)	เงินค่าอนุญาตแลค่าอากรทำ ป่า (บาท)	สัดส่วนระหว่างค่าอนุญาตแลค่าอากรทำ ป่าเทียบกับเงินผลประโยชน์ทั้งสิ้นที่ จัดเก็บได้ในมณฑลเพชรบูรณ์ (ร้อยละ)
2445	105,193	21	0.02
2446	84,749	-	-
2447	76,343	-	-
2448	83,992	6,000	7.14
2449	92,949	10,500	11.30
2450	86,503	8,191	9.47
2451	84,825	8,100	9.55
2452	112,033	1,295	1.16
2453	121,039	1,311	1.08
2454	118,863	1,037	0.87
2455	102,718	963	0.94
2456	114,388	842	0.74
2457	139,812	492	0.35

ที่มา ดัดแปลงจาก

หจข.,กค.0301.1.1/4 Statistics of Provincial Revenue Department.B.E.2454
(1902-03) to B.E.2457 (1914-15), pp. 18-19.

นอกจากนี้ หากจะพิจารณาในด้านของจำนวนราษฎรผู้ประกอบอาชีพหาของป่า และยิงสัตว์ป่าชายระหว่างปี พ.ศ. 2452 - 2458 ตามข้อมูลที่รวบรวมได้จาก เทศาภิบาล ฉบับต่างๆ ซึ่งได้ให้ข้อมูลช่วงปี พ.ศ. 2452 - 2458 ก็จะสามารถตัวเลขทางสถิติดังตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 30 จำนวนประชากรในมณฑลเพชรบูรณ์ที่มีอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการหาของป่า สัตว์ป่า และผลประโยชน์จากป่าไม้ต่างๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2452 - 2458

อาชีพ / พ.ศ.	2452	2453	2454	2455	2457	2458
การเลี้ยงไม้	22	22	15	-	3	-
การขายของป่า	329	624	-	-	-	554
การยิงสัตว์ป่าขาย	513	513	406	437	7	98
การขายซุงเส้า	-	134	117	52	116	-
การตัดไม้ขาย	155	21	-	-	-	-
การทำนํ้ามันยางขาย	432	432	435	455	242	-
การทำยางไม้ต่างๆ	159	-	-	-	-	-
การตัดลาน	465	-	-	-	-	-
การทำได้ขาย	-	-	67	68	141	-

ที่มา รวบรวมจาก

กระทรวงมหาดไทย , “เรื่องสำรวจทำบัญชีสัตว์ในครุฑ,” เทศาภิบาล , เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452), หน้า 37.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 14 มณฑล ศก 128,” เทศาภิบาล, เล่ม 10 แผ่นพิเศษ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453), หน้า 208 - 211.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพเฉพาะ 12 มณฑล ศก 129,” เทศาภิบาล, เล่ม 13 ฉบับพิเศษ เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455), หน้า 329.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 17 มณฑล พ.ศ. 2454,” เทศาภิบาล, เล่ม 18 แผ่นที่ 108 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457, หน้า 245 - 250.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2455,” เทศาภิบาล, เล่ม 20 แผ่นที่ 117 วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2458, หน้า 171 - 176.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2457,” เทศาภิบาล, เล่ม 23 แผ่นที่ 131 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458, หน้า 217 - 222.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2458,” เทศาภิบาล, เล่ม 24 แผ่นที่ 133 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2460, หน้า 88 - 118.

จากตารางที่ 29 และ ตารางที่ 30 สะท้อนให้เห็นว่า ในช่วงเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้ อาชีพการจับเก็บของป่า, ผลิตผลจากป่า และการยิงสัตว์ป่าขาย ก็ยังนับว่าเป็นอีกกลุ่มอาชีพหนึ่งที่ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนยังคงเลือกทำกันอยู่บ้าง แม้จะเป็นเพียงจำนวนเล็กน้อยเมื่อเทียบกับจำนวนประชากรทั้งมณฑลในแต่ละปีก็ตาม เข้าใจว่าการที่ราษฎรในภูมิภาคนี้เลือกประกอบอาชีพดังกล่าวมาน้อยแม้ว่าโดยสภาพภูมิประเทศของมณฑลนี้จะมีทรัพยากร

ประเภทของป่าอยู่เป็นจำนวนมากก็ตามนั้น ก็น่าจะเนื่องมาจากการที่ในช่วงเวลาดังกล่าว สิ้นค้าประเภทของป่าและสัตว์ป่านั้น มีใช้สินค้าสำคัญที่เป็นที่ต้องการของตลาดทั้งภายในประเทศและภายนอกประเทศเหมือนอดีตที่ผ่านมา ราษฎรจึงไม่มีแรงจูงใจที่จะเข้าป่าไปเก็บของป่าและล่าสัตว์ออกมาขายมากเท่ากับการที่จะทุ่มเทกำลังกายและเวลาในการผลิตไปใช้ในผลิตผลผลิตอื่นๆซึ่งน่าจะให้ผลตอบแทนมากกว่า เช่น การปลูกข้าว ปลูกยาสูบ และการปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่รัฐให้การสนับสนุนและส่งเสริมในช่วงเวลานั้นมากกว่าก็เป็นได้ ยิ่งไปกว่านั้น ยังพบด้วยว่า การมีรถไฟสายเหนือผ่านเข้ามาถึงภูมิภาคใกล้เคียง เช่น พิจิตรและบางมูลนาคตั้งแต่ปี พ.ศ. 2448 แล้วนั้น ก็ไม่ได้ทำให้ราษฎรในภูมิภาคนี้มีแรงจูงใจที่จะเก็บของป่าแล้วบรรทุกไปขายยัง ภูมิภาคอื่นๆผ่านทางรถไฟที่มีแต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จาก การตรวจสอบจากรายงานกรมรถไฟในระหว่างปี พ.ศ.2453-2461 ของสุภาพรรณ ขอมผล ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448 - 2484”⁷⁵ นั้น สุภาพรรณ พบว่า การส่งออกสินค้าประเภทของป่า เช่น เขาสัตว์และหนังสัตว์ ออกจากสถานีรถไฟที่พิจิตรและบางมูลนาค (ซึ่งถือเป็นสถานีรถไฟที่ใกล้กับมณฑลเพชรบูรณ์มากที่สุด) มีสถิติปรากฏอยู่เพียงปีเดียว คือปี พ.ศ. 2455 อีกทั้งยังเป็นการส่งออกในปริมาณที่น้อยมาก ยิ่งไปกว่านั้น สุภาพรรณยังพบด้วยว่า นอกจากสินค้าประเภทเขาสัตว์และหนังสัตว์ดังกล่าวแล้ว ก็ไม่ปรากฏรายงานว่ามีการส่งออกสินค้าของป่าอื่นใดในสถานีรถไฟทั้งสองนี้⁷⁵ เป็นต้น

สภาพการค้า

การศึกษาในหัวข้อเกี่ยวกับสภาพการค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน สมัยมณฑลเพชรบูรณ์ พ.ศ. 2442 - 2458 นี้ ผู้เขียนจะแยกทำการศึกษาเป็น 3 ประเด็น ได้แก่ เส้นทางการค้า , ประเภทของสินค้า และผู้ประกอบการค้า ดังรายละเอียดต่อไปนี้

เส้นทางการค้า

ในสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ พบว่าเส้นทางการค้าระหว่างบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่นๆ นั้นก็จะแบ่งเป็น 2 เส้นทางหลัก คือเส้นทางน้ำและเส้นทางบกเช่นเดิม คือ

⁷⁵โปรดดูรายละเอียดของการศึกษาในหัวข้อนี้จาก สุภาพรรณ ขอมผล, “การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ. 2448 - 2484,” หน้า 197- 211.

ก. เส้นทางน้ำ

ได้แก่การล่องเรือขนสินค้ามาตามลำน้ำป่าสัก เพื่อนำมาขายกับเมืองต่างๆทางลุ่มน้ำเจ้าพระยาและกรุงเทพฯ พบว่า เส้นทางการค้าทางน้ำดังกล่าวนี้เป็นเส้นทางการค้าที่สำคัญที่สุดของราษฎรและพ่อค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ตลอดช่วงเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ที่เดียว ดังจะเห็นได้จากใน “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ ศก 130” ที่ระบุว่าเส้นทางที่มีการขนส่งสินค้าส่วนใหญ่ไปขายยังนอกภูมิภาคนั้นได้แก่การล่องเรือสินค้ามาขายตามลำน้ำป่าสักไปจนถึงกรุงเทพและกรุงเทพฯ⁷⁶ นั่นเอง

ข. เส้นทางบก

เข้าใจว่า คงจะเป็นอีกเส้นทางหนึ่งที่มีการส่งออกสินค้าจากภูมิภาคนี้ไปขายยังภูมิภาคอื่นๆแต่มีแนวโน้มว่าในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้ การค้าทางบกของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนจะมีค่อนข้างน้อยเมื่อเทียบกับการส่งสินค้าไปขายตามลำน้ำป่าสัก แม้ว่าในช่วงนี้จะมี ความพยายามในการพัฒนาเส้นทางการค้าทางบกภายในภูมิภาคนี้เพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะนับแต่ปี พ.ศ. 2452 ซึ่งมีการสร้างทางเกวียนสำเร็จและมีคนนิยมใช้เกวียนมากขึ้นบ้างแล้วก็ตาม แต่ทั้งนี้ก็ต้องพิจารณาภายใต้กรอบเงื่อนไขที่ว่า ความเคยชินของราษฎรในการขนส่งสินค้าทางน้ำนั้นมีมานานนับแต่อดีตแล้ว การจะให้ราษฎรเปลี่ยนมาใช้เส้นทางบกในการค้าขายโดยทันทีทันใดย่อมเป็นเรื่องยาก อีกทั้งหากจะพิจารณาถึงระยะเวลาที่มีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกนั้นก็ เห็นว่าเป็นช่วงเวลาที่ค่อนข้างสั้น อีกทั้งยังเป็นเพียงระยะแรกๆของการสร้างเส้นทางบกต่างๆ ในภูมิภาคนี้ ซึ่งความสะดวกคงมีไม่มากนักและปัญหาอุปสรรคต่างๆก็ยังคงมีอยู่ แต่อย่างน้อยที่สุด การพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางบกตลอดเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์นั้นก็ สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของบรรดาข้าราชการในมณฑลนี้ ในการที่จะผลักดันให้ราษฎรมีเส้นทางการค้าขายเพิ่มเติมจากการค้าทางน้ำที่ได้เพียง 1 - 2 ครั้งในแต่ละปีนั้นให้มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะเห็นได้ว่าเส้นทางเกวียนที่ข้าราชการได้พยายามสร้างขึ้นนั้นเป็นเส้นทางที่มุ่งจะสร้างไปเชื่อมต่อกับภูมิภาคใกล้เคียง คือ พิจิตรและบางมูลนาค ซึ่งมีรถไฟสายเหนือผ่านมาถึงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2448 แล้ว แม้ว่าในระยะเวลาที่ศึกษาความพยายามดังกล่าวอาจจะไม่ประสบผลสำเร็จมากนักก็ตาม

⁷⁶กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล เล่ม 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.131, หน้า 53.

สำหรับการค้าข้ามพรมแดนระหว่างบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน กับดินแดนอื่นๆ ในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ เท่าที่ผู้เขียนพอจะค้นพบได้นั้น มีข้อมูลที่ระบุไว้ในปี พ.ศ. 2446 ว่า ในปีนั้นเกิดกรณีว่า นายจร เสมียนฝีกหัดที่ศาลมณฑลเพชรบูรณ์ ผู้ซึ่งเป็นบุตรบุญธรรมของบุตรเขยของพระสุริยวงษาแห่งเมืองหล่มสัก ได้อ้างตัวกับชาวหลวงพระบางที่ได้เดินทางมาค้าขายถึงเมืองเพชรบูรณ์ว่าตนเป็นเจ้าของทรัพย์เจ้าอุปราชแห่งเมืองหลวงพระบางที่ถูกฝรั่งเศสลักพาตัวไปตั้งแต่เมื่อครั้งเป็นเด็กเล็ก ต่อมาได้มีการสืบสวนจากทางรัฐบาลสยามกันว่าถ้อยคำที่นายจรกล่าวอ้างนั้นมีความเป็นไปได้สักเพียงไหน ปรากฏว่าในถ้อยคำที่สืบสวนนั้นได้มีบางประโยคที่ชี้ให้เห็นร่องรอยว่า การค้าข้ามพรมแดนระหว่างมณฑลเพชรบูรณ์กับชาวเมืองหลวงพระบางโดยตรงในเวลานั้นเป็นไปอย่างสะดวกมากกว่าช่วงเวลาที่ผ่านมา ดังอาจจะเห็นได้จากข้อความตอนหนึ่งที่พระยาศรีสหเทพกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ ในปี พ.ศ.2446 ความว่า

...เมื่อเดือนพฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๒ นี้มีพวกเมืองหลวงพระบางลงมาค้าขายถึงเมืองเพชรบูรณ์พบเจ้าทรัพย์คำ...กระทรวงมหาดไทยมีความสงสัยอย่างมากว่า คนๆ นั้นจะเป็นเจ้าทรัพย์คำจริงหรือ...เหตุใดจึงต้องมาปลอมตัวนิ่งอยู่ถึง ๑๑ ปี...ถ้าจะไปเมืองหลวงพระบางจากเมืองหล่มสักก็ทำได้โดยสะดวก...เจ้าทรัพย์คำตอบ...ที่มาอยู่เมืองหล่มสักก็ช้านานไม่แสดงให้ปรากฏว่าเป็นเจ้าทรัพย์คำ เพราะเวลานั้นยังยอมและไม่ใคร่มีคนเมืองหลวงพระบางลงมา มีความดังนี้...⁷⁷

จากเนื้อความในหนังสือดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นว่า การค้าข้ามแดนระหว่างราษฎรในเมืองหลวงพระบางกับราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในเวลานั้น น่าจะมีเส้นทางที่ติดต่อไปมาค้าขายระหว่างกันได้ และในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้การค้าข้ามแดนดังกล่าวก็น่าจะมีมากกว่าที่ในช่วงเวลาก่อนหน้านี้จะมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ด้วย อย่างไรก็ดี นอกจากหลักฐานดังกล่าวแล้ว ก็ไม่มีหลักฐานร่วมสมัยใดๆ ที่กล่าวถึงการค้าข้ามแดนระหว่างบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับดินแดนอื่นๆ โดยตรงอีกเลย แต่ทั้งนี้หากจะพิจารณาจากหลักฐานที่ปรากฏในสมัยต่อมานั้น ก็พบว่า ได้มีหลักฐานที่กล่าวถึงการค้าข้ามแดนระหว่างเมืองเรณูนครกับพม่า โดยในเส้นทางการค้านั้นได้มีการเดินทางผ่านมณฑลเพชรบูรณ์ด้วย แต่ทั้งนี้หลักฐานดังกล่าวก็มิได้ระบุหรือให้รายละเอียดใดๆ ว่าการค้าที่เกิดขึ้นนั้นมีราษฎรจากภูมิภาคนี้เข้าร่วมด้วยหรือไม่ หรือ

⁷⁷ หจข., ร.5 ม.1/23 เจ้าทรัพย์คำ หลวงพระบางมาอยู่มณฑลเพชรบูรณ์และกลับไปหลวงพระบาง, พระยาศรีสหเทพ กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาณูการ เลขที่ 1449/7283 วันที่ 29 กันยายน ร.ศ.122.

สินค้าจากพม่าที่มีการนำไปถึงเมืองเรณูนครนั้น จะมีการนำมาแบ่งขายที่มณฑลเพชรบูรณ์บ้าง หรือไม่ ดังจะเห็นได้จากพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาค 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา อุดรและร้อยเอ็ด” ในสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2466 ตอนหนึ่งที่ทรงกล่าวว่า

“...เมืองเรณูนคร...ชาวบ้านมีฝีมือทอผ้าดี ก็มีการผสมโคกระบือนำไปขายถึง เมืองมรแมน เดินทางช่องสระผมนผ่านไปทางมณฑลเพชรบูรณ์ ขากลับซื้อสินค้า จากเมืองมรแมนมาขาย ที่นี้จึงมีผ้าด้ายไหมเครื่องแต่งตัวแปลกๆ...”⁷⁸ เป็นต้น

โดยสรุปเข้าใจว่าการค้าข้ามแดนระหว่างมณฑลเพชรบูรณ์กับดินแดนอื่นๆ อาจจะมีอยู่บ้าง แต่เข้าใจว่าน่าจะมีอยู่ในปริมาณน้อยเพราะสังเกตได้จากการที่ไม่มีหลักฐานร่วมสมัยที่กล่าวถึงโดยตรงในวันนั้นเอง

ประเภทของสินค้า

ในสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้ พบว่า ยาสูบถือเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุด ของภูมิภาคนี้ นอกจากยาสูบแล้วก็มี ของป่า สัตว์พาหนะต่างๆ และที่มีการส่งออกเพิ่มขึ้นมาจากช่วงก่อนหน้าที่จะเป็นมณฑลเพชรบูรณ์นั่นก็คือ สินค้าประเภทข้าว เป็นต้น ส่วนตลาดหลักที่รองรับสินค้าจากมณฑลเพชรบูรณ์นั้นก็ ได้แก่ กรุงเทพฯ และเมืองต่างๆในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำ เจ้าพระยาที่เป็นเส้นทางผ่านของลำน้ำป่าสักนั่นเอง นอกจากนี้แล้วก็อาจมีการส่งออกสินค้า เหล่านี้ไปยังภูมิภาคอื่นๆบ้างแต่ก็พบว่าปริมาณที่น้อยมาก ยกตัวอย่างเช่น ในกรณีของยาสูบที่มีการส่งออกจากมณฑลเพชรบูรณ์ในปี พ.ศ. 2453 ตามที่กล่าวอ้างใน “รายงานตรวจการทำไหม มณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129 ” ของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ที่ระบุว่า ในปีนั้นมีการส่งออกยาสูบ จากมณฑลเพชรบูรณ์ไปยังภูมิภาคต่างๆ คิดเป็นสัดส่วนดังนี้ คือ กรุงเทพฯ 50.85%, กรุงเทพฯ 28.93 %, นครราชสีมา 19.36 %, ไชยบาดาล 0.27 %, นครสวรรค์ 0.18%, และ ไชยภูมิ 0.41 %⁷⁹ เป็นต้น

นอกจากยาสูบ, ของป่า และข้าวเปลือกที่มีการส่งออกไปยังนอกภูมิภาคโดยการค้าทางน้ำเป็นหลักแล้ว พบว่า ยังมีสินค้าอีกประเภทหนึ่งที่มีการส่งออกไปยังภูมิภาค

⁷⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด, หน้า 47.

⁷⁹ โปรดดูรายละเอียดได้จาก ตารางที่ 22 ในหน้า 163 ของงานวิจัยนี้.

ต่างๆ ซึ่งก็ได้แก่ สินค้าประเภทสัตว์พาหนะ เช่น กระบือและโค เป็นต้น โดยสัตว์พาหนะเหล่านี้ ราษฎรจะนำไปขายโดยใช้เส้นทางบกในรูปกองคาราวาน และมีตลาดรองรับที่สำคัญ ได้แก่ มณฑลกรุงเก่า, มณฑลนครสวรรค์, ลพบุรี และอำเภอภูมิ แขวงเมืองพิหาร เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในบางครั้ง มณฑลเพชรบูรณ์ก็จะทำหน้าที่เป็นจุดศูนย์กลางรับซื้อโคและกระบือจากมณฑลอิสาน , มณฑลอุดร, มณฑลนครราชสีมา และเมืองคอนสาร ในเขตชัยภูมิ แล้วนำไปขายยังมณฑลกรุงเก่าและนครสวรรค์ด้วย⁸⁰ เป็นต้น

ส่วนในด้านของสินค้าเข้านั้น จากการศึกษพบว่าไม่มีหลักฐานที่ระบุถึงประเภท และปริมาณสินค้าที่มีการนำเข้ามาขายในมณฑลเพชรบูรณ์อย่างเด่นชัด แต่ทั้งนี้เข้าใจว่า น่าจะมีการนำเข้ามาจากภูมิภาคอื่นๆ และสินค้านำเข้าจากต่างประเทศเข้ามาจำหน่ายในภูมิภาคนี้อยู่บ้างเช่นกัน เป็นต้นว่า เส้นไหมดิบที่มีการสั่งซื้อจากมณฑลอุดร และเส้นด้ายสำเร็จรูปจากต่างประเทศที่ราษฎรจะซื้อจากพ่อค้าชาวจีนที่นำเข้ามาขายในภูมิภาคนี้ ดังที่ปรากฏใน “รายงานตรวจการทำไหมมณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129” ของมิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่⁸¹ ที่เคยอ้างไว้แล้ว เป็นต้น แต่นอกจากสินค้า 2 ประเภทนี้แล้วก็ไม่มีปรากฏหลักฐานอื่นใดที่กล่าวถึงสินค้านำเข้าในภูมิภาคนี้อีก

ผู้ประกอบการค้า

ผู้ประกอบการค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน สมัยเป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้ก็ยังคงแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ พ่อค้าท้องถิ่น และพ่อค้าต่างชาติ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

แม้ว่าการประกาศยกเลิกระบบไพร่ไปในสยามนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2448 น่าจะเป็นเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยให้ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนหันมาประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าเต็มตัวมากขึ้นก็จริง แต่ผลกลับไม่เป็นเช่นนั้น เพราะจากการศึกษาไม่ปรากฏหลักฐานว่าในระยะเวลาดังกล่าว ได้มีพ่อค้าท้องถิ่นที่ได้พัฒนาตนเองไปยึดอาชีพพ่อค้าอย่างเต็มตัวแต่อย่างใด โดยมากเข้าใจว่าพ่อค้าท้องถิ่นหรือราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้ก็ยังมียุทธูปแบบการประกอบการค้าแบบเดิม คือจะใช้เวลาว่างจากการเพาะปลูกไปทำการค้าขายบ้าง เช่น การค้าสัตว์พาหนะต่างๆ และบางส่วนก็อาจจะทำการค้าขายทางเรือบ้างก็เป็นได้ แต่เข้าใจ

⁸⁰ หจข., กส.13/ 858 เมืองเพชรบูรณ์ส่งรายงานสัตว์ประจำเดือนใน พ.ศ. 2454. และ กส. 13/859 เมืองหล่มสักส่งรายงานสัตว์ประจำเดือนใน พ.ศ. 2454.

⁸¹ หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจกรมณฑลเพชรบูรณ์.

ว่า เมื่อเปรียบเทียบกับพ่อค้าต่างชาติ โดยเฉพาะพ่อค้าชาวจีน พบว่าพ่อค้าต่างชาติเหล่านี้น่าจะประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าเต็มตัวมากกว่าพ่อค้าท้องถิ่น โดยสาเหตุสำคัญที่ทำให้ราษฎรในบริเวณนี้ไม่มีการพัฒนาขึ้นมาเป็นพ่อค้าเต็มตัวนั้น เป็นเพราะว่าราษฎรยังคงมีวิถีชีวิตที่ยึดติดและเคยชินกับการประกอบอาชีพทางการเกษตรกรรมมากกว่า และอาจจะไม่ถนัดนักในเรื่องค้าขาย อีกทั้งทั้งการค้ำในเวลานั้นก็ยังคงมีอุปสรรคในเรื่องการคมนาคมขนส่งอยู่สูงมาก ยิ่งไปกว่านั้นยังพบว่าถึงแม้ว่าระบบไพร่จะถูกลดเลิกไป แต่เนื่องจากรัฐได้มีนโยบายส่งเสริมการผลิตทางด้านเกษตรกรรมต่างๆเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการใช้มาตรการในการลดหย่อนการเกณฑ์แรงงานให้หากราษฎรคนใดทำการผลิตได้ตามที่รัฐกำหนดนั้น ก็น่าจะเป็นแรงจูงใจให้ราษฎรทุ่มเทแรงกายและเวลา ทั้งหมดไปในการเพาะปลูกพืชผลต่างๆมากกว่าการที่จะออกเดินทางไปค้าขายอย่างเต็มตัว เพราะการค้ำขายนั้นทำให้ราษฎรต้องละทิ้งเวลาที่จะอยู่กับครอบครัวไปเป็นเวลานานๆ แต่ทั้งนี้หากพิจารณาแต่เพียงว่า ราษฎรได้เข้าร่วมในกระบวนการค้าการขายเพิ่มมากขึ้นหรือไม่ในช่วงเวลานี้ ก็เข้าใจว่า ราษฎรน่าจะมีการประกอบอาชีพการค้าและอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการค้าเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมอย่างแน่นอน เพียงแต่ว่าอาจจะไม่ได้ทำการค้าในลักษณะที่เป็นพ่อค้าเต็มตัวแต่อย่างใด โดยราษฎรในภูมิภาคนี้ ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพการค้าเพียงเพื่อเป็นกิจกรรมเสริมจากการทำการเกษตรกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักของแต่ละครัวเรือนเป็นสำคัญ ทั้งนี้สภาพการค้าของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นั้น อาจจะได้เห็นได้จากในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การวิเคราะห์ชื่อหมู่บ้านและตำบลในอำเภอเมือง จังหวัดเพชรบูรณ์” ของประภาศรี พวงจันทร์หอม ซึ่งตอนหนึ่งประภาศรีได้ทำการสัมภาษณ์ นางทองดำ ก้อนทอง อายุ 85 ปี อยู่บ้านเลขที่ 70/1 หมู่ที่ 2 ตำบลดงมูลเหล็ก อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบูรณ์ เมื่อวันที่ 13 พฤศจิกายน พ.ศ. 2536 ซึ่งนั้นก็หมายความว่า นางทองดำ ก้อนทองนั้น เกิดประมาณปี พ.ศ. 2451 และมีชีวิตวัยเด็กในช่วงที่บริเวณนี้ยังมีการปกครองในรูปมณฑลเพชรบูรณ์อยู่ โดยในการให้สัมภาษณ์ครั้งนั้น นางทองดำ ได้เล่าประวัติความเป็นมาของชื่อหมู่บ้านลำป่าสัก ในตำบลดงมูลเหล็ก อำเภอเมือง จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงร่องรอยของการประกอบอาชีพการค้าของราษฎรในภูมิภาคนี้ในช่วงที่นางทองดำเป็นเด็ก ตอนหนึ่งว่า

...คือว่าอย่างเงี้ย ไข่แถวที่ชาวบ้านไปตั้งกันอยู่นะมันเป็นแม่น้ำซึกของเลาเนี้ยแม่ะ...
 เพาะปลูกเข้าปลูกหญ้าไต้งามดี เหลี้ยก็เอาไปขาย...บางปีปลูกเข้าไต้หลายก็เอาไต้
เหลี้ยล่องไปขายนุ่นถึงเมียงหลวงนุ่นแม่ะ แล้วก็ยังมียาสูบ หนึ่งควาย หนึ่งจัว
 เขากวง หลายณะของป่าอีก ถ้าขายดีก็แค่สละบุลีก็หมดแล้ว ซากก็บ่บ่กับป่าวๆ

เตะก็ซื้อเป็นเสี้ย เป็นผ้า กะเทียมดองเป็นไหญ่ ไหว่น้ำตาล น้ำป่า เอมายาขายบ้าน เล่าอีกทีหนึ่ง ชายบ่ผดกเอาไว้ใช้ไว้กินไหญ่...⁸²

นอกจากนี้ ในอีกตอนหนึ่ง นางทองคำ ก้อนทองคำยังได้เล่าประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านท่ากกตาล ซึ่งเป็นหมู่บ้านใกล้เคียงกับหมู่บ้านลำป่าสักด้วย โดยนางทองคำได้เล่าว่าแต่เดิมนั้นมีเรือแพที่ขนส่งสินค้าจากอำเภอหล่มสักได้ล่องมาหยุดพักที่ริมแม่น้ำป่าสักเสมอ ผู้คนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำป่าสักจึงได้ฝากของป่าที่หาได้ไปขายที่กรุงเทพฯด้วย แต่ต่อมา ชาวบ้านก็ได้พากันรวบรวมเอาของป่าที่หามาได้พร้อมทั้งข้าวเปลือกบรรทุกเรือล่องไปขายเอง ทำให้มีเงินเก็บและมีชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าราษฎรท้องถิ่นชาวลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในเวลานั้นได้พยายามเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของพ่อค้าทางเรือในเวลานั้นด้วย ดังนี้

...ที่นี้เกิดมีแพเตะ เค้าล่องเอาไม้จะไปขายเมียงหลวงก็มาวะ...ไ้คนในบ้านมีของป่าที่หามาก็ฝากเอาไปขาย...ต่อมาไ้พวกที่ปลูกข้าวก็ปลูก ไ้พวกหาของป่าก็หา ลวบลวมกันได้หลายแล้วก็ล่องเลียกันไปเอง บ่ฝากเค้าแล้ว มีเงินมีทองเก็บบ่อดอยากปากแห้งเหมือนแต่ก่อน...⁸³

นอกจากนี้หากพิจารณาจากตัวเลขที่เป็นสถิติของทางราชการในเวลานั้น ก็ จะพบว่า ในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนส่วนหนึ่งได้หันมาประกอบอาชีพทางการค้าขายและอาชีพที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการค้ามากขึ้นทั้งโดยตรง เช่น เป็นผู้ประกอบการค้าเอง (โดยอาจจะเป็นผู้ทำการผลิตเองด้วยหรือไม่ก็ได้) และโดยอ้อม เช่น อาชีพรับจ้างต่างๆโดยเฉพาะรับจ้างทำงานให้พ่อค้าชาวจีน เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากตารางต่อไปนี้

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁸²โปรดดูรายละเอียดของการสัมภาษณ์ได้จาก ประภาศรี พวงจันทร์หอม, “การวิเคราะห์ชื่อหมู่บ้านและตำบลในอำเภอเมือง จังหวัดเพชรบูรณ์,”(วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร , 2539), หน้า 136-137.

⁸³เรื่องเดียวกัน , หน้า 132-133.

ตารางที่ 31 การประกอบอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการค้าของราษฎรมณฑลเพชรบูรณ์ พ.ศ. 2452 - 2458

อาชีพ / พ.ศ.	2452	2453	2454	2455	2457	2458
การยิงสัตว์ป่าขาย	513	513	406	437	7	98
การจับสัตว์น้ำขาย	9,008	9,008	1,043	4,333	2,301	1,879
การเลี้ยงไหมขาย	1,136	1,136	2,403	-	1,446	-
การทำภาชนะดินเผา	26	26	26	1	27	-
การล่องเข้	4	4	5	13	-	-
การขายขลุ่ย	-	134	117	52	116	-
การตัดไม้ขาย	155	21	-	-	-	-
การทำน้ำมันยางขาย	432	432	435	455	242	-
การค้าขาย	2,236	-	-	-	-	-
การรับจ้าง	1,884	-	1,384	1,922	2,244	555
การทำยางไม้ต่างๆ	159	-	-	-	-	-
การทำตาลขาย	-	-	13	15	-	-
การทำไต้ขาย	-	-	67	68	141	-
การจำหน่ายฝิ่น	-	-	-	16	-	-
การจำหน่ายสุรา	-	-	-	115	-	-
การทำฮ้อยขาย	-	-	-	2,222	-	523
การเก็บค่าเช่า	-	-	-	336	-	-
การทำหม้อขาย	-	-	-	294	-	-

ที่มา รวบรวมจาก

กระทรวงมหาดไทย, “เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครวั,” เทศาภิบาล, เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452), หน้า 37 .

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 14 มณฑล ศก 128,” เทศาภิบาล, เล่ม 10 แผ่นพิเศษ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453), หน้า 208 - 211.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพเฉพาะ 12 มณฑล ศก 129,” เทศาภิบาล, เล่ม 13 ฉบับพิเศษ เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455), หน้า 329.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 17 มณฑล พ.ศ. 2454,” เทศาภิบาล, เล่ม 18 แผ่นที่ 108 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457, หน้า 245 - 250.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2455,” เทศาภิบาล, เล่ม 20 แผ่นที่ 117 วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2458, หน้า 171 - 176.

----- , “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2457,” เทศาภิบาล, เล่ม 23 แผ่นที่ 131 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458 , หน้า 217 - 222.

----- , “ ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2458,” เทศาภิบาล, เล่ม 24 แผ่นที่ 133 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2460 , หน้า 88 - 118.

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากข้อมูลตามตารางดังกล่าวนี้ค่อนข้างจะกระจัดกระจาย จนผู้เขียนไม่สามารถรวบรวมเพื่อประมวลผลสรุปออกมาได้ ดังนั้นในขั้นนี้ที่ทำได้จึงเป็นเพียงการ ยกตารางขึ้นมาเพื่อแสดงให้เห็นว่าในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ราษฎรในภูมิภาคนี้ได้ ประกอบอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการค้าอย่างไรบ้างเท่านั้น และเมื่อราษฎรในท้องถิ่นนี้ได้พัฒนา ตนเองขึ้นมาเป็นพ่อค้าเต็มตัวในช่วงเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ จึงเป็นช่องว่างให้พ่อค้า ชาวต่างชาติได้เข้ามาอยู่ในจุดดังกล่าวแทน โดยในระยะที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้พบว่าพ่อค้า ต่างชาติที่ได้เข้ามาจับบทบาทในการประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าเต็มตัวมากที่สุดนั้นก็น่าจะได้แก่ พ่อค้าชาวจีนเป็นหลัก โดยพ่อค้าชาวจีนเหล่านี้ได้เข้ามาทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลางในการรับซื้อ สินค้าจากราษฎร เช่น เข้าไปรับซื้อยาสูบจากราษฎรถึงบ้านแล้วนำมาล่องเรือไปค้าขายทาง กรุงเทพฯและกรุงเทพฯ แล้วขากลับก็จะซื้อสินค้าต่างๆ โดยเฉพาะสินค้านำเข้าจากต่างประเทศ จำพวกด้ายสำเร็จรูป เสื้อผ้า และของอื่นๆ นำขึ้นมาขายให้กับราษฎรในภูมิภาคนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ก็ดี ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ การจะหาข้อมูลทางสถิติเกี่ยวกับจำนวนพ่อค้าคนจีนในภูมิภาคนี้เป็น สิ่งที่ค่อนข้างจะทำได้ยาก แต่กระนั้นจากสถิติที่ผู้เขียนพอจะหาได้ในเวลานี้ก็อาจจะเห็นได้จาก ตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 32 จำนวนชาวจีนในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ. 2446 - 2452

ปี พ.ศ.	จำนวน (คน)
2446	132 ¹
2449	156 ²
2450	164 ³
2452	165 ⁴

ที่มา

¹กระทรวงมหาดไทย, "เรื่องทำสำมะโนครัวหัวเมือง," เทศาภิบาล, เล่ม 1 แผ่น 2(1 พฤษภาคม 125).

²กระทรวงมหาดไทย, "เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครัว," เทศาภิบาล, เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.128.

³เรื่องเดียวกัน.

⁴หจข., กส. 13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

จากข้อมูลข้างต้นสะท้อนให้เห็นได้ว่า ในช่วงเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ นั้น มีแนวโน้มที่น่าจะมีพ่อค้าชาวจีนเข้ามาประกอบการค้าและตั้งหลักแหล่งในภูมิภาคนี้เพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากการมีสภาพการคมนาคมที่สะดวกขึ้นและปัญหาโจรผู้ร้ายที่เคยมีชุกชุมก็ได้รับการจัดการแก้ไขโดยบรรดาข้าราชการต่างๆจนสงบเรียบร้อยมากขึ้นแล้ว เป็นต้น โดยสาเหตุที่ว่าในปีหลังๆ ข้อมูลทางการไม่ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับตัวเลขคนจีนในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนั้น เข้าใจว่าส่วนหนึ่งน่าจะเป็นผลมาจากการที่พ่อค้าชาวจีนเหล่านี้ได้มีการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของประชากรในลุ่มน้ำป่าสักตอนบนไปแล้วนั่นเอง

อย่างไรก็ดี มีแนวโน้มที่จะชี้ให้เห็นว่าในช่วงเวลาที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้ พ่อค้าชาวจีน ได้ก้าวเข้ามาเป็นกลุ่มพ่อค้าที่มีบทบาททางเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้มากกว่าพ่อค้าตองซู่และพ่อค้าท้องถิ่นอย่างมากแล้ว ทั้งนี้ก็เพราะมีปัจจัยสนับสนุนที่สำคัญอยู่หลายประการ เช่น

ปัจจัยประการแรกนั้นก็คือ การที่ในช่วงเวลาดังกล่าวเส้นทางการค้าหลักที่ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนได้ใช้ติดต่อไปมาค้าขายกับภูมิภาคอื่นๆ นั้นก็ได้แก่ เส้นทางการค้าทางน้ำ ซึ่งถือเป็นเส้นทางการค้าที่พ่อค้าชาวจีนครอบครองมาแต่ต้น ในขณะที่เส้นทางการค้าทางบกที่ส่วนใหญ่เป็นพ่อค้าชาวตองซู่และพ่อค้าชาวพื้นเมืองใช้นั้นมิได้รับความนิยมนักเท่า ดังนั้นในระยะนี้พ่อค้าชาวจีน จึงน่าจะมีโอกาสที่จะทำการค้าและสะสมทุนได้มากกว่าพ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าชาวตองซู่ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีปัจจัยสนับสนุนประการที่สอง นั่นก็คือ ในช่วงที่มีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์นั้น หากจะเปรียบเทียบระหว่างพ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าท้องถิ่นแล้วจะพบว่าโดยทั่วไป พ่อค้าชาวจีนมักมีความถนัดในเรื่องการค้าขายมากกว่าคนไทยมาแต่เดิมแล้ว อีกทั้งในระบายนั้น ราษฎรซึ่งเคยประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าท้องถิ่นมาก่อนนั้น ก็อาจจะหันมาทุ่มเทเวลาทั้งหมดไปในการทำการเกษตรกรรมต่างๆซึ่งเป็นทั้งอาชีพหลักมาแต่เดิม ซ้ำยังเป็นอาชีพที่กำลังได้รับการสนับสนุนจากรัฐในเวลานั้นเป็นอย่างมากอีกด้วยแทน ดังนั้น ในระยะนี้พ่อค้าชาวจีนจึงสามารถเข้ามามีอิทธิพลในเรื่องการค้าขายในภูมิภาคนี้มากกว่าพ่อค้าชาวท้องถิ่นได้ ส่วนการเปรียบเทียบระหว่างพ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าชาวตองซู่ นั้น ก็พบว่า ในช่วงเวลาดังกล่าว ในสยามถือเป็นช่วงที่แนวความคิดแบบรัฐชาติได้พัฒนาในระดับหนึ่งแล้ว ซึ่งภายใต้แนวความคิดแบบรัฐชาตินี้ ได้ก่อให้เกิดความพยายามที่จะมีการรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองเข้ามาไว้ที่ส่วนกลางของสยามเป็นอย่างมาก และได้ส่งผลกระทบต่อเนื่องทำให้การค้าข้ามพรมแดนซึ่งพ่อค้าชาวตองซู่เป็นผู้ครอบครองอยู่นั้น อาจจะทำไม่ได้ไม่สะดวกนักหากจะเทียบกับช่วงเวลาก่อนหน้า

นั้น อีกทั้งยังมีประเด็นที่ว่า ในระยะเวลาที่โดยสภาพแล้วจะพบว่า พ่อค้าชาวตองซู่ก็ยังอยู่ในฐานะที่ค่อนข้างจะเสียเปรียบพ่อค้าชาวจีนอยู่มาก ทั้งนี้เพราะพ่อค้าชาวตองซู่โดยมากมักเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ในขณะที่พ่อค้าชาวจีนนั้นมักจะได้มีการผสมกลมกลืนกลายเป็นคนสยามไปมากกว่า ด้วยเหตุนี้ พ่อค้าชาวจีนจึงมักจะได้รับกำหนัดความสะดวกในการทำการค้าในสยามมากกว่าพ่อค้าชาวตองซู่ เป็นต้น

ดังนั้น เข้าใจว่าด้วยช่องว่างตรงจุดต่างๆที่ผู้เขียนได้กล่าวมาเหล่านี้เองที่ได้ส่งผลทำให้ พ่อค้าชาวจีนสามารถก้าวขึ้นมาทำการค้าและสะสมทุนได้มากกว่าพ่อค้าชาวตองซู่ และพ่อค้าท้องถิ่นในช่วงเวลาเดียวกัน จนในที่สุดก็ผูกขาดระบบการค้าในภูมิภาคนี้ได้ในเวลาต่อมา ดังอาจจะเห็นได้จากหลักฐานต่างๆ เช่น จาก “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์” ซึ่งพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์เขียนขึ้นในปี พ.ศ. 2454 เมื่อครั้งที่ได้เดินทางไปรับตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ โดยตอนหนึ่งของรายงานดังกล่าวนี้ พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ได้บันทึกไว้ว่า

“...ได้พบกับจีนพ่อค้าหลายคน ได้พูดจากันด้วยการที่จะรับส่งสินค้าจากเมืองเพชรบูรณ์...”⁸⁴

ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ในเวลานั้นพ่อค้าชาวจีนน่าจะเป็นกลุ่มพ่อค้าที่มีบทบาทสำคัญต่อการค้าในภูมิภาคนี้มากพอสมควรแล้ว เห็นได้จากกรณีที่พระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ได้ให้ความสนใจที่จะพูดคุยกับกลุ่มพ่อค้าเหล่านี้ เป็นต้น และที่น่าสนใจมากก็คือจากการตรวจสอบพบว่าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในระแวกเวลาดังกล่าวนี้ พื้นที่ที่มีชาวจีนเข้าไปตั้งหลักแหล่งและพำนักอาศัยอยู่มากที่สุดนั้นก็คือพื้นที่ทางเมืองหล่มสัก ซึ่งถือเป็นเมืองที่มีเศรษฐกิจแบบการค้าคึกคักมากกว่าพื้นที่อื่นๆมาแต่เดิมแล้ว อันดับรองลงมาก็คือพื้นที่ทางเมืองเพชรบูรณ์ ขณะที่พื้นที่อื่นๆนั้น จะมีพ่อค้าชาวจีนอยู่ค่อนข้างเบาบาง ซึ่งนั่นก็ยิ่งสะท้อนให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า การค้าขายน่าจะเป็นอาชีพหลักที่ชาวจีนเหล่านี้ได้เข้ามาประกอบกิจการในภูมิภาคนี้ตลอดช่วงเวลาดังกล่าว ทั้งนี้อาจจะเห็นได้จากข้อมูลทางสถิติที่มีสเตอร์โยโกตาและนายโหมได้บันทึกไว้ใน “รายงานตรวจการทำไหม มณฑลเพชรบูรณ์ ศก 129” ตอนหนึ่งซึ่งจะสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

⁸⁴ กระทรวงมหาดไทย, “รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,” เทศาภิบาล เล่ม 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.131 , หน้า 33.

ตารางที่ 33 การกระจายตัวของคนจีนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ต่างๆในมณฑลเพชรบูรณ์เมื่อปี พ.ศ.2452

เมือง	ชาย(คน)	หญิง(คน)	รวมทั้งหมด
เพชรบูรณ์	41	-	41
วิเชียร	17	-	17
ชัยบาดาล	17	-	17
หล่มสัก	82	2	84
หล่มเก่า	6	-	-
รวม	163	2	165
		รวมทั้งหมด	165

ที่มา หจข., กส. 13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

อย่างไรก็ตาม โดยภาพรวมแล้วหากเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่นๆของสยามในช่วงเวลาเดียวกัน เข้าใจว่าจำนวนพ่อค้าชาวจีนที่มีอยู่ในภูมิภาคนี้น่าจะคิดเป็นสัดส่วนที่น้อยมากดังจะเห็นได้ว่า แม้เมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิตได้เดินทางไปตรวจราชการในจังหวัดหล่มสัก, เลย และเพชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2470 พระองค์ก็ทรงบันทึกไว้ในรายงานที่ทรงเสนอต่อกระทรวงมหาดไทย ตอนหนึ่งเกี่ยวกับสภาพการค้าในพื้นที่ทางเมืองเพชรบูรณ์ว่า

...การค้าที่ได้ผลดีที่สุดแก่ผู้ค้านั้น อยู่ที่การค้าล่องเรือบันทุกสินค้าลงมาขายกรุงเทพฯ แม้ถึงว่าปีหนึ่งจะขึ้นล่องได้เพียง ๒ ครั้งหรืออย่างมาก ๓ ครั้ง ก็ยังได้ประโยชน์ดีกว่าการค้าขายอื่นๆ พวกจีนที่ขึ้นไปอยู่จังหวัดนี้ แม้มีจำนวนน้อย ก็เป็นพวกค้าเรือแทบจะทั้งสิ้น...⁸⁵

และในอีกตอนหนึ่งก็ทรงกล่าววว่า

...เมืองเพชรบูรณ์ ภูมิจานยังไม่เป็นบ้านเมือง มีตลาดของสดเล็กๆหลังหนึ่ง มีร้านขายของเป็นเรือนหลังๆ อยู่กระจัดกระจายไม่ติดต่อกันเป็นห้องแถว เจ้าของร้าน

⁸⁵ หจข., สบ.2.47/84 รายงานตรวจราชการจังหวัดหล่มสัก , เลย, เพชรบูรณ์ ของกรมพระนครสวรรค์วรพินิต (16 กันยายน พ.ศ. 2470).

ล้วนเป็นจีนซึ่งโดยมากเป็นพ่อค้าล่องเรือด้วยในตัว กล่าวคือ ชาล่องค้าข้าวและยาสูบ ชาขึ้นบรรทุกของกรุงเทพฯ ขึ้นไปขาย เช่น น้ำมันปิโตรเลียม บันทุกขึ้นไปไว้พอจำหน่ายได้ตลอดปีหนึ่งๆทีเดียว เมื่อพันระดู้นำเรือขึ้นล่องไม่ได้...⁸⁶

นอกจากนี้ ยังทรงกล่าวถึงสภาพเศรษฐกิจและความเป็นอยู่ของราษฎรชาวลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในพื้นที่ทางเมืองหล่มสักด้วยว่า โดยมากแล้วมักจะเป็นคนยากจน จะมีพวกที่ร่ำรวยนั้นก็ได้แก่ พ่อค้าเรือล่อง ซึ่งก็น่าจะหมายถึงคนจีนนั่นเอง ดังความว่า

“...ราษฎรหาเลี้ยงชีพในทางทำไร่ทำนาเลี้ยงตนได้พอมีความสุข ตามประสาสันโดษ...ผู้ที่มียาสูบได้มากนั้น อยู่แก่พวกค้าส่งของทางเรือ ซึ่งบันทุกข้าวสารกับยาสูบล่องลงกรุงเทพฯ...”⁸⁷ เป็นต้น

ปัญหาและอุปสรรคของการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ระหว่าง พ.ศ. 2442 – 2458

ในหัวข้อนี้ ผู้เขียนจะพยายามอภิปรายถึงปัญหาและอุปสรรคต่างๆของการปรับเปลี่ยนสภาพทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงระหว่าง พ.ศ.2442-2458 ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ปัญหาหลัก ได้แก่

ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับสภาพทางการผลิต

ดังได้กล่าวแล้วว่า สภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนแม้ในช่วงที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์นั้นยังมีลักษณะของเศรษฐกิจแบบพอยังชีพคงตัวอยู่สูงมาก ซึ่งภายใต้กรอบโครงสร้างทางการผลิตของระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพนี้ จะมีที่ดินและแรงงานเป็นปัจจัยหลักในการผลิต อย่างไรก็ตามอย่างไรก็ดี สภาพการณ์ที่เกิดขึ้นในเวลานั้นก็คือ การที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนมีที่ดินรกร้างว่างเปล่าอยู่มากมาย แต่มักจะขาดแคลนแรงงานที่จะใช้ประโยชน์จากที่ดินเหล่านั้น พิจารณาได้จากการตรวจสอบข้อมูลเชิงสถิติที่ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เมื่อเปรียบเทียบกันระหว่างมณฑลทั้งหมด 18 มณฑลในช่วงปี พ.ศ.2454 นั้นจะพบว่า มณฑลเพชรบูรณ์ถือเป็นมณฑลที่มีความหนาแน่นของประชากรต่อพื้นที่เบาบางที่สุด ดังจะเห็นได้จากตารางต่อไปนี้

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁸⁷ เรื่องเดียวกัน.

ตารางที่ 34 จำนวนและความหนาแน่นของประชากรต่อพื้นที่ของมณฑลต่างๆในปี พ.ศ.2454

มณฑล	พื้นที่(ตารางกิโลเมตร)	จำนวนประชากร(คน)	ความหนาแน่นของประชากร (คน/ ตารางกิโลเมตร)
กรุงเทพ	4,347	931,171	214
กรุงเทพฯ	11,569	548,165	47
จันทบุรี	3,309	136,463	41
ชุมพร	13,520	166,402	12
นครชัยศรี	8,214	287,631	35
นครราชสีมา	46,348	502,218	11
นครสวรรค์	29,967	287,668	10
นครศรีธรรมราช	21,391	478,266	22
ปัตตานี	14,240	276,695	19
ปราจีนบุรี	24,140	325,271	13
พิษณุโลก	29,200	249,856	9
พายัพ	93,882	1,223,761	13
เพชรบูรณ์	15,440	74,077	5
ภูเก็ต	20,800	230,037	11
ราชบุรี	35,361	426,825	12
อิสาน	50,400	1,455,497	29
อุดร	62,000	666,405	11
รวมทั้งหมด	484,128	8,266,408	17

ที่มา ดัดแปลงจาก

Bureau of General Statistics, Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E. 2461 (1918) (Bangkok: Ministry of Economic Affairs, 1977): p.16.

การที่มณฑลเพชรบูรณ์มีประชากรต่อพื้นที่เบาบางนั้น ถือได้ว่าเป็นอุปสรรคที่ส่งผลกระทบต่อขีดความสามารถในการปรับเปลี่ยนสภาพทางเศรษฐกิจของภูมิภาคนี้ อย่างมีนัยสำคัญ เพราะนั่นหมายถึงการที่มณฑลนี้จะมีปริมาณแรงงานที่จะเข้าไปช่วยทำการผลิตในพื้นที่ทั้งหมดในมณฑลได้น้อย ส่งผลทำให้ความสามารถทางการผลิตใดๆของมณฑลนี้เป็นไปได้อย่างจำกัดและทำให้ผลผลิตที่ได้มักจะเกิดการลดน้อยถอยลงไปเรื่อยๆได้อีกด้วย ซึ่งในทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์จะอธิบายสภาพปัญหาทางการผลิตในลักษณะดังกล่าวนี้เป็นไปตาม “กฎการลดน้อยถอยลงของผลได้” (Law of Diminishing Returns)^{*} ซึ่งถือเป็นปัญหาที่มักเกิดขึ้นในยามที่สัดส่วนระหว่างปัจจัยการผลิตต่างๆไม่ได้ขนาดกัน ซึ่ง ณ ที่นี้ก็หมายถึงที่ดินที่มีอยู่อย่างมหาศาลและจำนวนแรงงานที่มีอยู่ค่อนข้างน้อยนั่นเอง

จะเห็นได้ว่า ภายใต้เงื่อนไขของปัจจัยการผลิตดังกล่าวนี้ ได้ส่งผลทำให้ราษฎรผู้ทำการผลิตในมณฑลเพชรบูรณ์เวลานั้นถูกผลักดันให้ต้องจำกัดขนาดพื้นที่ทำการผลิตของตนไปโดยปริยาย อีกทั้งยังส่งผลต่อเนื่องทำให้ประสิทธิภาพของการขยายตัวทางการผลิตในภูมิภาคนี้เป็นไปได้ค่อนข้างน้อย แม้ว่ารัฐบาลและบรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์จะพยายามสรรหามาตรการทางเศรษฐกิจต่างๆมาใช้มากมายเพียงใดก็ตาม ตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงสภาพปัญหาดังกล่าวได้ชัดเจนที่สุดนั้น อาจจะได้จากกรณีของการผลิตยาสูบซึ่งถือเป็นสินค้าส่งออกสำคัญที่สุดของมณฑลนี้ซึ่งก็มีข้อจำกัดในเรื่องของแรงงานที่จะใช้ หากจะมีการขยายการผลิตออกไป ดังที่มิสเตอร์โยโกตาและนายใหม่ได้บันทึกไว้ใน “รายงานตรวจการทำให้มณฑลเพชรบูรณ์ ร.ศ.129” ที่ทั้งคู่ได้เขียนขึ้นในปี พ.ศ.2453 ตอนหนึ่งว่า โดยปกติราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์ครอบครัวหนึ่งๆ จะทำการปลูกยาสูบประมาณ 3 - 10 ไร่ แต่ถ้าครอบครัวใดมีสมาชิกเพียง 2 คนสามีภรรยาพื้นที่เพาะปลูกก็จะลดลงมาเหลือเพียง 1 ไร่เท่านั้น เพราะกำลังแรงงานที่จะใช้ในการเพาะปลูกและดูแลรักษาเอาใจใส่จะมีไม่เพียงพอ เนื่องจากยาสูบเป็นพืชที่ต้องคอยดูแลรดน้ำเอาใจใส่ตลอดจนต้องคอยจับตัวบุงที่จะมาเกาะกินใบยาอยู่เสมอทั้งเช้าและเย็น⁸⁸ เป็นต้น นอกจากนี้ในขั้นตอนของการหันใบยาเป็นเส้นๆก่อนนำออกจำหน่าย ซึ่งถือเป็นขั้นตอนที่กินเวลา

^{*} “กฎการลดน้อยถอยลงของผลได้” (Law of Diminishing Returns) กล่าวว่า เมื่อจำนวนของปัจจัยการผลิตชนิดหนึ่งเพิ่มขึ้นเรื่อยๆทีละหน่วย ในขณะที่ปัจจัยอื่นๆยังคงที่ ปรากฏว่าผลผลิตเพิ่มที่ได้รับจะมีจำนวนลดลงเรื่อยๆจนถึงศูนย์, อ้างถึงใน วันวัักษ์ มิ่งมณีนาคนิ, หลักเศรษฐศาสตร์จุลภาค (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2535), หน้า 87. (ในที่นี้ ผู้เขียนสมมติให้แรงงานเป็นปัจจัยคงที่ ในขณะที่ ที่ดินที่มีการพยายามจะขยายขนาดเพื่อการเพาะปลูกเพิ่มขึ้นนั้นเป็นปัจจัยแปรผัน)

⁸⁸ หจข., กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

มากนั้น ราษฎรก็ต้องประสบปัญหาในเรื่องการขาดแรงงานเพื่อใช้ในการนั้นด้วย ดังนั้นพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์คนที่ 2 จึงได้พยายามหาแนวทางแก้ไขปัญหานี้ ดังอาจจะเห็นได้จากตอนหนึ่งใน “ความเห็นมณฑลเพชรบูรณ์เรื่องจักร์หันยาสูบ” ที่พระยาเทพาธิบดีได้ร่างขึ้นเพื่อกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทอดพระเนตร ก่อนที่จะนำเข้าหารือในที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล เมื่อปี พ.ศ.2452 ตอนหนึ่ง ความว่า

...รัฐบาลต้องซื้อเครื่องจักรสำหรับหันยาสูบ ให้คนทำยาสูบในมณฑลเพชรบูรณ์ เข้าหันยาสัก ๓ เครื่องคิดค่าเช่าพอสมควร เพื่อผ่อนให้ราษฎรปลูกยาสูบลดการหันลง จะได้มีเวลาทำการเพาะปลูกให้มากขึ้นกว่าเก่า เส้นยาสูบก็จะเสมอดี... ราษฎรก็จะทำยาสูบได้มาก เป็นผลประโยชน์แผ่นดิน...⁸⁹ เป็นต้น

นอกจากนี้ หากหันกลับไปพิจารณาในด้านปัญหาเรื่องความไม่ได้สัดส่วนกัน ระหว่างที่ดินและขนาดของแรงงานที่จะใช้ในการผลิตที่เกิดขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน หรือมณฑลเพชรบูรณ์อีกครั้งนั้น ก็เห็นได้ว่า ปัญหาดังกล่าวนอกจากจะทำให้การขยายตัวของการผลิตเพื่อการค้าในบริเวณนี้เป็นไปได้อย่างจำกัดดังกล่าวมาแล้ว ในอีกด้านหนึ่งยังส่งผลทำให้ราษฎรขาดแรงกระตุ้นและแรงจูงใจ ที่จะพัฒนาเทคนิคทางการผลิตของตนให้ดียิ่งๆ ขึ้นไปอีกด้วย ทั้งนี้เพราะราษฎรมีทางเลือกที่จะเลิกทำการผลิตในพื้นที่เดิมที่ความอุดมสมบูรณ์เริ่มลดลงไปแล้ว หันไปทำการเพาะปลูกในพื้นที่ใหม่ๆ ได้ต่อไปเรื่อยๆ ไม่จำกัดนั่นเอง ซึ่งการกระทำดังนี้ ในท้ายที่สุดแล้ว ก็จะไม่เป็นผลดีต่อการพัฒนาขีดความสามารถและประสิทธิภาพทางการผลิตของภูมิภาคนี้แต่อย่างใด ทั้งนี้อาจจะเห็นถึงสภาพปัญหาทางการผลิตในลักษณะดังกล่าวได้อย่างชัดเจนจากกรณีของการทำนาผลิตข้าวของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน เมื่อปี พ.ศ.2454 ความว่า

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁸⁹ หจช., กส.13/398 พระยาเทพาธิบดีแจ้งวิธีทำยาสูบกับแนะนำให้รัฐบาลจัดซื้อจักร์หันยาสูบไปทดลองทำ 1 เครื่อง, สำเนาความเห็นมณฑลเพชรบูรณ์เรื่องจักร์หันยาสูบในใบยาที่พระยาเทพาธิบดีร่างขึ้นเพื่อกราบทูลพระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อปี ร.ศ. 128.

“...ราษฎรพลเมืองมีการทำน่าน้อย ถือว่าทำศกหนึ่งก็มีข้าวเหลือพอเลี้ยงชีพไปถึง ๓ ศกในที่ดินแห่งนั้น อาศัยรอยผลัดเปลี่ยนกันทำนาเวียนกันไปตามกำหนด...ในครัวเรือนหนึ่งจึงทำนาได้อย่างมากเพียง 3 - 4 เกวียนเท่านั้น...”⁹⁰

หรืออย่างในกรณีของลักษณะการปลูกยาสูบของราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์ เมื่อปี พ.ศ.2447 ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวที่ต่างๆ ภาค 3 เทียมมณฑลเพชรบูรณ์” ตอนหนึ่ง ความว่า

“...การทำไร่ยาในมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ราษฎรไปเที่ยวทำตามที่แ่งอันน้ำท่วมขังในฤดูฝน พอตกแล้งน้ำแห้งก็ไปตากกลางไร่ยาในที่เหล่านั้น ทำเพียง ๖ ปี ๗ ปี ดินจืดก็ต้องย้ายไปทำที่อื่น พักแผ่นดินเสีย ๖ ปี ๗ ปี จึงกลับมาทำใหม่...”⁹¹

และเมื่อทำการพิจารณาทางด้านข้อมูลสถิติ ก็จะได้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าความไม่สมดุลระหว่างที่ดินและแรงงานในมณฑลเพชรบูรณ์นี้ ได้ส่งผลอย่างสำคัญทำให้พื้นที่ที่มีการเพาะปลูกพืชพันธุ์ต่างๆ ในมณฑลนี้มีขนาดน้อยมาก หากนำไปเทียบกับพื้นที่ทั้งหมดที่มีในมณฑลเพชรบูรณ์ในช่วงเวลาเดียวกัน กล่าวคือ ขณะที่มีเอกสารทางการระบุไว้อย่างชัดเจนว่ามณฑลเพชรบูรณ์ที่ถูกตั้งขึ้นมาในครั้งที่สอง มีพื้นที่ทั้งหมดเท่ากับ 15,440 ตารางกิโลเมตร⁹² ซึ่งสามารถเทียบเป็นไร่ได้ทั้งหมด 9,650,000 ไร่⁹³ นั้น กลับพบว่าในระหว่างปี พ.ศ.2455 – 2458 ในมณฑลเพชรบูรณ์กลับมีพื้นที่ที่มีการเพาะปลูกทั้งหมดเพียง 73,310 ไร่, 73,080 ไร่, 77,644 ไร่ และ 67,944 ไร่ตามลำดับเท่านั้น⁹³ ซึ่งหากนำเอาพื้นที่ที่มีการเพาะปลูกทั้งหมดมาเทียบกับพื้นที่ของทั้งหมดก็จะได้ดังตารางต่อไปนี้

⁹⁰ หจข., กส.13/513 กระทรวงเกษตรให้รางวัลแก่ผู้นำพืชพันธุ์และสิ่งของมาตั้งแสดงตามที่กรรมการตัดสิน ศก 130, ใบบอกพระยาเทพาธิบดีกราบเรียนเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เลขที่ 10/1300 ลงวันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ.130.

⁹¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเทียมมณฑลเพชรบูรณ์, หน้า 6.

⁹² Bureau of General Statistics, *Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E. 2461 (1918)* (Bangkok: Ministry of Economic Affairs, 1977): p. 16.

* เทียบบัญญัติไตรยางศ์ได้จากมาตราพื้นที่ไทยเทียบกับมาตราเมตริกที่ว่า พื้นที่ 1 ไร่ มีขนาดเท่ากับ 1,600 ตารางเมตร.

⁹³ Bureau of General Statistics, *Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E. 2461 (1918)* (Bangkok: Ministry of Economic Affairs, 1977) : pp. 231-233.

ตารางที่ 35 เปรียบเทียบพื้นที่ที่ทำการเพาะปลูกกับพื้นที่ทั้งหมดของมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ. 2455 – 2458

ปี พ.ศ.	พื้นที่ทั้งหมดของมณฑลเพชรบูรณ์(ไร่)	พื้นที่ที่มีการเพาะปลูกทั้งหมด(ไร่)	สัดส่วนระหว่างพื้นที่ที่มีการเพาะปลูก/พื้นที่ทั้งหมดของมณฑลเพชรบูรณ์(%)
2455	9,650,000 ¹	73,310 ²	0.76
2456	9,650,000 ¹	73,080 ²	0.76
2457	9,650,000 ¹	77,644 ²	0.80
2458	9,650,000 ¹	67944 ²	0.70

ที่มา ¹Bureau of General Statistics , Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E. 2461 (1918) (Bangkok: Ministry of Economic Affairs,1977) : p. 16.

²Bureau of General Statistics , Statistical Yearbook of the Kingdom of Siam B.E. 2461 (1918) (Bangkok: Ministry of Economic Affairs,1977) : pp. 231-233.

จะเห็นได้ว่าในแต่ละปี สัดส่วนระหว่างพื้นที่ที่ราษฎรได้ทำการเพาะปลูกนั้นคิดได้ไม่ถึงแม้เพียง 1% ของพื้นที่ทั้งหมดของมณฑลเพชรบูรณ์ ซึ่งนั่นยิ่งสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาการขาดแคลนแรงงานที่ใช้ในการทำการผลิตในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ตลอดระยะเวลาดังกล่าวอย่างเห็นได้ชัด

เป็นที่น่าสังเกตว่าเมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ระหว่าง พ.ศ.2442-2458 นั้น ผลจากการที่บรรดาข้าราชการทั้งหลายต่างได้พยายามเร่งเร้า ส่งเสริมและสนับสนุนให้ราษฎรหันมาทำการผลิตเพื่อขายเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม พบว่าในช่วงเวลาดังกล่าวได้เกิดมีอาชีพพิเศษขึ้นมาอาชีพหนึ่ง ได้แก่ อาชีพแรงงานรับจ้าง ซึ่งผู้เขียนเห็นว่าอาชีพดังกล่าวนี้ ถือเป็นดัชนีชี้วัดที่สำคัญอีกตัวหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นได้ว่าเมื่อมีการจัดตั้งมณฑลเพชรบูรณ์นั้น ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนได้เกิดการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจจากระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพไปเป็นเศรษฐกิจเพื่อขายเพิ่มมากขึ้นในระดับหนึ่ง และในขณะเดียวกันก็ได้สะท้อนให้เห็นถึงข้อจำกัดเรื่องแรงงานที่ใช้ในการผลิต ที่มณฑลนี้กำลังประสบปัญหาในช่วงเวลาดังกล่าวได้ด้วย ที่กล่าวดังนั้นก็เพราะ แต่เดิมในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพ แรงงานหลักที่ราษฎรใช้ในการผลิตก็คือแรงงานทั้งหมดที่มีในครอบครัว แต่เมื่อระบบเศรษฐกิจเริ่มมีการปรับตัวไปสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ซึ่งจะต้องมีการขยายขนาดของการผลิตเพิ่มขึ้นโดยมีจุดประสงค์เพื่อจะนำไปขายโดยเฉพาะนั้น แรงงานทั้งหมดที่มีในครอบครัวก็จะเริ่มไม่เพียงพอต่อการผลิตแล้ว ราษฎรจึงจำเป็นต้องใช้วิธีการว่าจ้างแรงงานคนอื่นๆเข้ามาช่วยทำการผลิต โดยมี

การจ่ายค่าตอบแทนให้ เข้าใจว่านี่คือที่มาสำคัญของการเกิดอาชีพแรงงานรับจ้างในช่วงเวลาดังกล่าว และจากการตรวจสอบตัวเลขเชิงสถิติแล้วก็จะพบว่า อาชีพแรงงานรับจ้างที่มีในมณฑลเพชรบูรณ์ นั้นมีการบันทึกไว้ใน “เทศาภิบาล” ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 36 จำนวนราษฎรที่ประกอบอาชีพแรงงานรับจ้างในมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่างปี พ.ศ. 2452 – 2458

พ.ศ.	2452	2453	2454	2455	2456	2457	2458
จำนวนราษฎรที่มีอาชีพแรงงานรับจ้าง	1,884 คน	1,874 คน	1,384 คน	1,922 คน	1,884 คน	2,244 คน	555 คน

ที่มา

กระทรวงมหาดไทย, “เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครัว,” เทศาภิบาล, เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452), หน้า 37 .

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 14 มณฑล ศก 128,” เทศาภิบาล, เล่ม 10 แผ่นพิเศษ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453), หน้า 208 - 211.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพเฉพาะ 12 มณฑล ศก 129,” เทศาภิบาล, เล่ม 13 ฉบับพิเศษ เดือนสิงหาคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455), หน้า 329.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 17 มณฑล พ.ศ. 2454,” เทศาภิบาล, เล่ม 18 แผ่นที่ 108 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2457, หน้า 245 - 250.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2455,” เทศาภิบาล, เล่ม 20 แผ่นที่ 117 วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2458, หน้า 171 - 176.

-----, “ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2457,” เทศาภิบาล, เล่ม 23 แผ่นที่ 131 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2458, หน้า 217 - 222.

-----, “ ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2458,” เทศาภิบาล, เล่ม 24 แผ่นที่ 133 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2460 , หน้า 88 - 118.

ซึ่งปัญหาการขาดแคลนแรงงานดังกล่าวนี้ ก็ถือเป็นปัญหาที่บรรดาข้าราชการในมณฑลเพชรบูรณ์ต่างก็ได้ให้ความสำคัญ และมีความพยายามที่จะแสวงหามาตรการต่างๆเข้ามาเป็นแรงจูงใจให้ราษฎรมีการอพยพเข้ามาบุกเบิกที่ดินทำกิน และใช้ประโยชน์จากพื้นดินที่ยังรก

ร้างว่างเปล่าอยู่ตลอดช่วงเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่าง พ.ศ.2442- 2458 นี้ เช่น การที่ในสมัยพระยาเพชรรัตนราชสงคราม(เพ็ญ เพ็ญเพชร) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ คนแรกได้ตัดลินไฉยกเว้นการเก็บเงินส่วยเป็นเวลา 3 ปี ให้หากราษฎรคนใดได้เข้ามาตั้งหลักแหล่ง และใช้ประโยชน์จากพื้นที่ดินที่อุดมสมบูรณ์ของมณฑลมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากใบบอกที่พระยาเพชรรัตนราชสงครามกราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เมื่อปี พ.ศ. 2445 ดังที่ผู้เขียนเคยกล่าวอ้างถึงไว้แล้ว⁹⁴ เป็นต้น

ต่อมาในสมัยพระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์คนที่ 2 (ระหว่าง พ.ศ. 2450-2454) นั้น ก็ปรากฏว่าท่านได้ให้ความสำคัญกับปัญหาที่เกิดขึ้นมาจากความไม่สมดุลระหว่างแรงงานและที่ดินดังกล่าวเช่นกัน ทั้งนี้อาจเห็นได้จากข้อความในหนังสือราชการที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพมีกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ในปี พ.ศ.2453 ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งระบุไว้ว่า

...พระยาเทพาธิบดีได้ตรวจดูท้องที่มณฑลเพชรบูรณ์ เห็นว่าเป็นทำเลที่ว่างเปล่า อยู่โดยมาก ราษฎรพลเมืองไม่มีใครได้ทำการค้าขายให้เป็นประโยชน์ พระยาเทพาธิบดีจึงได้คิดจะบำรุงพลเมืองในมณฑลเพชรบูรณ์ ให้หมั่นประกอบการทำงานหากินให้มีความเจริญเหมือนมณฑลอื่นๆ...⁹⁵ เป็นต้น

การพยายามหามาตรการชักจูงให้บรรดาราษฎรพยายามบุกเบิกที่ดินทำกิน เพื่อขยายพื้นที่ทางการผลิตโดยหวังจะได้ผลผลิตเพื่อขายเพิ่มมากขึ้นนั้น ได้มีการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องมาตลอดช่วงของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ แต่การจะปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจใดๆ ก็ตามย่อมจะต้องมีความพร้อมพื้นฐาน ในด้านโครงสร้างทางการผลิตในแต่ละพื้นที่รองรับด้วยเสมอ จากข้อมูลทั้งหมดที่ผู้เขียนได้เสนอมา เชื่อว่าน่าจะสะท้อนให้เห็นได้ดีในระดับหนึ่งว่าในช่วงที่มีการตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ระหว่าง พ.ศ.2442-2458 และมีความพยายามที่จะพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพของภูมิภาคนี้ ให้ปรับเปลี่ยนไปเป็นระบบเศรษฐกิจแบบการค้าของบรรดาข้าราชการทั้งหลายนั้น ประสบผลสำเร็จแล้วบ้างในบางระดับ แต่ทั้งนี้ในท้ายที่สุด ด้วยโครงสร้างพื้นฐานทางการผลิตภายในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเองด้วยส่วนหนึ่ง ที่ยังไม่เอื้ออำนวยให้ได้

⁹⁴โปรดดูรายละเอียดได้จากเชิงอรรถที่ 20 ในบทที่ 3 หน้าที่ 73 ของงานวิจัยนี้.

⁹⁵หจข., ร.5 ม.52/4 เรื่องมณฑลเพชรบูรณ์, พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการ เลขที่ 724/4754 ลงวันที่ 12 สิงหาคม ร.ศ.129.

มากเท่าที่ควรจะเป็น เทคนิคทางการผลิตก็ยังคงอยู่ในสภาพล้าหลัง อีกทั้งสภาพการคมนาคมขนส่งก็ยังคงเป็นปัญหาที่สำคัญ ยิ่งเมื่อประกอบเข้ากับปัญหาภาวะธรรมชาติไม่เป็นใจ และการเกิดการแตกสามัคคีของบรรดาข้าราชการทั้งหลายในระยะเวลาทำมาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ฯลฯ เหล่านี้เอง ที่ผู้เขียนเชื่อว่าน่าจะเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ในท้ายที่สุดแล้ว รัฐจึงได้ตัดสินใจยกเลิกมณฑลนี้ไปในปี พ.ศ.2458

ปัญหาความสามารถในการสะสมทุนหรือการเพิ่มทุนในระบบเศรษฐกิจมีจำกัด

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งของการปรับเปลี่ยนสภาพเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงสมัยที่เป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ระหว่างปี พ.ศ.2442-2458 นั่นก็คือ ปัญหาความสามารถในการสะสมทุนหรือการเพิ่มทุนในระบบเศรษฐกิจเวลานั้น มีอยู่อย่างจำกัดมาก ปัญหาดังกล่าวนี้เกิดขึ้น เนื่องจากความสามารถในการออมของระบบเศรษฐกิจภายในภูมิภาคนี้มีน้อย ราษฎรทั่วไปมักมีฐานะยากจนและขัดสน ดังนั้นรายได้ที่พอจะมีอยู่บ้างจึงมักถูกใช้ไปในการบริโภคเกือบทั้งหมด ขณะเดียวกัน ประสิทธิภาพภายในระบบเศรษฐกิจของภูมิภาคนี้ก็ยังมีศักยภาพในการดึงดูดและจูงใจให้บรรดาพ่อค้าต่างๆ เข้ามาตั้งหลักแหล่งและลงทุนทำการค้าได้น้อยอีกด้วย ทั้งนี้ ก็เนื่องมาจากการที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ถือเป็นภูมิภาคที่ห่างไกล และมีสภาพการคมนาคมไม่คล่องตัว ไม่มีทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นที่ดึงดูดใจนักลงทุนเหมือนภูมิภาคอื่นๆ เช่นไม่มีไม้สักเหมือนภาคเหนือ ไม่มีความสามารถที่จะปลูกข้าวได้มากเหมือนในภาคกลาง และไม่มีทรัพยากรแร่ดีบุกเหมือนอย่างภาคใต้ เป็นต้น อีกทั้งยังเป็นดินแดนที่มีกิตติศัพท์เรื่องไข้ป่าชุกชุมมาก และในเวลาเดียวกันก็ยังเป็นภูมิภาคที่มีประชากรอาศัยอยู่อย่างเบาบางซึ่งส่งผลเป็นอย่างมากต่อทั้งอุปสงค์และอุปทานภายในระบบ เพราะขนาดของประชากรนั้นมิได้รับใช้ระบบเศรษฐกิจในฐานะปัจจัยการผลิตแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากยังถือเป็นปัจจัยหลักที่กำหนดขนาดของอุปสงค์ที่มีต่อสินค้าต่างๆ ที่บรรดาพ่อค้าทั้งหลายจะนำมาค้าขายในภูมิภาคนี้ด้วย เมื่อมีประชากรผู้บริโภคสินค้าน้อย การค้าคงได้กำไรไม่มากนัก พ่อค้าจึงขาดแรงจูงใจที่จะเข้ามาลงทุน ดังนั้น ในท้ายที่สุดจึงส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ขาดความสามารถในการสะสมทุนหรือเพิ่มทุน อันจะเป็นพื้นฐานสำคัญของการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจไปเป็นเศรษฐกิจแบบการค้าได้ และถือเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่น่ามาซึ่งการยุบมณฑลเพชรบูรณ์นี้ไปในที่สุด

สรุป

จากข้อมูลทั้งหมดที่ผู้เขียนได้นำเสนอในบทนี้ โดยสรุปแล้วก็คือสภาพเศรษฐกิจโดยทั่วไปของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนที่มีการปรับเปลี่ยนไปภายหลังจากที่เมืองต่างๆ ในบริเวณ

ลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ถูกนำมาปกครองรวมกันและตั้งขึ้นเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ในระหว่างปี พ.ศ. 2450 - 2458 ซึ่งตลอดเวลาของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์นี้ พบว่าได้มีปัจจัยต่างๆเข้ามามีอิทธิพล ทำให้เศรษฐกิจเพื่อการค้าสามารถแทรกตัวเข้าไปในเศรษฐกิจแบบพอยังชีพซึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมของราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ได้เพิ่มขึ้นบ้างในระดับหนึ่ง แม้ว่าในท้ายที่สุดแล้ว อาจพบว่าความสำเร็จของการก่อตั้งมณฑลเพชรบูรณ์นั้นมิได้มีเท่าที่รัฐบาลได้ตั้งเป้าหมายไว้ แต่ทั้งนี้ก็ต้องพิจารณาสิ่งต่างๆในกรอบของกาลเวลาสมัยนั้น พร้อมกับการที่จะต้องพิจารณาถึงปัญหาต่างๆที่เกิดขึ้นทั้งในระดับของรัฐบาล โดยเฉพาะปัญหาการขาดเงินทุนที่จะปฏิรูป และปัญหาภายในของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนหรือมณฑลเพชรบูรณ์เอง เช่น ปัญหาโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจไม่เอื้ออำนวย ปัญหาภาวะธรรมชาติแปรปรวน ปัญหาความเคยชินและยึดติดกับระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพค่อนข้างมากของราษฎร ปัญหาขนาดของประชากรและผู้ประกอบการค้าโดยเฉพาะพ่อค้าชาวจีนซึ่งมีอยู่เบาบาง ตลอดจนปัญหาการขาดความสามัคคีของบรรดาข้าราชการต่างๆ โดยเฉพาะในช่วงเวลาท้ายๆ ของการเป็นมณฑลเพชรบูรณ์สมัยที่สองนี้ เป็นต้น

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 6

บทสรุป

จากการศึกษาพบว่า สภาพเศรษฐกิจของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2442 นั้นมีลักษณะโครงสร้างเป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพเป็นส่วนใหญ่ กล่าวคือ แต่เดิมราษฎรทำการผลิตเพื่อใช้บริโภคภายในครอบครัวเป็นหลัก พืชที่เพาะปลูกได้แก่ ข้าว ยาสูบ ป่านฝ้าย พืชไร่และพืชผักประเภทต่างๆ ส่วนเกินที่เหลือจึงจะนำไปซื้อขายแลกเปลี่ยน นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงสัตว์พาหนะ การเก็บของป่า และการล่าสัตว์อีกด้วย ส่วนทางด้านการค้าขายนั้นผู้ที่นิยมประกอบอาชีพการค้า ก็จะได้แก่ พ่อค้าต่างชาติ คือ พ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าตองซู่เป็นหลัก ในขณะที่บางครั้งก็จะมีพ่อค้าท้องถิ่นที่ใช้เวลารว่างจากการทำนาเข้าร่วมในการค้าด้วย โดยเฉพาะการค้าทางไกล เช่น การค้าโคกระบือ เป็นต้น โดยการค้าที่มีในระยะนี้อาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ การค้าระหว่างเมืองต่างๆ ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนด้วยตนเอง และการค้าระหว่างเมืองในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่นๆ

ในด้านการค้าระหว่างเมืองต่างๆในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักด้วยตนเองนั้น โดยมากจะเป็นเพียงการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของต่างๆเล็กน้อย ระหว่างหมู่บ้านต่างๆ และพ่อค้าก็น่าจะได้แก่ชาวบ้านราษฎรด้วยตนเอง และอาจมีพ่อค้าชาวจีนเข้ามาร่วมในกระบวนการค้าดังกล่าวบ้าง ในขณะที่การค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่นนั้น เกิดขึ้นเนื่องจากการที่บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ ตั้งอยู่บนพื้นที่ที่เป็นทางผ่านในการเดินทางติดต่อไปมาระหว่างกันของอาณาจักรและเมืองต่างๆ เช่น พม่า ล้านนา หลวงพระบาง หัวเมืองลาวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและกรุงเทพฯ เป็นต้น ดังนั้นจึงส่งผลทำให้บริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้มีฐานะเป็นเส้นทางผ่านจุดหนึ่งที่บรรดาพ่อค้าจากภูมิภาคต่างๆ รวมทั้งพ่อค้าจากลุ่มน้ำป่าสักตอนบนได้เข้ามาร่วมในกระบวนการซื้อขายแลกเปลี่ยนข้ามแดนระหว่างกัน อย่างไรก็ตาม เข้าใจว่าสภาพการค้าในระยะแรกๆคงมีอยู่อย่างจำกัดมาก เพราะนอกจากสภาพการคมนาคมจะไม่เอื้ออำนวยแล้ว ยังเป็นไปท่ามกลางสภาพภูมิอากาศและภูมิประเทศของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนที่ขาดแคลนและเต็มไปด้วยไข้ป่าอีกด้วย ในส่วนของพ่อค้านั้นก็อาจจะมีทั้งพ่อค้าชาวท้องถิ่นและพ่อค้าชาวต่างชาติ ซึ่งได้แก่พ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าชาวตองซู่ เข้าใจว่าในส่วนของการบรรดาพ่อค้าชาวท้องถิ่นที่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการค้าระดับนี้ไม่น่าจะมีจำนวนมากนัก เนื่องด้วยข้อจำกัดที่สำคัญคือ ระบบไพร่ที่ทำให้พ่อค้าท้องถิ่นเหล่านี้ไม่มีโอกาสที่จะเดินทางไปประกอบอาชีพต่างๆ ได้อย่างเสรี อีกทั้งยังต้องรับภาระในการถูกเกณฑ์แรงงานและภาระอื่นๆในระบบสังคมแบบเดิมด้วย

สนธิสัญญาเบาริงที่สยามทำกับประเทศตะวันตกในปี พ.ศ. 2398 นั้น ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจต่อประเทศสยามโดยส่วนรวมอย่างกว้างขวาง โดยเศรษฐกิจได้เปลี่ยนจากเศรษฐกิจแบบพอยังชีพเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้ามากขึ้น แต่ผลกระทบของเบาริงที่มีต่อบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนั้นนับว่ามีอยู่ค่อนข้างจำกัด เนื่องจากสภาพการคมนาคมขนส่งที่ไม่สะดวก ปัญหาไข้ป่าชุกชุม และปัญหาโจรผู้ร้าย ฯลฯ อย่างไรก็ตาม พบว่า ผลของสนธิสัญญาเบาริงก็ทำให้มีการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นในภูมิภาคนี้อยู่บ้างเช่นกัน กล่าวคือ ทำให้มีการเพิ่มปริมาณการส่งสัตว์พาหนะจำพวกโคกระบือไปจำหน่ายยังมณฑลอื่นในมากขึ้น เพื่อตอบสนองต่อการขยายพื้นที่เพาะปลูกข้าวเพื่อการส่งออกในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นต้น นอกจากนี้ ผลของสนธิสัญญาเบาริงยังทำให้มีพ่อค้าชาวต่างชาติ เช่น พ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าชาวตองซู่เข้ามาทำการค้าขายในภูมิภาคนี้เพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมด้วย พ่อค้าเหล่านี้เองที่ถือว่าเป็นตัวเร่งสำคัญที่ทำให้การค้าขายแลกเปลี่ยนผลผลิตต่างๆ ระหว่างบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนกับภูมิภาคอื่น ๆ มีมากขึ้นกว่าเดิม แม้ว่าสินค้าที่มีการแลกเปลี่ยนเหล่านั้นจะถูกจำกัดปริมาณและประเภทโดยสภาพการคมนาคมก็ตาม

ยิ่งไปกว่านั้น การเปลี่ยนแปลงในการเก็บส่วยและค่านาจากที่เคยเก็บเป็นสิ่งของมาเก็บเป็นตัวเงิน ซึ่งเกิดพร้อมๆ กับการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจจากเศรษฐกิจแบบพอยังชีพเป็นเศรษฐกิจเพื่อการค้าในสยามนั้นได้ถูกนำมาใช้ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงหลังจากปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ส่วยและค่านาที่เก็บไปจากบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้จะเป็นตัวเงินเกือบทั้งสิ้น การเปลี่ยนแปลงในการเก็บค่านาและส่วยดังกล่าวก็เป็นตัวเร่งอีกประการหนึ่งที่ทำให้ราษฎรต้องทำการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น เพื่อให้ได้มาซึ่งเงินตราสำหรับจ่ายให้แก่รัฐในรูปของส่วยและค่านา

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เมื่อรัฐบาลได้เริ่มทำการปฏิรูปการปกครองในส่วนภูมิภาคอย่างจริงจังนั้น หัวเมืองต่างๆ ในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนก็ได้ถูกกรุงเทพฯ เข้าจัดการปกครองโดยตรงเป็นครั้งแรกด้วยการจัดตั้งขึ้นเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ ในปี พ.ศ. 2442 เรื่อยมาจนถึงปี พ.ศ. 2458 และได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคมบางประการ ที่สนับสนุนต่อการปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจในภูมิภาคเพิ่มขึ้นกว่าในช่วงภายหลังปี พ.ศ. 2398 ดังจะเห็นได้ว่า เมื่อบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนถูกจัดตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์ นั้น พบว่า พร้อมๆ กับการเข้ามาจัดการทางด้านการปกครองต่างๆ รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ตลอดจนบรรดาข้าราชการทั้งหลายที่ได้เข้ามาปฏิบัติหน้าที่ในมณฑลนี้ ก็ได้มีความมุ่งหมายที่จะทำการพัฒนาสภาพเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้ด้วย โดยได้เริ่มมีการส่งเสริมเศรษฐกิจแบบ

การทำให้เกิดขึ้นในภูมิภาคนี้ด้วยการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจในด้านต่างๆ จนในที่สุดก็ได้ส่งผลให้เศรษฐกิจแบบการค้าได้เริ่มแทรกตัวเข้ามาในระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพได้มากขึ้นกว่าเดิมอย่างเห็นได้ชัดเจนในระดับหนึ่ง จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น การผลิตเพื่อการค้าในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนนี้ได้มีมากขึ้นโดยลำดับ อีกทั้งยังพบด้วยว่านอกจากการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรมแล้ว ราษฎรยังได้เริ่มประกอบอาชีพทางการหัตถกรรม การปศุสัตว์ การเก็บของป่า และอาชีพเบ็ดเตล็ดอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับการค้าการขายมากขึ้นอีกด้วย โดยสินค้าส่วนใหญ่ของบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนในระยะนี้จะถูกส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ นอกจากนี้ยังพบด้วยว่าการคมนาคมระหว่างภูมิภาคนี้กับภูมิภาคอื่นๆ ก็เป็นไปได้สะดวกมากขึ้นกว่าเดิม ทั้งนี้เนื่องมาจากมีการพัฒนาการคมนาคมในภูมิภาคนี้เป็นอย่างมากภายหลังจากที่มีการตั้งเป็นมณฑลเพชรบูรณ์แล้วนั่นเอง

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ราษฎรในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบนได้เริ่มมีการทำการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้นตลอดช่วงปี พ.ศ. 2442 - 2458 นั้น ก็พบว่าปัญหาและอุปสรรคในการผลิตและการค้าที่ราษฎรต้องประสบนั้นก็เริ่มมีความสลับซับซ้อนมากขึ้นกว่าเดิม นอกจากนี้หากพิจารณาในส่วนของรัฐบาลก็จะพบว่าในช่วงเวลาดังกล่าว ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะได้พยายามบำรุงและส่งเสริมการเกษตรและการค้าในภูมิภาคนี้ แต่การดำเนินการในเรื่องดังกล่าวก็ประสบกับปัญหามากมาย เช่น การขาดเงินทุนและบุคลากร , สภาพดินฟ้าอากาศไม่อำนวย ฯลฯ เป็นต้น ประกอบกับการที่รัฐมีเวลาที่จะพัฒนาเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้เพียงเล็กน้อย อีกทั้งยังมีความจำกัดในด้านปัจจัยสนับสนุนต่างๆ ด้วย ดังนั้นความพยายามของรัฐและบรรดาข้าราชการทั้งหลายในช่วงเวลานั้นนั้น จึงไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร การปรับเปลี่ยนทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน ระหว่าง พ.ศ. 2442 - 2458 นั้น จึงยังคงเป็นได้แค่เพียงการขยายตัวทางด้านปริมาณการผลิตในบางระดับเท่านั้น แต่สำหรับในส่วนขอเทคนิคการผลิต ตลอดจนแนวความคิดและสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรโดยทั่วไปในบริเวณนี้ยังไม่เปลี่ยนแปลงไปเท่าใดนัก ราษฎรส่วนใหญ่ยังติดอยู่กับวิธีการผลิตแบบพอเพียงชีพอยู่เช่นเดิมค่อนข้างมาก ส่งผลทำให้รัฐบาลไม่สามารถจัดเก็บเงินผลประโยชน์จากบริเวณนี้เพื่อไปบำรุงการปกครองของรัฐได้อย่างเต็มที่ การตั้งมณฑลเพชรบูรณ์ จึงไม่อาจก่อให้เกิดประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้คุ้มค่ากับการที่รัฐต้องใช้จ่ายเพื่อการดำเนินงานในรูปแบบมณฑลฯหนึ่งได้ต่อไป และเหตุผลข้อนี้เองที่ได้กลายเป็นสาเหตุสำคัญที่นำไปสู่การยกเลิกมณฑลเพชรบูรณ์ไปในที่สุดในปี พ.ศ. 2458 ดังปรากฏหลักฐานตามผู้เขียนได้กล่าวอ้างถึงไว้แล้วในงานวิจัยนี้

รายการอ้างอิง

1. เอกสารชั้นต้น

ก. เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงการคลัง กค.0301.1.1/4 Statistics of Provincial Revenue Department. B.E.2445 (1902-03) to B.E.2457 (1914-15).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงการคลัง กค.0301.1.38 F/1 Report of the Ministry of Public Instruction, No.5. B.E.2455.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงการคลัง กค.0301.1.38 F/3 Report of the Ministry of Public Instruction, No.7. B.E.2457.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงการคลัง กค.0301.1.38 F/4 Report of the Ministry of Public Instruction, No.8. B.E.2458.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงการคลัง กค.0301.1.38 F/5 Report of the Ministry of Public Instruction, No.9. B.E.2459.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงการคลัง กค.0301.1.38 K/1 Statistical Year Book of the Kingdom of Siam 1918.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ ร.5 กษ.12/6 บำรุงการมวนยาสูบหรือไทย.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ ร.6 กษ.1/1 ยอดรายงานน้ำฝนรวม 13 ปี.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ ร.6 กษ.1/3 ประกาศงดการแสดง กลีกรวมแลพานิชยการไว้ชั่วคราว.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ ร.6 กษ.1/8 หนังสือประกอบบทกลีกรวม.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ กส.4/1125 ความเห็นเรื่องสินค้าต่างๆใน เขตแขวงเมืองวิเชียรบุรี เมืองเพชรบูรณ์ แลเมืองหล่มสักดี.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ กส.13/289 กระทรวงเกษตรจัดการแสดง พิพิธภัณฑ์พันธุ์ข้าว.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ กส.13/347 กระทรวงเกษตรส่งพันธุ์ เมล็ดยาควิวาและเวอร์ยีเนียไปให้มณฑลเพชรบูรณ์และมณฑลราชบุรี.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ กส.13/350 เรื่องการแสดงกลีกรวมแล พานิชการศก 129.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ กส.13/350 แสดงกลีกรวมแลพานิชการ

ศก 130.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/356 มณฑลต่างๆส่งพืชพันธุ์และสิ่งของมาตั้งในการแสดงกสิกรรมแลพานิชการศก 129.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/358 กระทรวงเกษตรให้รางวัลผู้ผู้นำพืชพันธุ์มาตั้งในการแสดงกสิกรรมแลพานิชการศก 130.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/368 ขออนุญาตพิมพ์ประกาศยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงเพื่อบำรุงการเพาะปลูก.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/370 กงสุลเยเนรอลอเมริกันขอทราบเรื่องปลูกต้นยาสูบ.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/398 พระยาเทพาซึ่งแจจวิธีทำยาสูบกับแนะนำให้รัฐบาลจัดซื้อจักรหั่นยาสูบไปทดลองทำ 1 เครื่อง.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/417 หม่อมราชวงศ์โต๊ะหารือว่า จะหัดคนไทยให้เรียนมวนบุหรืออย่างฝรั่ง.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/438 มณฑลเพ็ชรบูรณ์จัดการแสดงกสิกรรมแลพานิชการ ศก 129.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/480 มณฑลเพ็ชรบูรณ์ซึ่งแจจความเห็นเรื่องผสมพันธุ์สัตว์.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/490 มิสเตอร์โยโกตา นายใหม่ยื่นรายงานตรวจการมณฑลเพชรบูรณ์.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/491 มณฑลเพ็ชรบูรณ์ส่งนายถิ่นอำแดงแสงมาเรียนการสาวใหม่ที่นครราชสีมา.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/507 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพ็ชรบูรณ์จัดแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่มณฑลศก 130.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/513 กระทรวงเกษตรให้รางวัลแก่ผู้นำพืชพันธุ์และสิ่งของมาตั้งแสดงตามที่กรมการตัดสิน (ศก 130).

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/686 มณฑลเพ็ชรบูรณ์ส่งรายงานตรวจการทำใหม่ที่มณฑลนครราชสีมาของหลวงรัฐวิตรวิบูลย์.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/858 เมืองเพชรบูรณ์ส่งรายงานสัตว์ประจำเดือนใน พ.ศ.2454.

หोजดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรราธิการ กส.13/859 เมืองหล่มคักดีส่งรายงานสัตว์ประจำเดือนใน พ.ศ.2454.

- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ กส.13/1106 กระทรวงเกษตรสั่งให้
 มณฑลต่างๆให้จัดส่งสิ่งของต่างๆเพื่อส่งไปแสดงพิพิธภัณฑ์เมืองซานฟรานซิสโก.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ กส.13/1120 กงสุลญี่ปุ่นขอทราบจำนวน
 เนื้อที่นาและขอทราบการเพาะปลูกเข้าปี พ.ศ.2457 เทียบกับ พ.ศ.2456.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงเกษตรธิการ กส.13/1247 กงสุลญี่ปุ่นขอทราบจำนวน
 นาที่ทำได้ใน พ.ศ.2458 และ พ.ศ.2459.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ร.5 ค. 13.2/17 เก็บเงินส่วยทำ
 พรหมแสงฯหนีไปอยู่ฝั่งซ้าย.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ร.6 ค. 18/71 ภาษีฝ้าย นุ่น แล
 ภาษีครึ่ง.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.1/23 เจ้าทรายคำ หลวงพระบางมา
 อยู่มณฑลเพชรบูรณ์และกลับไปหลวงพระบาง.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.1.3/16 พระราชบัญญัติลักษณะ
 เกณฑ์จ้าง.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.1/6 เรื่องตั้งมณฑลเพชรบูรณ์และ
 ยกเมืองหล่มสักดีมารวมด้วย.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/180 พระแก้วอาษาขอลาออก
 จากตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองหล่มสักดี ให้มารับราชการเมืองวิเชียรฤกษ์เพชรบูรณ์.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/187 ตั้งและย้ายตำแหน่ง
 ข้าราชการหัวเมืองมณฑลเพชรบูรณ์.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/195 ตั้งและย้ายตำแหน่ง
 ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 120.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/203 ตั้งและย้ายตำแหน่ง
 ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 126(2 เม.ย.126-5 ก.พ. 126).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/204 ตั้งและย้ายตำแหน่ง
 ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 126(30 ม.ค.-28 มี.ค.126).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/204 ตั้งและย้ายตำแหน่ง
 ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 126(30 ม.ค.-28 มี.ค.126).
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/205 ตั้งและย้ายตำแหน่ง
 ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 127.
- หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/207 ตั้งและย้ายตำแหน่ง

ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 128.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/210 ตั้งและย้ายตำแหน่ง

ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย(31 ต.ค. 129-11 เม.ย.130).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.3/212 ตั้งและย้ายตำแหน่ง

ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย ศก 132-134.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.11/3 รายงานการประชุม

เทศบาลบาลแผนกโยธา.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.12 ก/1 ใบบอกเมืองหล่มสักดี.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.12 ก/2 ใบบอกเมืองเพชรบูรณ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.12 ก/17 ใบบอกเมืองต่างๆ

วิเชียรบุรี บัวชุม.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.14/17 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา และมณฑลอุดรธานี.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.2.14/111 กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ไปตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ถึงมณฑลเพชรบูรณ์เป็นที่สุด.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.21/6 ตั้งมณฑลเพชรบูรณ์และยก

เมืองหล่มสักดีมารวมด้วย.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.24.1/25 สะพานต่างๆมณฑล

เพชรบูรณ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.51/1 รายงานจัดราชการต่างๆใน

มณฑลพิษณุโลก.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.51/10 รายงานมณฑลพิษณุโลก.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.5 ม.99/30 พระพรหมภักดีรายงานเรื่อง

ผู้ว่าราชการกตชีราษฎรเมืองวิเชียรบุรี.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.1/10 บัญชีความอาญา ร.ศ.129.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.1/11 รายงานน้ำฝนต้นข้าว.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.3.1/7 สังกัราชการ

หลวงนิกรเกียรติคุณ.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.3.1/11 ตั้งพระยาสุนทรเทพกิจจักษ์

เปนเทศาเพชรบูรณ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.3.1/96 ฎีกาพระยาเพชรรัตนสงคราม

บกพร่องต่อหน้าที่ราชการ.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.3.1/181 พระยาเพ็ชรรัตนสงครามป่วย
ขอลาออกจากราชการ.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.3.2 ยกเลิกมณฑลเพ็ชรบูรณ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.3.2/31 ประกาศยกเลิกมณฑล
เพ็ชรบูรณ์ แลตั้งมณฑลมหาสารบุรี.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.15.1/17 สะพานในมณฑลเพ็ชรบูรณ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงมหาดไทย ร.6 ม.15.1/23 ถนนในมณฑลเพ็ชรบูรณ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงโยธาธิการ ร.5 ยธ.9/47 พระยาเพชรรัตนสงครามขอ
อนุญาตเงิน 5,000 บาททำทางเกวียนแต่เมืองพิจิตรไปเมืองเพชรบูรณ์ และแต่เมือง
เพชรบูรณ์ไปเมืองหล่มสัก.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงโยธาธิการ ร.5 ยธ.9/74 ขุดคลอง ทำถนน ทำนบ
สะพานในมณฑลเพ็ชรบูรณ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศ.1/14 รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 5
ประจำพระพุทธศก 2455.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศ.1/20 รายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 6
ประจำพระพุทธศก 2456.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศ.5/12 โรงเรียนวัดไกรภูมิ จังหวัด
เพชรบูรณ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.8.6/4 ให้ขุนสาทรแพทย์พิทักษ์ มณฑล
เพ็ชรบูรณ์ลงมาศึกษาวิธีปลูกโรคระบาดสัตว์พาหะณะ ณ กรมพยาบาล.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.17/1 รายงานการแสดงศิลปหัตถกรรม
พ.ศ.2455.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.17/4 รายงานการแสดงศิลปหัตถกรรม
(5 ก.ย.- 23 มี.ค.2456).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.17/5 รายงานการแสดงศิลปหัตถกรรม
พ.ศ. 2456(2 ธ.ค.-23 มี.ย.2457).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.17/6 แสดงศิลปการหัตถกรรม(14 ก.ย
2457-31 ก.ค.2459).

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.32/43 งบประมาณการศึกษามณฑล
ต่างๆ.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ ศธ.44/11 รายงานการศึกษาศก 2454
มณฑลเพชรบูรณ์.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดกระทรวงมหาดไทย
ร.5 รล.-มท.เล่ม 34 เรื่องที่ 101 วิเชียรบุรีตั้งพระเทพสงครามปลัดเป็นที่พระยาประเสริฐ
สงครามเจ้าเมืองไชยบาดาน, ตั้งหลวงประสิทธิ์ินพคุณเป็นที่พระบรินทรภักดีเจ้าเมือง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา
ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 2 เรื่องที่ 52 นำตั้งเงินเข้าเป็นที่ขุนศรีสมบัตรเจ้าภาษีเรียกภาษีฝ้าย
ยาสูบแก่ราษฎรลูกค้า ๑๐ เกบหนึ่ง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา
ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 2 เรื่องที่ 195 นำตั้งเงินเยี่ยมเป็นที่ 1 ขุนศรีสมบัตรเจ้าภาษียาสูบ.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา
ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 3 เรื่องที่ 149 เมืองวิเชียร หลวงภักดีจุมพลเงิน 12 ตำลึง 12 ชั่ง คัด
เป็นปานหนัก 16 ตำลึง กับขอจำหน่ายเลขส่วยด้วย.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา
ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 8 เรื่องที่ 253 นำตั้งนายอวมเป็นที่หมื่นทิพสมบัตรนายอากรยาสูบ.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา
ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 14 เรื่องที่ 124 เมืองวิเชียรตอบส่งเงินแทนศรีฟุ้งอากรเงิน 16 ตำลึง
9 ชั่ง 2 บาท ศรีฟุ้งหนัก 1 บาท 88 สลึง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา
ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 21 เรื่องที่ 6 เมืองวิเชียรตอบส่งเงินแทนปานส่วยของหมื่นวินาถไกร
เงิน 10 ตำลึง 5 ชั่ง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา
ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 22 เรื่องที่ 22 เมืองวิเชียรตอบส่งเงินแทนศรีฟุ้งอากรในเจ้าเมือง
กรมการเงิน 13 ตำลึง 2 ชั่ง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา
ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 22 เรื่องที่ 38 เมืองวิเชียรตอบส่งเงินแทนปานใบส่วยในเจ้าเมือง
กรมการเงิน 5 ชั่ง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา
ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 28 เรื่องที่ 27 นำตั้งเงินส่วยเป็นที่ขุนศรีสมบัตรเจ้าภาษีฝ้าย-ยาสูบ จำ
นวนรัตนศก 109.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา

ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 29 เรื่องที่ 29 เมืองวิเชียนตอบเสาะไม้นำเกณฑ์ขึ้นเจ้าเมืองกรมการ
ไม้ 16 ต้น.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา

ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 29 เรื่องที่ 33 เมืองเพชรบูรณ์ส่งเงินแทนทองคำช่วยกองพระสวรร
ขุนไทร หมื่นนหาร เงิน 2 ตำลึง 14 ชั่ง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา

ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 29 เรื่องที่ 92 เมืองเพชรบูรณ์ส่งเงินแทนทองคำช่วยกอง
พระสุวรรณภักดีกับทำหางว่าวจำหน่ายเลขขึ้นด้วยส่งเงิน 9 ตำลึง 16 ชั่ง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา

ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 29 เรื่องที่ 150 เมืองวิเชียนตอบส่งเงินแทนปานช่วยกองหลวงภักดี
จุมพลเงิน 10 ตำลึง 1 ชั่ง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา

ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 34 เรื่องที่ 104 เมืองเพชรบูรณ์ส่งเงินแทนปานใบช่วยในเจ้าเมือง
กรมการเงิน 8 ตำลึง 6 ชั่ง 1 บาท 2 สลึง.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารเย็บเล่มกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 ชุดสารตรา

ร.5 รล.-สารตรา เล่ม 34 เรื่องที่ 138 นำตั้งเงินยงหัวเปนนที่ขุนศรีสมบัตรเจ้าภาษีฝ่าย
ยาสุพ จำนวน ร.ศ.110.

หอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารส่วนพระองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต.

สบ.2.47/84 รายงานตรวจราชการจังหวัดหล่มสักดี เลย เพ็ชรบูรณ์ ของสมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระนครสวรรค์วรพินิต.

ข.เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

ขุนช้างขุนแผน.พระนคร: คุรุสภา, 2493.

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม(เอกสารจากหอหลวง ตอนที่ 1). แถลงงานประวัติศาสตร์
เอกสารโบราณคดี (31 มกราคม 2512) : 57.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3. เล่มที่ 1-5 . กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์,
2530.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. เที่ยวที่ต่างๆ ภาคที่ 3 เล่าเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์.

(ม.ป.ท.), 2510.(อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์ตรีขุนไมตรีประศาสน์
(มี มัยลาภ)).

ตำราฐานภาพ,สมเด็จพระยา. เรื่องเที่ยวที่ต่างๆภาคที่ 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา
มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466.

(มหาอำมาตย์ตรี พระยาธรรมสารเนตรวิเศษภักดี พิมพ์ในงานปลงศพสนองคุณหม่อม
ขาว บุณนาค ผู้มารดา เมื่อปีกุน พ.ศ.2466).

ตำราฐานภาพ,สมเด็จพระยา. นิตานที่ 10 เรื่องความไข้เมืองเพชรบูรณ์. ใน นิตานโบราณคดี
, หน้า 95 - 105. (ม.ป.ท.), 2515. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพนายสินธุ์ พรประภา
ณ สุสานอำเภอท่าม่วง จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อวันที่ 19 ธันวาคม 2515).

ตำราฐานภาพ,สมเด็จพระยา และ นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า. สาส์นสมเด็จพระ.

เล่มที่ 20 - 21. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505.

ตำราฐานภาพ,สมเด็จพระยา และ ราชเสนา, พระยา. เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา,
2495.

ดัดบลิ้ว, เจ. อาร์เชอร์. ประเทศสยาม รายงานอันดับที่ 1 รายงานการเดินทางสำรวจที่ราบลุ่มน้ำ
โขง. แปลโดย พรพรรณ ทองตัน. รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่
2, หน้า 216-303. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. พระนคร : คุรุสภา,
2504.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา. จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก. พระนคร : โรงพิมพ์
ท่าพระจันทร์. 2506, อ้างถึงใน นฤมล วัฒนาพานิช. ระบบเทศาภิบาลกับผลกระทบต่อ
สภาพเศรษฐกิจมณฑลพิษณุโลก. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษร
ศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

ปาลเลกัวซ์ ฌอง แบบติสต์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. กรุงเทพฯ :
ก้าวหน้า, 2520.

เพ็ชรปาณี, พระยา. จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.2467. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณ
พิพรรฒธนากร, 2468.

มหาดไทย,กระทรวง. ตำราฐานอนุสรณ์. พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นของกระทรวงมหาดไทย,
2511.

มหาดไทย,กระทรวง. "เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครวั," เทศาภิบาล. เล่มที่ 7 แผ่นที่ 38 เดือน
พฤษภาคม ร.ศ.128.

มหาดไทย,กระทรวง. "เรื่องสำรวจทำบัญชีสัมโนครวั," เทศาภิบาล. เล่มที่ 8 วันที่ 1 พฤศจิกายน
ร.ศ.128.

- มหาดไทย,กระทรวง. "ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 14 มณฑล," เทศาภิบาล. เล่มที่ 10 แผ่นพิเศษ
เดือนพฤศจิกายน ร.ศ.129.
- มหาดไทย,กระทรวง. "ยอดการเลี้ยงชีพเฉพาะ 12 มณฑล ศก 129," เทศาภิบาล. เล่มที่ 13 ฉบับ
พิเศษ เดือนสิงหาคม ร.ศ.131.
- มหาดไทย,กระทรวง. "รายงานพระยาสุนทรเทพกิจจารักษ์ตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์,"
เทศาภิบาล. เล่มที่ 13 แผ่นที่ 74 วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.131. เล่มที่ 13 แผ่นที่ 74
วันที่ 1 เดือนพฤษภาคม ร.ศ.131.
- มหาดไทย,กระทรวง. "ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 17 มณฑล พ.ศ.2454," เทศาภิบาล. เล่มที่ 18
แผ่นที่ 108 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ.2457.
- มหาดไทย,กระทรวง. "ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ. 2455," เทศาภิบาล. เล่มที่ 20
แผ่นที่ 117 วันที่ 1 มกราคม พ.ศ.2458.
- มหาดไทย,กระทรวง. "ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ.2457," เทศาภิบาล. เล่มที่ 23
แผ่นที่ 131 วันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2458.
- มหาดไทย,กระทรวง. "ยอดการเลี้ยงชีพพลเมือง 18 มณฑล พ.ศ.2458," เทศาภิบาล. เล่มที่ 24
แผ่นที่ 133 วันที่ 1 มีนาคม พ.ศ.2460.
- Bureau of General Statistics. Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2459
(1916). Bangkok : Ministry of Economic Affairs,1977.
- Bureau of General Statistics. Statistical Year Book of the Kingdom of Siam B.E. 2461
(1918). Bangkok : Ministry of Economic Affairs,1977.
- Department of Commerce and Statistic,the. Statistical Year Book of the Kingdom of
Siam 1917. Bangkok : Ministry of Finance, 1917.
- Prince Dilok Nabarath. Siam's Rural Economy under King Chulalongkorn.Bangkok :
White Lotus Press, 2000.

รัชดาภิเษกสมโภช).

ประภาศรี พวงจันทร์หอม. การวิเคราะห์ที่เชื่อมโยงบ้านและตำบลในอำเภอเมือง จังหวัดเพชรบูรณ์.

วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ , 2539.

พิชัย สิงห์ทอง. นโยบายการส่งเสริมการเกษตรกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า

เจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

เพียงใจ เจริญโสพล. บทบาทชาวจีนทางการผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคเหนือตอนล่างของ

ประเทศไทย หลังการสร้างรถไฟสายเหนือ พ.ศ.2448-2484. วิทยานิพนธ์ปริญญา
การศึกษามหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ, 2535.

ภูธร ภูมะธน (บรรณารักษ์). รายงานการศึกษาเรื่องมรดกวัฒนธรรมไทยเบิ้ง ลุ่มแม่น้ำป่าสักใน

เขตที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนป่าสัก. ลพบุรี : ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม สถาบัน
ราชภัฏเทพสตรี, 2541.

วีรชอสส์ เอนจิเนียริง คอนซัลแตนท์ จำกัด, บริษัท. โครงการศึกษาข้อมูลและศักยภาพการพัฒนา

ลุ่มน้ำป่าสัก: รายงานฉบับสุดท้าย. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนา
เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานกฤษฎามนตรี, 2537.

ราชบัณฑิตยสถาน. อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน. เล่มที่ 4 (ป-ฤ ฤ).

กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นของกระทรวงมหาดไทย, 2521.

วรรณิ์ จันทรวงศ์. นโยบายรัฐบาลในการพัฒนาเศรษฐกิจของจังหวัดที่ติดแม่น้ำแม่กลองระหว่าง

พ.ศ. 2398 - 2480. วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2535.

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน. หลักเศรษฐศาสตร์จุลภาค. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2535.

วีรยุทธ สิ้นจ้อย. ภูมิศาสตร์-ประวัติศาสตร์ จังหวัดเพชรบูรณ์. เพชรบูรณ์ : ดีดีการพิมพ์, 2545

สุมินทร์ จุฑาทู. การกลมกลืนและการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5.

วิทยานิพนธ์ปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529.

สุภาพวรรณ ขอมผล. การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของภาคเหนือตอนล่างในช่วงปี พ.ศ.2448 -

2484. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

สุภาพภรณ์ จรัลพัฒน์. ภาษีเงินกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ.2367- 2468.

เอกสารชั้นรอง

- เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เอกสารการนิเทศการศึกษา ฉบับที่ 194 หน่วยศึกษานิเทศก์กรมการฝึกหัดครู. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2520.
- ขวัญเมือง จันทโรจณี. ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325 - 2394). วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ขวัญเมือง จันทโรจณี. ลักษณะทางวัฒนธรรม ความเชื่อ และชาติพันธุ์: ภาคเหนือตอนล่าง. ใน เอกสารสัมมนาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือตอนล่าง, หน้า 25 - 30. พิษณุโลก : มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2539.
- ชลประทาน,กรม. เขื่อนป่าสักชลสิทธิ์. กรุงเทพฯ : กรมชลประทาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, 2542. (ที่ระลึกเนื่องในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดเขื่อนป่าสักชลสิทธิ์ จังหวัดลพบุรี-จังหวัดสระบุรี เมื่อวันที่ 25 พฤศจิกายน พ.ศ.2542).
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453: ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2522.
- เดช บุณนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.2435-2458. แปลโดย ภรณ์กาญจน์ชฐิติ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2532.
- โทชิฮารุ โยชิกาวา. ผู้เชี่ยวชาญการทำไหมชาวญี่ปุ่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วารสารประวัติศาสตร์ 7: 3(กันยายน - มิถุนายน 2525) : หน้า 1 - 37.
- นฤมล วัฒนาพานิช. ระบบเทศาภิบาลกับผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจมณฑลพิษณุโลก. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.
- บุญยืน จิราพงษ์. การศึกษาข้อมูลและองค์ประกอบพื้นฐานทางนิเวศวิทยาของแม่น้ำป่าสัก. พิษณุโลก : คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2538.
- บุญรอด แก้วกันหา. การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411). วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.
- ปิยนาด บุณนาค. การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518. (รายงานผลการวิจัย โดยทุนวิจัย

วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

สุรินทร์ จันทาคิต. ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของหมู่บ้านในลุ่มน้ำป่าสักตอนบน
ตั้งแต่ปี พ.ศ.2475 ถึงปัจจุบัน(พ.ศ.2535). เพชรบูรณ์ : วิทยาลัยครูเพชรบูรณ์, 2535.

สุรินทร์ จันทาคิต. กลุ่มชนในจังหวัดเพชรบูรณ์. สมบัติเมืองเพชรบูรณ์, หน้า 15 - 25. เพชรบูรณ์ :
สถาบันราชภัฏเพชรบูรณ์, 2543.

สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. การแต่งกายสตรีกับหัตถกรรมทอผ้าในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.

หวน พิณรุฬันธ์. พิจิตรของเรา. พิษณุโลก : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พิษณุโลก, 2520.

อัจฉรา ชุมดี. งานด้านการเกษตรและการคมนาคมของเจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ พ.ศ. 2452 -
2468. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522.

Terwiel,B.J. Through Traveller' Eyes ; An Approach to Early Nineteenth – Century Thai
History. Asian History Centre the Australian National University. Bangkok :
Duang Kamol, 1989.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก

(สำเนา)

ที่ ๑๖๖/๘๐๙๖

ตรา

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๘ เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๒๑

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

๑ ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับจดหมายกรมราชเลขาณูการที่ ๒๔๔/๑๔๙๘ ลงวันที่ ๙ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙ ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการในเรื่องเก็บเงินส่วยในมณฑลเพชรบูรณ์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เก็บแก่ชายฉกรรจ์คนละ ๓ บาท ความแจ้งอยู่แล้ว

๒ ต่อมาการเรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับรายงานการประชุมของข้าราชการมณฑลเพชรบูรณ์ ศก ๑๑๙ ทำยื่นเข้ามาที่ ๙, ๒๙ ลงวันที่ ๒๘ เมษายน ร.ศ. ๑๒๐ ขออนุญาตจัดการเก็บภาษีเบ็ดเตล็ดต่างๆขึ้น

๓ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการที่จะเก็บภาษีระจุกกระจิกขึ้นในมณฑลเพชรบูรณ์เช่นนั้นจะเป็นเหตุกระทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนมาก เพราะราษฎรในมณฑลเพชรบูรณ์อยู่ข้างจะอดคัดไม่บริบูรณ์เหมือนในมณฑลอื่น ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้มีท้องตราหาหรือไปยังข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์ว่า การที่จะเก็บภาษีขึ้นนั้น เห็นว่าควรงดเสียดีกว่าเพราะราษฎรจะรู้สึกเดือดร้อนให้คิดเก็บส่วยเพิ่มขึ้นอีกคนละ ๑ บาทเป็นคนละ ๔ บาทจะดีกว่าเก็บภาษีระจุกกระจิก เทศาภิบาลมณฑลเพชรบูรณ์มีตอบเห็นชอบด้วย ไม่มีความขัดข้องแต่อย่างใด

๔ ในศก ๑๒๑ ที่ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ ตามซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้ในมณฑลต่างๆนั้นสมควรจะออกประกาศให้ใช้ได้แล้วทุกมณฑล แต่มณฑลเพชรบูรณ์เห็นด้วยเกล้าฯ ว่ายังมีความขัดข้องอยู่บ้าง โดยเหตุที่เป็นมณฑลอันไกลห่างจากการติดต่อการค้าขายกับมณฑลอื่นๆ ประการหนึ่งผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นที่เช่นผลการเพาะปลูก เป็นต้น ก็หาได้จำหน่ายเป็นสินค้าไปต่างเมืองไม่ซื้อขายสู้กันกินในมณฑลนั่นเอง คงเป็นสินค้าที่ได้จำหน่ายออกก็แต่ยาสูบบ้างเล็กน้อยเท่านั้น เห็นว่าจำเป็นรัฐบาลจะต้องคิดการบำรุงมณฑลเพชรบูรณ์อันยังไม่เจริญบริบูรณ์ให้เจริญบริบูรณ์ขึ้น เป็นต้นว่าอย่าเก็บภาษีอากรให้หนักนัก และควรที่จะใช้วิธีเก็บเงินภาษีอากรอย่างง่ายไปก่อน เพราะถ้าจะเก็บเงินภาษีอากรโดยวิธีที่เป็นอยู่ในเวลานี้พร้อมทั้งเก็บเงินค่าราชการด้วยแล้ว บางที่ราษฎรจะได้รับความเดือดร้อน และต้องเสียใส่ห่วยป่วยการก็จะต้องเวียนไปเวียนมาเสียเงินภาษีหลายครั้งหลายครา หนึ่งในมณฑลเพชรบูรณ์มีประเภทภาษีอากรที่เก็บอยู่ คือ ภาษีชัน ภาษียาสูบนั้นได้เรียกเป็นวิธีภาษีภายในตามพระราชบัญญัติ ศก ๑๑๑ และส่วนอากรป่าผึ้งก็เก็บโดยวิธีว่าประมุข ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจะยกเว้นเสีย เพราะว่าเป็นแต่ภาษีเล็กน้อยซึ่งเป็นวิธีอันยังไม่สมควรใช้ในมณฑลอันยังกำลังจัดการจะบำรุงอยู่ เพราะวิธีเหล่านี้เปิดช่องให้

เจ้าพนักงานกดขี่ราษฎรได้ และส่วนการที่เก็บค่านากับสมภักศรก็ต้องใช้วิธีสำรวจและเจ้าพนักงานสรรพากรในมณฑลที่ยังไม่ได้รับความแนะนำโดยเลียดแล้วอาจทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนได้ กับในการเก็บภาษีโรงเรือนเป็นวิธีที่เป็นภาษีประเภทที่เก็บแก่พวกพ่อค้า แต่การค้าขายในมณฑลเพ็ชรบูรณ์ยังไม่เจริญ ยังไม่สมควรเก็บ ควรจะเปลี่ยนแปลงเป็นวิธีอย่างอื่น คือ เก็บเป็นเงินค่าราชการคนละ ๔ บาทเสมอหน้ากันจัดการผันผ่อนตามแต่จะเป็นได้

๕ ถ้าจะเก็บส่วยแก่ชายฉกรรจ์คนละ ๔ บาทในมณฑลเพ็ชรบูรณ์แล้ว เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรต้องยกเว้นอากรบางอย่างให้บ้าง เพราะราษฎรในมณฑลเพ็ชรบูรณ์อดคัดค้าน คือ เงินค่านาซึ่งประมาณจะได้ในปีหนึ่ง ๑๑๐๐๐ บาท อากรสมภักศร ๔๕๐ บาท, ภาษีป่าฝั่ง ๕๗๐ บาท, ภาษีชัน ๑๐๐๐ บาท, ภาษียาสูบ ๑๐๖๙๖ บาท เงิน ๑๓๓๖๖ บาท และในเวลานี้มณฑลเพ็ชรบูรณ์มีชายฉกรรจ์ ๑๘๗๖๐ คน ถ้าเก็บเงินส่วยแล้วคงได้ถึง ๗๔๘๐๐ บาท แต่ในจำนวนเงินส่วย ๗๔๘๐๐ บาทนี้ยังจะเอาเป็นแน่ไม่ได้ เพราะจะต้องหักออกในส่วนที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นแก่ราษฎรที่อยู่ตามชอกหัวยธารเขา ซึ่งเทศบาลจะได้เกลี้ยกล่อมเข้ามาตั้งทำมาหากินอยู่ในเขตร์แขวงเมืองเพ็ชรบูรณ์ชั่ว ๓ ปีที่เข้ามาตั้งอยู่ใหม่ ต่อนั้นไปจึงเก็บเงินลดในส่วนนี้ปีหนึ่งๆ ประมาณ ๑๕๐๐ บาท และส่วนในอำเภอวังสะพุงจะได้คงเก็บแต่เพียงคนละ ๓ บาทตามเดิม ประมาณเงินผลประโยชน์ส่วยที่จะได้ราว ๗๒๓๐๐ บาท และเงินส่วนข้าราชการที่จะเก็บได้นี้ เมื่อหักกับเงินภาษีอากรที่จะต้องยกเลิกแล้วคงจะต้องขาดผลประโยชน์ส่วนได้ในการที่จะจัดนี้เป็นเงิน ๘๑๖๖ บาท แต่การสำรวจเก็บเงินค่าราชการที่เป็นอยู่เวลานี้คงจะยังไม่ทั่วถึงหมดจดดี ถ้าได้จัดการให้ลงที่เป็นระเบียบแล้วคงจะได้เงินขึ้นท่วมกับที่ขาดไป อีกประการหนึ่ง ควรจะคิดบำรุงทางบกทางน้ำเพื่อให้พวกพ่อค้าขึ้นล่องไปมาได้สะดวก เมื่อการสำเร็จดังคาดหมายแล้ว หวังด้วยเกล้าฯ ว่าการค้าขายหรือการเพาะปลูกที่ยังไม่เจริญคงจะเจริญขึ้นได้เหมือนมณฑลอื่น ขอความทั้งนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้หารือไปยังพระยาเพชรรัตนราชสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลเพ็ชรบูรณ์รับรองเห็นชอบด้วย เพราะฉะนั้นการเรื่องนี้จะควรประการใด ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานเรียนพระราชปฏิบัติ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย¹

¹ หจข., ร. 5 ม. 28.2 /13 เลขและเงินค่าราชการมณฑลเพชรบูรณ์, สำเนาหนังสือที่พระเจ้านั่งงยาเออ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5 ลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ.121.

ภาคผนวก ข

ตรา

ประกาศยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงในมณฑลเพชรบูรณ์จัดการชั่วคราว

ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลเพชรบูรณ์ ประกาศให้ราษฎรทั้งหลาย ทราบทั่วกัน ด้วยได้ตรวจดูการทำกินของราษฎรในมณฑลนี้ บางอย่างสมควรที่รัฐบาลจะได้บำรุง ให้การทำกินสิ่งนั้นเจริญขึ้น จึงประกาศให้ทราบทั่วกันว่าถ้าผู้ใดทำกินได้จำนวนตามนี้แล้วรัฐบาล จะยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงทำการโยธาให้ ๑ ปี คือ

หมวดที่ ๑

- ๑ ถ้าผู้ใดทำนาในสภหนึ่งได้มากกว่าเขาที่สุดในหมู่บ้านหนึ่ง
- ๒ ผู้ใดทำไร่อ้อยในสภหนึ่งได้มากกว่าเขาที่สุดในหมู่บ้านหนึ่ง ต้องได้เนื้อที่ไม่น้อยกว่า ๒ งาน
- ๓ ผู้ใดทำยาสูบได้ในสภหนึ่ง ๖๐ ห่อๆหนึ่งหนัก ๓ ชั่ง ๑๐ ตำลึงของชั่งไทย
- ๔ ถ้าผู้ใดปลูกกล้วยต่างๆ ๕๐๐ กอ ตาลโตนดตามเขตรนาแลที่อื่นได้ ๑๐๐ ต้น
- ๕ ผู้ใดทำไร่ถั่ว , งา, เผือก, มันต่างๆ, แดงต่างๆ, หอม, กระเทียม, พริก ในสภหนึ่งได้ ๑ ไร่

หมวดที่ ๒

- ๑ ผู้ใดปลูกหมากในสภหนึ่งได้ ๔๐๐ ต้น มะพร้าว ๒๐๐ ต้น สับหว่างกันไป มะพร้าว ระยะ ๓ วาต่อต้น เมื่อซัดซ่องด้วยวิธีปลูก จะปลูกด้วยวิธีใดให้ดีก็ได้
- ๒ ผู้ใดทำสวนต้นหม่อนในสภหนึ่งได้ ๒ ไร่ ตามวิธีการเพาะปลูก

หมวดที่ ๓

- ๑ ถ้าผู้ใดทำน้ำตาลทรายในสภหนึ่งได้ ๑ หาบ น้ำตาลโตนด, น้ำตาลมะพร้าวได้อย่างละ ๓๐๐ หม้อ
- ๒ ผู้ใดทำได้ลูกเฒ่า, กระจวาน, กานพลู, ลูกจันทน์, ดอกจันทน์, พริกไทย, ดีปลี, ครั่ง, ในสภหนึ่งสิ่ง หนึ่งสิ่งใดหาได้ ๑ หาบ

หมวดที่ ๔

- ๑ ถ้าผู้ใดทำไหมได้ในสภหนึ่งหนัก ๕ ชั่งไทย
- ๒ ถ้าผู้ใดทำนุ่นได้ในสภหนึ่งหนัก ๑๐๐ ชั่งไทย
- ๓ ถ้าผู้ใดทอผ้าพื้นชนิดเป็นผ้านุ่งหรือผ้าลินด้วยฝีมือตนเองในปีหนึ่งได้ ๑๕ ผืน ด้วยฝ้ายไทยไหม ไทยที่ทำเอง
- ๔ ถ้าผู้ใดทำฝ้ายได้เนื้อฝ้ายทั้งเมล็ดหนัก ๑๐๐ ชั่งไทย หรือบดเมล็ดออกแล้ว ๕๐ ชั่งไทย
- ๕ ผู้ใดทำเนื้อป่านได้หนัก ๑๐๐ ชั่งไทย

หมวดที่ ๕

๑ ถ้าผู้ใดมีแม่โคที่ตกลูกแล้ว ๓๐ แม่ แม่กระบือที่ตกลูกแล้ว ๑๕ แม่ แม่ม้าที่ตกลูกแล้ว ๑๒ แม่ ถ้าผู้ใดมีของครบในอย่างหนึ่งอย่างใดสิ่งหนึ่ง จะยอมยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงทำการโยธาให้เจ้าของสัตว์สิ่งนั้นในครัวเรือนหนึ่งตลอดเวลาที่มีของอยู่ครบ

๒ ผู้ใดมีช้าง ๑ ชือกที่ใช้งานได้ จะยอมให้เจ้าของขอยกเว้นคนเลี้ยงได้ ๒ คนตลอดเวลาที่มีช้าง

๓ ผู้ใดที่มีลูกโคครบ ๕๐ ตัว มีห่าน ๒๐ ตัว ไก่วง ๑๕ ตัว เป็ดเทศ ๕๐ ตัว ไก่ไทย ๓๐๐ ตัว เป็ดไทย ๒๐๐ ตัว รวมตั้งแต่หมวดที่ ๑ ถึงหมวดที่ ๕ ถ้าผู้ใดมีของครบตามนี้เป็นผู้หญิงก็ดีหรือเป็นผู้ชายที่ชราพิการก็ดียอมให้ขอร้องยกเว้นผู้ชายผู้หนึ่งผู้ใดในครัวเรือนนั้นได้ตามความประสงค์

ส่วนการทำกินอย่างอื่น ๆ นอกจากที่ได้ออกนามมานี้ มณฑลยังกำลังดำริห์ตรวจตราอยู่ ถ้าเห็นเป็นการสมควรเวลาใดจะได้ประกาศยกเว้นให้ภายหลัง ขอให้ราษฎรทั้งหลายให้พากันตั้งหน้าทำมาหากินให้ทวีมากขึ้น เพื่อจะได้เป็นประโยชน์สำหรับตัวบุตรหลานต่อไป ประกาศนี้เมื่อจะได้จัดการเพิ่มเติมหรือเปลี่ยนแปลงประการใดจึงจะประกาศให้ทราบต่อครั้งหลัง

ศาลารัฐบาลมณฑลเพชรบูรณ์

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๐ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙

(ลงนาม) พระยาเทพาธิบดี ข้าหลวงเทศาภิบาล

ประทับตราตำแหน่งมาเป็นสำคัญ^๒

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๒หจข., กส.13/368 มณฑลเพชรบูรณ์ขออนุญาตพิมพ์ประกาศยกเว้นการเกณฑ์ขอแรงเพื่อบำรุงการเพาะปลูก.

ภาคผนวก ค

(สำเนา)

ที่ ๓๔๑/๔๐๗๘

ศาลารัฐบาลมณฑลเพ็ชรบูรณ์

แผนกสรรพากร

วันที่ ๖ มีนาคมรัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลเพ็ชรบูรณ์ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทราบฝ่าพระบาท

ด้วยสินค้ายาสูบมณฑลเพ็ชรบูรณ์ ตามที่ทรงรับสั่งให้ข้าพระพุทธเจ้าจัดการแก้ไข ให้ได้เนื้อยาสูบในห่อหนึ่ง ๓ ชั่งไทยและระวางอย่าให้ลูกค้าทำยาสูบเพ็ชรบูรณ์เอายาพลปนกับยา ยอดให้ยาเสียรสและเลวทรามให้รักษาชื่อเสียงยาสูบเพ็ชรบูรณ์ให้ดี เมื่อข้าพระพุทธเจ้าไปถึง มณฑลก็ได้ตั้งใจแก้ไขเรื่องนี้เสมอ แต่การที่ลูกค้าและผู้ทำยาสูบห่อยาให้เนื้อยาสูบน้อยไปกว่าเก่า และเอายาพลมาปนยา ยอดให้เสียรสยาและเสียชื่อเสียงนั้นคงได้ความว่าเกิดจากคนใน ๒ จำพวก คือ บางที่ลูกค้าที่รับซื้อยากระท่อมจากราษฎรมาจัดห่อทำเองก็ทำห่อยาให้เล็กน้อยลงกว่าพวก ยาสูบน้อยบ้าง ครั้นพวกทำยาสูบทราบว่าคุณค้าห่อยาสูบบ้างให้ห่อเล็กและน้อยลง บางทีก็เอายา พลปนเข้าบ้างห่อละเล็กละน้อยก็จำหน่ายได้จึงได้จัดทำอย่างลูกค้าบ้าง จนเวลานี้พวกทำยาสูบก็ ได้ขายยอดมากกว่ายาพล ทั้งนี้หนักเนื้อยาสูบน้อยลงคงเหลือราว ๒ ชั่งไทยบ้าง หย่อนบ้างไม่ได้ ขนาดน้ำหนัก ๓ ชั่งอย่างที่ได้เคยทำกันมาแต่เดิม ฝ่ายพวกลูกค้าที่เคยซื้อยาสูบเพ็ชรบูรณ์ส่งไป จำหน่ายทางกรุงเก่าและกรุงเทพฯโดยมากคนก็ขาดทุนมา ๒-๓ ปีแล้ว ที่เคยมีเรือล่อง ๒-๓ ลำก็ คงล่องแต่ลำเดียวพากันเซ็ดหลาบ มีผู้ที่นำไปจำหน่ายน้อยลงกว่าเดิมประมาณ ๑ ใน ๓ ครั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะมีคำสั่งวางอัตราและน้ำหนักยาสูบลงให้เป็นขีดขั้นในทางราชการก็ไม่ถนัด ครั้น วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ศก ๑๒๘ นี้ข้าพระพุทธเจ้าได้นัดให้พวกลูกค้ายาสูบและพวกทำยาสูบ ฝ่าย พวกทำยาสูบให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเจ้าของท้องที่มาแทน พร้อมด้วยกรมการอำเภอ ดังมีรายนาม แจ้งอยู่ในรายงานการประชุมพานิชกรรมซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้คัดสำเนาถวายมาพร้อมกับบอกฉบับ นี้แล้ว มาประชุมพร้อมกัน ณ ที่ศาลารัฐบาล

ตามข้อตกลงที่ประชุมมีสิ่งซึ่งควรจะกราบทูลเพื่อขอพระดำริห้อยู่ ๒ ข้อ คือ ๑ ฝ่ายพวกทำยาสูบทุกคนรับรองว่าต่อไปจะห่อยาสูบบ้างจำหน่ายให้ลูกค้าทั้งหมด จะไม่จำหน่ายยา กระท่อมให้ลูกค้าไปห่อเอาเองเหมือนดังเก่า เนื้อยาสูบก็นำน้ำหนัก ๓ ชั่งไทย ถ้าห่อใดปนยา ยอดจะทำเครื่องหมายกาไว้ที่หลังห่อยาด้วยสีต่างๆ ห่อยาพลจะไม่ทำเครื่องหมายอย่างไรให้ปลอม เปนยา ยอดได้ เว้นแต่จำหน่ายกับพวกบรรทุกโคต่างไปทางบกจำเป็นต้องจำหน่ายให้เปนยากระท่อมตามเดิมไม่เกี่ยวในข้อห้ามนี้ ส่วนลูกค้าก็ยอมรับรองว่าจะยอมรับซื้อยาห่อจากคนทำโดยไม่ รังเกียจ ยากระท่อมจะไม่ยอมรับซื้อเอามาห่อเองเปนอันขาด ถ้าได้ซื้อยาสูบจากคนใดจะเขียนชื่อ

เจ้าของไว้ที่หลังห่อยาสูบให้เป็นหลักฐานพอจะได้ทราบในเวลาหลัง ว่าคนใดทำยาสูบให้ผิดไป จากข้อประชุมตามขีดขั้นที่ปรากฏกันนี้ ทั้งสองฝ่ายร้องต่อข้าพระพุทธเจ้าว่าไม่เป็นที่วางใจเกรงว่า ภายหลังจะกลับเป็นดังที่แล้วมาอีก ขอให้ทำข้อบังคับให้เป็นเครื่องขีดขั้นสำหรับคนชั่วไว้เป็นการ บำรุงสินค้าและผลประโยชน์ของคนทั้งสองฝ่ายต่อไป อีกเรื่องหนึ่งที่หลวงรัฐวิบูลย์ ข้าหลวง สรรพากรได้ชี้แจงต่อที่ประชุมว่า การทำยาสูบทุกวันนี้ผู้ทำยังทำได้น้อยนัก ปี ๑ คงได้เงินจำหน่าย คิดถัวราว ๖๑ บาท เป็นเพราะผู้ทำยาสูบจะทำให้มากขึ้นไปอีกไม่ได้เป็นห่วงถึงเวลานั้นต้องกิน เวลาเสียมาก ทำมากต้องหิ้นเหลื่อมเข้าไปถูกฤดูฝน ยาสูบก็กลายเป็นไป ถ้าได้จัดการให้ผู้ทำ ยาสูบจำหน่ายใบยาสูบของคนที่จะปลูกไว้บ้างหิ้นเสียบ้าง การทำยาสูบผู้ทำก็จะทำได้มากกว่า เวลานี้ ประโยชน์ที่เคยได้เพียง ๒ ก็ได้ถึง ๓ จึงได้สอบถามฝ่ายพวกทำยาสูบตอบชี้แจงว่า ๒ คน ผัวเมียทำได้อย่างมาก ๑๐,๐๐๐ ต้น ในต้น ๑ คิดถัวมีใบยาสูบ ๑๐ ใบ ถ้าทำดีเป็นใบยายอด ๔ ใบ เป็นใบยาพล ๖ ใบ ยายอด ๔๐,๐๐๐ ใบ หิ้นเป็นยาได้ ๓๐ ห่อ ขายห่อละ ๒ บาท ๕๐ สตางค์ เป็นเงิน ๗๕ บาท ใบยาพล ๖๐,๐๐๐ ใบ หิ้นทำเป็นยาสูบได้ ๔๕ ห่อ ขายห่อละ ๑ บาท ๕๐ สตางค์เป็นเงิน ๖๕ บาท ๕๐ สตางค์ ในใบยาสูบทั้ง ๒ ชนิดนี้ชนิดหนึ่ง ถ้าจะต้องจ้างคนหิ้นคน หนึ่งทำการ ๔๐ วันจึงจะแล้ว คิดค่าจ้าง ๒๐ บาท เพราะยาพลหิ้นทำง่ายกว่ายายอด ถ้าหัก กับทุนค่าจ้างแล้วคงเหลือเป็นเงินค่ายายอด ๕๕ บาท ค่ายาพล ๔๕ บาท ๕๐ สตางค์ รวม ๒ ชนิด ๑๐๐ บาท ๕๐ สตางค์ ใบยายอด ๔๐,๐๐๐ ใบ ถ้าตากแห้งห่อโดยเร็วร้อยจะขาย ๕๐ บาท ใบสดบ่มทำพอนั้นได้ ๔๐,๐๐๐ ใบ ๓๕ บาท ใบยาพล ๖๐,๐๐๐ ใบตากแห้งเข้าห่อแล้วจะ ขาย ๔๕ บาท ถ้าสดบ่มพอนั้นได้ขาย ๓๐ บาท และพวกกำนันที่มาแทนผู้ทำยาสูบอยากจะทำขาย ไปบ้างเพราะคิดเห็นว่าได้มีเวลาขายใบยาบ้างแล้ว คนทำยาสูบมีเวลาทำยาสูบได้มากกว่าเวลานี้ ส่วนหนึ่ง

ในเรื่องนี้ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯว่า การที่ราษฎรยอมจำหน่ายใบยาสูบอีก ประเภทหนึ่งนั้นก็เป็หนทางดีที่จะกระทำให้มีโอกาสทำยาให้มากได้จริงเพราะเวลานั้นน้อยลง ที่ เหลือจากการขายก็พอนั้นทำการตามกำลังได้ไม่ขัดข้อง และต่อไปข้างน่าจะเกิดมีบริษัทซื้อ เครื่องจักรหิ้นยาสูบไปตั้งทำที่เพชรบูรณ์เป็นแน่ เมื่อมีบริษัทขึ้นแล้วสินค้ายาสูบก็คงจะดีและทวี มากขึ้นด้วย อีกประการหนึ่งก่อนที่บริษัทจะลงมือจัดซื้อยาสูบของราษฎรพวกทำยาสูบนั้นก็ จะต้องออกตรวจการเพาะปลูก ให้เจ้าของยาทำการเพาะปลูกให้ตรงวิธีเป็นการตักเตือนตรวจตรา กันอยู่ในตัวเอง ยาสูบก็จะได้ยาดีขึ้น เส้นยาสูบที่หิ้นด้วยเครื่องจักรก็จะเสมอกัน และบางที่ใบ ยาสูบที่ซื้อจากราษฎรพวกทำยาสูบก็จะได้เกิดเป็นสินค้าออกไปจำหน่ายตามนาๆประเทศได้บ้าง เพราะใบยาสูบนั้นอาจจะทำเป็นยาสูบให้ตรงกับความต้องการได้หลายชนิด อีกประการหนึ่ง ยาสูบนี้ก็เป็นสินค้าสำคัญของมณฑลเพชรบูรณ์ จะทำอย่างไรก็ไม่ขาดทุนทำขึ้นก็จำหน่ายได้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่ารัฐบาลควรทดลองจัดซื้อจักรหิ้นยาสูบไปทำที่มณฑลเพชรบูรณ์

สักเครื่องหนึ่ง เพื่อเป็นหนทางทดลองชักนำให้ลูกค้ำและราษฎรที่พอจะมีทุนรอนจัดซื้อเข้ามาทำต่อไป การที่รัฐบาลจะทดลองทำนี้ไม่เป็นการยาก เพราะสินค้ายาสูบนี้เป็นของประจำพื้นบ้านเมืองแล้ว และวิธีการทำก็ง่ายปนของหยาบกว่าการทำไหมดั่งที่ได้จัดทำการในมณฑลนครราชสีมา รวมข้อสำคัญในคราวประชุมพยานิพนธ์ที่มณฑลเพชรบูรณ์อยู่ ๒ ข้อ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กราบทูลมาให้ทราบฝ่าพระบาท เพื่อขอพระทานพระดำริห์เป็นทางที่จะปฏิบัติต่อไป

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ
 ข้าพระพุทธเจ้า พระยาเทพาธิบดี
 ประทับตราตำแหน่งมาเป็นสำคัญ³

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³หจข., กส.13/398 พระยาเทพาธิ์แจ่งวิธีทำยาสูบกับแนะนำให้รัฐบาลจัดซื้อจักรหั่นยาสูบไปทดลองทำ 1 เครื่อง, สำเนาไปบอกพระยาเทพาธิบดีกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ 381/4078 ลงวันที่ 6 มีนาคม ร.ศ. 128.

ภาคผนวก ง

(สำเนา)

ที่ ๑๐/๑๓๐๐

ศาลารัฐบาลมณฑลเพชรบูรณ์

แผนกสรรพากร

วันที่ 17 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๐

ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลเพชรบูรณ์ ขอประทานกราบเรียนท่าน
พระยาวงษาอนุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการทราบ

ด้วยข้าพเจ้าได้รับตราพิทยาธรถือดอกจกกลณี ที่ ๔/๒๙๑๘ ลงวันที่ ๑๙
พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ ตอบโทรเลขของข้าพเจ้าว่าบรรดาพันธุ์ข้าที่ได้รับรางวัลนั้น มี
น้อยไม่ครบตามกำหนดก็ไม่ต้องการจะซื้อ และจะไม่จ่ายรางวัลให้ด้วยนั้น ได้ทราบทุกประการแล้ว

เรื่องการทำนาในมณฑลเพชรบูรณ์นี้ ข้าพเจ้าขอกราบเรียนชี้แจงโดยละเอียดว่า
เดิมเมื่อศกก่อนๆ ราษฎรพลเมืองมีการทำนายน้อย ถือว่าทำศกหนึ่งก็มีข้าวเหลือพอเลี้ยงชีพไปถึง ๓
ศกในที่ดินแห่งนั้น อาศัยผลัดเปลี่ยนกันทำนา เวียนกันไปตามกำหนด เพราะเข้าเปลือกที่ทำนา
ได้นั้น ราษฎรพลเมืองไม่มีที่จำหน่ายส่งไปอย่างมณฑลอื่นๆ ในครัวเรือนหนึ่งจึงทำนาได้อย่างมาก
เพียง 3 - 4 เกวียนเท่านั้น ที่จะให้มีพันธุ์เข้าชนิดเดียวถึงขั้นหนึ่งตามกำหนดก็เปนอันไม่มี และเข้า
ที่ทำได้นั้น ราษฎรได้อาศัยซื้อเลี้ยงชีพกันในมณฑลนั่นเอง และต่อมาในศก ๑๒๗ ถึง ศก ๑๒๙
สังเกตดูการทำนาของพื้นพลเมืองในมณฑลนี้มีมากขึ้นกว่าเก่า ที่กำลังหาที่นาหักร้างไถนสร้างมี
การจับจองหนาตาขึ้น ส่วนจำพวกที่เคยทำนาด้วยพันธุ์เข้าอย่างเลวกก็ขยับขยายหาพันธุ์เข้าที่ดีซึ่ง
เคยได้รับรางวัลมาจัดทำต่อมา และในศก ๑๒๙ ก็มีเรือพวกลูกค้าขึ้นซื้อเข้าเขตร์แขวงอำเภอ
ไชยบาดาลล่องลงมาจำหน่ายทางกรุงเก่าราว ๔๐๐ เกวียนเศษ เมื่อปลายศก ๑๒๙ ได้มีการเปิด
การแสดงกสิกรรมแลพานิชการขึ้นที่มณฑล เจ้าพนักงานได้ตรวจตัดสินพันธุ์เข้าที่นำมาแสดง
ส่วนเข้าที่ตรวจเห็นดีกว่าเขาก็ได้ชี้แจงให้ราษฎรเป็นที่เข้าใจ ทั้งได้แนะนำให้เลิกวิธีใช้พันธุ์เข้าปลูก
อย่างเลว เมื่อได้ชี้แจงและกระทำกันไปแล้วสังเกตดูราษฎรโดยมากก็มีความยินดีในการที่ได้มา
เห็นระเบียบการแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่มณฑล โดยเข้าใจว่าเป็นประโยชน์สำหรับตัวทั้งสิ้น
และการเปิดการแสดงกสิกรรมแลพานิชการนั้น ตามกำหนดก็จะคิดทำเสมอไปกว่าจะงดเพื่อปลูก
ความนิยมของราษฎรให้รู้สึกการทำกินเฉลี่ยฉลาดขึ้น

เมื่อต่อมาได้รับท้องตราพิทยาธรถือ ๑/๙๕๔ ลงวันที่ ๑๘ เมษายนศกนี้ ว่าบรรดา
พันธุ์เข้าทั้งปวงที่ส่งไปแสดงกสิกรรมแลพานิชการที่กรุงเทพฯ นั้น กรมการได้ตรวจตัดสินให้ได้รับ
รางวัล ๓ รางวัล คือ ๑ หลวงภักดีกำนันตำบลป่าเลา เข้าหอมใหญ่ รางวัลที่ ๑ เหรียญทอง ๒

นายข้ากำนันตำบลป่าเลา เข้าวงกฎ รางวัลที่ ๒ เหรียญเงิน ๓ นายคำผู้ใหญ่บ้านตำบลเสด็จ เข้าแดง รางวัลที่ ๓ เหรียญทองแดง เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบข้อความตามที่องค์ตราทุกประการแล้ว ได้มีคำสั่งถึงกรรมการอำเภอเรียกบรรดาผู้ที่จะได้รับรางวัลมาพบข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ชี้แจงต่อผู้ที่ได้รับรางวัลว่าบรรดาพันธุ์เข้าที่ได้รับรางวัลในศก ๑๓๐ ขอให้ทำให้ได้ไม่น้อยกว่า ๒ เกวียน เพื่อจะได้สำหรับเป็นพันธุ์ไว้ให้ราษฎรแลกเปลี่ยนไปทำ ถ้าในศกนี้มีพอจะแจกจ่ายราษฎรได้บ้าง ก็ให้แจกจ่ายให้ราษฎรไปตามสมควร และได้สั่งบังคับให้กรรมการอำเภอเป็นที่เข้าใจว่าบรรดาพันธุ์เข้าที่ได้รับรางวัลตลอดมาแล้วนั้น ขอให้ชี้แจงแนะนำให้ราษฎรเข้าใจว่าเป็นพันธุ์เข้าที่ดี ให้พยายามเล็กใช้พันธุ์เข้าอย่างเลวให้จงได้

เห็นว่าการทำนาในมณฑลเพชรบูรณ์ซึ่งเป็นที่ยกนครไม่มีหนทางที่จะนำสินค้าเข้าออกไปจำหน่ายให้สะดวกเหมือนอย่างมณฑลอื่นๆ ซึ่งเป็นช่องทางให้การทำนาเจริญขึ้นไปตามความประสงค์ได้ จึงเป็นเหตุกระทำให้พันธุ์เข้าซึ่งได้รับรางวัลน้อยเพราะมีเข้าน้อย แต่ในเรื่องนี้ข้าพเจ้าเห็นว่าถึงแม้ผู้ที่ได้รับรางวัลจะมีพันธุ์เข้าปลูกอยู่น้อยก็สมควรให้ได้รับไว้ให้เสมอ เพราะการให้รางวัลนั้นไม่หมายแต่ที่มีพันธุ์เข้ามากอย่างเดียว เป็นหนทางที่จะชักนำจูงใจให้ราษฎรพลเมืองรู้สึกนิยมทำนาด้วยพันธุ์เข้าอย่างดีที่เคยได้รับรางวัลสำหรับปีต่อไปข้างหน้า เมื่อผู้ที่ได้ทำนาด้วยพันธุ์เข้าอย่างที่ดีเคยได้รับรางวัลสัก ๓-๔ ศก บรรดาพันธุ์เข้าที่เลวทรมาก็จะลดน้อยสูญหายไปไม่มีคนทำอยู่เอง เมื่อการต่อไปภายหลังเข้ารัฐบาลได้ตั้งต้นบำรุงมณฑลขึ้นขึ้นคือ ทำทางรถไฟหรือทำถนนหนทางให้เกวียนไปมาได้โดยสะดวกแล้ว บรรดาสินค้าเข้าในมณฑลนี้ก็จะได้นำออกไปจำหน่ายตกถึงท้องตลาดโดยสะดวก และก็จะพันธุ์เข้าอย่างดีที่จำหน่ายได้ราคาแพงโดยมาก ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าการที่จะให้รางวัลนั้นยอมอยู่ในเกณฑ์บำรุงได้ผลข้างน่ายิ่งกว่าทางเสีย ดังเหตุผลซึ่งได้กราบเรียนมาแล้วแต่ข้างต้น

เพราะฉะนั้น ตามที่กรรมการได้ตรวจตัดสินให้พันธุ์เข้าในมณฑลเพชรบูรณ์ได้รับรางวัลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ นั้น ถึงพันธุ์เข้าที่ได้รับรางวัลมีอยู่ไม่ครบกำหนดก็ดี ข้าพเจ้าขอรับประทานอนุญาตให้ผู้ซึ่งสมควรจะได้รับรางวัลคงได้รับรางวัลตามกรรมการตัดสินต่อไป และในเรื่องนี้การต่อไปจะควรมีควรประการใด ข้าพเจ้าขอรับประทานความดำริห์ เพื่อจะได้ปฏิบัติจัดการต่อไปด้วย

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

พระยาเทพาธิบดี

ประทับตราตำแหน่งมาเป็นสำคัญ⁴

⁴หจข., กส.13/513 กระทรวงเกษตรให้รางวัลแก่ผู้นำพืชพันธุ์และสิ่งของมาตั้งแสดงตามที่กรรมการตัดสิน ศก 130.

ภาคผนวก จ

(สำเนา)

เมืองเพชรบุรี

วันที่ ๓ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๕๘

ข้าพระพุทธเจ้า ขอประทานกราบทูลกรมราชเลขาณุกการขอได้ทรงนำกราบบังคม
ทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบเกล้าฯ ว่าได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยุบมณฑล
เพชรบุรีไปตั้งเปนมณฑลมหาสารคามนั้น พระมหากษัตริย์คุณเป็นล้นพ้น เปนการสมควรยิ่งนัก
แต่ที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชรรัตนสงครามไปเปนมุเทศาภิบาลมณฑล
มหาสารคามนั้น ข้าพระพุทธเจ้ามีความหนักใจด้วยเกล้าฯ ยิ่งนัก เพราะพระยาเพชรรัตนสงคราม
เลื่อง ผู้นี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตเห็นนิสัยใจคอมาช้านาน ได้เคยร่วมราชการมาด้วยกันแต่ก่อน
เป็นคนไม่ซื่อตรงต่อราชการ ทั้งไม่หนักแน่น หูเบาและใจเบา ชอบเชื่อฟังคนสอพลอ คบคิดกัน
ทุจริตให้ต่อข้าราชการผู้น้อยต้องเสียผู้คนไปมากต่อมาก เป็นคนพยาบาทอาฆาตผู้น้อยจน
ข้าราชการเกิดบาดหมางปอรรบักกันหมด เวลานี้เกิดฟ้องร้องกันเกือบหมดทั้งมณฑล เปนเพราะ
ผู้ปกครองไม่ตั้งอยู่ในความมั่นคงสุจริต ซึ่งนับว่าพระยาเพชรรัตนสงครามปกครองมณฑลไม่
เรียบร้อยดังควร ข้าราชการกับดำเนินถอยหลังลงทุกที เพราะฉะนั้นเมื่อมณฑลนี้เดียว ๕ อำเภอ
ราชการเพียง ๗-๘ หมื่นคนยังไม่เรียบร้อย จะโปรดเกล้าฯ ให้ไปรักษาราชการในมณฑลใหญ่ที่
ราษฎรมาก ข้าพระพุทธเจ้ามีความหนักใจด้วยเกล้าฯ ยิ่งนัก เกรงว่าจะไปทำให้เสื่อมพระบรม
เดชานุภาพ เพราะพระยาเพชรรัตนไม่มีความสามารถ วุฒิอะไรก็ไม่มี ได้แต่ฮือๆ อ่าๆ ไปตาม
เจ้าหน้าที่ว่าอย่างไรก็อย่างนั้น เว้นแต่เรื่องใดที่อาจเกิดผลประโยชน์ส่วนตัวบ้างก็มักเปนหน้าที่
ของพระยาเพชรรัตนออกความเห็น อาศรัยเหตุเหล่านี้ข้าพระพุทธเจ้ามีความวิตกยิ่งนัก และสิ่งที่
สำคัญ ข้าพระพุทธเจ้ามีความสงสารแก่เงินแผ่นดินยิ่งกว่าอะไร เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะลงกระเป่า
มากเปนราชการน้อยดังเปนอยู่เพชรบุรีเวลานี้ เงินทองสับสนกันจนไม่เป็นชิ้น เสียข้าราชการ
ผู้น้อยบ่นกันเมื่อพระยาเพชรรัตนมอบงานแล้วอุบๆ ติบๆ ต่างหาช่องทางไว้แก้ตัวกันเปนต่างๆ

ส่วนเรื่องกระจุกกระจิกของพระยาเพชรรัตนสงครามนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะได้
กราบทูลให้ทรงทราบแต่บางข้อ คือ

ข้อ ๑ เมื่อพ.ศ. ๕๕ พระเพชรรัตนลงมากองเทพฯ ไม่มีเงินจะใช้สรอยส่วนตัว ออก
อุบายต่อกระทรวงพระคลังว่าที่มณฑลไม่มีเงินบัตินี้ใช้เลยขอเบิกเงินบัตินี้ไป ๑๐๐๐๐ บาท แล้วเอา
ใช้ส่วนตัวเสียหลายพัน ครั้นไปถึงต้องหยิบยืมบรรดาข้าราชการ มีพระจงคดีก็เปนต้น ที่ให้ยืม

คนละพันบ้าง ๒๐๐๐ บ้าง กระนั้นก็ยังไม่พอ ต้องขอเบิกเงินเดือนนี้ใช้อีกเป็นหลายเดือน จึงส่งเสร็จ พระยาสุริยวงษา ตรีวิตร พระจงคติกิจ เปนพยาน

ข้อ ๒ พ.ศ. นั้นเอง พระยาเพชรรัตนขอรับเงินไปจากกระทรวงพระคลัง ๔๐๐๐ บาท โดยออกอุบายว่าจะซื้อสิ่งของไปทำโรงเหล้า เพราะที่มณฑลหาซื้อยาก กระทรวงพระคลังมอบเงินให้ไป พระยาเพชรรัตนเอาไปใช้สอยส่วนตัวเสียสิ้น ครั้นรุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๕๖ บอกเข้ามา กระทรวงพระคลังว่าโรงเหล้าทำสำเร็จแล้ว แต่ที่จริงยังไม่ได้ทำเลย ฟังลงมือเมื่อปลาย พ.ศ. ๕๗ เดียวนี้ยังไม่แล้วดี ทำนั้นทำโดยวิธีเกณฑ์ซื้อไม้จากราษฎรทุกๆ แล้วยกเว้นการเกณฑ์ให้เพื่อให้รายจ่ายน้อยลง ถึงกระนั้นราษฎรก็ยังไม่ได้รับเงินหมดเพราะเงิน ๔๐๐๐ นั้น ไม่มีติดตัวมาตั้ง ไม้พื้นไม้ฝาเอาไม้ที่ซื้อสำหรับทำเรือนจำไปทำ ครั้นถึงเวลาทำเรือนจำไม่พอต้องขอเงินใหม่ กระทรวงมหาดไทยก็ให้ ข้าพระพุทธเจ้าขออ้าง ขุนวิเชียรโกษา ๑ นายจួយพนักงานฝืน ๑ นายโหมด ขุนพรูเห็น

ข้อ ๓ พระยาเพชรรัตนทำหอนั่งเล่นในทำเนียบโดยเกณฑ์ซื้อไม้จากราษฎรทำใช้สังกะสี ทำเรือนจำทำตั้งได้กราบทูลแล้วว่าเมื่อถึงเวลาทำเรือนจำต้องขอเงินใหม่ ส่วนค่าไม้ั้นจนเวลานี้ ๕ ปีแล้ว ราษฎรเจ้าของไม้ยังหาได้รับเงินไม่ ครั้นต่อมาท่านต้องการเงินเอาขายให้เปนสโมสรรื้อป่า ทราบว่า ๑๒๐๐ เศษ เอาเงินเสียอีกต่อหนึ่ง รื้อป่าต้องจ้างรื้อไปปลูกใหม่ ซึ่งนับว่ากินเลือดเนื้อของสมาชิกทางอ้อม ซึ่งหลังราษฎรเจ้าของไม้ทางดื้อ ดั่งนี้ก็ทำ

ข้อ ๔ เงินกำไรฝืนแป๊ะเจี๊ยะสุรา พ.ศ. ๕๕-๕๖ มี ๓๐๐๐ บาท ทราบว่าอยู่ที่พระยาเพชรรัตนสงคราม ในว่าท่านใช้ในการซ่อมแซมทำเนียบ แต่ไม่มีใครสามารถจะรู้ว่าทำอะไร ขออ้างขุนสฤษดิ์ ขุนวิเชียรโกษา เปนพยาน ที่ทราบว่าเป็นรายนี้อยู่ที่เจ้าคุณเพชรรัตน

ข้อ ๕ พ.ศ. นี้เอง พระยาเพชรรัตนหรือครัวหลังเก่า เดิมเปนหลักคาแฝกเปลี่ยนเปนฝากระดานเอาไม้ทำเรือนจำให้นักโทษเสียเปนฝา แล้วใช้แรงนักโทษทำนายตรวจสภาพเป็นผู้กำกับหรือนายงาน ทำแล้วคิดเอาเงินหลวง ๑๐๐๐ บาทขออ้างนายโหมด ขุนแขวง ขุนพรู เห็นที่เอาไม้เรือนจำสังกะสีเรือนจำและใช้แรงนักโทษทำ

ข้อ ๖ พระยาเพชรรัตนเห็นกับเล็กๆน้อยๆ เอากระจกพัดดุของหลวงไปทำตุ๊กตะจกใช้แล้วขายเอาเงินหลวงอีกต่อ ๑ นายทรัพย์ภารโรง นายเซยเสมียนตราฐิน

ข้อ ๗ น้ำมันก๊าศเมืองเพชรบูรณ์แพงปีละ ๕ หรือ ๖ บาท พระยาเพชรรัตนไม่ซื้อใช้ ขอบยืมน้ำมันหลวงเปนนิจ เพราะหลวงซื้อจากกรุงเทพฯปีละ ๑๐ สลึงเฟื้อง ค่าบรรทุกปีละ ๓ สลึง ท่านคิดให้แต่ทุน ๑๐ สลึงเฟื้อง ถ้าบรรทุกเปนทับไป

ข้อ ๘ พระยาเพชรรัตนประสมม้าประสมโคขาย แล้วยกเว้นคนเลี้ยงไม่ต้องกะเกณฑ์ใช้ราชการบ้านเมือง ขออ้างกำนันในเมืองป่าเลา นายจอมผู้ช่วยสรรพากร หลวงนฤพัฒน์ ผจง เปนพยานตลอดจนการซื้อขาย

ข้อที่น่าสลดใจนั้นคือพระยาเพชรรัตนไม่ถูกกับใครหมดทั้งมณฑล พระยาสุริยราช
 วรภักย์ต้องย้ายเพราะไม่กินกัน พระเลิศแห่งหล่มต้องวินาศเพราะไม่ยอมนิ่งเรื่องบุตรสาวที่เอา
 มาเป็นภรรยา พระพินิจนครคีเจ้าเมืองหล่มถูกติเตียนอยู่เดี๋ยวนี้ หลวงรังสรรค์ปลัดมณฑลคนใหม่
 ถูกฟ้องแล้วพระรัฐวิตรวิบูลย์ถูกย้ายเพราะหาว่าส่งข่าวราชการลับของท่าน หลวงธนาทรสรรพากร
 คนใหม่ถูกฟ้องแต่นายฝรั่งไม่เชื่อคนง่าย นอกจากนี้กองศาลทั้งกอง กองตำรวจทั้งกอง กอง
 ธรรมการทั้งกองมิได้ถูกต้องกับสมุหเทศาภิบาลเลย บังเอิญยุบมณฑล มีฉนั้นคิดด้วยเกล้าฯเห็น
 จะถึงยกทัพ

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

นายสมบุญ พ.

ขุนสารบรรณ ท.⁵

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵หจข., ร.6 ม.3.1/96 ฎีกาพระยาเพชรรัตนสงครามบกพร่องต่อหน้าที่ราชการ (3 มีนาคม 2458).

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นางสาวกีระติกาญณ์ ชื่อตรง เกิดเมื่อวันที่ 21 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ที่จังหวัดลำปาง สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีจากคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อปีการศึกษา 2540 และเข้าศึกษาต่อในระดับปริญญาโทที่ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อปีการศึกษา 2543 ปัจจุบันมีอาชีพรับราชการครู ที่วิทยาลัยพลศึกษาจังหวัดเพชรบูรณ์ ในตำแหน่งอาจารย์ 1 ระดับ 3

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย